

Fig. 1. Kirken, set fra sydvest, fra Gisseløre. HJ fot. 1987. - *The church, seen from the south-west, from Gisseløre.*

KALUNDBORG VOR FRUE KIRKE

ENGLISH SUMMARY s. 3285

Kirken nævnes første gang 1314, da den ifølge Peder Olsen (død o. 1570) brænder af ukendte årsager.¹ I det sparsomt overleverede middelalderlige kildemateriale omtales kirken tidligst 2. juli 1400,² da brødrene Jakob og Palle Kirt afhænder deres gods på Sjælland, hvoraf noget er pantsat til Vor Frue kirke i Kalundborg. En sognepræst ved kirken, hr. Lars, var 1410 blandt medbeseglerne ved S. Gertruds gildets køb af noget gods.³ Det er muligvis den samme Lars Jensen, der var dronning Margretes kapellan og sognepræst i Kalundborg, og som 1389 opnåede et kanonikat i Lund og stilledes et præbende sammesteds i udsigt.⁴ Hvorvidt de i 1291 og 1386⁵ nævnte henholdsvis præst og sognepræst havde tilknytning til denne eller til S. Olai kirke, kan ikke afgøres.

Nogle år i 1500'ernes andet årti var kirken tilsyneladende *anneks* til S. Olai,⁶ men efter dennes nedrivning og opførelsen af kirken i Raklev (s. 1375) blev Vor Frue igen Kalundborgs egentlige sognekirke.⁷

Kongehuset besad *patronatsretten* i middelalderen.⁸ O.1666 var kaldsretten hos borgmester og råd,⁹ men kirkens regnskaber oplyser, at borgmester og råd til dels sammen med kirkeværgerne allerede 1649 og 1656 forvaltede kirken og dens midler.¹⁰ I en indberetning fra 1791 om kirkens tilstand meddeles, at Kalundborg kirke er i forsvarlig stand, og at den »ej selv«. ¹¹

Roskildebispens tredjedel af *tienden* af Kalundborg udgjorde o. 1370 seks pd. korn,¹² en indtægt, som biskoppen med kapitlets samtykke 1433 pantsatte til en af byens rådmænd for 50 engelske guldnobler.¹³

Vi har efterretninger om to af kirkens kapeller: 1) *Vor Frue kapel* omtales i dronning Margretes gavebrev 8. dec. 1411.¹⁴ 2) I S. *Gertruds kapel* afholdtes retterting 16. jan. 1472.¹⁵

Vor Frue kirkegård omtales 1442.¹⁶ På kirkegården blev der 1869 fundet en **fingerring* af messing med graveret bomærke og sammenskrevet NG i ottesidet plade. Det forekommer sandsynligt, at ringen er nedgravet på svenskekrigenes tid i slutningen af 1650'erne; den blev 1869 afleveret til Nationalmuseet (inv. nr. D536).

Kirken var viet *Vor Frue*, jomfru Maria.¹ Vi har kendskab til seks *middelalderlige altre* i kirken. De skriftlige kilder giver os adskillige oplysninger, ikke om altergrundlæggelser (S. Annæ alter dog måske undtaget, jfr. ndf.), men om gods, der gives til afholdelse af messer og årtider til sjælefredelse for giveren og eventuelt dennes slægtninge, døde såvel som levende, foruden mulige efterkommere. Gaven an-

vendtes til underhold for den, der skulle forrette gudstjenesten foran altret.¹⁷ Andet gods købtes for at forøge alterpræstens udkomme,¹⁸ og desuden får vi oplysning om altergods gennem lejekontrakter,¹⁹ pantsættelser²⁰ og endelig, når det ene eller det andet alters gårde bruges som lokaliseringsfaktorer ved godstransaktioner, der vedkommer andre parter,²¹ eller når jordskylden indkasseres.²² Donator tager i enkelte tilfælde højde for, at gaven til et alter ikke nødvendigvis kan være tilstrækkeligt underhold for præsten, og bestemmer, at dersom messerne ikke kunne opretholdes - muligvis som følge af, at altrets gods ikke formeredes - kunne godset lægges til et andet alter i kirken,²³ hvorved messer og årtider opretholdtes.

Efter reformationen 1536 sløjfedes sidealtrene; altertavler og alterbilleder fjernedes eller overkalkedes. Var der orden i familiearkivet, kunne donatorers arvinger vinde det til messer givne gods tilbage,²⁴ da disse jo ikke længere afholdtes. Andet altergods udlagdes til underhold for kirkens præst eller byens skolelembeder.²⁵

1) *Vor Frue alter*, højaltret, der stod i Vor Frue kapel, d.e. koret, fik skænket gods af Ellen Broch 25. juli 1400 for afholdelse af daglig messe og årtid til frelse for sin egen og sine forældres sjæle. Præsentationsretten synes Ellen Broch at have overdraget kongefamilien.²⁶ 8. dec. 1411 tildelte dronning Margrete i sit gavebrev altret 300 lybske mk. til opretholdelse af daglig messe, foruden de allerede givne 300 mk. Hele beløbet skulle investeres i gods, hvis afkast ville kunne sikre altrets opretholdelse - herunder køb af lys, og specielt det store voksllys nævnes.²⁷

22. maj 1551 bestemtes det, at Joachim Bech, der havde vikardømmet ved Vor Frue alter, skulle give fire pd. rug og seks pd. byg til sognepræsten i Kalundborg. Efter Joachim Bechs død skulle vikariatet, der omfattede ni gårde, henlægges til underhold for byens sognepræst.²⁸

2) *S. Annæ alter* omtales 1442,²⁹ da lensmanden på slottet hr. Joachim Fleming stadfæstede sin faders, den tidligere lensmand sammesteds, hr. Herman Flemings indstiftelse af en daglig messe og årtid til frelse for sig selv, sine forældre og sine efterkommere ved S. Annæ alter. Sidstnævnte forbeholdt patronatsretten for sig og den ældste person i sin slægt til evig tid. 1496³⁰ solgte præst og evig vikar ved altret, hr. Peder Olsen, dettes ret til en gård i byen til den senere ærkebiskop Birger Gunnersen, der da var ærkedegn i Roskilde og sognepræst i Kalundborg.

3) Senest 1465 havde 5. *Erasmis* alter faet overdraget en gård af Hans Rothe og dennes hustru, Bodil. I alle fald fik altrets værger 4. febr. et tingsvidne om, at en sådan tilskødning havde fundet sted.³¹ Altrets gods øgedes i den følgende tid,³² bl.a. betænkte borgmester Oluf Pedersen i april 1474 altret med to gårde i byen for messer og gudstjenester. Af gavebrevet fremgår det, dels at altrets værge hver fredag skal give de fattige peblinge hvedebrød til en værdi af en hvid, og dels at værgeren skal sørge for at aflønne den pebling, der daglig forestår messen.³³

Endnu 1585 og 1587 omtales jorder, der ligger til S. *Erasmis* alter.³⁴

4) 5. *Gertruds* alter, der sikkert har stået i S. Gertruds kapel, antagelig i søndre korsarm (se ndf.), omtales første gang 6. jan. 1424, da en gård i Asmindrup blev tilskødet altret³⁵ på sådanne vilkår, at donator skulle beholde alt altrets gods i nævnte landsby, som han har i leje, i sin og sin hustrus levetid. Altergodset formeredes i de følgende generationer på de allerede berørte måder. Altret havde tilknyttet en vikar - de to, vi kender, havde tilknytning til slottet som skrive - og det gods, der havde udgjort vikarens underhold, udlagdes 1547 til skolemesteren, rigtignok først efter den daværende indehaver af vikardømmet, hr. Hans' død. Bystyret havde dog først forsøgt at få det underlagt sognepræsteembedet.³⁶

Gilder og lav i byerne oprettede undertiden altre, der opkaldtes efter deres skytshelgen. Et S. *Gertruds* gilde, der som i Helsingør³⁷ kan have begravet og ladet afholde messer for ilanddrevne døde, nævnes første gang 1395.³⁸

5) Lars Henriksen i Skaftlev betænkte 11. maj 1458 *Helligkorsaltret* med en ejendom til opretholdelse af en evig messe for sig og sin hustru samt for den afdøde hustru og afdøde børn.³⁹ En vikar, præsten hr. Villads (død senest 1490),⁴⁰ udlejede 1468 en af altrets gårde.⁴¹ Om han har været sognepræst i Tømmerup kan ikke afgøres, men i alle fald i 1490'erne fungerede sognepræsterne her som evige vikarer ved altret.⁴² Således overdrog bystyret 12. marts 1499 altret med dets indtægter og ejendomme til Tømmeruppræsten hr. Erik Mogensen mod, at han gjorde tjenester ved altret.⁴³ Endnu 1551 og 1587 bar et grundstykke i Kordel betegnelsen Helligkors alters jord.⁴⁴

Helligkorsaltret eller lægmandsaltret har antagelig stået umiddelbart vest for korbuen ved indgangen til koret.

6) *Guds legems* alter omtales 1515 i et bytingsvidne, hvoraf det fremgår, at rådmand Hans Henriksens gård ved en tidligere lejlighed var blevet skænket til altret.⁴⁵ 1542 fik Kalundborgborgeren Thomas Skræder evig brugsret til en gård tilhørende Helliglegemsaltret for sig og sine arvinger mod en årlig afgift til altret eller »till huilken anden gudz thieniste« kongelig majestæt måtte bestemme.⁴⁶

Der kendes aftryk af to præsters *seglstamper*. Vi kan ikke afgøre, hvilken af de to sognekirker, de var tilknyttet. 1) Sognepræsten, hr. Didrik Dens segl, cirkulært, 2,2-2,3 cm. Skjold med ukendeligt mærke. Omskrift med majuskler: »[S(igillvm)] Theoderichardi« (Segl for Didrikhard). Kendes i aftryk fra 1421.⁴⁷ 2) Præsten og provsten, hr. Olufs segl, cirkulært, 1,8 cm. Et stort O inden for en rosenkrans. Kendes i aftryk fra 1475.⁴⁸

I sin Danmarksbeskrivelse fra 1654 nævner Jens Lauridsen Wolf, at det store tårn efter kirken kaldes Vor Frue spir, mens de omkringstående har navne efter S. Gertrud, S. Marie Magdalene, S. Anna og S. Katarina.⁴⁹ Den smukke symbolik, hvorefter de fire vigtigste helgeninder fylkes omkring Gudsmoderen, har middelalderlige aner og står formentlig til dels i forbindelse med kirkens altre, idet to af de nævnte helgeninder foruden Vor Frue var repræsenteret som viehelgener (jfr. ovf.).⁵⁰ Wolfs fremstilling kan dog i et vist omfang være lærd konstruktion, for nogen fast norm kendes ikke ifølge de ældste regnskaber. Heri kaldes »Vor Frue spir« oftest blot for »det mellemste«, ligesom de øvrige benævnes efter verdenshjørnerne. Ganske vist omtales det nordre tårn 1615 som »Katrine Thoren«; men 1665 og flere gange senere kaldes det »S. Knuds spir« efter den sammesteds ophængte klokke.⁵¹ S. Gertruds spir træffes i regnskaberne tidligst 1669 og udpegedes 1675 som det søndre tårn.⁵¹ 1627 kaldtes det imidlertid »korstårnet« efter prydelser på spirets topstang.⁵¹ Siden restaureringen 1867-71 bærer tårnene ifølge porcelænsskilte med sort skriveskrift, fastgjorte til loftsdoerne, følgende navne: St. Anna (østre), St. Maria Magdalena (søndre), St. Gertrud (vestre) og St. Catharina (nordre).

Netop tårnene gav anledning til mange problemer. Reparation fulgte på reparation, og 1827 styrtede det midterste tårn sammen, kun få år efter at kirken 1820-22 havde gennemgået en hovedstandsættelse. Efter katastrofen 1827 blev kirken nødtørftigt istandsat, og først ved en gennemgribende restaurering 1867-71 blev midtertårnet genrejst. 1917-21 underkastedes kirken på ny en omfattende renovering.

Efter midtertårnets fald og den efterfølgende oprydning indrettedes kor og sakristi allerede oktober 1827 til interimistisk gudstjeneste.⁵² Da kirkerummet 1831-33 stod under restaurering, blev gudstjenesten henlagt til den store sal i Lindegården vest for kirken, mens koret fortsat fandt anvendelse til altergang.⁵² 1867-71 var der indrettet bedesal på rådhuset.⁵³

Ifølge *sagnet*⁵⁴ havde Esbern Snare ikke heldet med sig, da han ville bygge Kalundborg kirke. Imidlertid tilbød en trold ham sin hjælp på betingelse af, at Esbern skulle meddele troldens navn, når kirken stod færdig. Hvis ikke han kunne opfylde kravet, skulle han give trolden sit hjerte og sine øjne. Arbejdet gik godt, og kirkens færdiggørelse nærmede sig. Da der

Fig. 2. Kalundborgs middelalderlige højby med ruinerne af Esbern Snares vestborg i forgrunden, set fra luften, fra vest. Thorkild Balslev fot. o. 1980 - *The medieval »high-town« of Kalundborg with the ruins of Esbern Snare's west castle in the foreground. Aerial view from the west.*

kun manglede en halv pille, blev Esbern Snare bange, idet han endnu ikke havde fået kendskab til troldens navn. Under sin fortvivlede vandring lagde Esbern sig til hvile på Ulshøj. Ud af højen lyder en troldkvindes røst: »Ti stille, mit barn. I morgen kommer din fader, Fin, og giver dig Esbern Snares øjne og hjerte at lege med«. Nu vendte Esbern Snare fornøjet tilbage til Kalundborg, og da han så trolden komme med den halve stenpille, hilste han ham med navns

nævnelse. Herover blev trolden så vred, at han forsvandt op gennem luften med den halve pille, og derfor står kirken med kun tre og en halv stenpille. Et andet sagn⁵⁵ fortæller, at kirkens fem tårne opførtes af Esbern Snare. Det højeste, der står i midten, rejste han for sin moder, og de fire for sine døtre. At den ene af døtrene var halt, blev afspejlet i, at det ene af spirene er mindre end de tre andre.

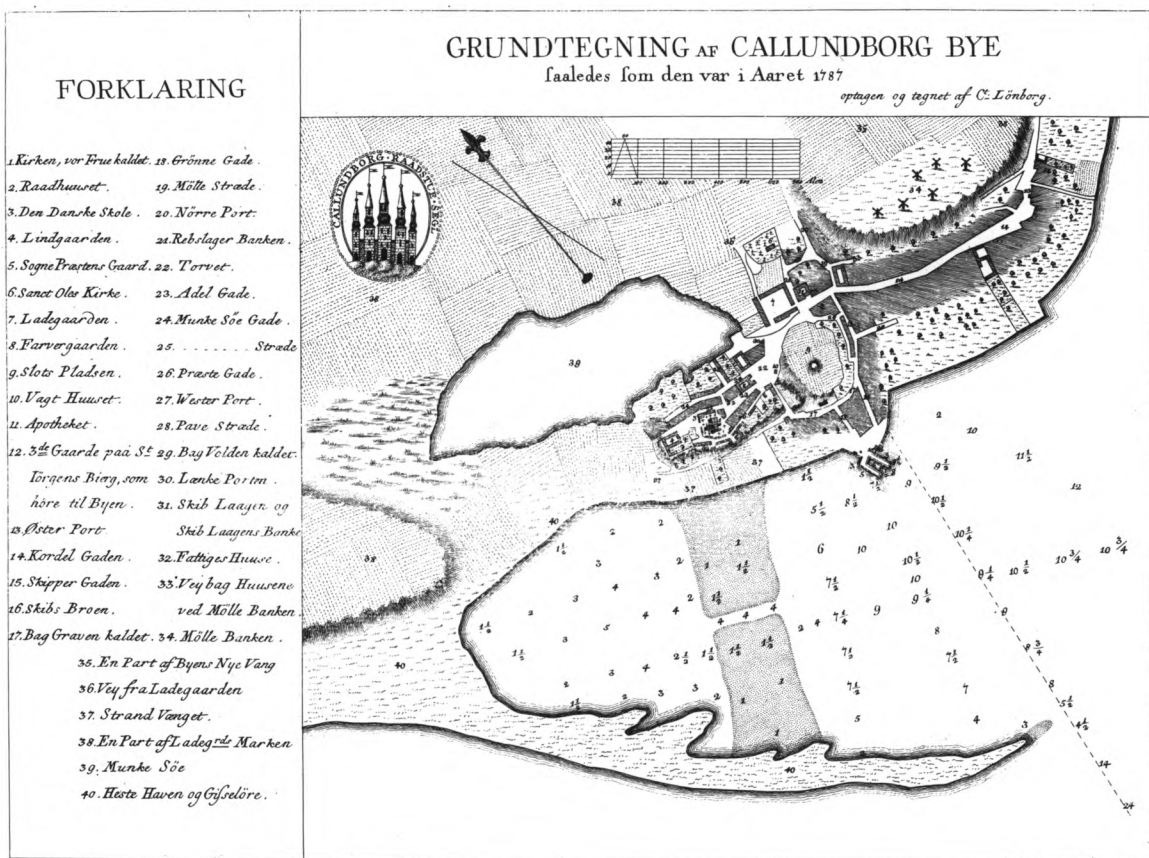

Fig. 3. Kort over Kalundborg 1787, målt af C. Lønborg. Kobberstik i Peder Paludan: Beskrivelse over Staden Kallundborg, Kbh. 1788. Vor Frue kirke ses som nr. 1, rådhuset nr. 2, Den danske Skole nr. 3, Lindegården nr. 4, sognepræstens gård nr. 5, S. Olai kirke nr. 6, torvet nr. 22, Adelgade nr. 23, Munkesøgade nr. 24, Præstegade nr. 26, Skibslågen nr. 31, de fattiges huse nr. 32, Munkesø nr. 39 og Gisseløre nr. 40. - *Map of Kalundborg 1787. No. 1. Church of Our Lady (Vor Frue), no. 2. Town Hall, no. 3. The Danish School, no. 4. Lindegården, no. 5. Residence of the parish priest, no. 6. Church of St. Olai, no. 22. Market square, no. 23. Adelgade, no. 24. Munkesøgade, no. 26. Præstegade, no. 31. Ship's gate, no. 32. Almshouses, no. 39. Munkesø and no. 40. Gisseløre.*

KIRKEN OG HØJBYEN

Den tidlige middelalder. Vor Frue kirke ligger på det højeste punkt (ca. 14 m over havet) i den engang befæstede højby, som i middelalderen voksede op på en banke langs med den beskyttede havn bag Gisseløre odde. Her var udgangspunkt for overfarten til Jylland og tillige samlingssted for ledingsflåden, hvorfor bunden af den dybe fjord kaldtes Hærvigen.

Ifølge den klassiske, på Saxos beretning (s. 3013) baserede opfattelse, er højbyen med tilhørende befæstningsanlæg grundlagt o. 1170 af Esbern Snare som led i sikringen af rigets vig-

tige havne og overfartssteder på linje med København, Vordingborg, Tårnborgh, Sprogø og Nyborg. Han antages tilmed at have udstukket den endnu i sin kerne bevarede byplan med en øst-vestgående hovedgade (Adelgade) i midteraksen af bybanken samt to parallelgader mod henholdsvis syd (Præstegade) og nord (Munkesøgade).⁵⁶ Endelig regnes Esbern for at være kirkens grundlægger.

Tolkningen af Saxos beretning som et bemærkelsesværdigt samlet stormandsinitiativ, omfattende to borge, by og kirke bør imidlertid modificeres, bl.a. under hensyntagen til, at kirken formentlig først er rejst af datteren Ingeborg og

hendes mand, Peder Strangesen, efter Esberns død 1204 (s. 3099). Vigtige er tillige de nyeste undersøgelser af byens befæstning, ifølge hvilke alene borgen vest for bybanken, ikke det senere slot ved højbyens østside, kan antages opført af Esbern.⁵⁷

Den lavtliggende vestborg, som var afsondret fra bybanken ved en menneskeskabt grav, må primært være det militæranlæg, hvorved Esbern »rensede havnen for sørøvere«. Hvor omfattende hans indsats på bybanken har været er mindre klart. Denne halvø med adgang fra nedrebyen i øst var fra naturens hånd velbeskyttet med stejle skrænter på fjordsiden og sumpede arealer mod nord. Arkæologisk påviste spor efter grave og palisader kan være levn af en supplerende beskyttelse fra samme tid. Herved har bybanken fået karakter af en forborg, som man måtte passere på vej til den egentlige borg. Og dette areal, som måske i generationer havde været teltplads for ledingsflådens mandskab,⁵⁸ kunne nu tillige være både tilflugtssted og handelsplads for den omkringboende befolkning.

Det kan være denne situation, som spejles i Saxos ord om Hake, der med sin flåde sejlede ind i Hærvig, »lod mandskabet gå i land og fylkede sit fodfolk på samme sted, hvor nu Esbern har bygget en borg, hvis virke kan skærme egnens bomænd og stænge de vilde vender ude«.⁵⁹ Saxo bruger her betegnelsen »oppidum« i modsætning til »urbs« ved omtalen af Kalundborg (s. 3013), og såfremt der er tale om andet end en sproglig variation, udtrykker den afvigende terminologi måske sondringen mellem den egentlige borg og en befæstet småstad.⁶⁰

Svarer den her skitserede situation til forholdene o. 1170, har der endnu ikke været nogen bebyggelse af betydning, endsiige udstikning af det senere dokumenterede gadenet. Men med rigets sikring og den heraf følgende fredeliggørelse var der skabt grundlag for et permanent bysamfund. Dette må have udviklet sig ganske hurtigt, når højbyen allerede o. 1240 var den tredjestørste afgiftsyder blandt sjællandske købstæder (s. 3013) og således egnet til grundlæggelse af et tiggermunkekloster.

Fig. 4. Kalundborgs middelalderlige befæstning, indtegnet med rødt på en moderne byplan. Rekonstruktionen af vest- og østborg samt højbyens fæstningsværker kombinerer udgravninger med 1600-tals byplanen fig. 5. 1:4000. Tegnet af Johannes Hertz 1990, delvis efter Morten Aaman Sørensen. - *Kalundborg's medieval fortifications, marked in red on a modern town plan. The reconstruction of the west and east strongholds, and of defence works of the »high-town«, combines the testimony of excavations with the 17th century town plan, cf. fig. 5.*

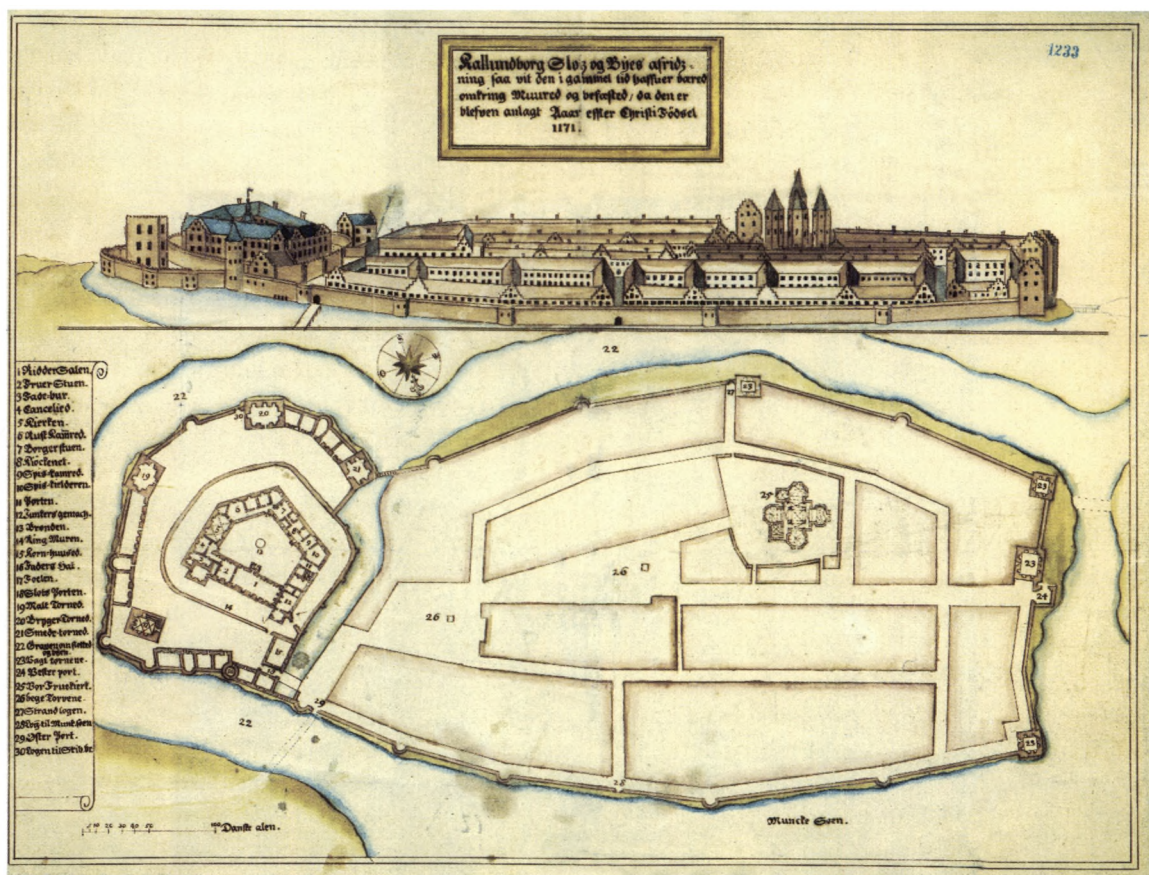

Fig. 5. Plan og prospekt af Kalundborg før 1660. Syd opad. Kopi fra 1700'erne af ukendt fororiginaltegning. - *Plan and prospect of Kalundborg before 1660. South above. 18th century copy of an unknown original drawing.*

Kirken, der kan have haft et fortræk (s. 3068) som forgænger, må ses i sammenhæng med det fremvoksende bysamfund og udgør ved sin beliggenhed i forborgen langs vejen til den egentlige borg en parallel til situationen andetsteds, bl.a. i Vordingborg og Søborg.⁶¹ Højbyens dominerende monumentalbygning er næppe - uanset centralformen - opført som et kapel specielt beregnet for borgherren og hans husstand,⁶² men tænkt som samlingssted for hele byen. Dens placering tyder endvidere på, at kirken er ældre end fikseringen af højbyens tre parallelgader, hvis forløb i øvrigt markerer en naturlig, maksimal udnyttelse af den til rådighed stående plads.

Kirken ligger på bankens højeste sted, orienteret efter verdenshjørnerne. Adelgaden, den

ældste af gaderne, markerer bankens midterakse som den naturlige vej fra porten i nordøst til borgen i vest. Den er formentlig ældre end kirken, hvis sydøstre dør bryder grundplanens symmetri af hensyn til forbindelsen med det trekantede torv, som er en udvidelse af Adelgaden. Der har været fremsat formodninger om eksistensen af en stormandsbolig for kirkens grundlægger umiddelbart vest for kirken på den senere Lindegårds grund.⁶³ Tanken om en kort og direkte vej herfra til kirkens vestportal, inden for hvilken der muligvis var indbygget et herskabspulpitur, er tillokkende, men savner foreløbig ethvert arkæologisk fundament.⁶⁴ Hertil kommer, at den mest markante af bygningerne i vestborgen med gode argumenter er udpeget som borgherrens palatium.⁶⁵

Fig. 6. Indersiden af kirkegårdsmurens sydøstre del, jfr. fig. 11 (s. 3029). I baggrunden til venstre ses kirkeladen, til højre stenhuset (1480'erne) i Præstegade (s. 3034, 3024). NE fot. 1982. - *Inner face of the south-east part of the churchyard wall, cf. fig. 11. In the background on the left the tithe barn, on the right the brick-built house (1480s) in Præstegade.*

Senmiddelalderen. I 1300'rne gennemgik Kalundborg store forandringer.⁶⁶ Valdemar Atterdag overtog 1344 den strategisk vigtige by efter to forgæves erobningsforsøg og tog herefter initiativ til den befæstning, som i sine grundtræk endnu var bevaret, da den ældste byplan blev nedtegnet før 1660 (fig. 5). Esbern Snares vestborg mistede nu sin betydning til fordel for en borg i øst, der sikrede det lave terræn her og samtidig lå mere bekvemt i forhold til anløbsstedet (Skibbroen) for en ny tids mere dybtgående fartøjer. Bybanken blev o. 1360 omgivet af ringmure med tårne, rondeller og indre vægtergang, som i et enkelt tilfælde er dendrokronologisk dateret til 1356, jfr. endvidere kongens anmodning 1361 om tilladelse til at flytte franciskanerklostret (s.d.), der lå for tæt ved fæstnin-

gen. Senest ved denne tid var vandet i sumpen nord for bybanken stemmet op (Munkesøen), og der var anlagt voldgrave både ved bybankens sydside og omkring de to borge.

Hvornår bebyggelsen omkring kirken er reguleret i overensstemmelse med det tredelte gadenet, vides ikke. Den omstændighed, at de endnu delvis bevarede mure omkring kirkegården synes at have dannet en polygonal figur (jfr. fig. 11 og s. 3027) uden åbenlys koordinering med de flankerende gader, tyder på, at gadenettet kun gradvis er blevet fastlagt. Først fra 1400'rne er der bevaret kilder, som refererer til Mellemgaden (Adelgaden), Strandgaden (Præstegade) og Søgaden (Munkesøgade);⁶⁷ men da må de for længst have været en realitet. De nyeste arkæologiske undersøgelser har således vist,

at der i 1300'rne byggedes håndværkerboliger nord for Munkesøgade.⁶⁸

Århundredet efter Valdemar Atterdags nyordning var højbyens storhedstid, da østborgen (Kalundborg slot) dannede ramme om flere rigsforsamlinger og bl.a. husede rigets arkiv. Bevarede oplysninger dokumenterer, at bebyggelsen omkring kirken i betydeligt omfang tilhørte personer med tilknytning til slottet, bystyret, gilder, kirken og udenbys repræsentanter for rigets styrelse.⁶⁹ Således opkøbte Roskildebispens Peder Jensen Lodehat, som var rigets kansler, i årene omkring 1400 flere ejendomme, og i den bekræftelse, som lensmanden Joachim Fleming 1442 gav faderens gave til S. Annæ alter (s. 3017), omtales kongens stenhus, biskoppens gård og rådhuset. De nævnte ejendommers præcise plads er omdiskuteret; men det synes sikkert, at biskoppens huse var de endnu delvis be-

varede bygninger langs Adelgades nordside ud for torvet (jfr. fig. 17).

I Præstegade er bevaret to senmiddelalderlige stenhuse, som begge respekterer gadelinjen. Det ene er kirkeladen, efter hvis opførelse kirkegården fik tillagt et mindre areal ud for det hidtidige sydøsthjørne (jfr. fig. 11 og s. 3034). Det andet er et markant stenhus over for kirkeladen, på hjørnet af et lille stræde, Skibslågestrædet mellem Præstegade og bymuren (jfr. fig. 6, 22).⁷⁰ Huset, hvis historie er relativt velbelyst og dendrokronologisk dateret til 1480'erne,⁷¹ opførtes på en grund, som præsten i Rørby, Jep Andersen, købte 1483. Huset må være den ejendom han 1499 skænkede til bolig for vikaren ved S. Gertruds alter (s. 3018); herfra har denne haft bekvem adgang til kirken (og S. Gertrudskapellet i søndre korsarm) gennem kirkegårdslågen ud for strædet.

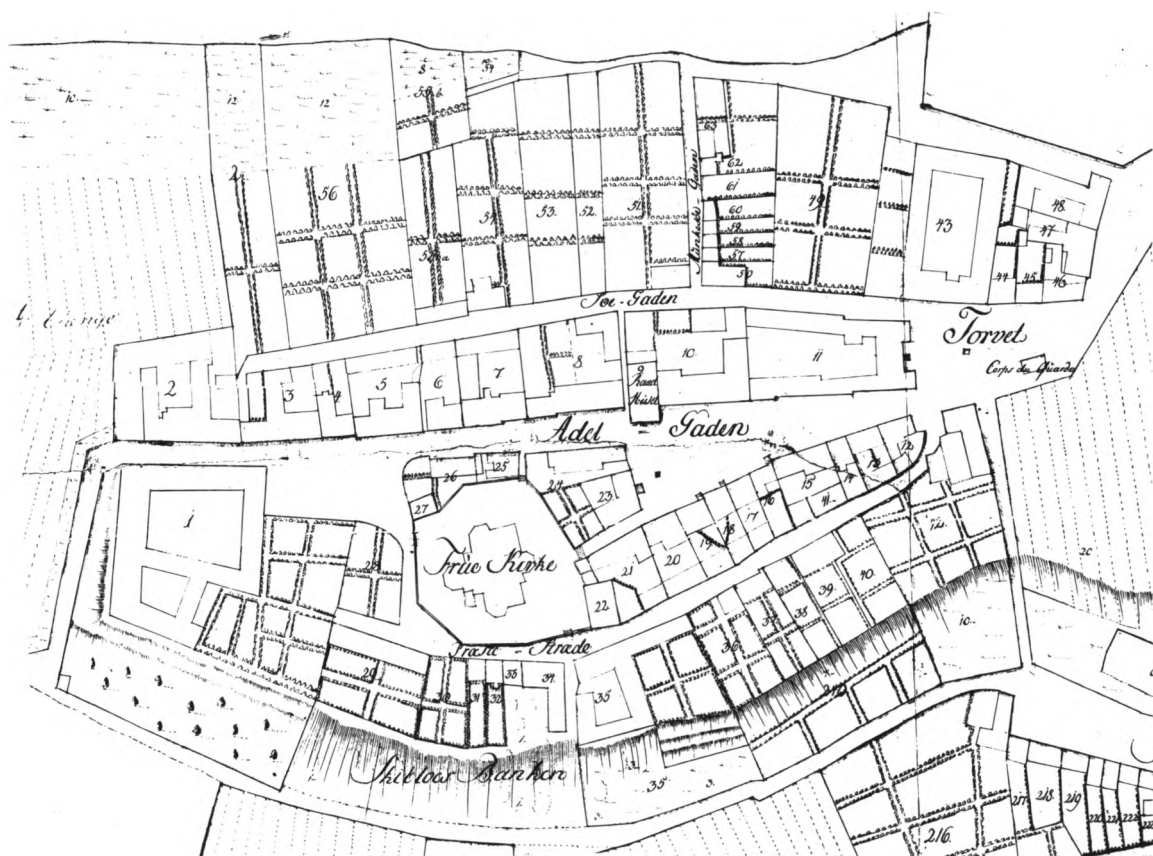

Fig. 7. Plan af højbyen o. 1800. Udsnit af matrikelkort over Kalundborg, målt 1790 af C. Ehlers, kopieret 1810 af A. Rørbye. Kort- og Matrikelstyrelsen. - Plan of the »high-town« c. 1800.

Fig. 8. Kirken, set fra torvet med »Hyhns hus« og til højre herfor husrækken mellem Adelgade og kirkegården (s. 3026). Fot. 1870'erne. - *The church, seen from the market square with Hyhn's house, and to the right of this the row of houses between Adelgade and the churchyard.*

Den eftermiddelalderlige udvikling. I det væsentlige bevarede højbyen sin status indtil nedgangstiden efter Svenskekrigene 1657-60, som både medførte slottets nedbrydning og deling af købstadsprivilegierne med nedrebyen Kordel. Højbyen husede dog fortsat bystyret, hvortil kongen 1539 skænkede en af Roskildebispens gårde ved torvet som rådhus - en funktion, som denne såkaldte »bispegård« varetog indtil opførelsen af det nuværende rådhus 1854. Stenhuset i Præstegade 23 vedblev at fungere som præstebolig - nu kirkens eneste - afbrudt af en periode i slutningen af 1500'rne og 1600'rne, da præsterne boede den store gård, Lindegården, vest for kirken.⁷²

Gadenavnet Rykind nævnes tidligst i begyndelsen af 1600'rne, bl.a. i forbindelse med en tæstente i kirkegårdsmuren (s. 3032). Ifølge Resens bykort (fig. 2, s. 3014) betegnede det den vestre del af Præstegade, som da var omdannet

til en blindgyde, hvorefter forbindelsen til Adelgaden forlagdes til et lille stræde, som udmundede i tværgaden vest for kirkegården.

1707-08 købte Lindegårdens daværende ejer, Carl Ahlefeldt, tre ejendomme mellem kirken og gården, hvorefter området forvandlede fra beboelse til haver, således som det fremgår af ældre bykort og endnu delvis er tilfældet.⁷³

Ejerne af Lindegården har formentlig med haveanlægget bl.a. ønsket at skabe »luft« til fattighusene ved sydsiden af Rykindstrædes lille »tarm«, hvor borgmester Thomas Jensen 1697 genopbyggede 7 nedbrændte boder. Fattigvæsenet beholdt disse »Nyboder« indtil deres nedrivning 1915. Også bebyggelsen langs kirkegårdens nordside blev gradvis socialt deklasseret. Efter skolereformen 1814 overdroges fattigskolen (Den danske Skole) i middelalderhuset ved nordvesthjørnet (nu ligkapel, s. 3039) til fattigvæsenet sammen med de tilgrænsende ejen-

domme langs Adelgaden, som rummede spindestue og arbejds hus. Det var bl.a. disse lokaliteter, biskop Mynster fik forevist ved sine visitatsbesøg 1838 og 1847.⁷⁴

Kirkens frilægning. Da kirkens hovedrestauration nærmede sig afslutningen 1870, udtrykte Synet ønske om, at kirken måtte blive befriet for nogle af sine »mest trykkende Omgivelser« i nord og øst, hvor »saavel et daarligt Fattighus som en uheldig privat Bebyggelse i utilbørlig Grad skjuler og vansirer den herlige Kirke«. Endvidere anså man det for nødvendigt at skaffe friere tilkørselsforhold i vest, hvortil hovedindgangen nu var henlagt.⁷⁵ Denne programerklæring dannede herefter ledetråd for behandlingen af kirkens nærmeste omgivelser i hen ved et århundrede.

Allerede året efter var man i færd med at etablere en holdeplads ved at planere en tidligere privat have indkøbt til formålet (jfr. fig. 7, nr. 28),

Fig. 9. Kirken, set fra nordøst med fattiggårdens mur mod Adelgade i forgrunden (s. 3026). Fot. fra 1890'erne. Byhistorisk Arkiv. - *The church, seen from the north-east with the wall of the workhouse facing Adelgade in the foreground.*

og 1877 blev det vestligste af fattighusene, den middelalderlige skolebygning (»rektorboligen«) ved kirkegårdens nordvestre hjørne restaureret og indrettet til ligkapel (s. 3039).

1898 blev husene øst for kirken nedrevet, hvorved der åbnedes frit udsyn fra torvet til kirken (jfr. fig. 8 og 10). Det drejede sig dels om det såkaldte »Hyhns hus«,⁷⁶ dels om to lave huse langs Adelgade (jfr. fig. 7, nr. 23-24), tilhørende fattigvæsenet, der efter afgivelsen af »rektorboligen« havde ladet opføre et nyt muret fattighus mellem det middelalderlige stenhus og de nedrivningsdømte bindingsværkshuse. Den østligste del af de to grundstykker (matr. 311-12) indtoges som en udvidelse af det gamle torv, mens resten - en have nærmest kirkegården - tildeltes fattiggården. Omkring denne gårdsplads og have opførtes en mur med udvendige spareblændinger, svarende til det nye fattighus' mur mod Adelgade (jfr. fig. 9). Sidstnævnte vakte imidlertid Synets overordentlige mishag, dels fordi den pudsede mur svarede så dårligt til kirken og samtidig lukkede for udsynet til kirkegårdsmuren, dels fordi den forhindrede mulige planer om at flytte kirkegårdens østlæge længere mod nord.⁷⁷

Muren blev stående, men dækkedes snart af forskellig bevoksning som en neutral baggrund for det lille trekantede haveanlæg, der afløste det gamle torv, og i hvis spids en mindesten for genforeningen 1920 afløstes af et monument for politikeren Ove Rode 1935 (1953 flyttet til Møllebakken).

Fra 1945 arbejdede menighedsrådet for en fuldstændig fjernelse af muren omkring gårdspladsen til det tidligere fattighus (siden socialreformen 1933 omdannet til husflidsskole og samtidig iklædt empiredragt med bosserede pilastre og halvvalmet tag). 1950 vedtog byrådet nedrivningen, og man lod herefter havearkitekten C. Th. Sørensen udarbejde tegning til en samlet ordning af trekantarealet.⁷⁸ Planen, som er dateret 27. nov. 1952, omfattede en stram geometrisk beplantning - et parterre, formet som otte diagonalstillede kæder af kvadratiske, i hinanden indflettede busketter (jfr. fig. 11 og 31). Den lave beplantning, som udførtes 1953

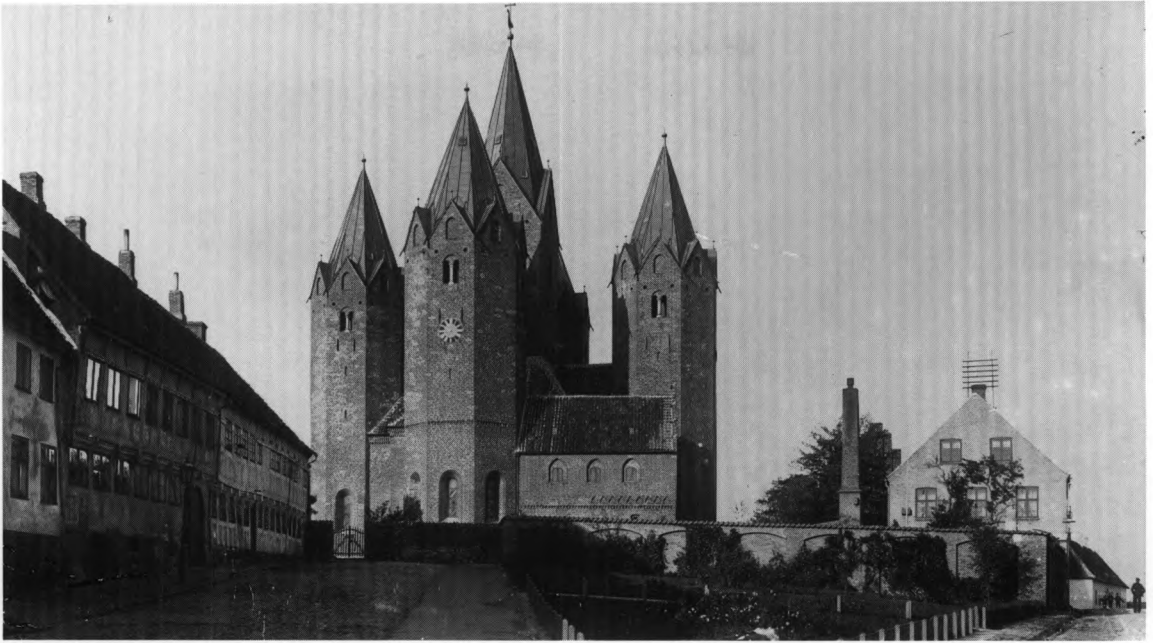

Fig. 10. Kirken, set fra torvet i 1900'nes første årti. F. S. Jacobsen, Kalundborg, fot. Byhistorisk Arkiv. - *The church, seen from the market square in the first decade of the 1900s.*

under ledelse af anlægsgartner Otto Jensen består af stedsegrøn liguster, indrammet af den mere hårdføre berberis.

1957 besluttede byrådet at nedrive husflidsskolen. Holdningen til frilæggelser var imidlertid nu en anden blandt sagkyndige. Allerede forud for trekantpladsens nyordning havde arkitekt Mogens Koch 1951 bl.a. fremhævet, hvorledes han så pladsen øst for kirken som et af de mest slående eksempler på, »hvor forkert det er at fjerne gammel bebyggelse i umiddelbar nær-

hed af betydelige monumenter«. ⁷⁹ Trods indsigelser fra Det særlige Kirkesyn og arkitekt Marinus Andersen blev nedrivningen af husflidsskolen alligevel gennemført 1962 »ene og alene for at forskønne kirkens omgivelser« (borgmester J. Hagemann-Petersen). ⁸⁰ Husflidsskolens tomt udlagdes som et grønt areal i henhold til forslag fra C. Th. Sørensen, hvis samtidigt fremsatte planer for en udvidelse af parkeringspladsen vest for kirken dog ikke gennemførtes. ⁸¹

KIRKEGÅRD

Vor Frue kirkegård nævnes tidligst 1442 (s. 3017), men er utvivlsomt jævngammel med kirken. Hvor når man har etableret murede indhegninger er uvist; men de ældste af de bevarede stammer senest fra 1400'rne. Vinkeldannede sokkelkvadre på syd- og vestmuren (fig. 15) tyder på, at indhegningen har haft polygonal form, før man udvidede kirkegården og rettede de pågældende murstykker ud i tilknytning til kirkeladen og skolen, begge opført o. 1500 (jfr. fig.

11). Egentlige arkæologiske undersøgelser på kirkegården er dog aldrig foretaget, og fundet af en midtaldlerlig gravpotte (jfr. s. 3261) er eneste vidnesbyrd om ældre jordfæstelser på området.

I efterreformatorisk tid benyttedes kirkegården flittigt til gravlæggelser for byens mere velstillede borgere, eftersom mulighederne i den forholdsvis lille kirke hurtigt var udtømte, jfr. gravminder. Udvidelsen af S. Olai kirkegård 1830-31 betød en væ-

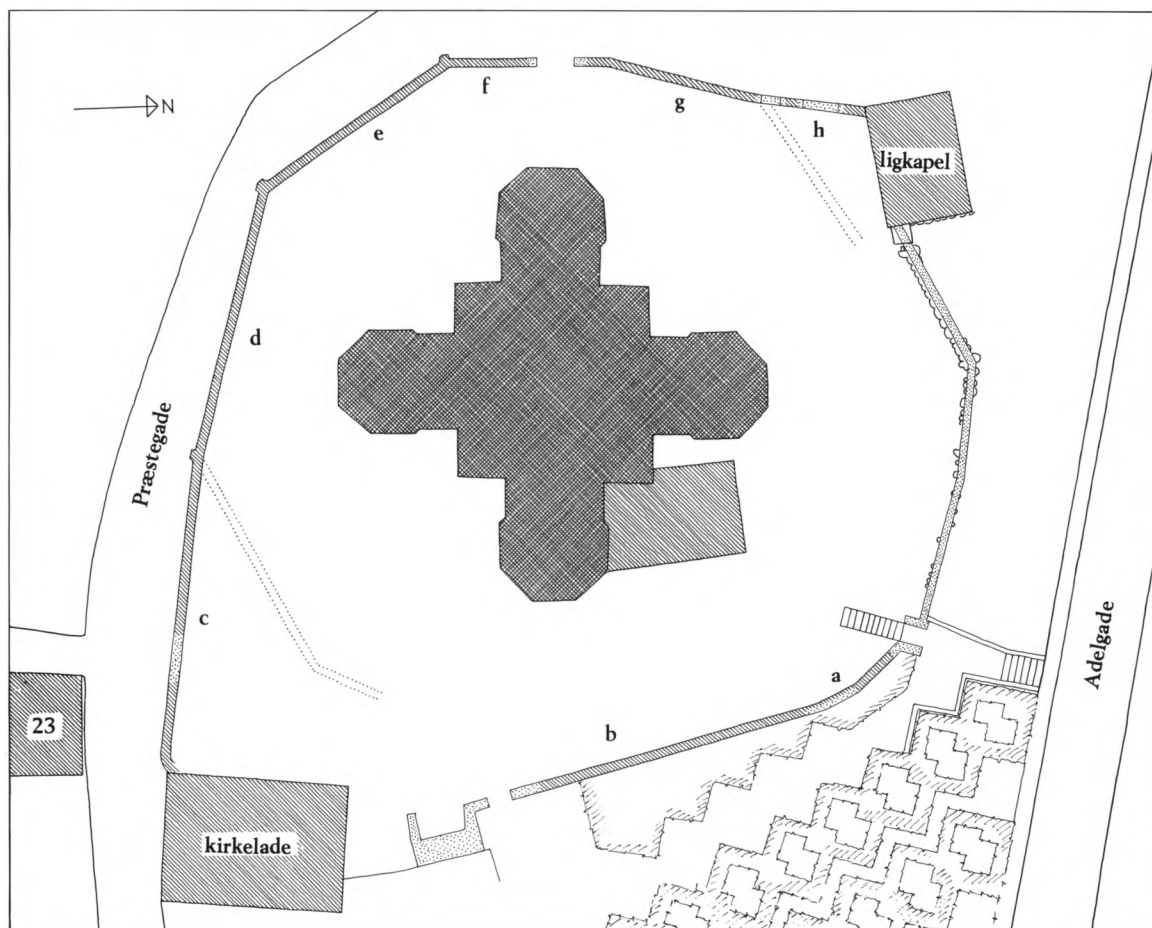

Fig. 11. Skitseplan af kirkegården med dens nærmeste omgivelser. Stiplede linjer angiver formodede ældre $\dagger$ kirkegårdsmure (s. 3027). 1:500. Tegnet af MN 1995, bl.a. på grundlag af planer ved Marinus Andersen. - Sketch plan of the churchyard with its nearest surroundings. Dotted lines indicate presumed former $\dagger$ churchyard walls.

sentlig aflastning, og den seneste begravelse på Vor Frue kirkegård fandt sted 1887.

HEGNSMURE

Kirkegårdens hegsmure er senmiddelalderlige, bortset fra nordsidens, som genskabtes 1963 på gamle fundamenter. De gamle mure er dog ikke samtidige, hvilket bl.a. fremgår af forskelle i detaljerne. Endvidere er det som ovenfor omtalt tydeligt, at såvel sydmurens østligste del som vestsidens nordligste er flyttet i forbindelse med kirkegårdens udvidelse efter opførelsen af henholdsvis kirkelade (menighedshus) og præstebolig (ligkapel). Da disse må antages at stamme fra tiden o. 1500, markerer de samtidig en øvre tidsgrænse for de ældste dele af kirkegårdsmuren.

Murene er af røde munkesten i munkeskifte og hviler på en syld af marksten, der navnlig er synlig på ydersiden, hvor jordsmonnet falder. Den udadvendte afdækning er af munke og nonner, men stammer i øvrigt hovedsagelig fra nyere tids istandsættelser.⁸²

Østmurens nordligste del (fig. 11, a) er velbevaret mod kirkegården (fig. 12), men skalmuret på størstedelen af ydersiden (jfr. fig. 13). Inder siden er foroven prydet med et savskifte af vekslende røde og sortbrændte sten, som det kendes fra adskillige middelalderlige hegsmure ved landsbykirkerne.⁸³ Herover følger et løberskifte, og endelig er der et skifte af kantrojste sten under selve afdækningen. Usædvanlig er der imod et mønstermuret, 95 cm bredt felt (fig.

30), som strækker sig fra sokkel til savskifte, hvor det ender abrupt. Såvel dette som den nordre lodfuge med dens petringer kunne tyde på, at denne udsmykning er en senere tilføjelse. Selve mønstret kendes fra adskillige middelalderlige gulve og blændinger, f.eks. to af blændingerne i østgavlen på ligkapellet ved kirkegårdens nordvestre hjørne (jfr. fig. 27). Syd for dette felt brydes de vandrette skifter af et antal løbere, der danner en trekantet figur.

Umiddelbart syd for et knæk er murens yderside sekundært skalmuret i to omgange (jfr. fig. 13), muligvis efter fjernelsen af tidligere beboel-seshuse. Den sydligste skalmuring er af munkesten i munkeskifte, som har faldt mod nord. Herefter følger en yngre, formentlig eftermid-delalderlig reparation, idet de store mursten her er lagt i krydsskifte.

Den øvrige del af østmuren (fig. 11, b) mangler indvendigt savskifte, mens dens yderside ligeledes præges af sætninger i murværket. - På murens inderside, nær ved lågens nordre vange, ses indmuret en flad natursten (jfr. fig. 17). Ifølge J. H. Larsen (1849) sad synderne (poenitanterne) her, indtil præsten gav dem absolution.⁸⁴

Sydturen mod Præstegade (fig. 11, c-e) falder

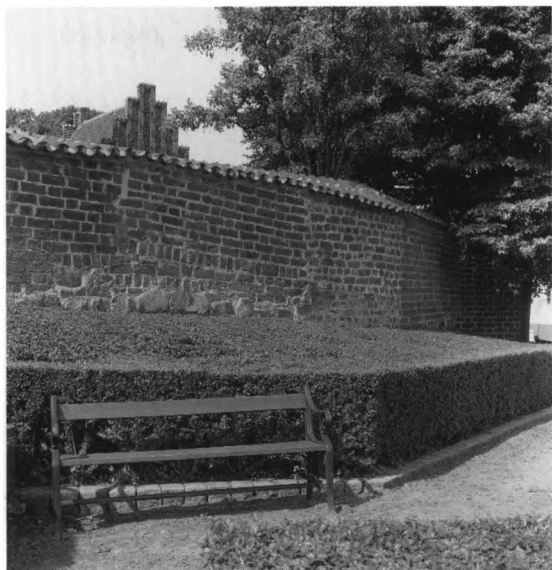

Fig. 13. Ydersiden af kirkegårdsmurens nordøstre del, jfr. fig. 11 (s. 3029). HJ fot. 1991. - *Outerface of the north-east part of the churchyard wall, cf. fig. 11.*

i to hovedafsnit. Den vestre del (d-e) mellem ydersidens to vinkelformede sokkelkvadre er af munkesten i regelmæssigt munkeskifte; dog er indersiden øst for et sekundært opstillet gravstensarrangement prydet af savskifte, mens denne pryddelse savnes vest herfor (jfr. fig. 6).

Fig. 12. Indersiden af kirkegårdsmurens nordøstre del, jfr. fig. 11 (s. 3028). HJ fot. 1991. - *Inner face of the north-east part of the churchyard wall, cf. fig. 11.*

Fig. 14. Ydersiden af kirkegårdsmurens vestre del, nord for lågen, jfr. fig. 11 (s. 3030). HJ fot. 1991. - *Outer face of the west part of the churchyard wall, north of the gate, cf. fig. 11.*

Sydmurens østligste del (c) må være udflyttet efter kirkeladens opførelse. Øjensynlig har man genanvendt den gamle murs materialer, ligesom selve udformningen med indvendigt savskifte, hvor røde og sortbrændte sten veksler, antagelig er en gentagelse. Muren adskiller sig kun fra den ældre del ved at være et skifte lavere.

Fig. 15. Ydersiden af kirkegårdsmurens søndre del med sokkelkvader fra et thjørne inden murens udretning langs Præstegade, jfr. fig. 11 (s. 3027). HJ fot. 1991. - *Outer face of the churchyard wall to the south with a plinth ashlar from a corner before the wall was realigned along Præstegade, cf. fig. 11.*

Vestmuren mod pladsen (fig. 11, f-h) prydes ikke af indvendigt savskifte. Størst interesse knytter der sig til murens yderside nord for indgangen (jfr. fig. 14), som viser spor efter en række forandringer, til dels som følge af jordsmonnets sænkning. Således er markstenssylden i dag blottet på hele strækningen, bortset fra midterstykket, hvor den efter niveausænkningen er fjernet og erstattet med en skal af munkestensbindere, under et skifte af kantrejste sten.

Nordmuren fra 1963 (arkitekt Marinus Andersen) er af moderne munkestens i munkeskifte og hviler i hovedsagen på gamle fundamenter, som dog er forstærket med beton. Fundamenterne, som fremdroges samme år på husflidsskolens tomt (jfr. fig. 11), var bedst bevaret i den vestlige ende op mod ligkapellet, hvor de nederste skifter af munkestensmuren tillige fandtes på plads.⁸⁵

1690 forbedrede Laurids murermeister ringmuren med tag- og mursten på alle sider. Strækningen fra »skolen« (d.e. den middelalderlige kirkelade) via syd- og vestmuren til »skolemesterens residens« (ligkapellet) opgives som værende 52 favne (ca. 97,8 m), mens nord- og østmuren fra ligkapellet til kirkeladen androg 28

Fig. 16. Ydersiden af kirkegårdsmurens vestre del, syd for lågen, jfr. fig. 11 (s. 3030). HJ fot. 1991. - *Outer face of the west part of the churchyard wall, south of the gate, cf. fig. 11.*

favne (ca. 52,6 m).⁵¹ Ved en reparation 1749 forbrugtes 400 »store gammeldags mursten«, 200 »Flensborger tagsten« og 60 »hulsten«.⁵¹

INDGANGE

Kirkegården har i dag tre indgange. En køreport mod øst ved Adelgades sydlige husrække, en fodgængerlåde i nordøst og endelig i vest en portlåde ud for kirkens eneste benyttede indgang. I sin nuværende form er den *østre låge* (jfr. fig. 17) blot en åbning, som lukkes med to sortmalede tremmefløje af smedejern, formentlig ophængt kort før 1900.⁸⁶ Den *nordøstre låge* er ligeledes en helt enkel muråbning, udført 1963 samtidig med den nye nordmur; en stentrappe i åbningen fører ned til Adelgade. *Vestportalen*, (jfr. fig. 16), der er fra 1927 og udført efter tegning af Mogens Clemmensen (fig. 19), lukkes af to sortmalede smedjernsfløje, ophængt i murede piller med udvendig dekoration af savskifter samt indadvendt afdækning af munke og nonner.

†INDGANGE

Ingen af de eksisterende indgange til kirkegården har bevaret deres middelalderlige form. Der findes heller ingen skriftlige oplysninger om ad-

Fig. 17. Østre kirkegårdslåge fra o. 1900 (s. 3031) med »poenitentsestenen« til venstre (s. 3029) og i baggrunden »bispegården« (s. 3024). HJ fot. 1991. - *East gate into the churchyard from c. 1900, with »the penitential stone« on the left, and in the background »the bishop's palace«.*

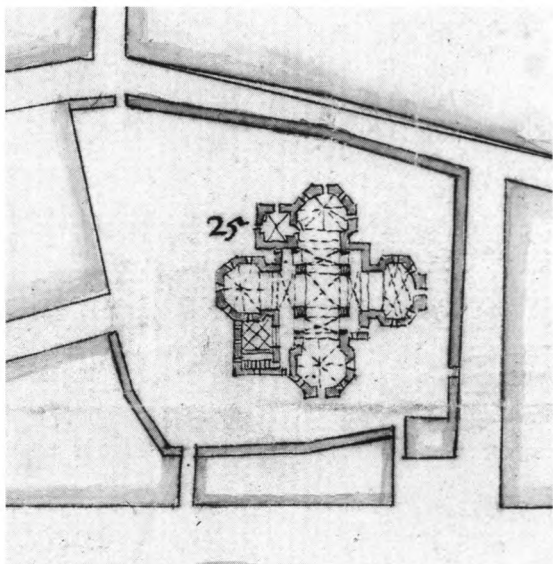

Fig. 18. Plan af kirken og kirkegården før 1660. Ud-snit af fig. 5. - *Plan of the church and cemetery before 1660.*

gangsvejene i middelalderen, omend der er gode grunde til at antage, at der samtidig med etableringen af kirkegårdsmuren har været indgange fra alle fire verdenshjørner, og at i det mindste den østre mod det tidligere torv fortsat ligger på gammel plads.

Fra begyndelsen af 1600'rne og frem til vor tid, da skriftlige kilder og diverse billedgengivelser vidner om kirkegårdens adgangsveje, er disse undergået adskillige forandringer i pagt med ændringer i såvel bebyggelsen omkring kirken som i selve kirkens indgangsforhold.

På den anonyme 1600-tals plan (fig. 18) ses i alt fem indgange, hvilket bekræftes af regnskabet fra 1623-24. Heri omtales nemlig først udgiften til to brædder (»fjæle«), som brugtes til at lukke en stente fra Rykind (jfr. s. 3025) til kirkegården, for at »svin ikke skulle gå eller springe derover«. De to brædder blev dog straks efter stjålet! Samtidig betalte man Henrich murermeister for at oprense og istandsætte gravene under »de andre fire jernriste ved hvilke almuen går ind på kirkegården«. ⁸⁷ Op gennem 1600'rne og senere omtales de hyppige reparationer af kirkeristene (se ndf.), hvorved man indirekte får oplysninger om adgangsvejene.

Østsidens indgang, som stod ud for det 1870 nedrevne våbenhus (jfr. fig. 81, 108), må i løbet af middelalderen være blevet den vigtigste, bl.a. som følge af den bekvemme forbindelse til torvet og slottet. Den nævnes tidligst 1621 og omtales 1669 som »den store østre rist«. ⁵¹

Klokkeren Hans Jørgensen fra Raklev fik 1702 betaling for at opmure og forbedre den søndre pille og sætte kam på; men allerede 1707 måtte begge kamme ved den østre kirkerist repareres. ⁵¹

Sydsidens nu forsvundne indgang fra Præstegade omtales 1632 og er tillige vist på de to byplaner fra 1600'rne (jfr. fig. 5 og s. 3014). ⁵¹ Det fremgår heraf, at den befandt sig ud for Skibslågestrædet i overensstemmelse med en senere omtale som »risten ud til skibslågen«. ⁸⁸ Lågens beliggenhed har således også været bekvem i forhold til den tidligere præstebolig, Præstegade 23 (s. 3024). 1839 blev lågen tilmuret af murermester Lindemann, ⁵¹ og dens præcise afgrænsning er ikke længere synlig i den flere gange restaurerede mur. Begrundelsen for at lukke den søndre låge, som »kun benyttes af enkelte beboere i den ubetydelige Præstegade«, ⁸⁹ var ønsket om at sætte en stopper for »gennemløben af drenge«, hvorved kirkegården angiveligt kunne få et smukkere og værdigere udseende. ⁵²

Vestsidens indgang har alene siden o. 1600 haft tre forskellige placeringer. Ældst af disse var den 1623 omtalte stente mod Rykind, som muligvis har efterladt sig spor i en bred, højtstående ud-

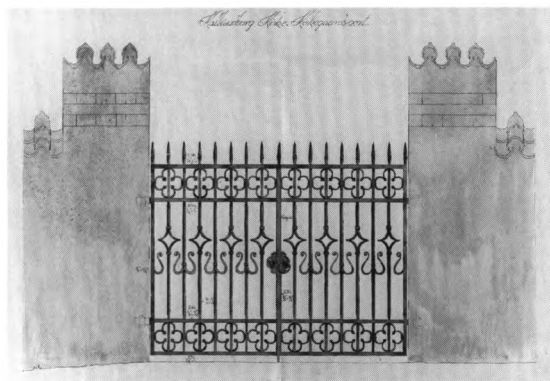

Fig. 19. Vestre kirkegårdsport, jfr. fig. 16. Farvelagt tegning ved Mogens Clemmensen 1927 (s. 3031). - *West gate into the churchyard, cf. fig. 16.*

muring nærmest ligkapellet. Tilmuringen med munkesten og nyere sten er kun synlig udvendig (jfr. fig. 14, 29).

Syd herfor ses, ligeledes kun udvendig, en anden blændet åbning, som dog er smallere og udgår fra sylden (jfr. fig. 14, 29). Dette er utvivlsomt spor efter den låge, som er angivet på de ældste byplaner (jfr. s. 3014 og fig. 3, 5) og til lige ses afbildet på en række af 1800-tallets prospekter (jfr. fig. 111-12). Den fremtræder her markeret af piller og lukket med tremmefløj. Den blændedes formentlig 1871⁹⁰ og afløstes af en indgang ud for kirkens retablerede vestindgang.⁹¹ Denne nye vestindgang, som kendes fra ældre fotografier (jfr. fig. 20), havde gitterfløje, ophængt i murede piller. Sidstnævnte, som var prydet af korsblændinger og afdækket med små skifertækkede sadeltage, svarer til de kirkegårdsindgange, som Vilhelm Tvede også benyttede ved en række af omegnens kirkegårde.⁹² De lygter, som oprindelig kronede pillerne, opstilledes efter portens fornyelse 1927 indenfor på kirkegården som fritstående støbejernslamper.⁷⁵

Nordsidens to indgange synes inden udgangen af 1600'rne at være blevet reduceret til én. Ved en renovering af kirkeristene 1696 nævnes således kun én på denne side, - »den nordre kirkerist«.⁵¹ Det er også denne nordøstre indgang, der alene er angivet på Ehlers matrikelkort fra 1790 (jfr. fig. 7), og til hvis trappe der 1843 leveredes hugne kampesten.⁵¹ Endnu på et bykort fra 1859 ses den indtegnet; men herefter tilmuredes den, muligvis i 1870, da man »opmurede en låge indtil fattiggården«.⁵³ Passagen fra kirkegården til Adelgade genskabtes 1963 samtidig med nordmurens genopførelse.

Den nordvestre låge, som efter alt at dømme er opgivet inden udgangen af 1600'rne (jfr. fig. 2, s. 3014), lå direkte op til ligkapellets østgavl og må være etableret efter dettes opførelse o. 1500 som en bekvem adgangsvej såvel til kirken som til skolebygningens stueetage. Lågens eksistens påvistes 1963 (jfr. fig. 21), da man efter nedbrydningen af husflidsskolen fremdrog levn af kirkegårdens nordmur.

Tilsyneladende har kirkegårdens indgange først fået lukkende fløje i begyndelsen af

Fig. 20. Vestportal og †indgang i kirkegårdsmur (s. 3033). Fot. o. 1922. - The west portal and †churchyard gate.

1700'rne. Snedker Rasmus Sørensen fik således 1707-08 betaling for tre tremmefløje (»stakitlåger«) til kirkeristene »såsom heste og svin og andre kreaturer gik ind på kirkegården og spolerede de dødes grave«. Herefter overstrøg maler Morten Link de fire nye låger med grå oliemaling.⁵¹ Den tremmefløj i nordre låge, som anes på tegningen af kirken før 1827 (jfr. fig. 81), kan således gå tilbage til 1700'rnas begyndelse, mens de mere kunstfærdigt udførte lukkelser, som ses på tegninger og fotografier fra 1800'rnas anden halvdel (jfr. fig. 111-12) repræsenterer fornyelser fra 1840'rne.⁹³

De nu forsvundne †kirkeriste skulle forhindre kreaturer og andre af den lille købstads fritgående dyr i at trænge ind på kirkegården. Som nævnt var denne foranstaltning ikke altid tilstrækkelig, utvivlsomt på grund af manglende

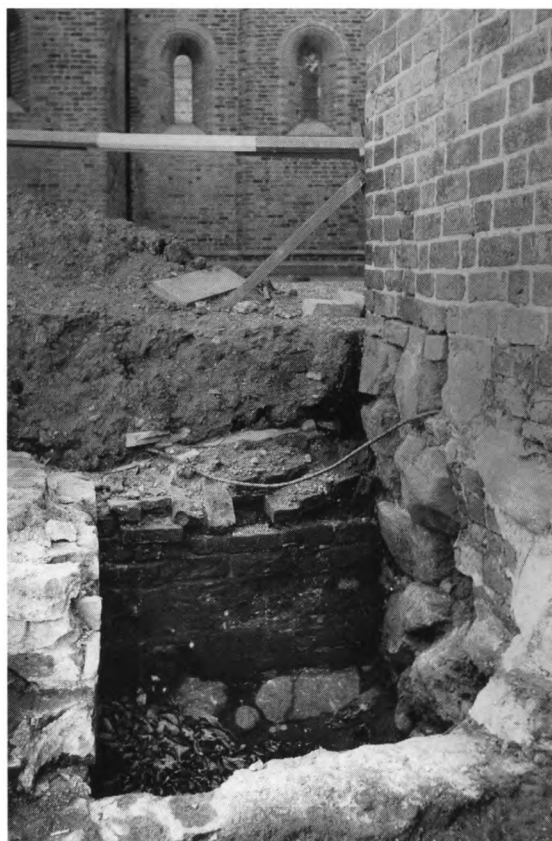

Fig. 21. Muret grube under ↑kirkerist i ↑låge ved ligkapellets østgavl (s. 3033). Fot. o. 1963 i Byhistorisk Arkiv. - *Brick-lined pit beneath ↑grating in ↑gate by the mortuary's east gable.*

vedligeholdelse. Der var således behov for regelmæssige istandsættelser, navnlig af træram-

merne og de murede gruber, hvilket til fulde fremgår af kirkeregnskaberne fra 1614-1817. Eksempelvis 1623, da Henrik murermeister betales for at oprense gruberne under jernristene, som var »ganske forfaldne og med møg og skarn forfyldt« (jfr. ovf.). Mere dramatiske var forholdene 1645 ved den søndre kirkerist, hvorfra Peder doktor i Eskebjerg måtte optage en død hest og føre den ud af byen.¹⁰

Om *indretningen af kirkegården* har man kun få oplysninger for den ældre tids vedkommende. 1704 betales murermeister Niels Hansen og brolægger Niels Clausen for at belægge den meget hullede gang fra kirkegårdsmuren til våbenhuset med »gamle udygtige stykker ligsten fra gravene«.⁵¹ Denne gang af gamle gravsten fra østlågen til våbenhuset er afbildet på et maleri af kirken før 1827 (jfr. fig. 81). Samme billede viser kirkegården som et græsbevokset areal med grusbelagte gange omkring selve bygningen og mod syd til Præstegadelågen.

I forbindelse med hovedrestaurationen blev kirkegården 1871 nyanlagt og planeret. Langs ringmuren anlagdes en græsplæne, hvor en række ældre gravsten blev anbragt.⁹⁴ 1981 omordnedes arealet efter forslag ved arkitekterne Edith og Ole Nørgaard: Gangene omkring kirken brolagdes.

Den nuværende *beplantning* omfatter ahorn og elm inden for syd- og vestmur, mens der langs nordmuren er plantet en række tujaer; ved nordøstre låge vokser guldregn.

BYGNINGER VED KIRKEGÅRDEN

Ved kirkegårdens sydøstre og nordvestre hjørne ligger to senmiddelalderlige bygninger, opført o. 1500 som henholdsvis kirkelade (nu mødelokaler for menigheden) og skole med præstebolig (nu ligkapel). De synes begge opført i forbindelse med en udvidelse af kirkegården og heraf følgende regulering af dennes hegnsmure (s. 3027 og fig. 11). I modsætning til kirkeladen, som respekterer gadelinjen, er årsagen til skole-

bygningens skråtstillede plan ikke umiddelbart indlysende.

KIRKELADE

En kirkelade nævnes allerede 1444;⁹⁵ men den nuværende bygning (fig. 22-26) synes efter gavlenes karakter først at stamme fra slutningen af

Fig. 22. Kirkeladen og stenhuset i Præstegade (1480'erne), set fra kirkegården (s. 3034, 3024). Ved kirkeladens vestmur er opstillet dele af de oprindelige søjler fra kirkens skib, jfr. fig. 86-87. HJ fot. 1991. - *The tithe barn and the brick-built house (1480s) in Præstegade, seen from the churchyard. Along the west wall of the tithe barn parts of the original columns from the nave of the church are aligned.*

1400'rne.⁹⁶ Efter reformationen, men uvist hvornår,⁹⁷ blev bygningen hjemsted for latinskolen, som vel snart kom til at lide under pladmangel i den kombinerede skole- og præstebolig nordvest for kirken (se ndf.). Ved latinskolens nedlæggelse 1739 solgtes bygningen og var på private hænder, indtil Nationalmuseet erhvervede den 1906. De skiftende ejere, fortrinsvis byens købmænd, indrettede den til vognhus, lade og magasin m.v.,⁹⁸ og fra denne tid stammer betegnelsen »dronning Margretes vognport«. I forbindelse med kirkens hovedrestauration overdroges bygningen til menighedsrådet, og dens middelalderlige eksteriør genskabtes 1918-19 efter tegninger af Andreas Clemmensen, mens der i det indre etableredes varmekværk. 1973-74 indrettedes menigheds- og mø-

delokaler i to stokværk, uden at det indre murværk blev berørt (arkitekt Marinus Andersen).

Den rummelige bygning, 13,2x9 m, indgår med vestre langside som del af kirkegårdens hegning og har sydgavl ud til Præstegade. Som ovenfor beskrevet (s. 3027) var laden oprindelig opført uden for kirkegårdens skrå sydøstmur.

Materialet er røde munkesten i munkeskifte over markstenssyld. Flere rækker af bomhuller står åbne på alle sider. Langmurene krones af en fire skifter høj, trinvis udkraget gesims af savskifter vekslende med glatte. Gesimsen er genskabt svarende til levn nærmest taggavlene. Sidstnævntes fodlinje markeres af savskifte, og herover hæver sig ni vandret faldede høj blændinger, af hvilke de yderste nærmest sidemurene er rekonstrueret på grundlag af spor vestligst i

Fig. 23. Kirkeladen og stenhuset i Præstegade (1480'erne), set fra kirkegården før restaurering (s. 3034, 3024). Mouritz Mackeprang fot. 1909. - *The tithe barn and the brick-built house (1480s) in Præstegade, seen from the churchyard before restoration.*

nordgavlen. Derimod er selve blændingernes af-dækning såvel som kamtakkerne genskabt uden arkæologisk belæg, men i analogi med en egns-typisk form (jfr. sakristiet og ligkapellet); begge taggavle har desuden fladbuede, oprindelige luger: en i sydgavlen og to i nord.

Ladens to oprindelige indgange er også genskabt 1918-19 og ved seneste ombygning forsynet med grønmalede dørfølje. Begge indgange sidder i gavlene over for hinanden nærmest vesthjørnet og må ved deres bredde (2-2,3 m) opfattes som porte, hvorigennem køretøjerne med tiendekornet har kunnet passere. Hovedindkørslen er den søndre mod Præstegade, som udmærkes med spidsbuet spejl. Portåbningens fladbuede stik er rekonstrueret med vederlag i åbningens vanger, men har formentlig oprindeligt hvilet på false. Den nordre, som siden

Fig. 24. Kirkeladens sydgavl før restaurering (s. 3038). Hugo Matthiessen fot. 1915. - *The tithe barn's south gable before restoration.*

1973-74 står delvis udmuret omkring en mindre indgangsdør, er fladbuget med indre falsning, som var delvis bevaret ved nordvesthjørnet.

Før restaureringen 1918-19 stod en række slanke vinduessprækker med indre fladbuget niche tilmurede. Der var tre i østmurens nordre halvdel (jfr. fig. 25) mod to i vest, hvor senere indsatte vinduer skønnedes at have slugt yderligere tre. Ved at genindsætte sådanne åbninger tilvejebragtes en regelmæssig artikulering af facaden, som dog ikke nødvendigvis svarer til de middelalderlige forhold. Åbningen i sydgavlen er i hvert fald helt uden belæg. Tilsvarende ventilhuller kendes fra kirkeladen i Svallerup (s. 1585).

Den oprindelige indretning af det indre har kun efterladt sig få spor. At østmurens søndre del er vinduesløs, afspejler næppe en særlig indre opdeling, men snarere at man har taget hensyn til en forsvunden bebyggelse på nabogrunden. Det er mest sandsynligt, at laden kun har

omfattet et stort rum til tærskelo øst for gen-nemkørslen langs vestvæggen. Det er derimod sikkert, at bygningen har omfattet et †*styrtrums-loft*, hvor man formentlig opbevarede kornet."

Eftermiddelalderlige ændringer. Kirkeladens ombygninger i forbindelse med dens skiftende brug er ikke oplyst i eksisterende litteratur, og her skal kun påpeges de forhold, som umiddelbart lader sig læse ud af ældre fotografier (jfr. fig. 23-25) og Mogens Clemmensens opmålings-skitser forud for restaureringen.¹⁰⁰

†*Latinskole.* Ved omdannelsen af kirkeladen til skole har man på vestsiden mod kirkegården indsat tre store, senere tilmurede vinduer til skolestuen (jfr. fig. 23). Indgangsforholdene må også være ændret. Nordgavlens port var således før restaureringen halvt opmuret med store mursten og omdannet til en smallere, senere blændet dør. Også udmuringen af spejlet over sydportalen stammer antagelig fra ombygningen til skole, som tillige medførte indretning af

Fig. 25. Kirkeladens østside før restaurering (s. 3037). Mogens Clemmensen fot. 1917. - *East wall of the tithe barn before restoration.*

· FORSLAG · TIL · ISTANDSÆTTELSE · AF · KALLUNDBORG · KIRKELADE ·

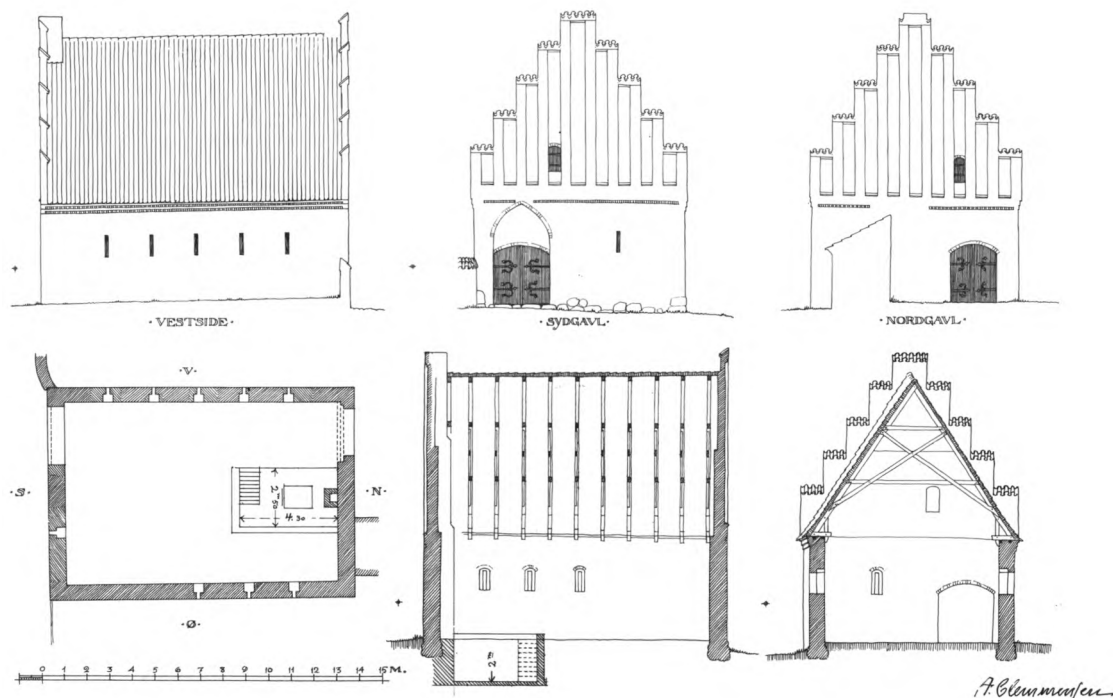

Fig. 26. Kirkelade (s. 3034). Plan, snit og facader 1:300. Forslag til istandsættelse ved Andreas Clemmensen 1917-18. - *Tithe barn. Plan, sections and facades. Proposal for restoration submitted by Andreas Clemmensen, 1917-18.*

loftsværelser til hørerne (jfr. †kalkmalerier), således som det kendes fra andre tilfælde af kirkeladers omdannelse til skolebygning.¹⁰¹ Nedskæringen af kamtakkerne og den øverste del af taggavlne afspejler en ændring af tagetagen med halvvalmet tag, som vel hører hjemme i denne fase af kirkeladens historie.

†*Vognport og magasinbygning.* Ved Nationalmuseets overtagelse af bygningen stod den i en skikkelse som var resultat af mere end halvandet århundredes brug som lagerbygning. Det er ikke oplyst, hvorledes den var indrettet, men billederne af det ydre meddeler en række ændringer, som kan være gennemført i flere omgange.

Vestsidens vinduer var blændet, nordgavlens dør var afløst af vindueslem i en tilmuring af små sten og indgangen forlagt til sydgavl.

Her sås forud for restaureringen to døre, lukket med dobbelte fløje (jfr. fig. 24). Dørene var indmurede i sekundære portåbninger med bjælkeoverligger i samme højde. Disse køreporte var, efter at man opgav brugen som vognport, udmuret med små sten, der for vestportens vedkommende indgik i en bindingsværkskonstruktion; tømmeret syntes til dels genanvendt.

†*Kalkmalerier.* I øvre stokværk omkring gavlugerne registreredes 1919 levn af eftermiddelalderligt dekorationsmaleri, som må have været led i udsmykning af latinskolens loftsværelser. 1) O. 1600. Dekoration med rosetter og bladværk inden for rammeværk af kvadratiske felter. Malet med gråsort farve på hvidtekalk. 2) 1700'rne. Over den ældre udsmykning sås på sydgavlens rester af gråsorte blomsterranker, indrammet af røde, sortkantede felter.

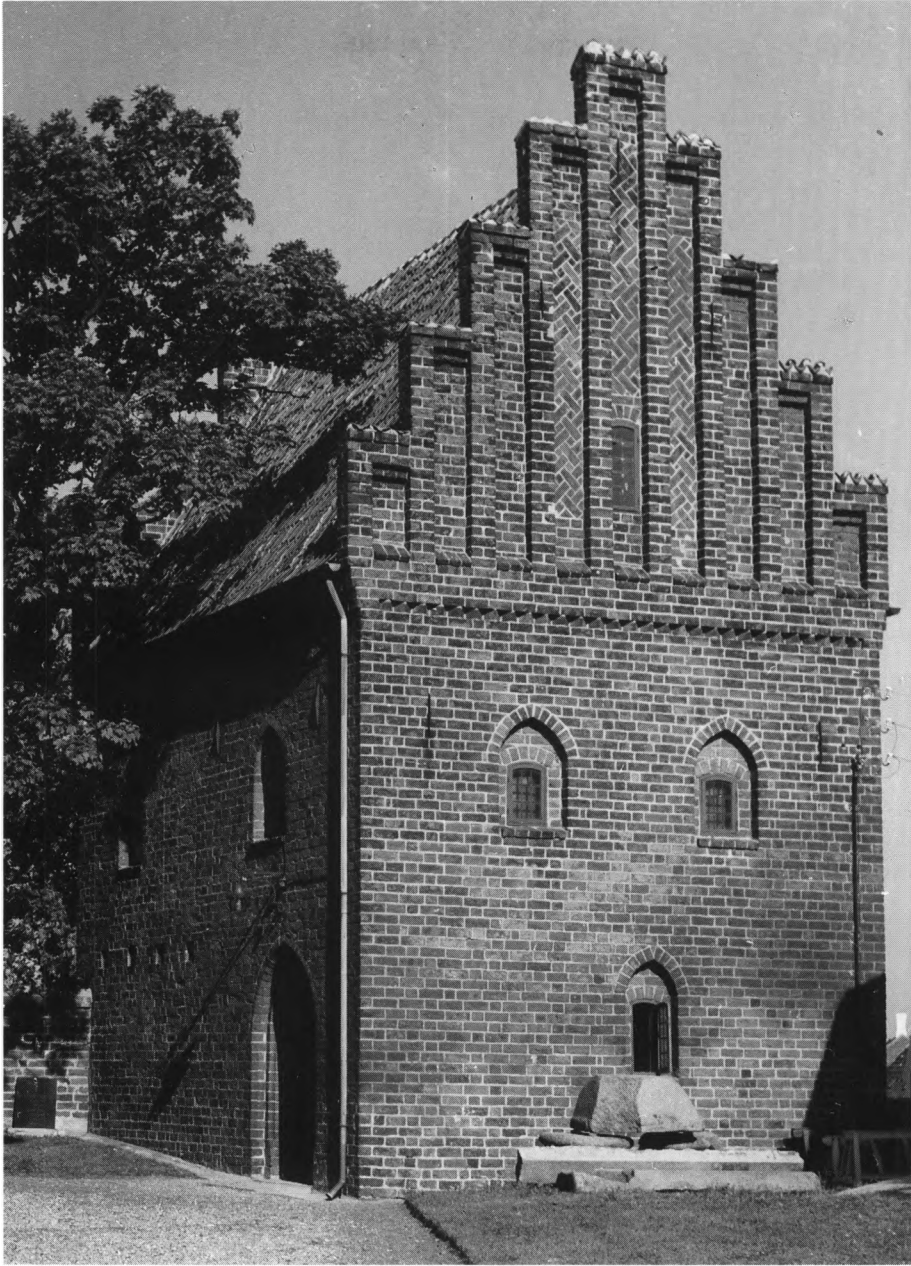

Fig. 27. Ligkapellet, set fra øst (s. 3039). H. Robertson fot. 1944. - *The mortuary, seen from the east.*

LIGKAPEL

Ligkapellet (fig. 27-29), der kan være udført af samme bygmester, som fra o. 1490 arbejdede på den store valfartskirke i Holmstrup (s. 1803), er formentlig opført som kombineret præstebolig og skole.¹⁰² Efter reformationen husede bygnin-

gen latinskolens rektor og hørere, hvoraf betegnelsen »rektorbolig«.¹⁰³ Ved latinskolens nedlæggelse 1739 blev huset ramme om den såkaldte »danske skole«, »korskolen« eller »de fattiges skole«. Skolemesteren var tillige klokker og degn, hvorfor eleverne til dels også gjorde tjeneste som kordrenge ved sangen i kirken.¹⁰⁴

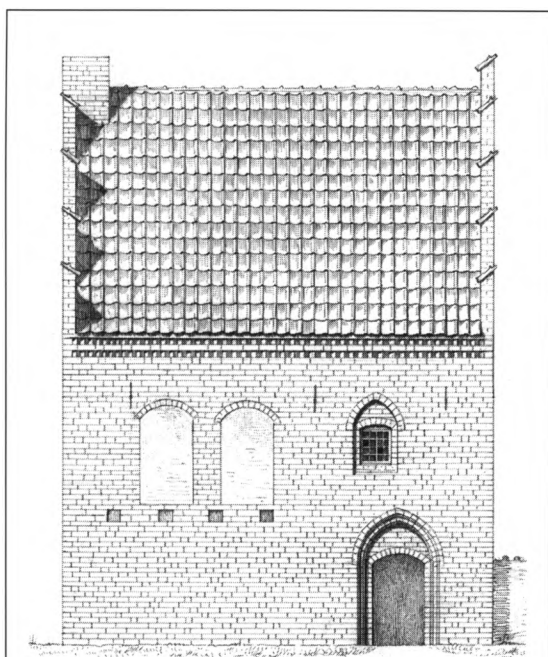
Under Englandskrigen i 1800'ernes første årti var bygningen en overgang beslaglagt som ammunitionsdepot, men efter krigen og skolevæsenets reorganisering overgik den til fattigvæsenet og var længe et af byens tættest befolkede huse.¹⁰⁵ 1877 blev bygningen ifølge et længe næret ønske hos Det særlige Kirkesyn restaureret ved kirkens arkitekt Vilhelm Tvede og indrettet til ligkapel.⁷⁵

Bygningen, der oprindeligt rummede to og et halvt stokværk, har rektangulær plan, hvis søndre langside vender mod kirkegården. Udstikningen af grundplanen, der ligger drejet såvel i forhold til kirkens hovedakse som til tværgaden mellem Præstegade og Adelgade, er til dels bestemt af den forsvundne kirkegårdsmur (jfr. s. 3027).

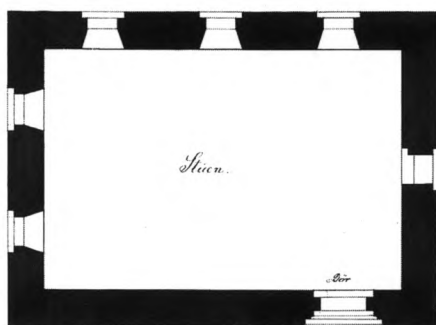
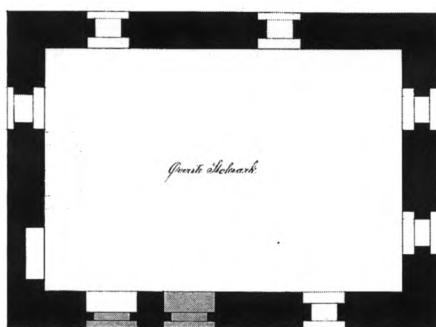
Materialet er munkesten i munkeskifte, hvilende på markstenssyld, som er synlig mod det faldende terræn i vest og nord. Teglen, som ifølge Kornerup skal være lagt i gennemgående skifter uden kassemurens kerne af marksten, omfatter enkelte sortbrændte sten, der i vestre taggavl veksler regelmæssigt med de røde. Tagfladerne er hængt med moderne vingetegl, mens der på kamtakkerne er indadvendte munke og nonner.

Langsidernes gesims er muret af to let udkragede savskifter, skilt af glatte løberskifter, mens gavlmurens fodlinje markeres af ikke-fremspringende savskifte. Herover rejser sig kamtakke-gavle, hvis murflader prydes af ni højblændinger med vandret falset afdækning. Østgavlens tre midterste blændinger har mønstermuret bund (fletværk flankerende siksak) samt i midterblændingen et fladbuet loftsvindue. Vestgavlen, der er uden tilsvarende prydelse, har af hensyn til skorstenen to symmetrisk anbragte loftsvinduer.

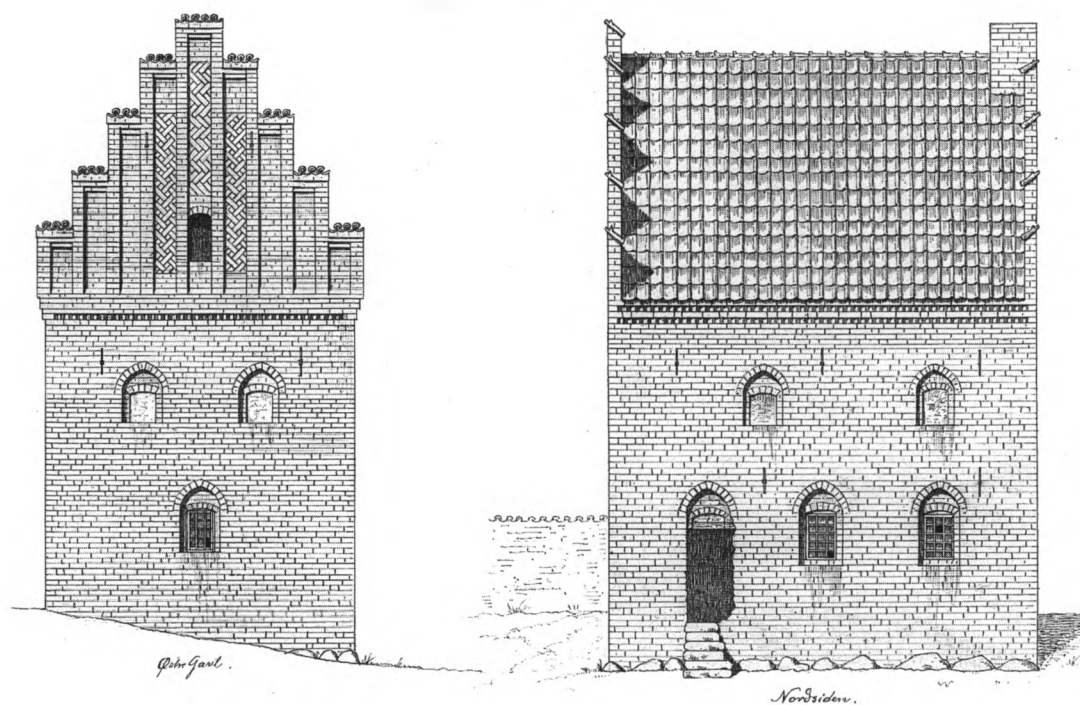
Muråbningerne afspejler fortsat den gamle stokværksdeling. Således er den oprindelige indgang fra kirkegården til stueetagen bevaret som nu eneste adgang. Døren, der 1877 udvidedes ved borthugning af den fladbuede åbning (jfr. fig. 28a), har bevaret sin spidsbuede indfatning, som fra og med en formsten fire skifter over jordsmon er profileret med skråkant og

a

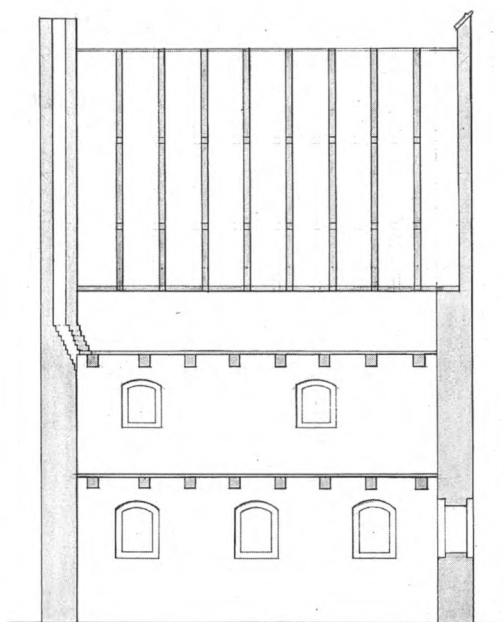
b

c

d

Fig. 28a-e. »Rektorboligen«, nu ligkapel (s. 3039). a. Facade mod syd. b. Planer i stue og overetage. c. Facade mod øst. d. Facade mod nord. e. Længdesnit mod nord. 1:150. Målt og tegnet af Jacob Kornerup og Vilhelm Tvede 1877. - »The Rector's house«, now the mortuary. a. South facade, b. Plans of ground floor and upper storey. c. East facade, d. North facade, e. Longitudinal section to the north. Measured and drawn by Jacob Kornerup and Vilhelm Tvede 1877.

e

Fig. 29. Ligkapellet, set fra vest (s. 3039). HJ fot. 1991. - *The mortuary, seen from the west.*

hulkehl. Vinduernes størrelse varierer, men formen er den samme: fladbuede med ydre spidsbuet spejl og falset indre åbning; dog er vangerne false borthugget og gjort smigede i stueetagen. Stueetagen har været belyst af i alt seks vinduer: et i østgavlen, to i vest og tre mod nord. På den fjerde side, mod kirkegården, har underetagen aldrig haft vinduer; her ville deres

funktion også have været begrænset på grund af den for længst forsvundne *†svalegang*, der oprindelig gav adgang til overetagen.

Denne tømrede svalegang har hvilet på fire stikbjælker, hvis to skifter høje bomhuller står synlige som blændinger. Det er uvist, hvor opgangen har været; men selve indgangsdøren til 1. sal står endnu synlig i det ydre som en flad-

buet blænding mellem to vinduer. Ved beskrivelsen 1877 fandtes på det vestre vindues plads yderligere en fladbuet, udvendig tilmuret tår-åbning (jfr. fig. 28a-b), som har været sekundært indsat.¹⁰⁶ Førstesalens øvrige sider har ligeledes hver to vinduer, af hvilke vestgavlens søndre er blændet, mens nordsidens vestre formentlig er en rekonstruktion.¹⁰⁷

Ligkapellets indre står siden restaureringen som et højt, hvidtet rum med flisegulv og gipset loft. Gulvet er det velkendte nyklassicistiske, lagt af gule ottekantede fliser, der veksler med små kvadratiske sorte (jfr. s. 3133); langs væggene er en kant af kvadratiske gulstensfliser af nyere dato.

Indtil 1877 stod bygningen med sin oprindelige stokværksdeling, adskilt af bjælkelofter: forneden en ca. 2,5 m høj stue, foroven en lavere ca. 2 m høj lejlighed og endelig øverst et styrtrumsloft. Da Kornerup beskrev huset, var eksisterende skillerum allerede fjernet. Ved eftersøgning fandtes ingen spor af opdelinger af stueetagen, men til gengæld levn af et slidt murstensgulv, lagt i sand. Det er dog sandsynligt, at man ved en let skillevæg har udskilt en forstue i østenden ved indgangsdøren, således som det også var tilfældet ved latinskolen i Næstved.¹⁰⁸

Hvor stueetagens skolestue var uopvarmet, har der i boligen på første etage midt for vestvæggen stået en kamin, hvis skorsten er bevaret bag taggavlen. Etagen har utvivlsomt været underdelt af skillevægge og formentlig omfattet mindst to, muligvis tre rum foruden en forstue langs sydvæggen ud for indgangsdøren.

Den ovenfor nævnte, senere indsatte dør til svalegangen skyldes vel en opdeling af overetagen i to separate lejligheder.¹⁰⁹ Hvornår sydsidens svalegang er nedtaget vides ikke, men i årtierne før restaureringen fandtes i nord en dør, som var indsat ved forlængelse af det østligste stuevindue (jfr. fig. 28d, 32); herfra har der vel været opgang til overetagen.

Tagværket og tagbeklædningen (vingetegl) er fornyet ved hovedrestaureringen.

†*Kalkmalerier.* Væggene i førstesalens lejlighed har haft kalkmalede dekorationer af renæssancepræg (jfr. †kalkmalerier i latinskolen): »løv-

Fig. 30. Mønstermurværk på indersiden af kirkegårdsurens nordøstre del, jfr. fig. 12 (s. 3028). HJ fot. 1991. - *Brickwork pattern on the inner face of the north-east part of the churchyard wall, cf. fig. 12.*

værk, snoninger og sving« af rødbrun farve samt en fragmentarisk frakturindskrift, hvoraf læstes »laus in Deo in perpetuum« (priset være Gud i evindelighed).

Bygninger på kirkegården. 1) 1871. Et materialhus, opført i forbindelse med hovedrestaureringen, afhændedes året efter.⁵³ 2) O.1883 opførtes et kedelhus med skorsten på kirkegårdens nordre side tæt ved fattighuset (jfr. fig. 10). Det sløjfedes efter installeringen af nyt varmeanlæg i kirkeladen 1921. 3) 1905 gav Synet tilladelse til opførelse af et nødtørftshus i kirkegårdens sydøstre hjørne (jfr. fig. 23).⁷⁵ Det sløjfedes i forbindelse med indretning o. 1950 af toiletter i gavlen af den tilgrænsende ejendom i Adelgade.⁷⁵

Fig.31. Kirken, set fra torvet i øst med C. Th. Sørensens beplantning fra 1953 (s. 3026). Jørn Brændgaard, Kalundborg, fot. 1995. - *The church, seen from the east and the former market square with a formal garden designed by C. T. Sørensen 1953.*

BYGNING

PLANER • SNIT • FACADER • DETALJER s. 3050-3067

Oversigt. **Forskningshistorie** (s. 3045).

Bygningsbeskrivelse: Efter bygningstegningerne (s. 3050-67) følger beskrivelsen, disponeret i en række underafsnit: Plan og opbygning (s. 3051), byggeperioder (s. 3068), materialer og teknik (s. 3068), ydre (s. 3070), tårne (s. 3079), indre (s. 3086) og sammenfatning (s. 3096).

Tilbygninger og ændringer: Sakristi (s. 3100), tvåbenhus (s. 3107), skibets nordøstre tudvidelse (s. 3107) og tbenhus (s. 3108).

Eftermiddelalderlig vedligeholdelse og restaurering: Tiden efter reformationen (s. 3108), istandsættelsen 1820-22 (s. 3110), midtertårnets fald 1827 og kirkens efterfølgende istandsættelse (s. 3112), hovedrestaureringen 1867-71 (s. 3117) og genrestaureringen 1917-21 (s. 3130).

Gulve (s. 3132), tagværk og tagbeklædning (s. 3133), farveholdning (s. 3135), varme og lys (s. 3136), solur (s. 3136), vindfløje (s. 3137), glasmalerier (s. 3137) og kalkmalerier (s. 3139).

FORSKNINGSHISTORIE

Den moderne bygningsarkæologiske udforskning af kirken begynder (som andetsteds inden for vor middelalderlige kunst) med *Niels Laurids Høyen*, der allerede 1832 under sin studierejse til fædrelandets historiske mindesmærker gjorde vigtige optegnelser om kirken (jfr. fig. 32-33). Det enestående monument har siden da fundet omtale i en meget fyldig litteratur, der spænder fra artikler og oversigtsværker til egentlige monografier. Ældst blandt sidstnævnte er *J.J.A. Worsaae* og *Heinrich Hansen*: *Kallundborg Kirke*, udgivet 1860 som første hefte i samleverket »*Danske Mindesmærker*«. Direktøren for de antikvariske mindesmærker argumenterede heri navnlig for genskabelsen af det sammenstyrtede midtertårn (jfr. fig. 112, 114). Den hidtil mest grundige gennemgang af bygningen er Mindesmærkeselskabets publikation fra 1922 »*Kallundborg Kirke*« med paralleltekst på engelsk, forfattet af arkitekten *Mogens Clemmensen* og arkitekturhistorikeren *Vilh. Lorenzen*. Førstnævnte havde sammen med faderen *Andreas Clemmensen* forestået kirkens genrestaurering 1917-21, og i monografien fremlagde han de arkæologiske iagttagelser, som dannede grundlag for rekonstruktionen af en

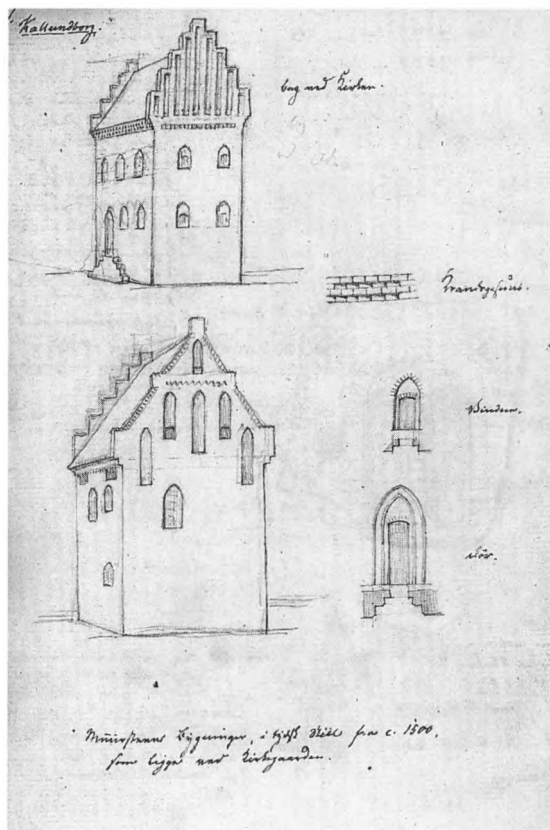

Fig. 32. Høyens skitser af ligkapellet og stenhuset i Præstegade 23 (s. 3039, 3024). Notebog XII. - *Høyen's sketches of the mortuary and the brick-built house in Præstegade (no. 23).*

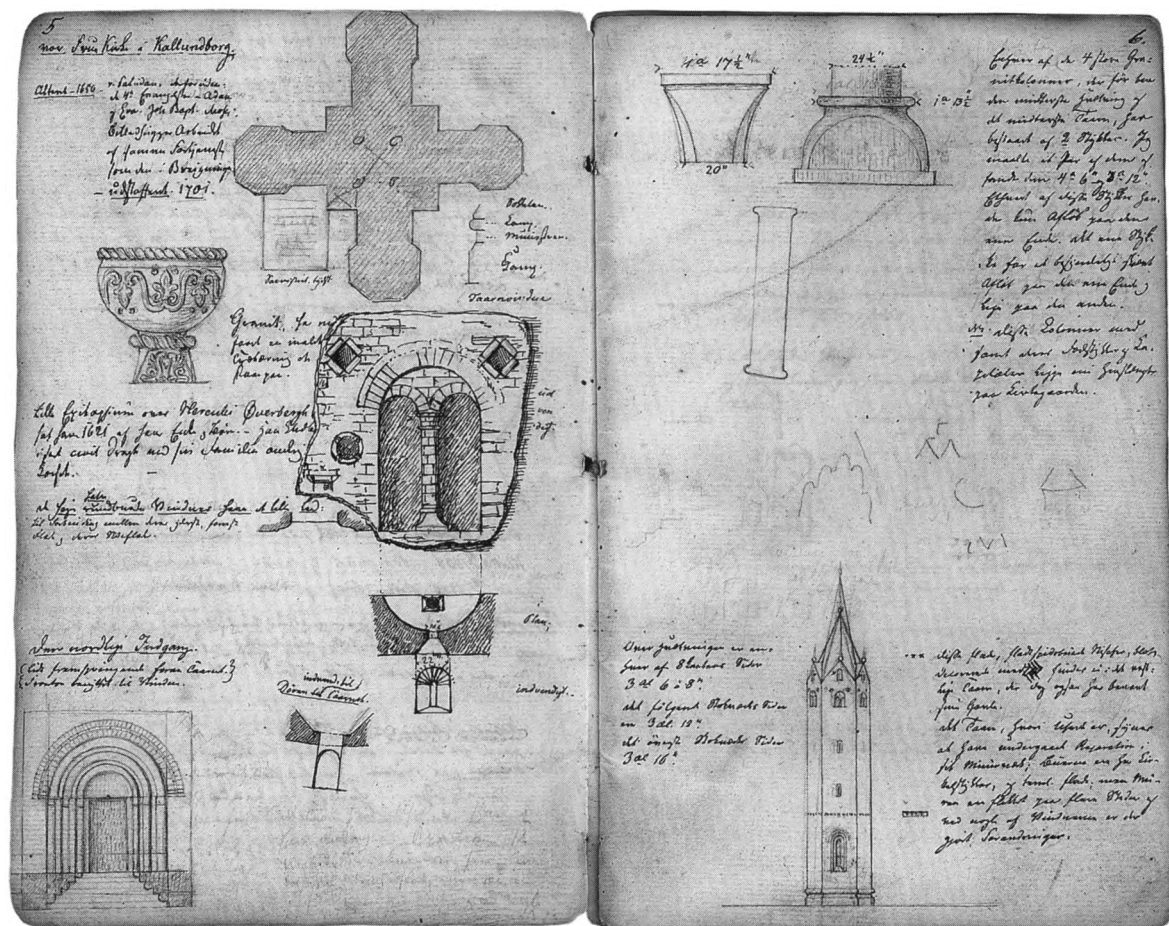

Fig. 33. Høyens skitser og notater fra 1832 (s. 3045). Notebog XII. - Høyen's sketches and notes from 1832.

række oprindelige detaljer. I 1960 udgav Mogens Ben-card resultaterne af sin universitetsopgave om Kalundborg kirke, og senest er kirken, nu også for inventarets og gravmindernes vedkommende, beskrevet af Hugo Johansson og Marie-Louise fergensen i 4. bind af Kalundborgs Historie (1992).¹¹⁰ Sidstnævnte redegørelse rummer en fyldig gennemgang af forskningshistorien, hvis hovedpunkter sammenfattes nedenfor.

Datering. Med udgangspunkt i Saxos oplysning om Esbern Snares befæstning af Kalundborg o. 1170 (s. 3013) kendes fra slutningen af 1500'erne en tradition for at udpege Esbern Snare som kirkens bygherre og henlægge opførelsen af denne til tiden for borgens anlæggelse. Således hedder det hos Huitfeldt i hans Danmarkskrønike (1600): »Esbern Snare...haffuer bygdit Kallundborg Slaat, By oc Kallundborg Kircke Aar 1171, som tilforne vaar it Fiskeleyr, heed Heruig».¹¹¹ Traditionen gentages af senere forfattere, bl.a. Pontoppidan og Paludan,¹¹² og dannede udgangs-

punkt for fejringen af kirkens 800-års jubilæum ved en festgudstjeneste 26. sept. 1971.¹¹³

Den nye arkæologiske litteratur, slægtende med Worsaae, konstaterede det stilistiske slægtskab med andre repræsentanter for den tidlige sjællandske teglstensarkitektur, navnlig klosterkirkerne i Ringsted og Sorø samt ombygningerne af Fjenneslev og Ubby. De store klosterkirker, som mentes opført i tiden 1160-80, syntes hermed at bekræfte den gamle tradition. Yderligere støtte fandt man i den omstændighed, at bygherrerne i så fald tilhørte samme familie-kreds, nemlig Valdemar den Store og hans fosterbrødre Absalon og Esbern Snare. Mogens Clemmensen udbyggede bl.a. på grundlag af de nyfremdragne detaljer sammenligningerne med andre tidlige teglstenskirker. Ganske vist måtte han erkende, at hovedparten af paralleleksemplerne ikke var sikkert daterede, men indicierne pegede mod, at et nøglemonument som Ringsted, S. Bendt stod delvis færdiggjort ved kirkefesten 1170. Den eneste daterede blandt disse

kirker, Gumløse i Skåne, som indviedes 1191, bl.a. i nærværelse af Absalon, syntes ham for detaljernes vedkommende at repræsentere et lidt senere stadium end Kalundborg, og »man fejler derfor næppe ved at sætte Kalundborg Kirkes Opførelsestid til Aarene 1170-90«. ¹¹⁴

Vilh. Wanscher forsøgte i sin arkitekturhistorie fra 1929 at rokke ved den gængse datering og henførte kirken til Valdemar Sejrs tid, bl.a. ud fra en sammenligning med Frederik II.s berømte jagtslot, Castel del Monte i Apulien (o. 1240), som konsekvent er opbygget over ottekanten. ¹¹⁵ Hans provokatoriske revisionsforsøg blev dog ikke taget alvorligt, vel bl.a. på grund af hans senere fremsatte postulater om kirkens bygningshistorie. ¹¹⁶

Siden 1989 er kirkens traditionelle datering på ny blevet anfægtet, og opførelsen forsigtigt henført til tidligst omkring Esberns død 1204. ¹¹⁷ Baggrunden herfor er en fornyet sammenligning med paralleller til såvel enkeltheder som til helhedskompositionen (se nærmere s. 3099).

Arkitektoniske forbilleder. Spørgsmålet om bygningens arkitektoniske forudsætninger har optaget forskningen i langt højere grad end dateringen. For Høyen pegede planen tydeligvis mod *byzantinske*, »østromerske« traditioner, ¹¹⁸ og det er interessant at konstatere, at man allerede i en beskrivelse fra midten af 1700'rne karakteriserede kirken som »orientalsk«. ¹¹⁹ Den byzantinske traditions mulige efterliv i det fjerne Norden er senere blevet uddybet af arkitekturhistorikerne, navnlig Vilh. Lorenzen, der i monografien fra 1922 gennemgik plantypens senantikke genesis og videreudvikling i det justinianske byggeri fra 500-tallet (Apostelkirken i Konstantinopel) samt aflæggere i Armenien og Vesteuropa (karolingiske småkapper) som biskop Theodulf i Germigny-des-Près ved Orléans, San Satiro i Milano) og endelig venetianernes hovedkirke San Marco (påbeg. 1063). Påvirket af sin medforfatter Mogens Clemmensens samtidigt fremsatte teori om den tidlige danske teglstensarkitekturs lombardiske forudsætninger formodede Lorenzen, at kirken muligvis havde hentet sit forbillede i en samtidig men forsvunden centralkirke på Posletten, og at den ukendte bygmester måske endda stammede herfra. ¹²⁰

Som en udløber af den byzantinske tradition kan betragtes de eksempler fra russisk og skandinavisk *træbygningskunst*, der også har været inddraget, til dels ud fra forestillinger om et konstruktivt og formelt slægtskab. ¹²¹

Endelig har man tidligt ved siden af de fjerne byzantinske paralleller rettet opmærksomheden mod stenbyggede centralkirker, som både i tid og sted lå nærmere Kalundborg. Således nævnte allerede Wor-saae den lighed, som eksisterede mellem hvælvsyste-

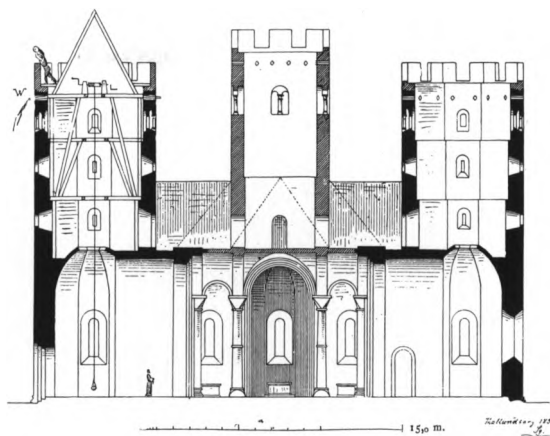

Fig. 34. Vor Frue som kirkeborg ifølge Seesselberg 1895 (s. 3047). Snit efter nord-sydaksen, set mod øst.

- *Our Lady's as a fortress church, according to Seesselberg 1895. Section of the north-south axis looking east.*

met i kirkens skib og strukturen i en gruppe rundkirker fra Valdemarstiden, såsom Bjernede, Torsager m.fl. ¹²² Blandt andre paralleleksempler er der tidligt peget på S. Lars i Visby ¹¹⁸ og den nedrevne Mariekirke på Harlungerbjerget uden for Brandenburg. ¹²³ I sin anmeldelse af Clemmensens & Lorenzen tog *Rich. Haupt*, den holstenske »Denkmalfleger« og kender af nordtysk teglstensarkitektur, bestemt afstand fra at inddrage geografisk fjertliggende forbilleder. ¹²⁴ Kalundborg kirke opfattede han som en videreudvikling af stormandskirker af Bjernedetypen og pegede herudover på den lille korskirke i Vietlütbe (Mecklenborg). En betydeligt mere overbevisende inspirationskilde for den ydre opbygning fremhævedes 1928 af C. M. *Smidt* med femtårnsgruppen over korskræningspartiet af katedralen i Tournai i Sydbelgien - en kirke, der tilmed længe havde indtaget en plads i vor arkitekturhistorie som et af forbillederne for Roskilde domkirke. ¹²⁵

Fortifikationsteorien. Netop tårnrigdommen, der forlener kirken med et borglignende ydre, gav i 1800'nes slutning, på forsvarssagens tid, næring til tanker om et praktisk, fortifikatorisk sigte bag den særprægede udformning. *J. B. Löffler* tolkede kirken som et led i Esbern Snares befæstning af Hær vigen og udlagde ydertårnernes usædvanlige biforier som maskerede skydeskår! ¹²⁶ Kirkens anvendelighed i forsvarssammenhæng afvistes imidlertid 1895 på det bestemteste af militærhistorikeren *Otto Blom*. ¹²⁷ Uden kendskab hertil tolkede den tyske arkitekturhistoriker, *Friedrich Seesselberg*, to år senere ligeledes kirken som et forsvarsanlæg i slægt med de bornholmske rundkirker. ¹²⁸ Tårnene mentes oprindelig afsluttet med krenelering og ydertårnernes rudeformede kana-

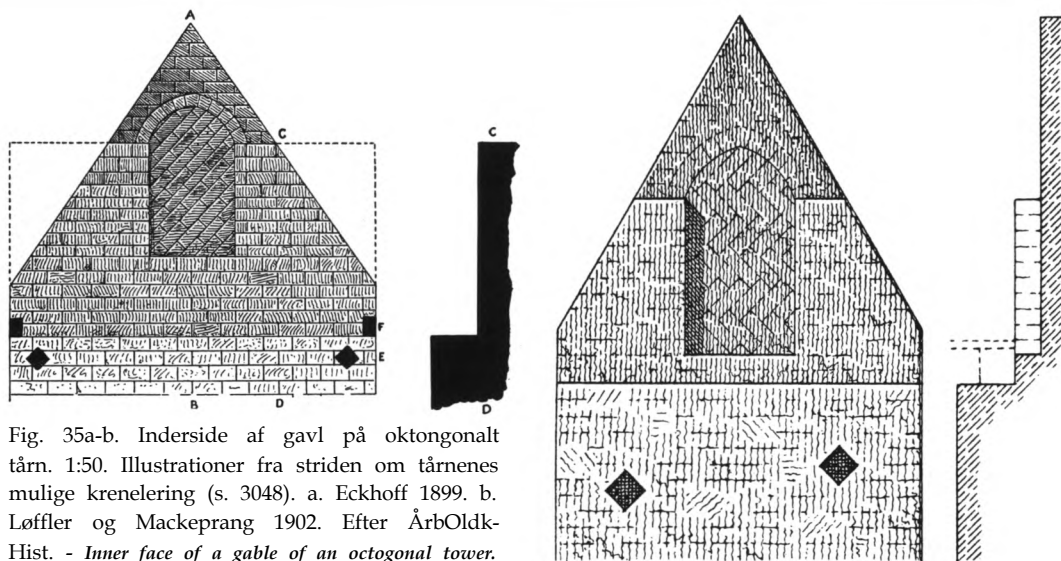

Fig. 35a-b. Inderside af gavl på oktagonalt tårn. 1:50. Illustrationer fra striden om tårnernes mulige krenelering (s. 3048). a. Eckhoff 1899. b. Löffler og Mackeprang 1902. Efter ÅrbOldk-Hist. - Inner face of a gable of an octagonal tower. Illustrations from the dispute over the possible crenelation of the towers.

ler opfattedes som vandspyere fra stridsplatformene bag kreneleringen (fig. 34). Tårnernes formodede krenelering var også et centralt led i den teori om forsvarsindretninger i danske middelalderkirker, som svenskeren *Emil Eckhoff* fremsatte 1899.¹²⁹ De rudeformede kanaler tænkte beregnet til stikbjælker, hvorpå en udvendig skyttegang kunne rigges til i ufredstider.

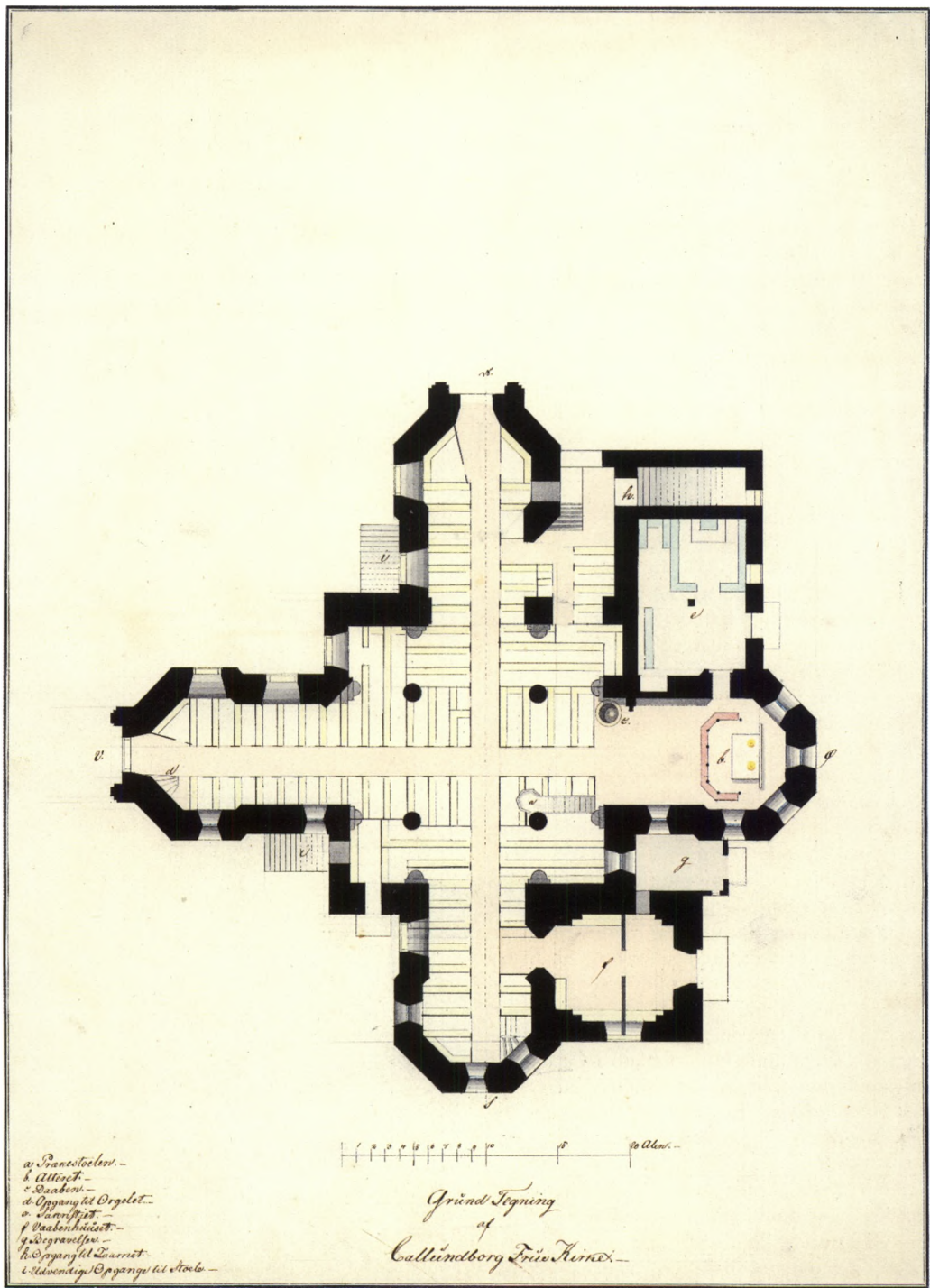
Ironisk nok blev det forsvarsteoriens oprindelige fortalere, Löffler, hvis tolkning af biforierne som skydeskår i øvrigt var afvist af såvel Seesselberg som Eckhoff, der i samarbejde med *Mouritz Mackeprang* fra Nationalmuseet foretog en kritisk undersøgelse af forholdene i Kalundborg.¹³⁰ Konklusionen var en utvetydig afvisning af tanken om en kirkeborg: De forstærkninger på indersiden af tårnernes spidsgavle, der umiddelbart kunne opfattes som levn af murtinder, stammede alle fra 1867-71. De oprindelige forhold kendtes ikke, og selv i tilfælde af, at Tvede havde gentaget en disposition fra øst- eller vesttårnets bevarede gavle, ville en tænkt stridsplatform have siddet så højt i forhold til murtinderne, at disse ikke kunne yde nogen beskyttelse. De »eckhoffske kanaler« kunne ved deres rudeform og varierende plads i højden ikke så godt tænkes som udgangspunkt for en udvendig løbegang og end mindre have tjent som vandspyere.

Uanset disse klare modbeviser, har en lang række senere forfattere fra Clemmensen til Aron Andersson fastholdt den romantisk tiltrækkende tanke om kirken som led i byens befæstning - dog karakteristisk nok uden nærmere argumentation.¹³¹ Forsvarstanken

er i nyere tid atter mere indgående forfægtet af *Johan Lange*, uden at det er lykkedes at afsvække Löfflers og Mackeprangs synspunkter i væsentlig grad.¹³² Som et bidrag til at holde den gamle teori levende skal det endelig nævnes, at Seesselbergs fantasifulde tegninger (fig. 34) fortsat finder anvendelse i bl.a. tysksproget litteratur.¹³³

Symbolsk form. Interessen i nyere tid for at inddrage de arkitektoniske formers ofte symbolmættede betydning har også sat sit præg på fortolkningen af den enestående kirkebygning, således hos Wolfgang Götz, Armin Tuulse, Frans Carlsson, Adolf Reinle og i oversigtsværker.¹³⁴ Allerede Anders Bugge antydede 1944 denne forklaringsmodel ved at sammenligne kirken i Nore (og Kalundborg) med de romanske røgelsekar, hvis låg ofte udformedes som pompøse, orientalsk udseende centralbygninger med korsskæringskuppel og flankerende småtårne.¹³⁵ Arkitekturmodellerne på røgelsekar og andre kirkelige inventargenstande (altre, fontelåg, sakramentshuse m.v.) skulle ifølge indskrifter forestille *Det himmelske Jerusalem*, den kristne vision om et salighedens hjem (Åb. 21-22), hvori alle troende engang skal forenes. Sammenligningen med Himmelsstaden og andre prototyper i det middelalderlige kirkebyggeri (Det jødiske Tempel, Helliggravskirker og Mariakirker) er uddybet af *Hugo Johannsen* 1989 og 1992 (jfr. endvidere s. 3096).¹³⁶

Målstudier. Som den første rejste Vilh. Wanscher i sit arkitekturhistoriske værk fra 1929 spørgsmålet om den oprindeligt benyttede måleenhed.¹³⁷ Hans kon-

BYGNINGSBESKRIVELSE

PLAN OG OPBYGNING

Kirken er bygget over en centralplan, hvis kerne udgøres af et kvadratisk skib. Herfra udgår fire lige lange korsarme, der tilsammen danner et græsk kors. Korsarmene, der har polygonal afslutning, er orienteret efter verdenshjørnerne, men med en mindre afvigelse mod syd.

Over denne unikke plan rejser sig en tilsvarende usædvanlig opbygning med fem spirkro-

nede tårne. Det midterste og højeste af disse er firesidet og hviler på mægtige granit søjler i skibets midte, mens ydertårnene er ottekantede og opbygget over korsarmenes polygonafslutninger.

Kirkens indre er hvælvet, og i skibet betinger midtertårnets fire søjler hvælvskemaets såkaldte *quincunx* mønster, hvorefter et centralt kvadratisk fag sekunderes af fire mindre hjørnekvadrater som øjnene på en terning.

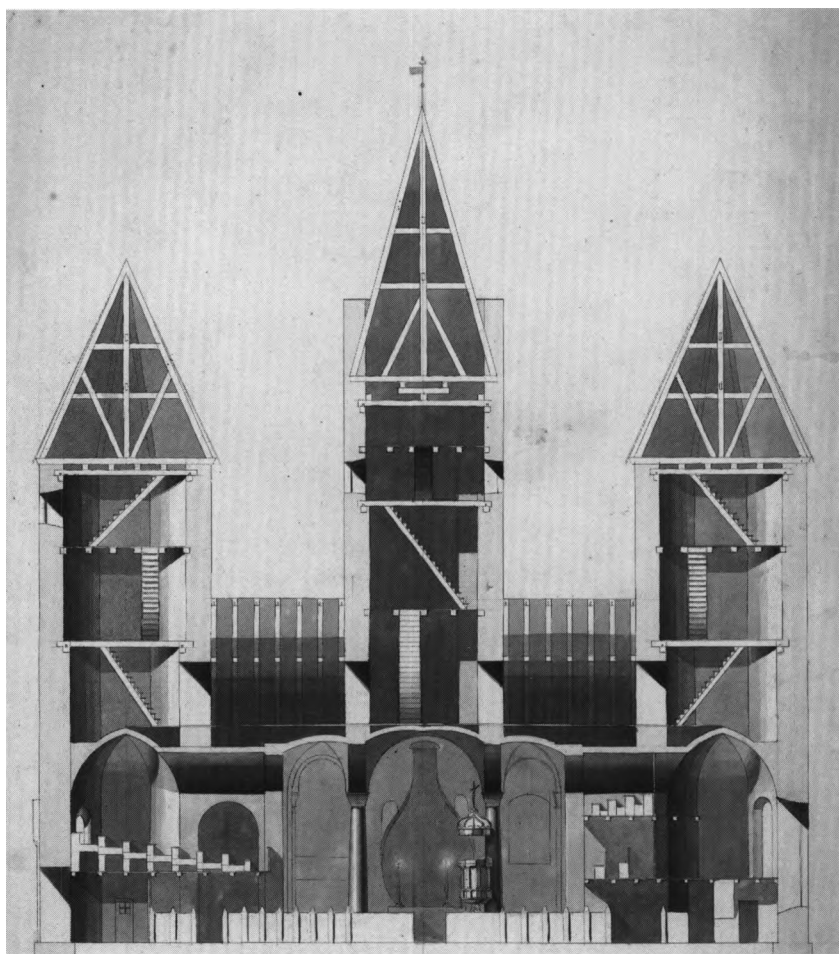

Fig. 38. Snit nord-syd. 1:300. Formentlig målt og tegnet af C. B. Hornbech o. 1820. - *North-south section*
Probably measured and drawn by C. B. Hornbech, c. 1820.

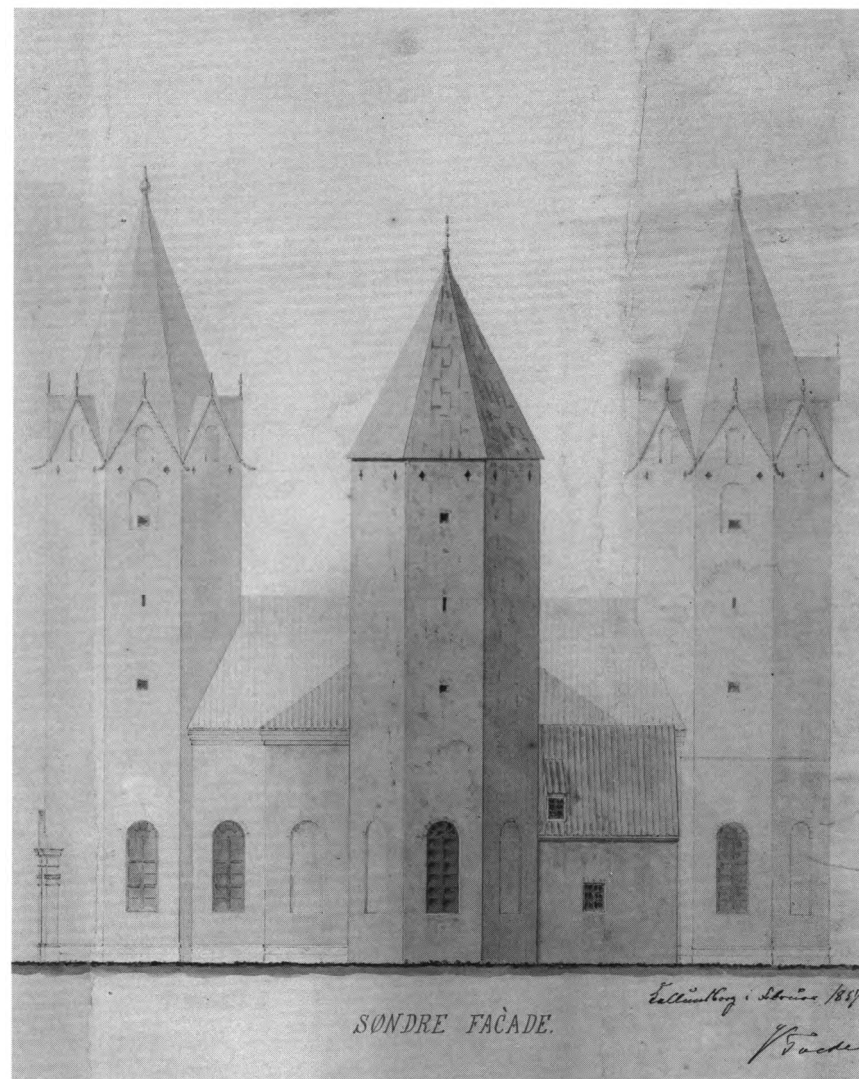
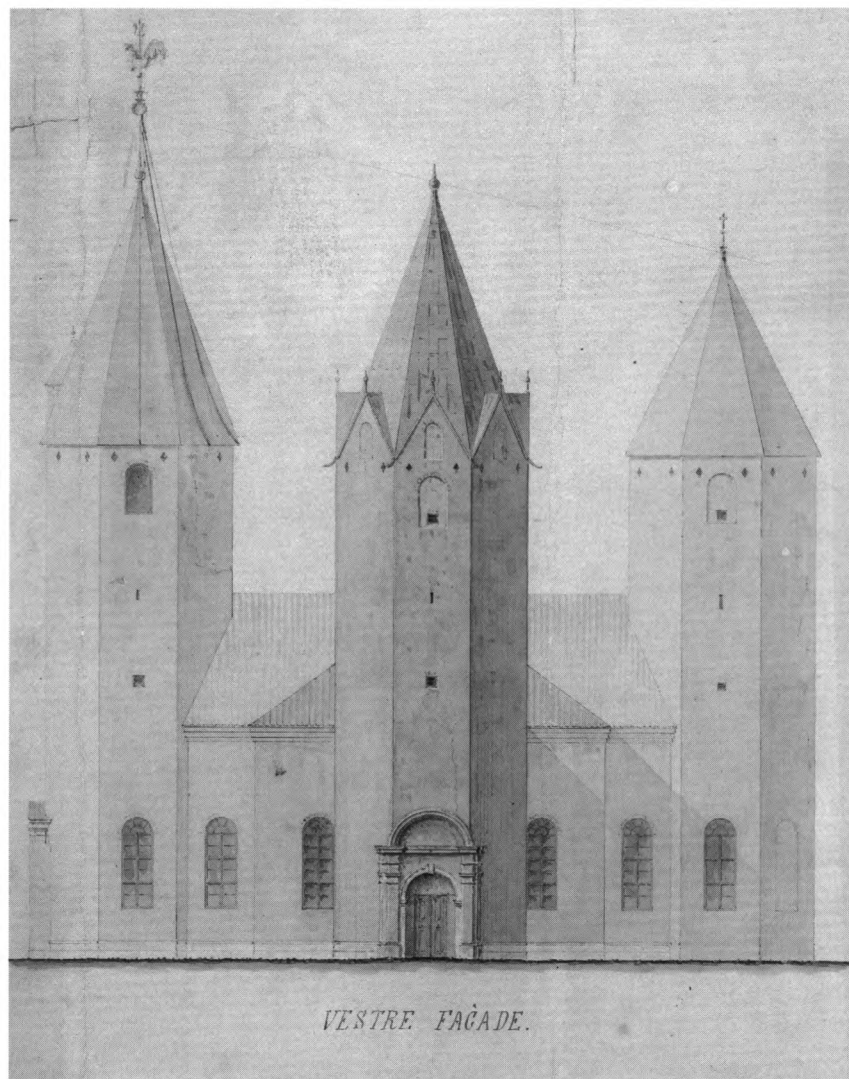

Fig. 39 a-b. Facader 1:300. a. Vestre facade, b. Søndre facade. Målt og tegnet af Vilhelm Tvede, februar 1857. - *a-b. Facades, a. West facade, b. South facade. Measured and drawn by Vilhelm Tvede, 1857.*

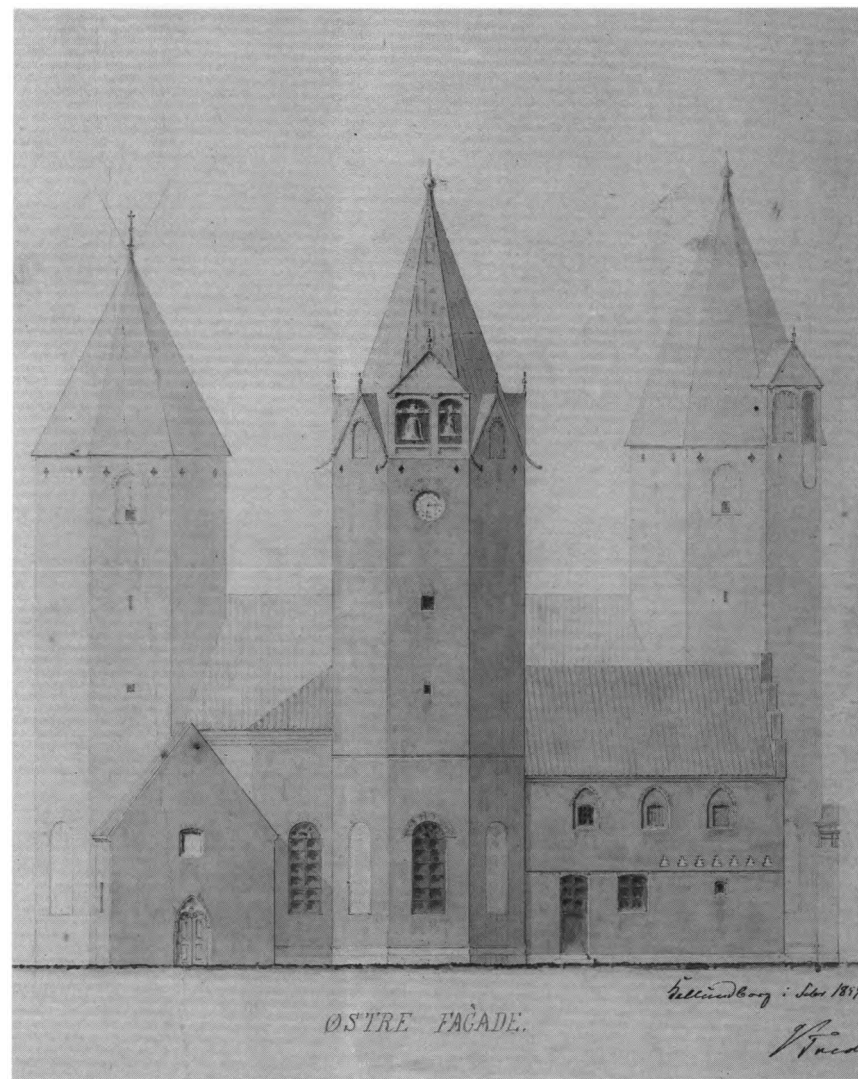
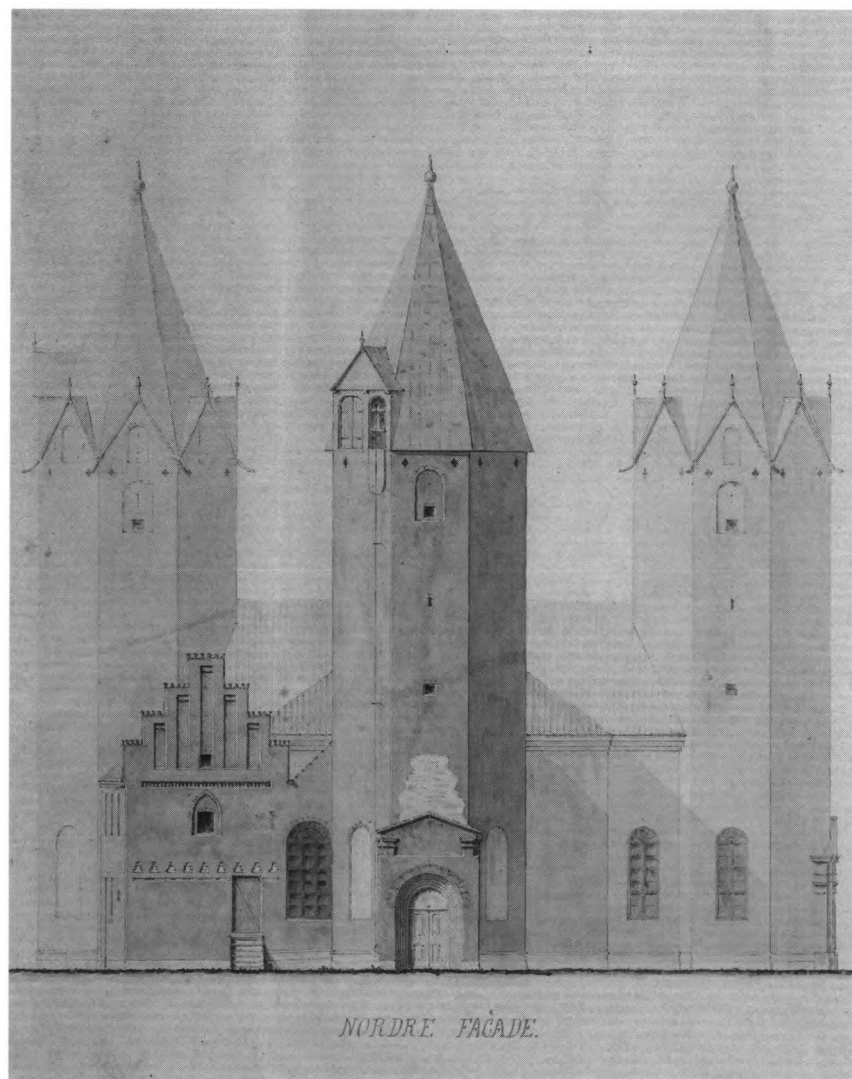

Fig. 40 a-b. Facader 1:300. a. Nordre facade, b. Østre facade. Målt og tegnet af Vilhelm Tvede, februar 1857. - a-b. Facades, a. North facade, b. East facade. Measured and drawn by Vilhelm Tvede, 1857.

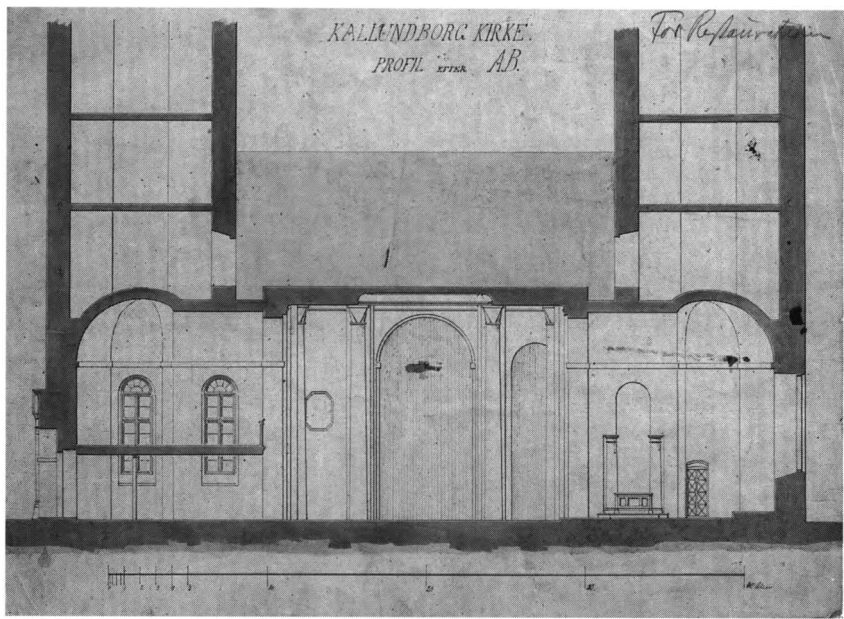

Fig. 41. Snit i øst-vestaksen, set mod nord. 1:300. Målt og tegnet af Vilhelm Tvede, februar 1857. - Section of east-west axis looking north. Measured and drawn by Vilhelm Tvede, 1857.

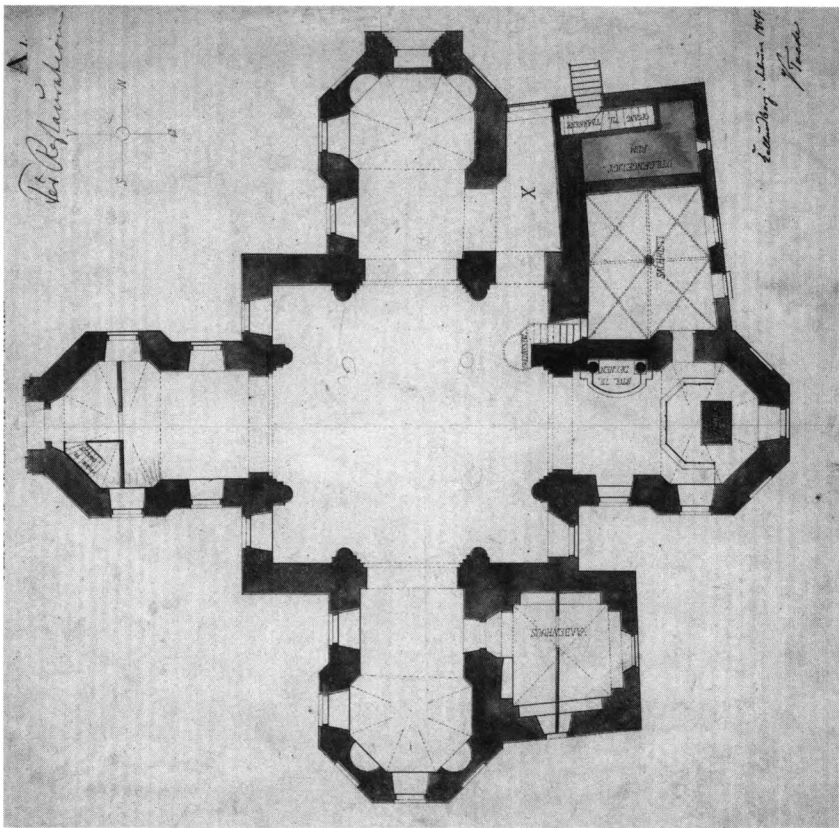

Fig. 42. Plan. 1:300. Målt og tegnet af Vilhelm Tvede, februar 1857. - Plan measured and drawn by Vilhelm Tvede, 1857.

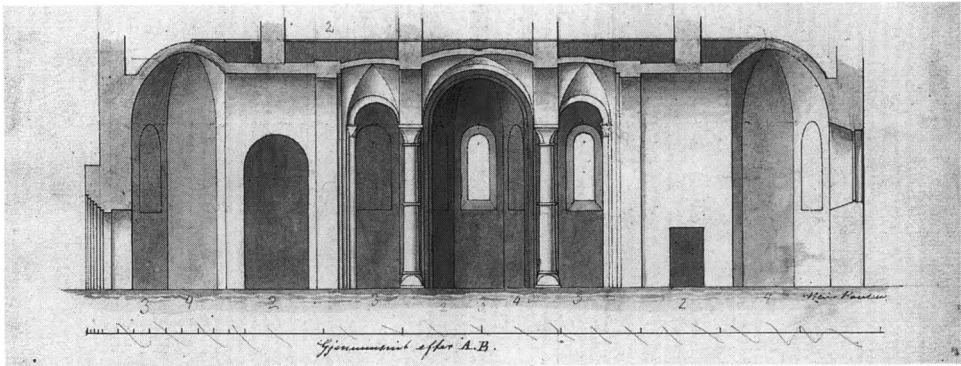

Fig. 43. Snit efter nord-sydaksen, set mod øst og med angivelse af skibets $\dagger$ støtte- og hvælvsystem. 1:300. Målt og tegnet af Heinrich Hansen 1859. - Section of the north-south axis looking east and showing the nave's $\dagger$ support and vault system.

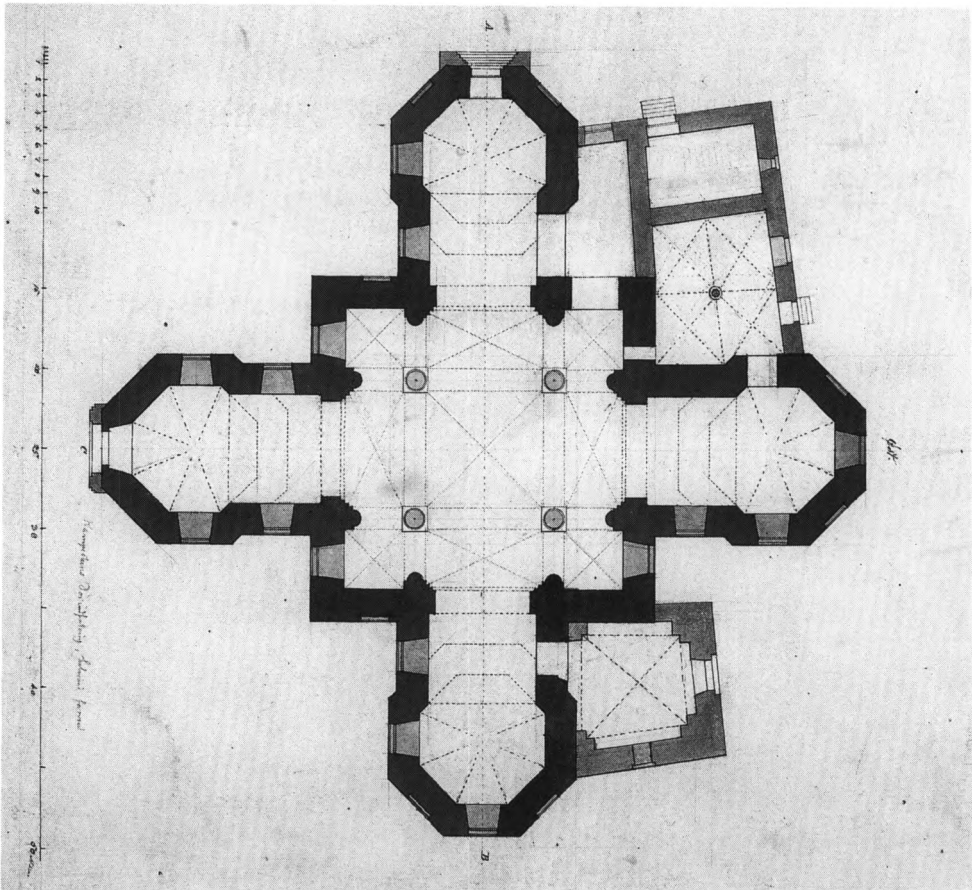

Fig. 44. Plan med angivelse af skibets $\dagger$ støtte- og hvælvsystem. 1:300. Målt og tegnet af Heinrich Hansen 1859. - Plan showing the nave's $\dagger$ support and vault system.

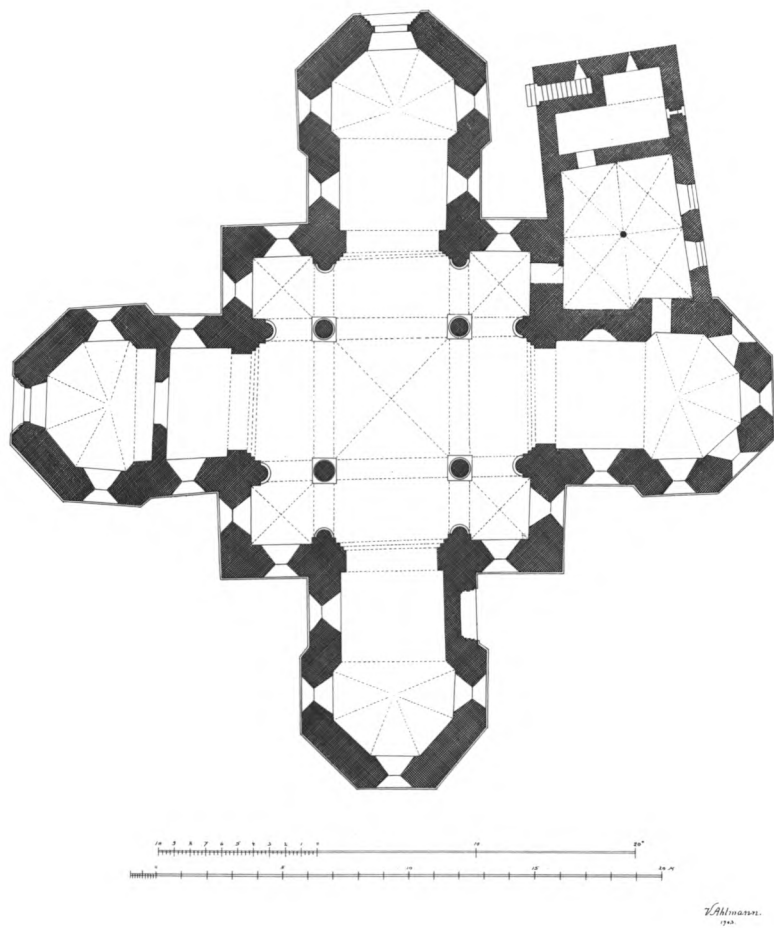

Fig. 45. Plan. 1:300. Målt og tegnet af V. Ahlmann 1903. Efter ÆldNordArch. IV, 3. rk. - Plan.

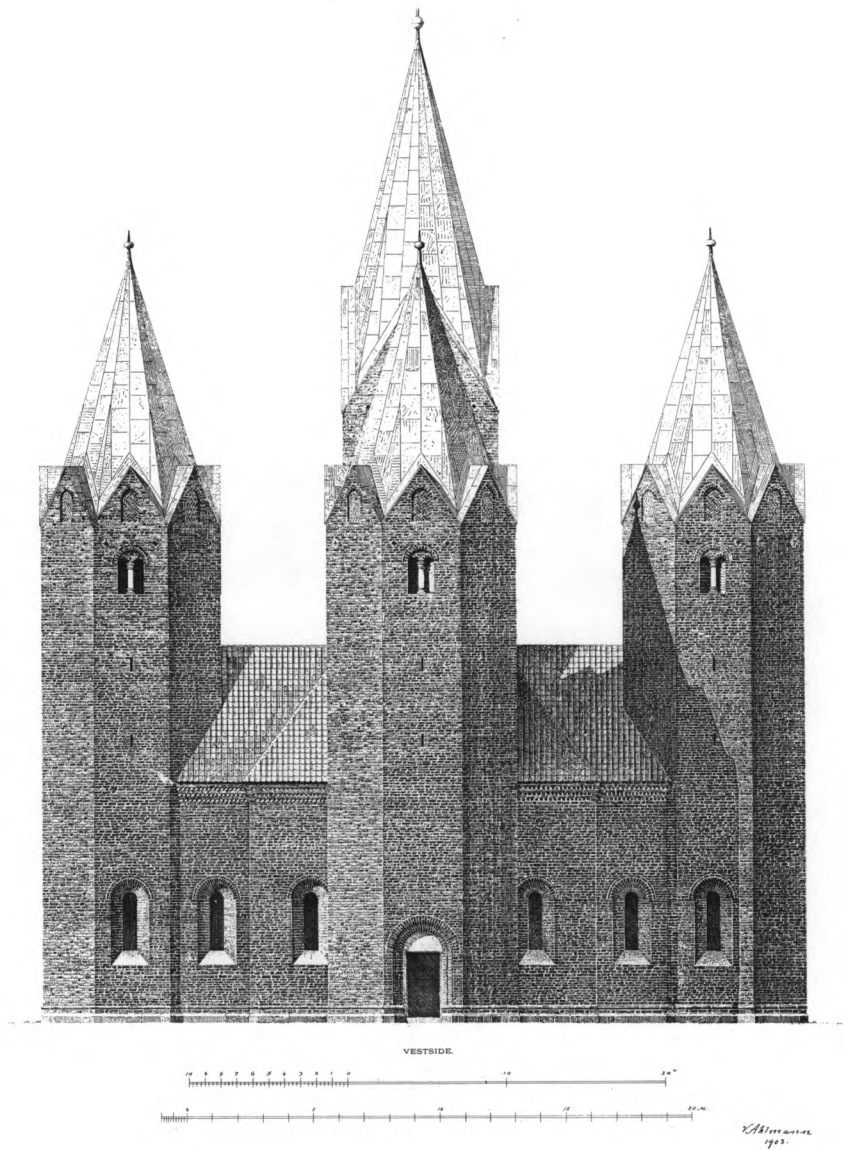

Fig. 46. Facade mod vest. 1:300. Målt og tegnet af V. Ahlmann 1903. Efter ÆldNordArch. IV, 3. rk. - *West facade.*

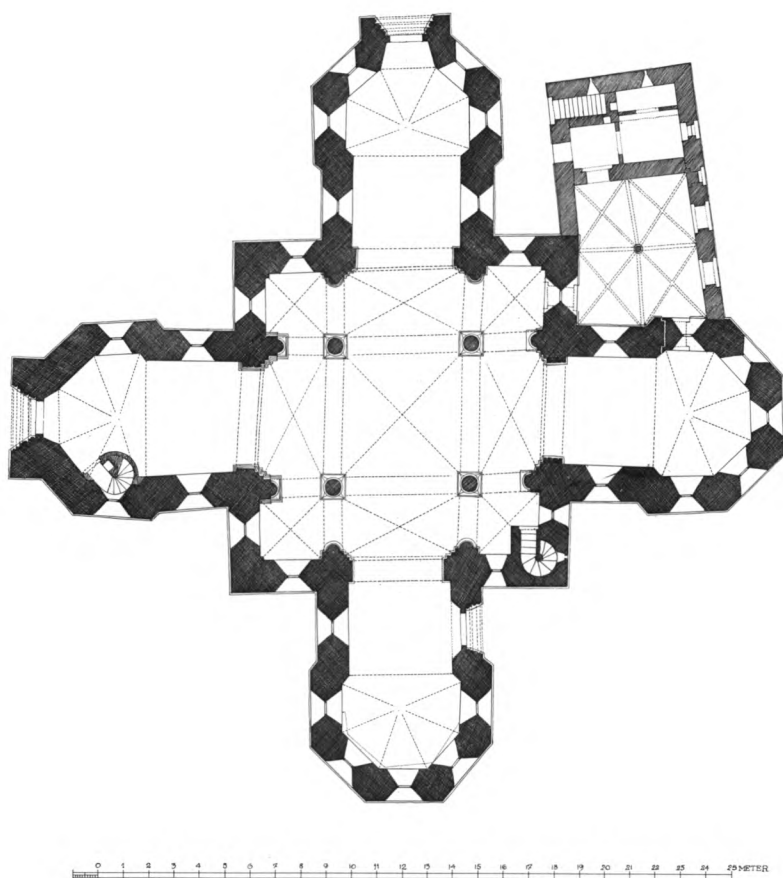

Fig. 47. Plan. 1:300. Målt og tegnet af Frederik Jensen o. 1921. - *Plan.*

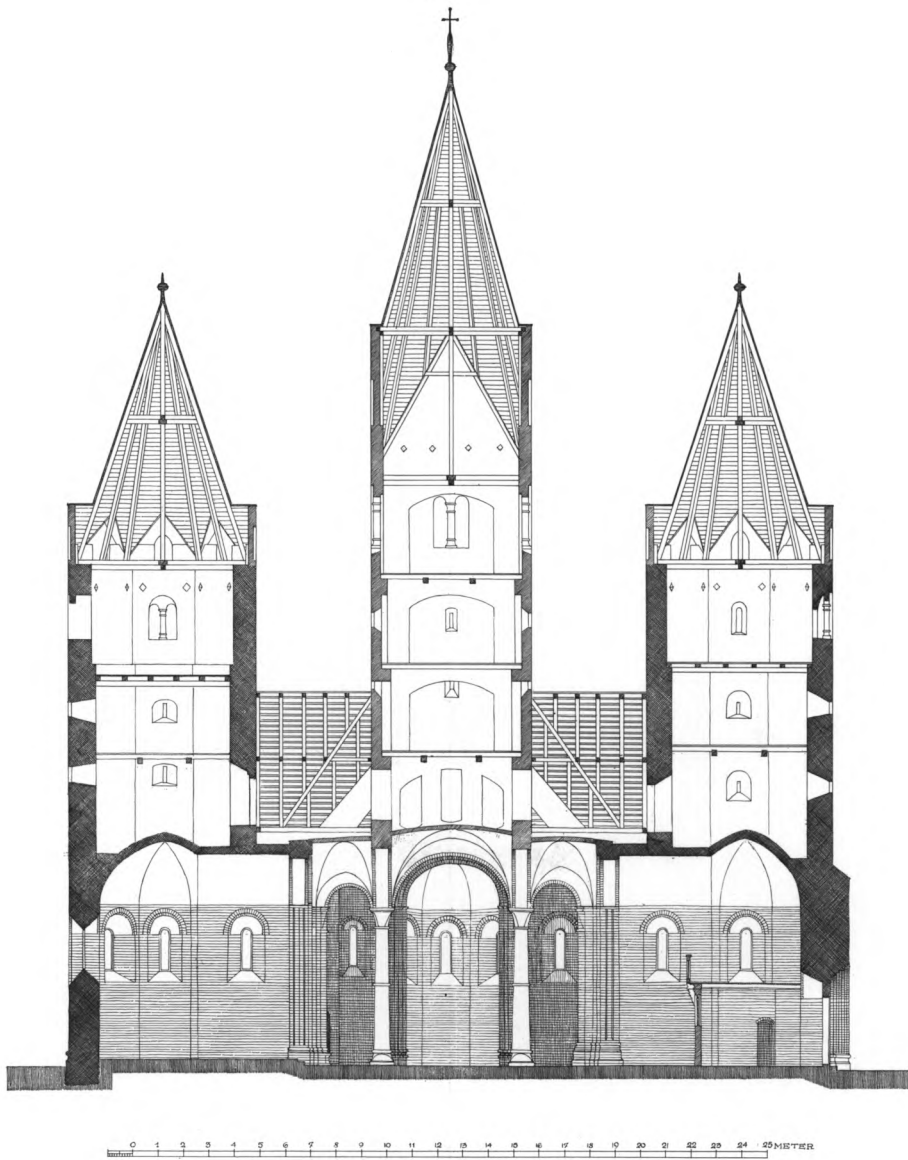

Fig. 48. Snit efter øst-vestaksen, set mod syd. 1:300. Målt og tegnet af Frederik Jensen o. 1921.
 - Section of east-west axis looking south.

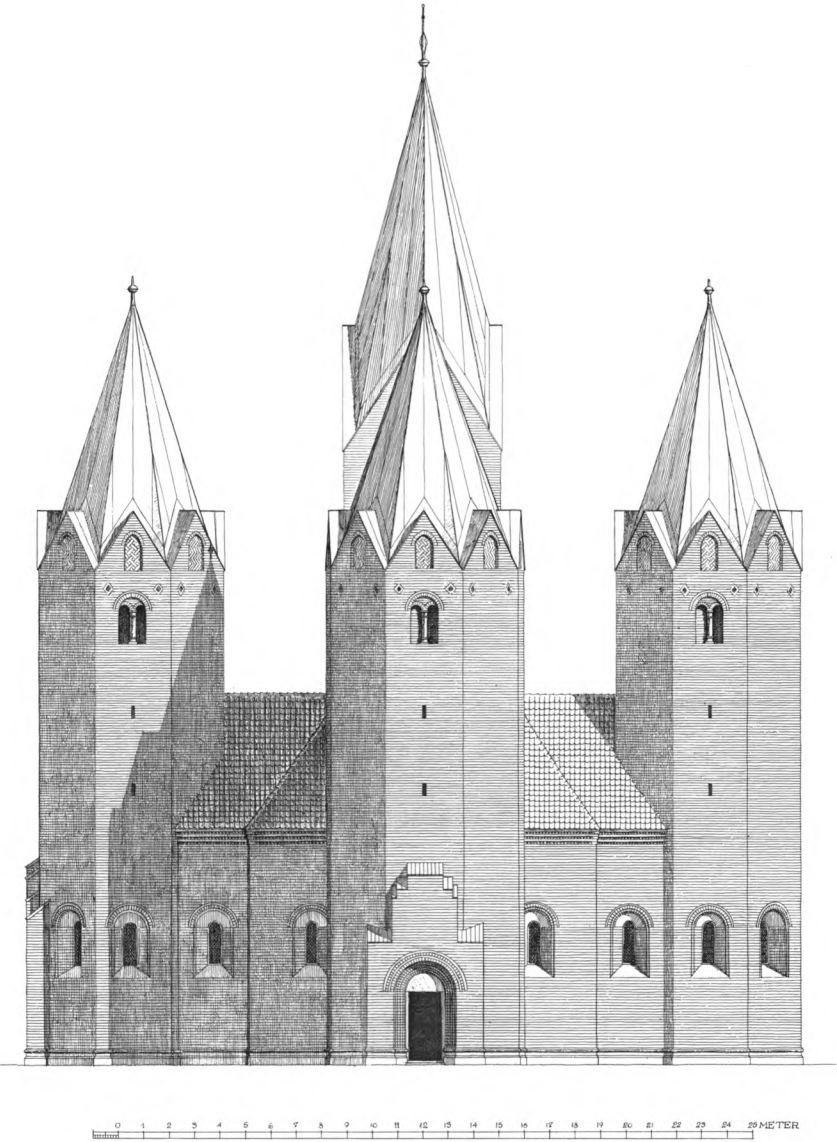

Fig. 49. Facade mod vest. 1:300. Målt og tegnet af Frederik Jensen o. 1921. - *West facade.*

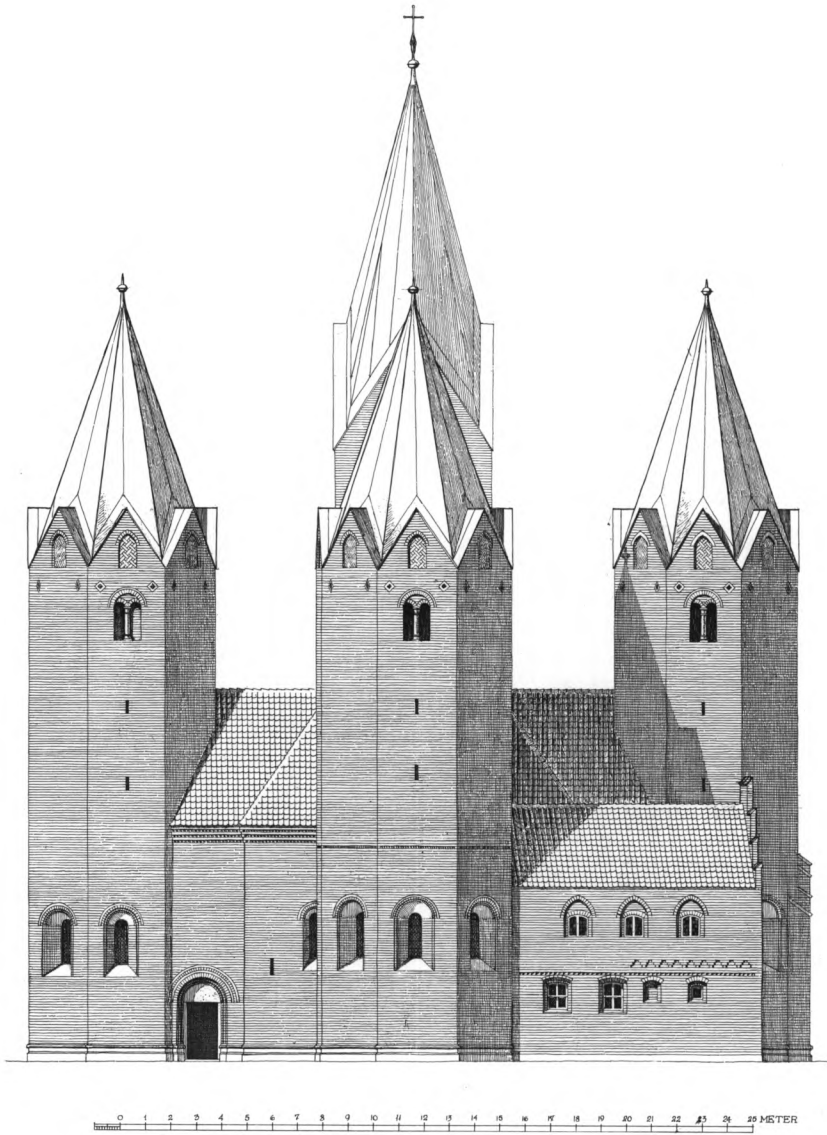

Fig. 50. Facade mod øst. 1:300. Målt og tegnet af Frederik Jensen o. 1921. - *East facade.*

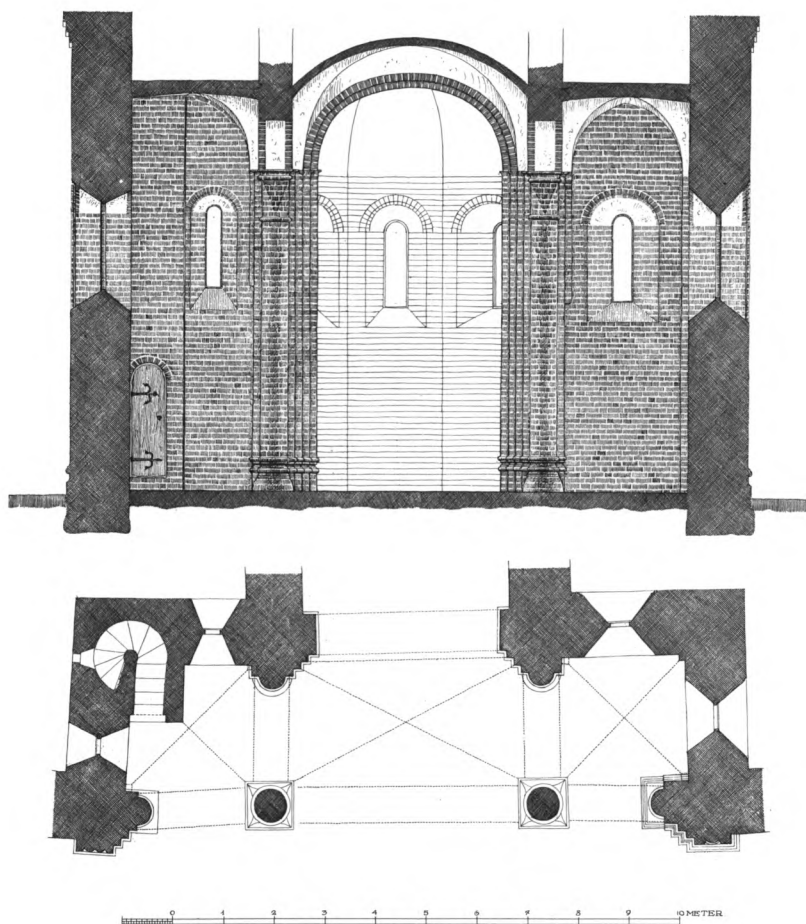

Fig. 51. Snit i skibets sydfag, set mod syd. 1:150. Målt og tegnet af Mogens Clemmensen 1921. - Section of the nave's south bay looking south.

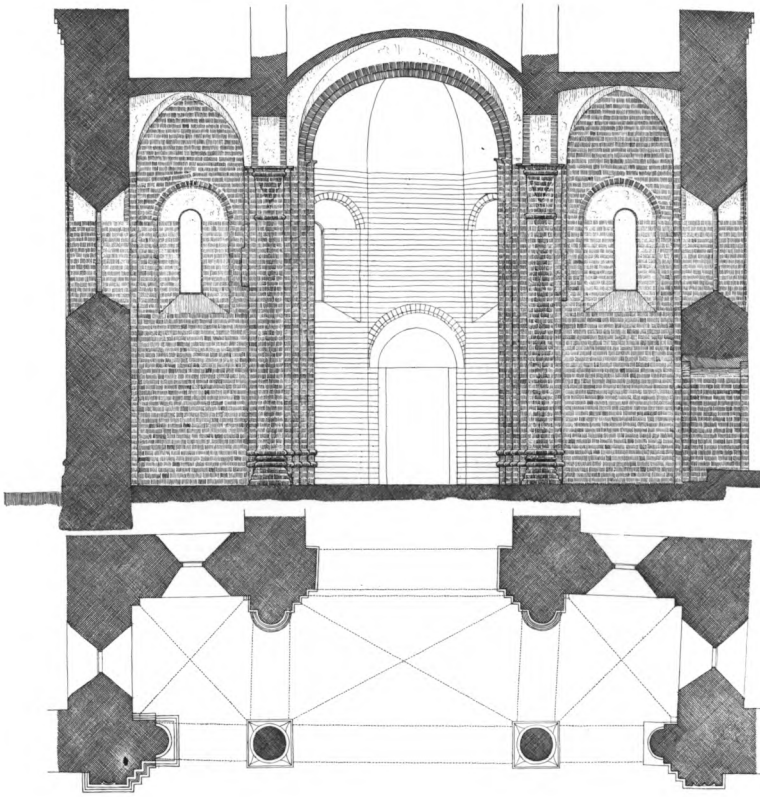

Fig. 52. Snit i skibets nordfag, set mod nord. 1:150. Målt og tegnet af Mogens Clemmensen 1921. - *Section of the nave's north bay looking north.*

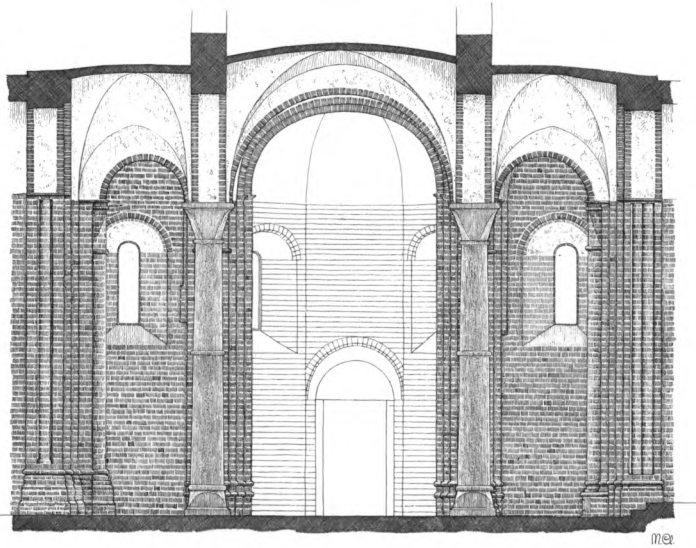

Fig. 53. Snit i skibet efter øst-vestaksen, set mod nord. 1:150. Målt og tegnet af Mogens Clemmensen 1921. - *Section of nave on east-west axis looking north.*

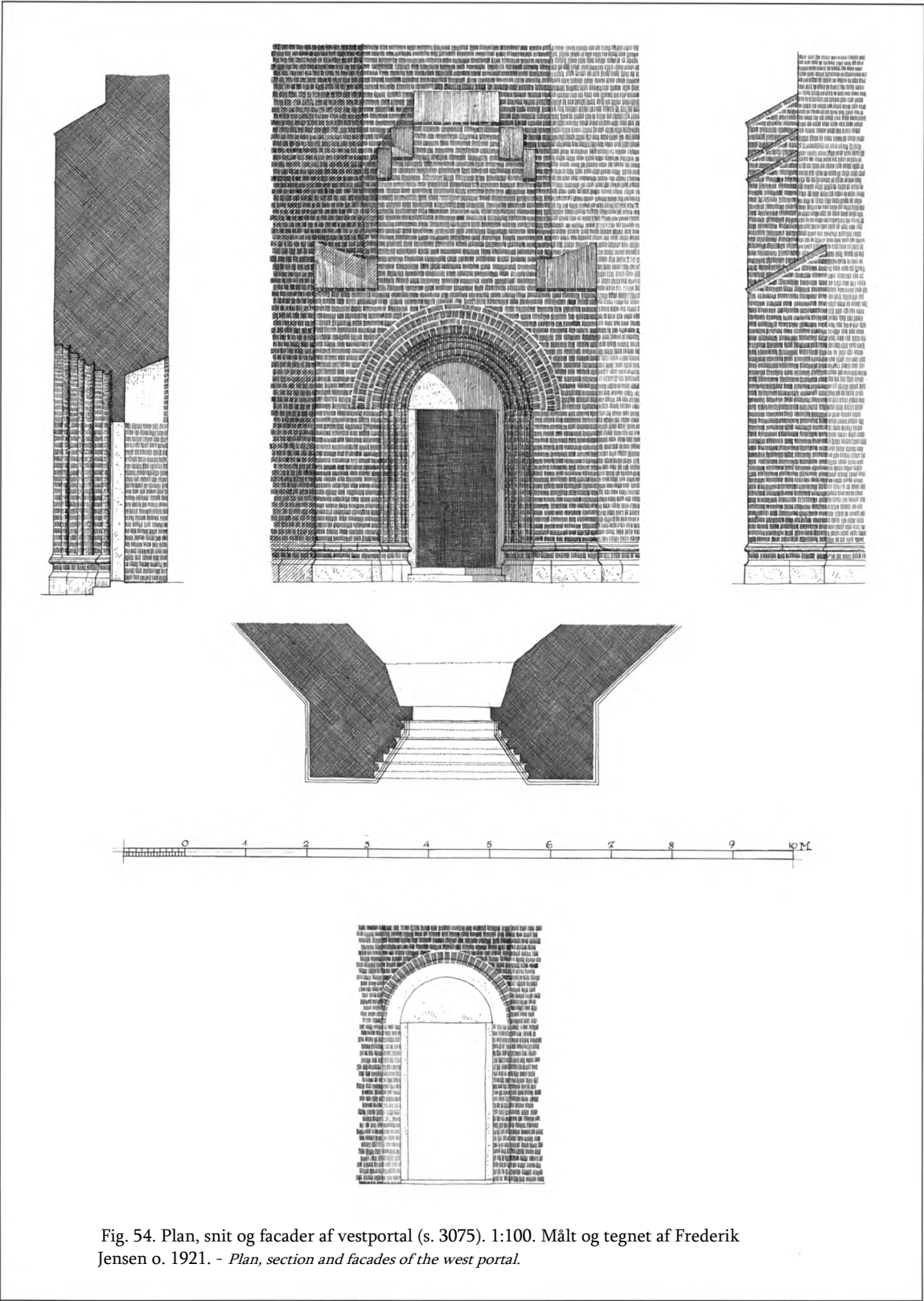

Fig. 54. Plan, snit og facader af vestportal (s. 3075). 1:100. Målt og tegnet af Frederik Jensen o. 1921. - Plan, section and facades of the west portal.

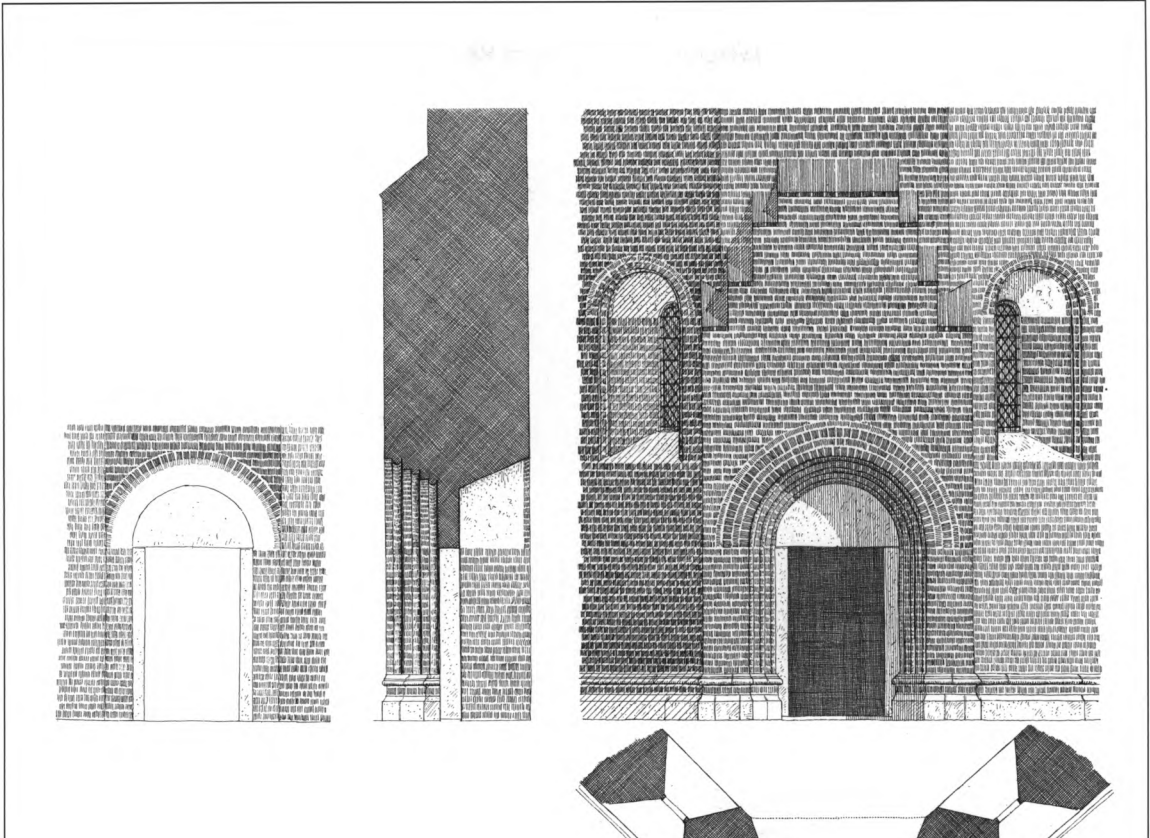

Fig. 55. Plan, facade og snit af nordportal (s. 3077). 1:100. Målt og tegnet af Frederik Jensen o. 1921. - Plan, façade and section of the north portal.

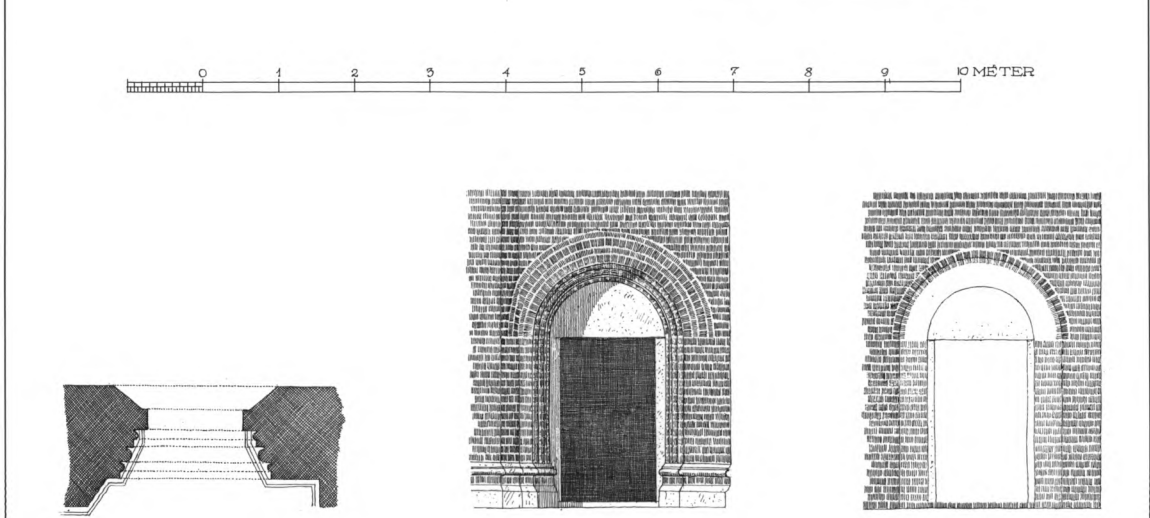

Fig. 56. Plan og facader af østportal (s. 3072). 1:100. Målt og tegnet af Frederik Jensen o. 1921. - Plan and facades of the east portal.

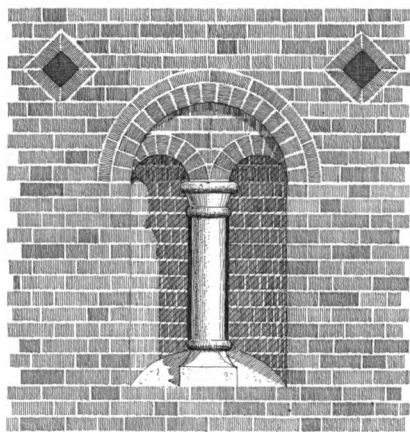

Fig. 57. Plan, facade og snit af tårnglug (s. 3080). 1:50. Målt og tegnet af Mogens Clemmensen 1921. - *Plan, facade and section of tower window.*

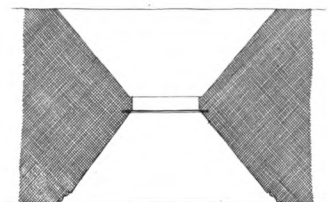
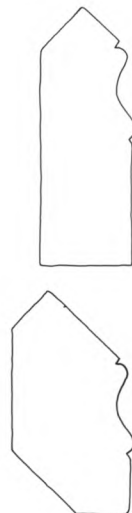
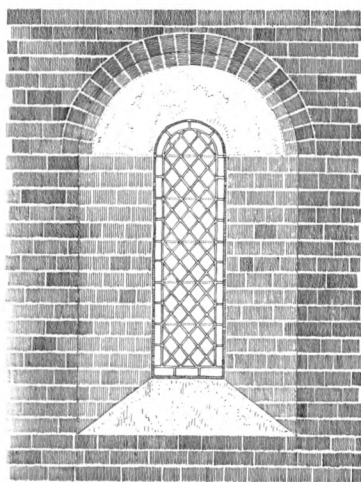
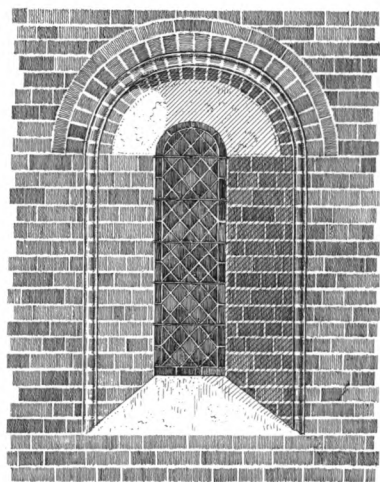
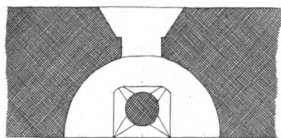

Fig. 58. Plan og facader af vindue. 1:50. Målt og tegnet af Mogens Clemmensen 1921. Profilsten (moderne rekonstruktion) fra ydre åbning. 1:10. (s. 3079). - *Plan and facades of window. Moulded bricks (modern replicas) from the exterior opening.*

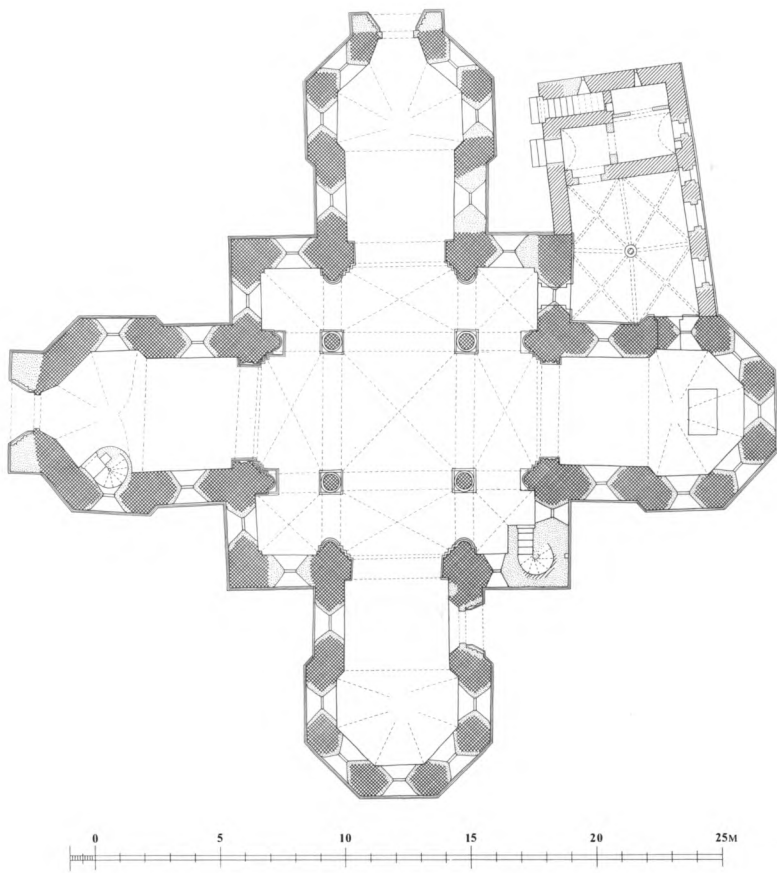

Fig. 59. Plan. 1:300. Målt af PG 1966, tegnet af MN 1995. Signaturforklaring s. 9. -
Ground-plan. Key on p. 9.

BYGGEPERIODER

Kirken er efter alt at dømme opført i overensstemmelse med det oprindelige projekt, omend enkelte detaljer synes ændret undervejs. Hvor længe byggeriet har varet, vides naturligvis ikke; men en række iagttagelser, gjort i forbindelse med restaureringen 1917-21, kaster lys over rækkefølgen af de enkelte afsnit.¹⁴²

Ifølge Clemmensen godtgjorde fortænder, der endnu var synlige indvendig i søndre og nordre korsarm, at de polygonale afslutninger og tårnunderdele var sekundært tilføjede; fornyelsen af gulvet viste ydermere, at fundamentet til det søndre tårn i første omgang var fejlagtigt afsat og havde måttet korrigeres (jfr. fig. 47). Undersøgelser i det udvendige murværk i forbindelse med genskabelsen af portalfremspringene afslørede, at vestre korsarms søndre side var påbegyndt inden den nordre. Dette fremgik af, at granitsoklen på vesttårnets sydvestre side samt den tilhørende oprindelige murflugt i op til en meters højde fortsatte ca. 50 cm ind bag fremspringet. Først herover var mur-

Fig. 60. Oprindelig fugning på ydersiden af østre korsarm, set fra sakristiet (s. 3070). Mogens Clemmensen fot. 1917-21. - *Original pointing on the exterior of the east transept, seen from the sacristy.*

fremspringet i forbandt med den skrå tårnside. Portalfremspringets nordre side var derimod muret samtidig med tårnets skråside fra soklen og videre op; tilsvarende forhold konstateredes omkring nordportalen. Endelig bemærkedes, at korsarmenes skifter har et meget tydeligt fald udefter, idet man har ladet murene følge terrænet og derfor har måttet korrigere hjørner og vinduesvanger, som ikke står vinkelret på skifterne.

Clemmensen konkluderede, at østre korsarm og skibet med dets nord-sydgående korsarme måtte være påbegyndt først. Herefter fulgte vestre korsarms sydmur og nordmur og til sidst de polygonale afslutninger i syd og nord. Han var desuden tilbøjelig til at opfatte ydertårnene som en eftertanke - en formodning, som dog på det bestemteste må afvises.¹⁴³ Dette gælder i endnu højere grad C. M. Smidts og Vilh. Wanschers teorier om et planlagt dobbeltkapel.¹⁴⁴

Ved betragtning af en moderne opmåling af grundplanen falder en række markante skævheder i skibets vestre del og den tilhørende korsarm tydeligt i øjnene. Således er skibets sydvestre hjørne ikke retvinklet og derfor ude af flugt med den tilsvarende vestside nord for korsarmen. Den fejlagtige afsætning af dette hjørne betinger en svag afvigelse af korsarmens sydmur - en fejl, som man har prøvet at rette op ved at dreje tårnets sydmur i modsat retning. Forklaringen på disse skævheder kunne, sammenholdt med indicierne for en etapevis opførelse af vestre korsarm fra syd mod nord, være eksistensen af en ældre *†trækirke?*, som endnu ikke var helt fjernet, da skibets sydøstre hjørne og sydsiden af vestre korsarm påbegyndtes.

MATERIALER OG TEKNIK

Kirken er bygget af *tegl* med vigtige detaljer i *granit*. Hovedrestaureringen 1917-21 gav mulighed for nærmere undersøgelser af materialer og teknik. Beskrivelsen af disse tekniske forhold følger derfor i hovedsagen Mogens Clemmensens redegørelse.¹⁴⁵

Bygningen hviler på et *fundament* af store marksten, som kun stikker 30-70 cm ned under

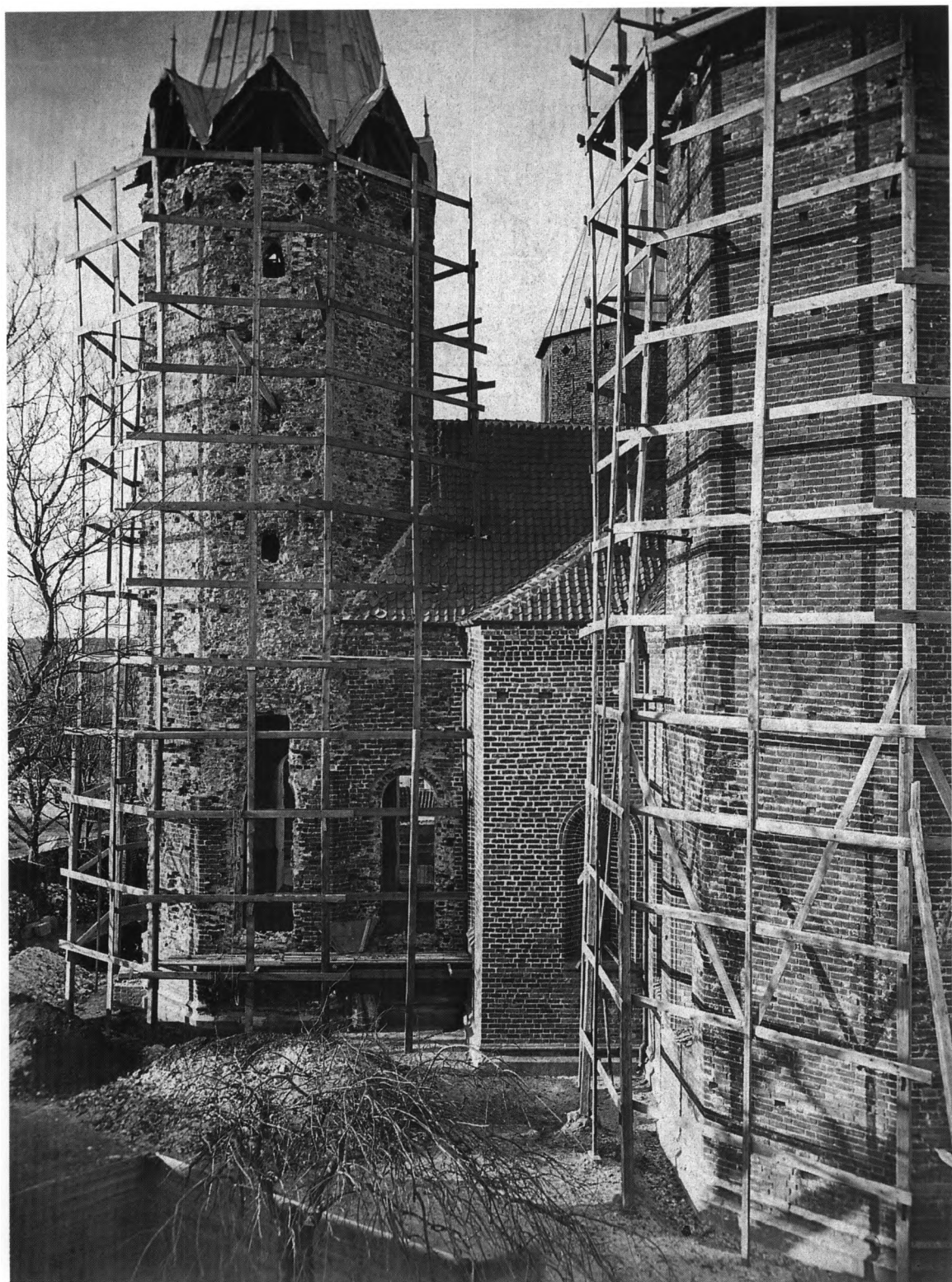

Fig. 61. Udsnit af kirkens ydre, set fra syd under hovedrestaurering. Jakob Topp, Kalundborg, fot. 1869. - *Part of the church exterior, seen from the south during the major restoration.*

jordsmonnet og her hviler på fast bund af stiv ler. Markstenene er nedlagt i fundamentgrøfterne uden bindemiddel, bortset fra en afretning af oversiden med kalkmørtel som udgangspunkt for det opgående murværk.

Hovedbyggematerialet er røde *munkesten* lagt i uregelmæssigt munkeskifte, og murene er konstrueret med gennemløbende skifter som fuld mur. Formaterne veksler betydeligt: de største måler 34x15x9,5-10 cm (vestre kors-arm), de mindste 25-26x13x8-8,5 cm, mens gennemsnittet andrager det mere gængse 28-30x13-14x8,5 cm. - I dør- og vinduesåbninger er benyttet forskellige *formsten* (jfr. fig. 54-58), og murværkets mange ud- og indadgående hjørner er til dels sat af vinkeldannede sten. På enkelte sten iagttages endnu *riffelhugning* (jfr. fig. 77), en karakteristisk konvention, som under restaureringen øjensynlig påvistes mere udbredt på formsten og hjørner.

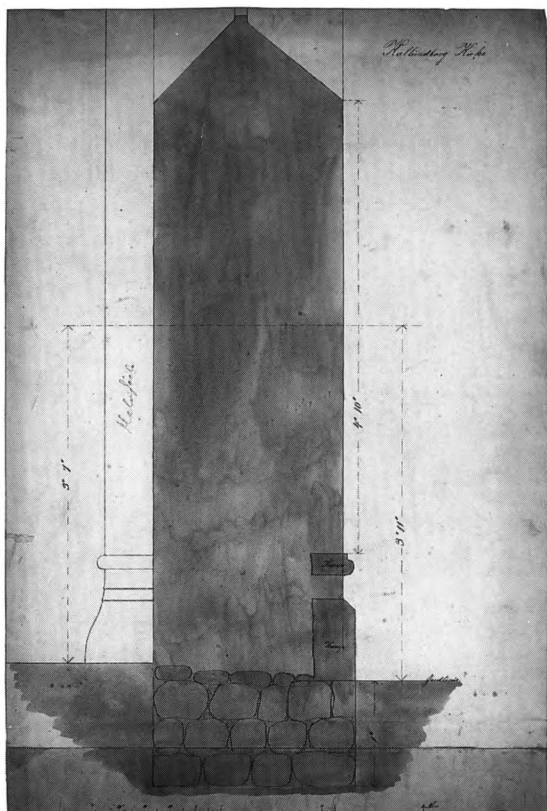

Fig. 62. Tværnsnit af skibets fundament og mur (s. 3068). 1:50. Udateret tegning ved Vilhelm Tvede. - Cross-section of the nave's foundation and wall.

Den hvidgule *mørtel* er af fortrinlig kvalitet, ret fed og iblandet groft grus. Hvor oprindelig *fugning* var bevaret, som på den del af ydermuren, der tidligt dækkedes af sakristiet (fig. 60), sås at de 2-2,5 cm tykke fuger var rygskårne.

Da sekundære skalmuringer 1867-71 fjernedes til fordel for nye facader af moderne munkesten, fremkom de oprindelige *bomhuller* (jfr. fig. 61), som efterfølgende tilmuredes.

Et karakteristisk træk for muråbningerne såvel ud- som indvendig er de pudslag, som dækker de groft tildannede oversmige (jfr. fig. 54-58 og 76) indtil en halv sten (ca. 12 cm) fra murflugten; også undersmigenes dækkes af puds. Dør- og vinduessmigenes hvidkalkede pudsflader knytter sig æstetisk set til hvælvenes undersider, der ligeledes tildækkedes af hvidtede pudslag.

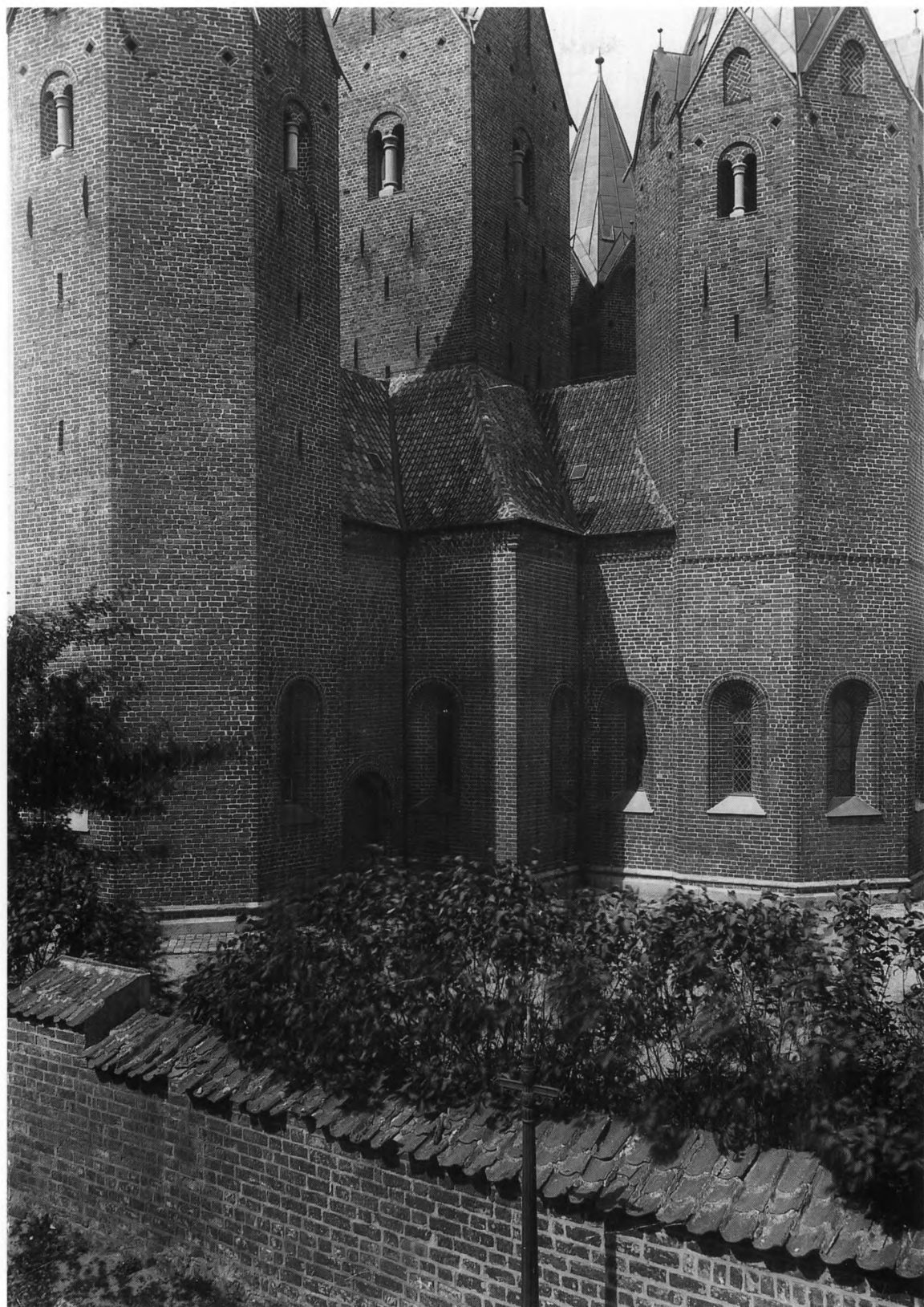
Murværket har både ud- og indvendig oprindeligt stået med rødkalkede flader og fugenet, optrukket med hvidt. Rester af denne allerede i vor ældste teglarkitektur gængse »finish« påvistes 1917-21 ved fjernelse af nyere cementpuds og er nærmere beskrevet s. 3135.

Granitten, som i forbindelse med tegl er almindeligt forekommende i vort ældste teglstensbyggeri, har foruden til sokler, døråbninger og mindre detaljer fundet sin vigtigste anvendelse i midtærtarnets søjler. Overhovedet er denne dristige konstruktion uløseligt forbundet med granittens fremragende styrke og bæreevne. En kalkulation har således godtgjort, at søjlernes diameter måtte mere end fordobles, såfremt man tænkte dem erstattet af murede piller.¹⁴⁶ De betydelige dimensioner i granitmaterialet, ikke blot i søjlerne, sandsynliggør, at man har brudt stenen, formentlig i Skåne, og herfra fragtet den store leverance til byggepladsen ad søvejen.¹⁴⁷

YDRE

En markant tredelt *sokkel* (fig. 64) betoner murfoden udvendig. Dens nedre led udgøres af op

Fig. 63. Ydre, set fra sydøst. Hude fot. o. 1900. - Exterior, seen from the south-east.

til 2,5 m lange granitkvadre med øvre hulkant. Herefter følger et glat munkestensskifte, og soklen afsluttes med et 13 cm højt profilbånd, sammensat af vulst under skråkant.

Herover hæver murfladerne sig glatte indtil gesimserne, kun brudt af døre og vinduer. Det østre ydertårn, som hæver sig over altret, er dog fremhævet med omløbende savskifte, omtrent i højde med skibets murkrone.

Skibets og korsarmenes mure afsluttes med en høj *gesims* (fig. 63, 65), sammensat af tre, trinvis udkragede savskifter skilt af glatte løberskifter; over et afsluttende løberskifte er et kopskifte oplagt i nyere tid. I de to nedre savskifter giver sortbrændte sten en vis regelmæssig farveveksel, som antagelig er bevidst. Gesimsens øverste skifter savner dette træk og er muret af en lysere, orange-gullig sten. Det er endvidere tydeligt, at gesimsen er muret sekundært op mod tårnets skrāsider. Endelig skal det bemærkes, at de to nedre savskifter med tilhørende løberskifter på skibets vestsider ikke er udkraget som de øvrige, hvilket er tolket som udtryk for, at man her havde planlagt taggavle.¹⁴⁸

Gesimserne, hvis øvre skifter bærer præg af senere reparationer, stammer muligvis fra opførelsestidspunktet, omend denne vurdering modsiges af den akavede koordination med savskiftet på østre tårn, hvor sortbrændte sten heller ikke er benyttet.¹⁴⁹ Spørgsmålet kunne muligvis løses ved arkæologisk undersøgelse af skibets overvægge, som dog nu står hvidtede.

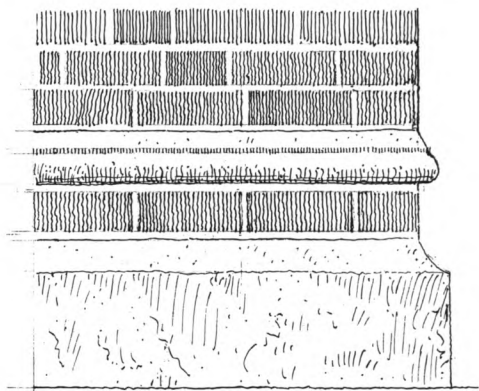

Fig. 64. Sokkel (s. 3070). 1:20. Målt og tegnet af Mogens Clemmensen 1921. - Base.

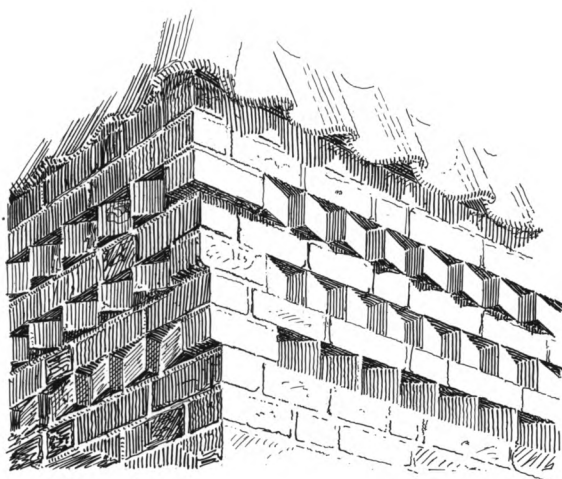

Fig. 65. Udsnit af gesims på skibets nordvestre hjørne (s. 3072). Tegnet af V. Ahlmann 1904. - Detail of cornice in the north-west corner of the nave.

DØRE

Kirken har indgange i søndre, vestre og nordre korsarm, mens den østre, som rummer koret, er uden udvendige døre. Både vest- og nordportal er placeret aksefast efter bygningens orientering mod verdenshjørnerne i harmoni med kirkens centralplan. Dette mønster brydes imidlertid i søndre korsarm, hvor indgangen er forlagt til østre sidemur. Den asymmetriske placering ligner et kompromis, hvor praktisk brug har vejet tungere end æstetikken. Med sin orientering mod højbyens torv er denne dør i øvrigt senere blevet den mest benyttede, jfr. tvåbenhus. Efter restaureringen 1867-71 benytttes den imidlertid ikke længere.

Alle tre indgange fremtræder i dag som rekonstruktionsforsøg, udført ved seneste hovedrestaurering 1917-21.¹⁵⁰ De fundamenter og spor i murværket, som blev lagt til grund for udformningen, er kun i meget begrænset omfang dokumenteret, og de oplysninger, som i dag er tilgængelige vedr. dørenes tilstand forud for hovedrestaureringerne, taler delvis mod de gennemførte løsninger og svækker tilliden hertil.

Østportalen i søndre korsarm (fig. 56, 66-69) har karme og tympanon af glatte granitsten, mens den ydre åbning over granitsoklen er opløst i murede profiler, sammensat af tre form-

sten, af hvilke den første og tredje er identiske. Denne leddeling videreføres i buen, hvis stik er firedobbelt med rulskifter, skilt af krumme løbere. Stikkets søndre del er i et knæk videreført på den skrå tårnflade, hvor der ses levn af riffelhugning. Den indre åbning er bredt smiget og buen står pudset indtil en halv sten fra vægfladen.

Dele af ydre og indre buestik kan betragtes som oprindelige detaljer, det øvrige repræsenterer Tvedes og Clemmensens rekonstruktion af en dør, hvis oprindelige form allerede i middelalderen og senere var ændret. Således viser tegninger forud for Tvedes istandsættelse (jfr. fig.

37) en dør med smigede åbninger, der udvendig delvis skjultes af våbenhusets hvælvpiller. Til-

syneladende er åbningen reguleret i tiden mellem Tvedes opmåling fra febr. 1857 og Heinrich Hansens fra 1859 (fig. 42 og 44).¹⁵¹ Tvedes restaureringsprojekt fra 1863 (fig. 115 og 117) forudså ingen dør på dette sted, men ved nedbrydningen af våbenhuset må spor af den oprindelige dørs udvendige buestik og leddeling, skjult og beskyttet bag hvælv og tag, være kommet til syne. På grundlag heraf genskabtes dørens ydre indfatning,¹⁵² der stod som en blanding frem til genrestaureringen 1917-21 (jfr. fig. 45).

Mogens Clemmensens undersøgelser dokumenteres delvis af fotografier og notater (fig. 67-69). I monografien betegnes portalen som »den bedst bevarede«. Det siges endvidere, at »alt nyere Murværk« fjernedes, hvorved fandtes

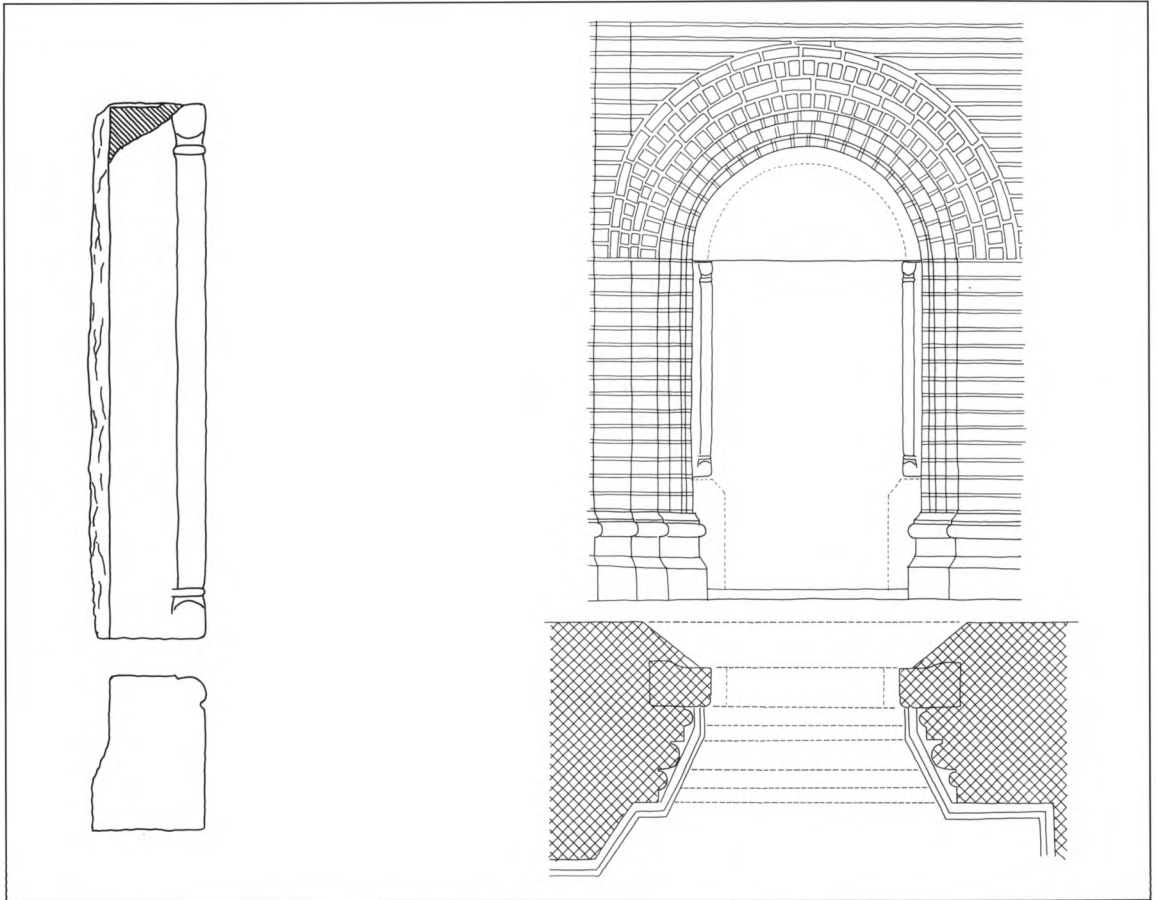

Fig. 66a-b. a. Karmsten af granit, liggende på kirkegården. 1:20. Målt og tegnet af HJ 1991. b. Forsøg på rekonstruktion af østportal med benyttelse af karmsten fra kirkegården (s. 3075). 1:50. Tegnet af HJ på grundlag af fig. 56 og 66a. - *Granite jamb lying in the churchyard. b. Proposal for reconstruction of the east portal with use of granite jamb.*

Fig. 67. Østportalens indre bueåbning under restaureringen 1917-21 (s. 3075). Mogens Clemmensens fot. - *The east portal's interior arch during the restoration of 1917-21.*

rester af den oprindelige underkarmsten af blågrå kalksten samt aftryk af sidekarmstenene (én længde), tympanon og soklerne.

Restaureringsfotografierne viser imidlertid, at man for den ydre leddelings vedkommende kun fjernede de nederste skifter af den rekonstruerede dørindfatning. Det fremhæves udtrykkeligt,¹⁵³ at portalåbningen har haft sokkel, omend rekonstruktionens grundlag ikke dokumente-

res. Det fremgår tydeligt af fotografierne, at den omtalte underkarmsten havde sekundær udhuling. Ifølge Clemmensens noter (jfr. fig. 229) har dens mål været 180x42x25,5 cm. Ved portalens genskabelse indsattes en ny underkarmsten af afvigende materiale (granit) lidt lavere end oprindeligt, hvorved lysningens højde øgedes fra 201 cm til nuværende 210 cm, mens bredden er fastholdt på 125 cm.

Fig. 68. Østportalens yderside under restaureringen 1917-21 (s. 3074). Mogens Clemmensens fot. - *The external face of the east portal during the restoration of 1917-21.*

Fig. 69. Østportalens nordre karmside under restaureringen 1917-21 (s. 3074). Mogens Clemmensens fot. - *North jamb of the east portal during the restoration of 1917-21.*

De rekonstruerede sidekarme og tympanon er glatte og udekorerede i analogi med de oprindelige fra vestportalen. Det kan imidlertid ikke udelukkes, at en karmsten (fig. 66a), som i dag henligger på kirkegården sammen med levn af skibets søjler, har været benyttet i denne portal. Granitkarmen, hvis hjørne er markeret som en søjle med terningkapitæl og tilsvarende base, omtales tidligst i et brev fra Jacob Kornerup til J. J. A. Worsaae, dateret 30. juni 1877 og skrevet i forbindelse med undersøgelser af den såkaldte rektorbolig (ligkapellet). Ifølge Kornerup var stenen »nylig fundet« og »synes at have dannet Indfatningen, Karmen til en Dør paa Kallundborg Kirke«. I brevet skitseres endvidere, hvorledes karmstykket kunne have været anbragt (jfr. fig. 228). I øvrigt var Kornerups anliggende først og fremmest at vinde støtte for en fredning af stykket, der ellers var tænkt benyttet andetsteds til grundsten.¹⁵⁴ Det er uvist, om Clemmensen har kendt denne teori, men i hvert fald har han målt stykket op og tegnet det i sin notebog sammen med sydøstportalen. Når han ikke nævner det i sin redegørelse, må det vel skyldes, at han ikke har ment at kunne passe den kun 140 cm lange sten ind i portalens givne dimensioner.

Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at karmstensens bredde på 25 cm svarer til den fundne underkarmsten. I fald den virkelig har været benyttet her, har portalen været udstyret med høje fodstykker, således som det kendes fra flere jydsk-portaler og en af dørene i Sorø klosterkirke. Et rekonstruktionsforsøg er vist på fig. 66b.

Den indre åbnings smigede rundbue fremdroges under restaureringen (fig. 67) tillige med levn af de smigede vanger (jfr. fig. 229), og på dette sikre grundlag genskabtes åbningen, som omfatter enkelte af de gamle stiksten.

Vestportalen (fig. 20, 54 og 70) stammer på nær lysningens karme og tympanon fra 1917-21; ydermere er den ydre åbnings to inderste profiler ommuret 1968.⁷⁵ Portalen sidder i et muret fremspring med sokkel svarende til kirkens og kronens med en aftrappet kam. Den ydre åbnings profil er frit komponeret med udgangspunkt i en tiloversbleven formsten, fundet i murværket under restaureringen; den flankeres af profilsten svarende til de i syd- og nordportalerne benyttede. Rundbuens stik er firedobbelt som ved de to andre indgange.

Sidekarmene og tympanon af granit er som nævnt oprindelige og viser en række brudlinjer og afslag, som er repareret med cement. Den ydre kant er skråt affaset, en detalje, som Clemmensen antog hidrørte fra en ophugning 1870.¹⁵⁵ Skråfasen ses imidlertid ikke blot på Tvedes udkast til en ny vestportal (fig. 122), men allerede på hans opmåling fra 1857 (jfr. fig. 39) og er formentlig autentisk. Clemmensen understregede endvidere, at lysningens granitled sad i oprindeligt leje, og at den indre rundbuede smigede åbning med bomhuller var bevaret.

Mens den ydre åbning er frit komponeret, skal det murede fremspring være restaureret i sin oprindelige form, idet fremspringets sidelinjer, øvre afslutning og dele af fundamentet var bevaret. Helt så utvetydigt som beskrevet i den trykte fremstilling har rekonstruktionen imidlertid ikke været, og under alle omstændigheder savnes også her fyldestgørende dokumentation, et forhold, Det særlige Kirkesyn besværede sig over (s. 3131).

Der kan ikke være tvivl om, at vestportalen

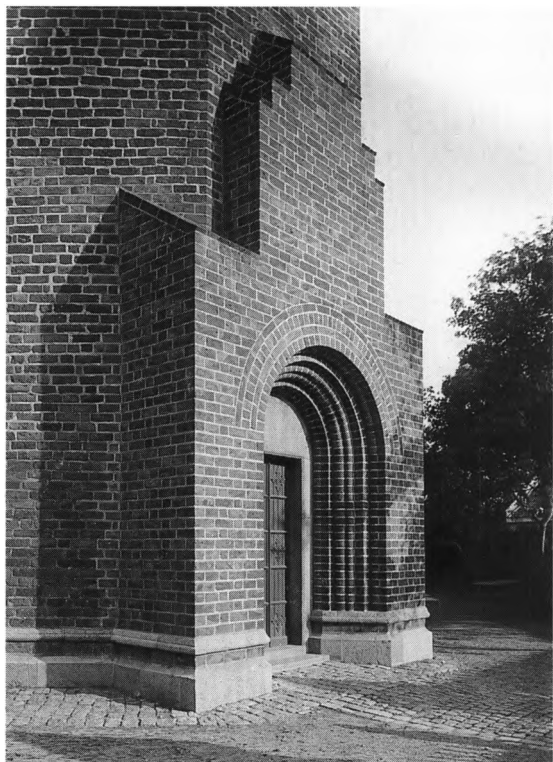

Fig. 70. Vestportal (s. 3075). Ad. Jeppesen, Kalundborg, fot. 1922. - *The west portal.*

har siddet i et udvendigt fremspring (jfr. fig. 37), der i 1700'rne omdannedes til den barokportal, som fjernedes af Tvede. De afgørende indicier for portalfremspringets oprindelige omrids var aftryk i det murværk, som blottedes efter fjernelse af nyere skalmuring. På dette grundlag er det borthuggede fremspring skitseret med mål og skiftehøjder i murerformand C. Jørgensens notebog (fig. 230); derimod savnes angivelse af de fundamentrester, som skal have bestemt dybden.

Restaureringen har slettet disse spor, som på grund af manglende dokumentation ikke længere kan kontrolleres. Et bevaret brev fra formand Jørgensen til »arkitekt Clemmensen« (Andreas eller Mogens?), dateret 6. jan. 1919, viser imidlertid, at rekonstruktionen ikke har været helt problemfri. Der refereres heri til en nu forsvunden tegning af vestportalen, hvor kammene er angivet på en måde, som ifølge Jørgensen strider imod de fundne aftryk og sten-

rester. Murerformanden fastholdt den tolkning, han havde givet i en tidligere fremsendt tegning, der formentlig i substansen svarede til notebogets (fig. 230). »Det eneste der kan være Tvivl om, er den lille Kam paa de 3 Skifter, jeg tror den har været der«. Det færdige resultat viser, at arkitekterne valgte at følge murerformanden, uanset at følgen blev en usædvanlig og uharmonisk komposition.

Et andet forhold, der heller ikke længere lader sig efterprøve, godtgjorde ifølge Clemmensens, at portalfremspringet var en eftertanke, først besluttet under opførelsen (s. 3068). Clemmensens kombinerede endvidere disse forhold med oplysningen om, at den indvendige smig i syd var ommuret, før selve buen blev slået, og granitkarmen indsat. Heri sås yderligere et indicium for, at en ændring af vestportalen var sket under opførelsen. Det skal dog i denne forbindelse nævnes, at karmstenen har været taget ud i forbindelse med restaureringen 1867-71, hvorfor den nævnte ommuring kunne tænkes at hidrøre fra dette indgreb.¹⁵⁵

Vestportalen er således kun autentisk for så vidt angår fremspringets bredde, den stensatte lysning samt den indre åbning, hvorimod den ydre åbning og fremspringets uharmoniske af-

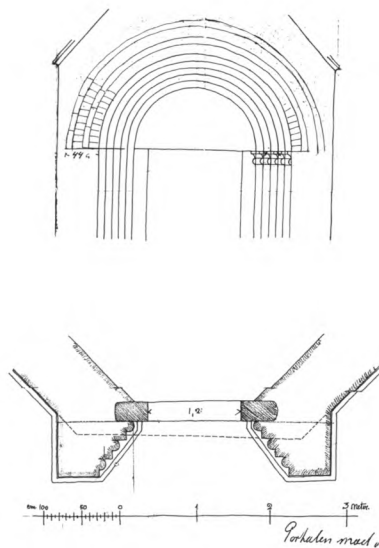

Fig. 71. Forslag til nordportal (s. 3078). 1:100. Mogens Clemmensen 1918. Kunsthøgskolens Bibliotek. - *Proposal for the north portal.*

Fig. 72. Nordportal og gavl af sakristi (s. 3077, 3102). Ad. Jeppesen, Kalundborg, fot. 1922. - *The north portal and sacristy gable.*

slutning må betegnes som en delvis ukontrollerbar rekonstruktion.

Nordportalen (fig. 55, 72) rummer i dag ingen oprindelige dele, men kan ikke desto mindre betragtes som væsentlig mere autentisk end vestportalen. Det hænger sammen med den omstændighed, at den - bortset fra det udvendige fremsprings øvre afslutning — var bevaret i nogenlunde uforandret skikkelse frem til restaureringen 1867-71. Dens form forud for Tvedes ombygning og borthugning af fremspringet dokumenteres således af flere tegninger (jfr. fig. 33, 40), og ved Clemmensens restaurering 1917-21 fandt man kampestensfundamentet til fremspringet, hvis sidelinjer stod tydeligt markerede i murværket, ligesom der var aftryk efter den oprindelige placering af granitkarm og tympanon.

Lysningen er sat af granit: Underkarmstenen, de to sidearme og tympanon synes helt fornyede, omend det ikke kan udelukkes, at der er tale om ophugning af de oprindelige led,¹⁵⁶ der ifølge opmålinger og beskrivelser før Tvedes restaurering var bevaret.

Den ydre åbnings murede leddeling er tredelt og sammensat af to vulster omkring almindelig kantet sten; selve buestykket er firedobbelt, vekslende mellem rulskifte og krumhugne løbere. Udgangspunktet for rekonstruktionen var afbildninger i Høyens notebog og på Tvedes opmåling (jfr. fig. 33 og 40). Disse tegninger er overensstemmende, hvad angår leddelingen med formsten, hvoraf et tiloversblevent eksemplar ydermere fandtes i murværket; endelig harmonerede profilet nøje med dimensionerne af fremspringets fundament.

Buestikket er derimod gengivet tredobbelt og indbyrdes afvigende på de to nævnte tegninger, hvilket svækker troværdigheden. Clemmensen har derfor valgt det firedobbelte stik, som var velkendt i samtidens sjællandske teglstensbyggeri og tilmed dokumenteret ved kirkens syd-østportal.

Det udvendige murfremspring stod indtil Tvedes restaurering med vandret afdækning, hvorover nyere pilastersmykket fronton som afløsning for en forsvunden overdel.¹⁵⁷ I restaureringsforslaget fra 1863 (jfr. fig. 118) er fremspringet bibeholdt, men udstyret med tagformet afdækning. Denne form, som bl.a. kendes fra Gumløse kirke i Skåne (1191), havde Mogens Clemmensen oprindeligt tænkt sig at benytte ifølge en tegning, dateret 1918 (fig. 71). Tegningen viser endvidere, at han også overvejede at markere den ydre leddelings buevederlag med et kragbånd, muligvis inspireret af Høyens skitse (jfr. fig. 33), hvor en kapitællignende markering af halvsøjlerne er antydnet.

Fjernelsen af nyere skalmur afdækkede imidlertid spor efter en trappeformet afdækning (jfr.

fig. 231), som blev lagt til grund for rekonstruktionen.

Lysningens granitled er anbragt i oprindeligt leje, og den indre, smigede åbning nymuredes i overensstemmelse med de to øvrige portaler.

VINDUER

Kirken er rig på vinduer, 31 i alt, hvoraf de tre dog står blændet mod sakristiets øvre etage. Bortset fra de sidstnævnte er samtlige lysåbninger genskabt på sikre spor ved seneste hovedrestaurering.¹⁵⁸

De rundbuede, bredt smigede vinduer er regelmæssigt fordelt, således at hver ubrudt murflade har et vindue. Undtaget herfra er de tre partier, som brydes af døre, samt de to af vesttårnets skråsider, der flankerer hovedportalen - et forhold, som ifølge Clemmensen muligvis skyldtes hensyn til et *†pulpitur?* på dette sted. Vinduerne er forholdsvis højtstående og tilsyneladende bevidst placeret således, at muråbningens underkant ligger i højde med skaftringen på skibets fire granitsøjler.

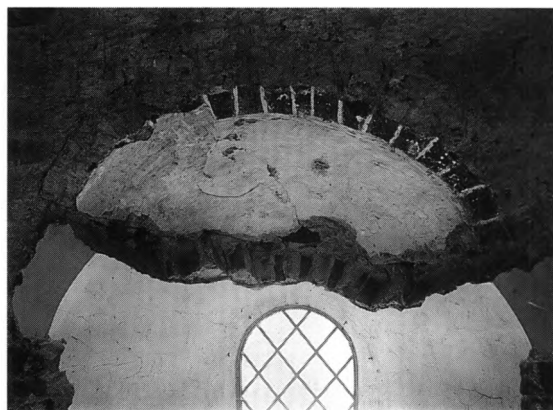
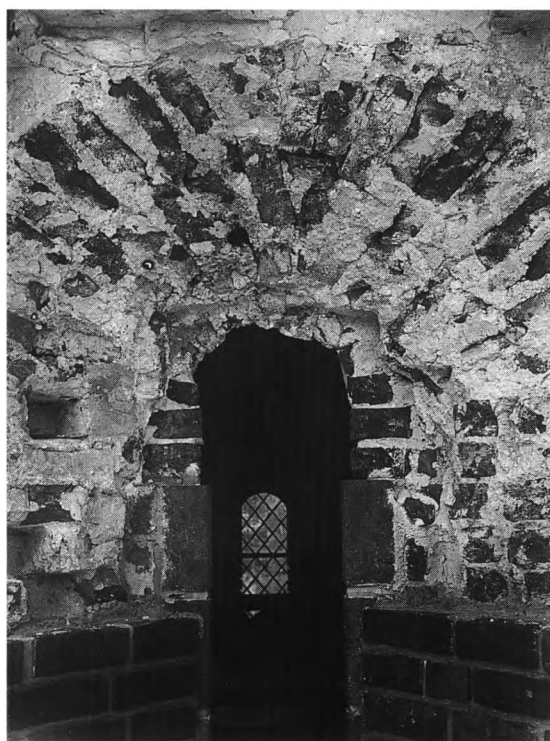

Fig. 73. Afdækning af oprindeligt indre vinduesstik over vindue fra 1867-71 (s. 3079). Mogens Clemmensen fot. 1917-21. - *Uncovering of the original internal voussoirs above a window from 1867-71.*

Fig. 74. Genskabelse af vindue efter oprindelige spor under restaureringen 1917-21 (s. 3079). Mogens Clemmensen fot. - *Reconstruction of window based on traces of the original, detected during the restoration of 1917-21.*

Den ydre åbning måler 238x149 cm og såvel dens lodrette smigkant som buen er sat af formsten med hulkantlignende profil (fig. 58). Buens rulskifte indrammes af prydstik og krumme løbere. Lysningen, som sidder midt i murlivet, måler 160x40 cm og er sat af kantstillede mursten, mens buen er udhugget i to sten, der mødes i stump vinkel (jfr. fig. 74). Den indre åbning måler 250x145 cm og har stik af enkelt rulskifte. Såvel ud- som indvendig står den øvre buesmig samt den skrå undersmig pudset; førstnævnte dog kun indtil ca. 12 cm fra kanten.

Vinduerne omkring tårntrappen i skibets sydøstre hjørne er af pladsmæssige årsager smallere end de øvrige og mangler tillige den hulkantede formsten på ydersidens lodrette smigkanter. Indvendig er de afdækket med planker.

Rekonstruktionens udgangspunkt er som beskrevet af Clemmensen - foruden de tre bevarede vinduer mod sakristiet - de spor af indre åbninger, som fremdroges under restaureringen, således også det smalle vindue vest for tårntrappen, hvoraf hele vestsiden var bevaret.

TÅRNE

Ydertårnene. Midtertårnet er som nævnt helt og holdent en rekonstruktion, udført 1870-71 efter Vilhelm Tvedes tegninger. Derimod er de fire ydertårne bevaret, omend stærkt restaureret i det ydre og helt fornyet, hvad angår gavle og spir.

De ottekantede tårne hæver sig med tre stokværk over korsarmenes polygonale afslutninger. Murene er i de to mellemstokværk af omtrent samme sværhed som skibets og korsarmenes øvrige mure, mens væggene i det øverste stokværk er holdt spinklere ved en let indrykning i højde med bjælkelaget.

Mens fem af tårnenes sider således er en direkte videreførelse af murværket omkring korsenderne, hviler de tre sidste sider delvis på korsarmenes tøndehvælvende helstenshvælv. Konstruktionen kan virke dristig, men de bredt smigede døre mellem korsarmenes og tårnenes lofter (jfr. fig. 48) fungerer tillige som aflastningsbuer, og i alle tilfælde har tårnene i

Fig. 75. Genskabelse af vinduer på søndre korsarms vestside 1917-21. Til venstre vindue fra restaureringen 1867-71 (s. 3128). - *Reconstruction of windows in the west wall of the south transept, 1917-21. On the left a window from the restoration of 1867-71.*

snart 800 år holdt stand mod vejr og vind samt overlevet klokkeringning foruden lange perioder med manglende vedligeholdelse.

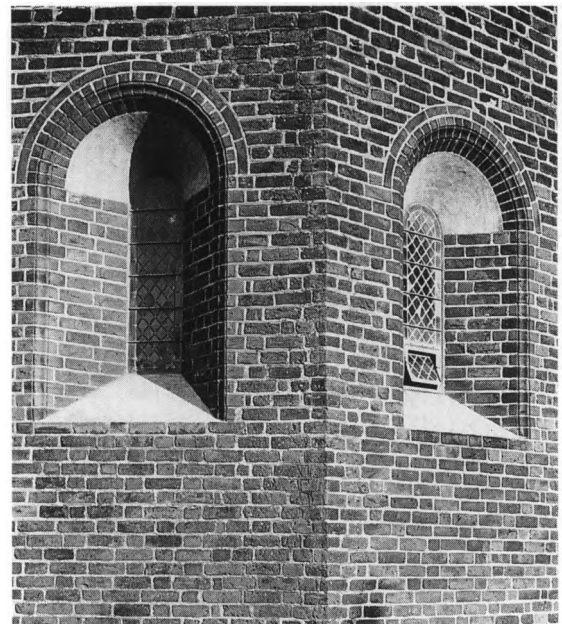

Fig. 76. Vinduer i nordre korsarms nordvestre side (s. 3078). Ad. Jeppesen, Kalundborg, fot. 1922. - *Windows in the north-west wall of the north transept.*

Hvert af de øvre stokværk belyses af tre glugger, orienteret efter verdenshjørnerne, mens en fjerde i muren mod midtertårnet savnes. Gluggerne i de to mellemstokværk er ens og åbner sig i det ydre med en smal rektangulær sprække, hvorfra de med bredt smigede vanger og rundbuet afdækning udvider sig mod det indre (jfr. fig. 48, 77). Disse glugger var indtil restaureringen 1867-71 overleveret i en skikkelse, som for det nederste stokværks vedkommende tydeligvis var sekundær. Samtlige mere detaljerede afbildninger fra 1800'rne (jfr. f. eks. fig. 39f., 111-12) viser således her en udvidelse af den ydre åbning, som var lukket med afsproset træramme. Derimod stod gluggerne i det næste stokværk med smal sprække som nu, men afdækket af et formentlig oprindeligt, rundbuet stik. Begge sæt glugger er på Tvedes restaureringsforslag gengivet i sidstnævnte skikkelse, og det er uvist, på hvilket grundlag han ved selve restaureringen gav dem den nuværende form.

Høyen viser i sin notebog det østre tårn med rundbuede glugger i begge mellemstokværk (jfr. fig. 33), og det er muligt, at dette har svaret til de oprindelige forhold.

Fig. 77. Glug i nordtårnets mellemstokværk (s. 3080). HJ fot. 1995. - *Light in the middle storey of the north tower.*

Betydelig større interesse knytter sig til de usædvanligt formede *glugger i øvre stokværk* (fig. 57, 78), der i nuværende skikkelse genskabtes ved hovedrestaurationen 1867-71; dog er dværgsøjlernes skaft og kapitæl, som Vilhelm Tvede lod udføre i cement, ommuret i tegl 1943-44.⁷⁵

Gluggerne er udvendig formet som et almindeligt romansk biforium, hvis rundbuede åbning, her med rulskeftestik omgivet af krumme løbere, underdeles af to mindre rundbuer, som hviler på en dværgsøjle. Søjlen base er af granit og har form som et omvendt trapezkapitæl, mens skaftet og det runde kapitæl med dets to vulstringe er af tegl. Selve den ydre åbning er formet som en rundet niche med halvkuppelhvælv og smiget sålbænk. I nichens bund, bag dværgsøjlen, åbner den egentlige glug sig i skikkelse af en smal sprække. Herfra udvider gluggen sig til en smiget og rundbuet åbning som i det nedre stokværk; dog med slankere proportioner.

I det østre og nordre tårn, hvis øvre stokværk ved Tvedes restaurering genindrettedes som klokkestokværk, er den ydre rundbuede åbning ført helt igennem.

Rekonstruktionen af disse glugger, der er blevet tolket som skydeskår (s. 3047), hviler i det væsentlige på den skitse, Høyen udførte 1832 (jfr. fig. 33). Det fremgår bl.a. af Worsaaes og Hansens monografi fra 1860,¹⁵⁹ hvor Høyens tegning tilmed er gentaget. Indtil Tvedes restaurering stod gluggerne ifølge samtidige tegninger (f.eks. fig. 80, 112) udvendig tilmuret omkring et firkantet, afsproset vindue, hvorfor dværgsøjlerne, men ikke tvillingbuerne, var fjernet. De levn af oprindelige glugger, som har dannet udgangspunkt for Høyens rekonstruktion, er ikke nærmere lokaliseret i notebogen. Men i tidsrummet mellem Høyens og Worsaaes besigtigelser må gluggerne være blevet yderligere ødelagt, for ifølge Worsaae var nu kun halvdelen af den ydre åbnings niche bevaret i en af nordtårnets glugger.¹⁶⁰

Hverken Høyens, Worsaaes eller Tvedes iagttagelser kan nu efterkontrolleres. Det kan derimod let påvises, at Høyens tegning, som er rekonstruktionens vigtigste grundlag, ikke er kor-

Fig. 78. Kirken, set fra nordøst. HJ fot. 1985. - *The church, seen from the north-east.*

rekt fortolket. Her tænkes først og fremmest på, at Høyen skitserer dvægsøjlsens kapitæl (såvel i sidebillede som plan) på en måde, som ikke umiddelbart harmonerer med tegningen af søjlens helhed.¹⁶¹ Det er næppe heller muligt at genskabe kapitælet ud fra notebogens skitser; men det forekommer overordentlig sandsynligt, at det kapitæl, som Høyen så, har været

prydet med de små hjørneknopper, som er så karakteristiske for tidens teglstensbyggeri.

På to andre punkter stemmer skitsebogens afbildning heller ikke overens med rekonstruktionen, som har skrå sålbænk udvendig, men ikke mod det indre. På Høyens tegning forholder det sig omvendt. Praktiske hensyn har formentlig motiveret den stærkt skrånende udvendige sål

Fig. 79. Rudeformede kanaler ved nordtårnets sydvestre hjørne (s. 3082). HJ fot. 1995. - *Lozenge-shaped openings at the south-west corner of the north tower.*

(af cement), hvorimod det kan undre, at man indvendig har udeladt den skrå undersmig, som tilmed er angivet på Tvedes egen tegning til gluggen.

Ydertårnenes murkroner prydes af små *rude-stillede huller* (jfr. fig. 61, 79), to i hver side, dvs. 16 i alt. Hullerne er lukket (med trækloster) ved restaureringen 1867-71, men var oprindelig gennemløbende. Åbningerne, hvis sidelængde er ca. 17-18 cm, indrammes såvel i ydre som indre murflugt af fire teglsten, skåret i gering, bortset fra visse ommuringer. De ydre åbninger er imidlertid fornyet og regulariseret ved Tvedes restaurering, hvorved de til dels er forskudt i forhold til selve kanalen og de indre åbninger. Sidstnævnte viser, at åbningerne ikke, hverken i lod- eller vandrette akser var særlig regelmæssigt anbragt.

Funktionen af disse rudeformede kanaler, som kendes fra adskillige tidlige tårne¹⁶² og

gavlglugger,¹⁶³ er omdiskuteret (se s. 3047f.). De har uden tvivl kunnet benyttes til udrigning af hængestilladser i forbindelse med de hyppigt forekommende reparationer af tårnenes murkroner og spir. Formen må betegnes som et karakteristisk modefænomen.

Ydertårnene krones af en krans af små *spidsgavle*, opsat ved restaureringen 1867-71. Hver gavl omslutter en spidsbuet blænding, hvis bund er mønstermuret, skiftevis som stående siksak og fletværk. Gavlene er på indersiden forstærket med små lave piller.

Dateringen af de middelalderlige spidsgavle har været genstand for debat og opfattedes bl.a. af Clemmensen som tilføjelser fra »tidlig gotisk Tid eller i Overgangstiden mellem romansk og gotisk Tid«. ¹⁶⁴ Forud for Tvedes restaurering stod kun det østre og vestre tårn prydet med spidsgavle, og eftersom disse blev fjernet helt, kan deres udseende og murværkets karakter nu kun vurderes gennem ældre afbildninger og beskrivelser.

Dette materiale fortæller (jfr. fig. 39f., 80 og 111), at østtårnets gavle prydedes af blændinger, mens vesttårnets var glatte.¹⁶⁵ Blændingerne fremtræder rundbuede, således som det også fastholdtes i Tvedes restaureringsforslag (jfr. fig. 117-19). Når han fraveg dette udgangspunkt, skyldes det muligvis Høyen, der i sin notebog (jfr. fig. 33) kommenterede tegningen af østtårnets gavlblændinger således: »Disse flade, fladt spidsbuede Nicher, blot decorerede med [tegning af mønstermuring] findes ei i det vestlige Taarn, der dog ogsaa har bevaret smaa Gavle«. For variationens skyld har Tvede som nævnt suppleret den af Høyen angivne lodrette siksakmuring med fletværksmønster; begge typer er benyttet i ligkappellets østgavl (jfr. fig. 27), som arkitekten utvivlsomt har ladet sig inspirere af. Det er derimod ikke klart, om de indvendige forstærkninger har belæg i tilstanden før restaureringen.

Det har som nævnt været diskuteret, hvorvidt ydertårnene overhovedet har været opført med spidsgavle, og om disse ikke snarere bør betragtes som en senere tilføjelse, enten til alle fire tårne eller alene til det østre og vestre som en

Fig. 80. Kirken, set fra sydøst. Blyantstegning ved Johan Thomas Lundbye, dateret 11.juli 1837. Statens Museum for Kunst. - The church, seen from the south-east. Pencil drawing by J. T. Lundbye, dated 11. July 1837.

markering af den liturgiske hovedakse, jfr. interiørets halvsøjler på buevangerne til østre og vestre korsarm. Spørgsmålet lader sig ikke længere afgøre ad arkæologisk vej. Worsaae betvivlede »ud fra murværkets Beskaffenhed«, ¹⁵⁹ at de kunne være oprindelige, mens Tvede i sin redogørelse fra 28. febr. 1858 understregede, at gavlene på østre og vestre tårn alene »afgiver et uharmonisk Ydre« på grund af ommuring og forandring ved tidligere restaurering. Endvidere, at spor i tagværk og bjælker på det nordre tårn viste, at dette også »har været prydet af Murværk over de øverste Bjælkelaag«.

Tvedes og Worsaaes beskrivelser samstemmer således i karakteristikken af spidsgavlernes murværk som værende brøstfældigt. Tvedes angivelse af ommuring og forandring passer ydermere med vesttårnets glatte gavle, der eventuelt kan være fornyet efter brand (s. 3017). Hans fremhævelse af sporene i det nordre bestyrker tillige troen på, at gavlene har prydet dem alle fire, mens spørgsmålet om samtidighed nu må hvile på en arkitekturhistorisk vurdering af østtårnets blændingsprydede gavle. En sådan taler ikke imod samtidighed, jfr. s. 3097.

Midtertårnet er genrejst 1870-71 efter tegninger af Vilhelm Tvede (fig. 120-21). Udgangspunktet for rekonstruktionen har været Hornbechs opmålinger (fig. 38, 108), suppleret med en gengivelse fra tiden før 1827 (fig. 81). Opgaven har da været så vidt muligt at genrejse tårnet i overensstemmelse hermed og samtidig give det en æstetisk tilfredsstillende skikkelse.

Materialet er små gule sten, som på alle synlige ydersider står skalmuret med røde munkesten. Det firkantede, kvadratiske tårn bæres af skibets granitøjler. Det er fire stokværk højt og kronet af et tilsvarende antal spidsgavle, som slutter sig til det slanke, ottekantede pyramidespir. Konstruktivt set har Tvede vist større forsigtighed end kirkens bygmester. Dels er det nuværende tårns mure væsentlig spinklere end oprindeligt og tilmed yderligere lettet ved anbringelse af fladbuede blændinger, dels er murenes tryk på søjlestillingen ledt ud til skibets mure ved hjælp af et system af stræbepiller og aflastningsbuer.

Fig. 81. Ydre, set fra øst før midtertårnets fald 1827. Farvelagt tegning i Kalundborg og Omegns Museum. - Exterior, seen from the east before the collapse of the central tower in 1827.

Gluggerne, de rudeformede kanaler og trekantgavlernes blændinger er udformet i analogi med de tilsvarende detaljer på ydertårnene; dog er mellemstokværkets åbninger mindre smigede, mens det øvre stokværks glugger er formet som glanhullerne på østre og nordre tårn, blot større af hensyn til midtertårnets dominans. Endelig er gavlblændingerne rundbuede og bunden udmuret med fletværksmønster.

†MIDTERTÅRN

Midtertårnet kan i sin nuværende skikkelse betragtes som en rekonstruktion, der i hovedtræk svarer til det oprindelige. Såvel i dimensioner som i konstruktion og detaljer afviger det dog på flere punkter fra det udseende, det vides at have haft før sammenstyrtningen.

Tårnets oprindelige højde afviger næppe meget fra det nuværende, som måler ca. 40,75 m fra skibets gulv til fløjstangens top. Ifølge en taksation fra 1761 målte det 69 og en halv alen,

d.e. ca. 43,6 m.¹⁶⁶ På Hornbechs snit (jfr. fig. 38) er det noget lavere, men Tvede har taget hensyn til brandtaksationens målopgivelser, som Det særlige Kirkesyn fremskaffede.¹⁶⁷

Selve den kvadratiske grundplan, som er en følge af opbygningen over skibets granitpiller, kan ikke drages i tvivl. Det er en af bygmesterens fineste bedrifter, at han har turdet rejse et højt murstenstårn, alene båret af fire granit søjler under murkvadratets hjørner - tilmed søjler, som var sammenstillet af fire adskilte dele (se s. 3086).

Det fremgår ydermere af Hornbechs snit (fig. 38), at det opgående murværk var sværere end det nuværende og i hvert fald hverken udstyret med spareblændinger eller aflastende stræbebiller. Der har været fire døre, som gav adgang til korsarmenes og tårnernes lofter. På Hornbechs meget summariske og skematiske tegning er kun angivet de to i nord-sydaksen. De er tegnet som værende af samme højde som ydertårnernes, der i øvrigt ikke er korrekt gengivet. Der kan dog ikke herske tvivl om, at midtertårnets døre, hvis bredde ikke kendes (tegneren har udeladt døren mod østre korsarm), har haft samme aflastende funktion som ydertårnernes.

Der eksisterer kun to mere detaljerede gengivelser af tårnets ydre, begge set fra sydøst (fig. 81 og 108). På ingen af disse ses glugger til mellemstokværkene, selvom sådanne formentlig har eksisteret. Begge kilder viser derimod et biforium eller dobbeltvindue på østsiden af den øvre etage, hvis glug på sydsiden antagelig har været tilmuret, hvilket antydes ved tilstedeværelsen af to murankre på det ene billede. Samme afbildning viser vinduet i en skikkelse, beslægtet med ydertårnernes. Hver af tårnets fire sider afsluttes med en gavl, kronet af brandstang. Gavlene, der slutter sig til et ottesidet pyramidespir, har været prydet af rundbuede blændinger, to for hver gavl, omend tegningerne divergerer mht. til fordelingen. På dette punkt er Tvedes rekonstruktion utvivlsomt fejlagtig, ligesom tegningerne heller ikke rummer belæg for benyttelsen af de rudestillede kanaler her.

Hornbechs snit af gluggerne er helt skematisk, og som ovenfor nævnt, har den søndre

Fig. 82. *Granitkapitæl, formentlig fra ↑midtærtårn (s. 3085). I NM2. NE fot. 1995. - *Granite capital, presumably from the ↑central tower.

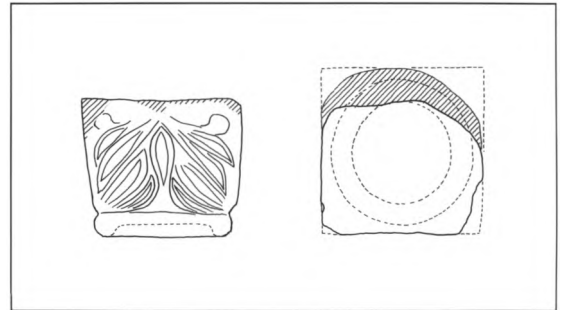

Fig. 83. *Granitkapitæl, formentlig fra ↑midtærtårn (s. 3085). 1:10. Målt og tegnet af HJ 1995. I NM2. - *Granite capital, presumably from the ↑central tower.

endda været blændet. Til gengæld kan et *granitkapitæl (fig. 82-83), som indtil 1899 sammen med andre levn fra oprydningen 1827 opbevarede i det vestre tårn (jfr. fig. 126), antagelig sættes i forbindelse med midtertårnets glugger. Kapitælet, der nævnte år blev afgivet til Nationalmuseet (inv. nr. D 4261) er et terningkapitæl, der på alle fire sider har været smykket af et palmetlignende ornament i svagt relief; dog er der på den fjerde side, som beskadigedes ved sammenstyrtningen kun bevaret en lille rest af bladornamentikken. Kapitælet, hvis udsmykning er nært beslægtet med stilen på kirkens font, er formentlig udført af samme stenhugger og viser, at midtertårnets glugger på denne måde var udmærket frem for ydertårnernes.

INDRE

Den korsformede kirkes indre domineres af skibets fire granitsøjler, som modsvares af murede halvsøjler omkring korsarmsarkaderne. Bortset fra koret, som af hensyn til den nyrestaurerede altertavle hvidtedes 1976, er rummet mørkt med røde teglstensvægge, som kun oplives af de pudsede, hvidkalkede buelader på døre, vinduer og hvælv.

Granitsøjleme. De fire søjler er kirkerummets mest betagende enkelthed, og de er i kraft af materialets enestående styrke forudsætningen for, at midtertårnet har kunnet rejses, uden at de bærende støtters omfang kom til at kvæle rummet, jfr. s. 3070.¹⁶⁸

Tilvejebringelsen af materialet - grålig og rødlig, sortkornet granit - samt fremstillingen af søjlerne, hvis dimensioner man ikke kender magen til i samtidigt dansk byggeri, er en teknisk bedrift, og der kan ikke herske tvivl om, at de er bestilt i eksisterende skikkelse og form.¹⁶⁹ De ca. 6,15 m høje søjler har terningformede baser, trapezkapitæler og søjleskafter med midterring (fig. 85-87). De enkle stereometriske former uden dekoration harmonerer godt med opgavens alvor.

De 4,9 m høje skafter, hvis nedre diameter på 64-67,5 cm gradvis mindskes til 52-56 cm foroven, er sammensat af to monolitter, den nedre 267-69 cm høj, den øvre 225-27 cm, hver forsynet med en vulst foroven. Herved fremkommer den skaftring, der tjener til at maskere fugen mellem søjletromlerne og ydermere tilvejebringer en æstetisk tilfredsstillende samling. Søjleskafternes struktur indebærer desuden, at den øvre vulst imod middelalderlig sædvane ikke er en del af kapitælet.

De fire søjler består således af i alt 16 dele, der siden genopstillingen 1868 fremtræder med regelmæssigt ophugget overflade. Et antal af disse led er de oprindelige, resten nye replikker. Ifølge regnskabet genanvendtes 10 gamle stykker, der afrettedes, samt 6 nye.⁵³

Det er imidlertid ikke muligt umiddelbart at bringe disse oplysninger i harmoni med de faktiske forhold. Flere faktorer kan inddrages til

vurdering af denne uoverensstemmelse: De oprindelige søjleled, som ikke benyttedes, er delvis bevaret på kirkegården, delvis omhugget som trappetrin mellem skib og kor. Endvidere er bevaret to tegninger (fig. 85), som Tvede lod udfærdige i forbindelse med genskabelsen, og endelig indgår naturligvis en vurdering af de opstillede søjleled.

De autentiske søjledele på kirkegården (fig. 22, 86-87) omfatter tre baser og tre mutilerede søjleskafter. Baserne er alle beskadiget i større eller mindre grad. Skaderne er dels ældre skader (jfr. s. 3109), dels ødelæggelser forårsaget af de nedfaldende murmasser 1827. Søjleresterne viser desuden spor af en bearbejdning, som skete 1867-71 i forbindelse med fremstilling af ovennævnte trappetrin. Mest intakt er et øvre skaftled af rødlig granit, som er bevaret i fuld længde (225,5 cm), men flækket og forhugget, således at kun omtrent halvdelen nu er i behold. Et lille kvartcirkeludsnit af samme stenart, henlagt på græsplænen lidt vest for de øvrige dele, kan muligvis hidrøre fra den afhuggede del af dette skaftled. Det tredje stykke (267 cm langt) er resterne af en nedre skaftdel, som ved fremstillingen af ovennævnte trin er flækket to gange på langs, således at kun en fjerdedel er ladet tilbage.

Det kan på denne baggrund fastslås, at mindst fem søjledele (tre baser og to skafter) er blevet nyhugget. Da antallet ifølge regnskaberne skulle være seks, må man da umiddelbart slutte, at kun yderligere et af leddene i kirkerummets fire søjler er fornyet. Dette harmonerer imidlertid kun dårligt med det indtryk, man får ved at betragte søjlerne.

Her fremtræder samtlige baser og kapitæler som nye trods små afslag repareret med cement. Af søjleskafterne er den sydøstre søjles formentlig oprindeligt, idet navnlig vulsten på begge led har været slået af mod sydøst og nu fremtræder repareret med cement. Tilsvarende forhold kan iagttages ved den sydvestre søjles skaftdele samt ved det øvre led i nordvest; resten synes nye. Er denne bedømmelse korrekt, må i alt 11 af de opstillede søjledele være nyhuggede. Kun ved at antage, at alle fire kapitæler samt én af baserne er de oprindelige, men ophuggede led, kan regn-

Fig. 84. Indre, set mod øst. LL fot. 1970. - *Interior to the east.*

skabets opgivelser bringes til at stemme. Blot må man i så fald undre sig over, at kapitælerne kun i så ringe grad led overlast ved sammenstyrtningen.¹⁷⁰

Hvorledes dette end forholder sig, så frembyder de bevarede levn på kirkegården gode muligheder for at iagttage søjlernes oprindelige overflade, som viser en grovere pikhugning end

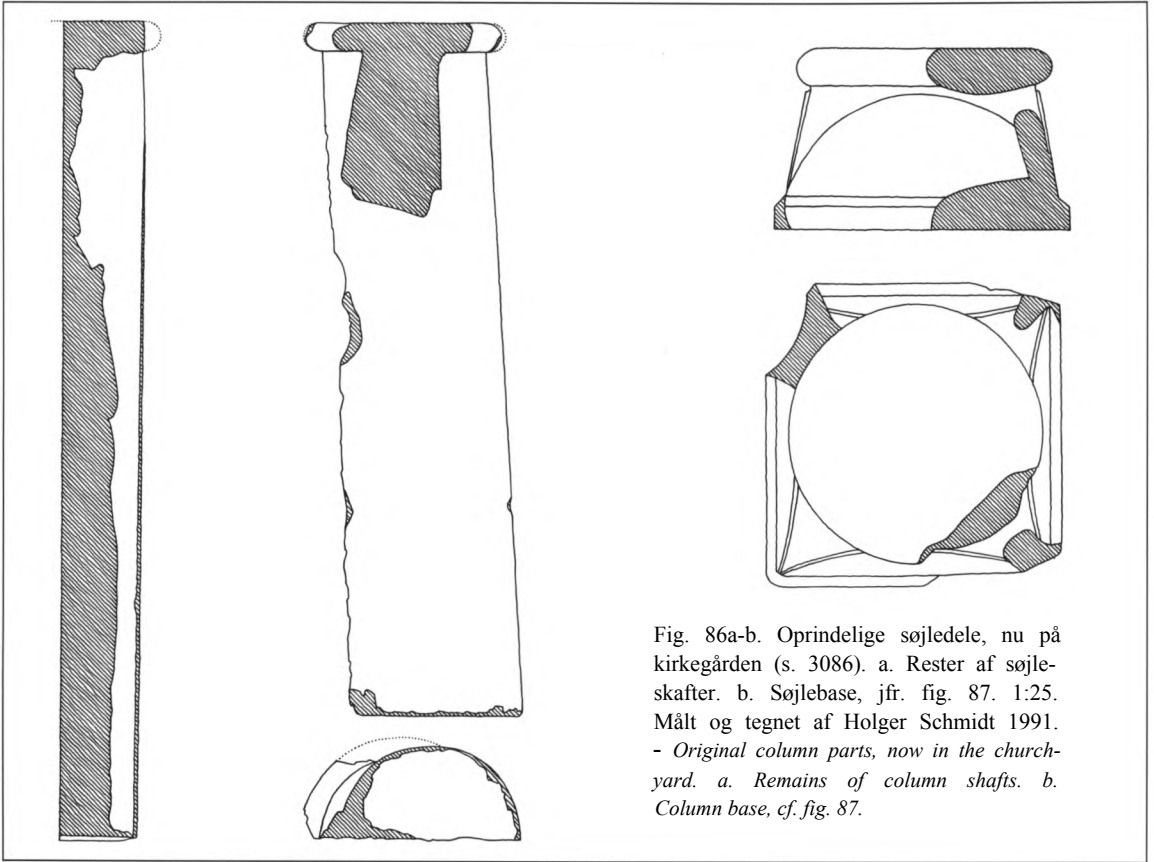

Fig. 86a-b. Oprindelige søjledele, nu på kirkegården (s. 3086). a. Rester af søjleskafter. b. Søjlebase, jfr. fig. 87. 1:25. Målt og tegnet af Holger Schmidt 1991.
- Original column parts, now in the churchyard. a. Remains of column shafts. b. Column base, cf. fig. 87.

Fig. 87. Søjlebaser, opstillet ved kirkeladens vestside (s. 3086). NE fot. 1982. - Column bases lined up along the west wall of the tithe barn.

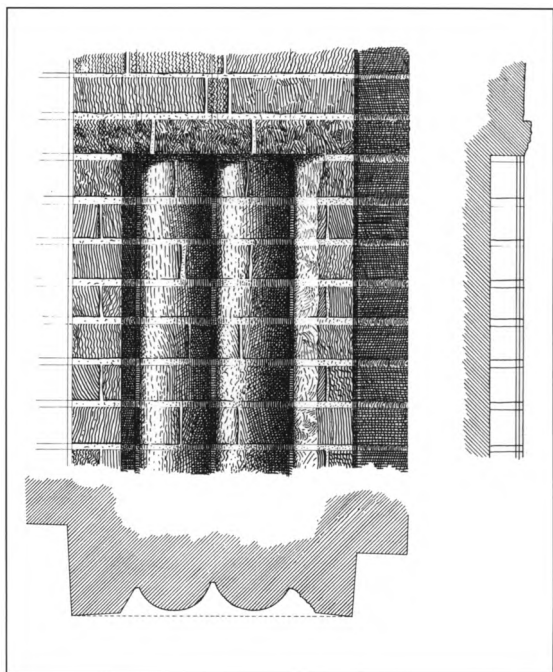

Fig. 88. Forsænkedede rundstave i korbuens søndre vange, jfr. fig. 124 (s. 3090). 1:20. Målt og tegnet af C. M. Smidt 1906. - *Recessed moulding in the Southern part of the chancel-arch jamb, cf. fig. 124.*

den ved ophugningen benyttede. Endvidere kan det konstateres, at de fire led (base, skafter og kapitæl) ikke har været samlet med dorn. Endelig bemærker man, at en af baserne (jfr. fig. 87) aldrig har været udstyret med vulst, hvorfor dette led i et enkelt tilfælde må have været overført til nedre skaffled. At det virkelig har forholdt sig således, bekræftes af Tvedes opmåling (jfr. fig. 85), hvorpå andet skaff fra venstre i den nedre række viser levn af en forhugget vulst.¹⁷¹ Det er tænkeligt, at denne disposition skyldes, at stenblokken til en af baserne har været for lav.

De fladtrykte *korsarmsarkader* hviler på pilasterfremspring og indrammes af halvsøjler på skibets vægge. Disse halvsøjler, der sammen med de fritstående granitøjler bærer skibets gjordbuer, udgår også fra pilasterfremspring. Sidstnævnte såvel som arkadernes fremspring er falset mod hinanden, hvorved korsarmsarkaderne får en markant arkitektonisk fremhævelse. Ydermere er det afsluttende profil på halvsøjlernes baser og kapitæler ført videre til

arkadeåbningens pilasterfremspring. Endelig har man for at markere den liturgiske hovedakse i en ellers retningsløs centralbygning betonet pilasterfremspringene i østre og vestre korsarm med forsænkede halvsøjler. Rundstaven er koblede i korafsnittet, men enkeltstående i vestre korsarm, hvor de udgår fra en vulstformet base. Foruden denne variation har man skabt afveksling ved at give halvsøjlebaserne omkring korsarmsarkaderne særformer for hver arkade og hermed tillige varierede profiler på false og pilasterfremspring.

De beskrevne detaljer med deres for vor tidlige teglstensarkitektur så karakteristiske variationslyst er imidlertid næsten helt og holdent rekonstruktion fra 1917-21. Det gælder her som i tilfældet med døre og vinduer, at der vel i hovedtræk kan fæstes lid til restauratorenes omhu og nøgternhed, men at iagttagelserne og hermed restaureringernes baggrund kun i et vist omfang er dokumenteret.

De *forsænkede halvsøjler* i østre og vestre korsarms pilastre genopdagedes allerede 1905. Pilastrenes forside skråner smiget ind mod søjlerne, og hele vægpillen inklusive søjlerne er muret af systematisk varierede formsten (jfr. fig. 88). Bortset fra den rekonstruerede base under enkeltøjlerne i vestre korsarm synes halvsøjlerne ikke at have haft markering af fod og hoved, således som det kendes fra paralleller til denne karakteristiske detalje; det kan dog ikke udelukkes, at sådanne detaljer er forsvundet ved den hårdhændede behandling, man også har udsat disse enkeltheder for.¹⁷²

Detaljerne på *skibets halvsøjler* er om muligt i endnu højere grad rekonstruerede. Af *baserne*, der som nævnt varierer fra væg til væg, er de to omkring søndre korsarmsarkade de mest autentiske (fig. 91), idet den vestre viste sig i hovedtræk at stå bevaret (fig. 93). Det har formentlig været denne base - omend i dens forhuggede skikkelse - Tvede benyttede som prototype for de cementbaser, halvsøjlerne udstyredes med 1867-71 (jfr. fig. 62, 123).

Efter fjernelsen af sekundære tilføjelser og pudslag ved prøveafdækningen i søndre korsarm 1914 fremtrådte denne base som en fire skif-

Fig. 89. Indre, set mod nord. LL fot. 1970. - *Interior to the north.*

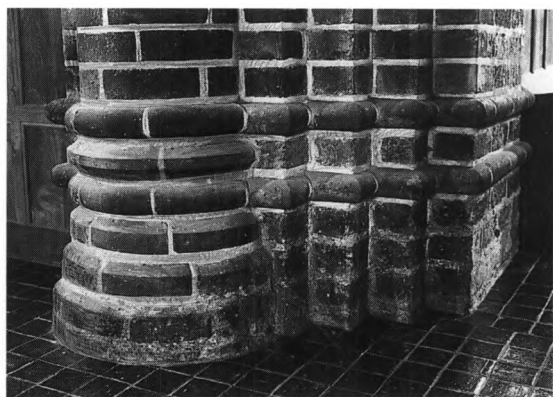

Fig. 90-91. Rekonstruerede sokler med halvøjlebaser på nordre og søndre korsarmsarkade, jfr. fig. 51-52. 90. Nordre arkades vestre sokkel (s. 3093). 91. Søndre arkades vestre sokkel (s. 3090). Ad. Jeppesen, Kalundborg, fot. 1922. - *Reconstructed plinths of the north and south transept's arcades with bases of engaged columns, cf. figs. 51-52. 90. West plinth of the arcade to the north. 91. West plinth of the arcade to the south.*

Fig. 92-93. Halvøjlebaser ved nordre og søndre korsarmsarkade efter fjernelse af sekundære pudslag 1917-21. 92. Base ved nordre arkade, jfr. fig. 90 (s. 3093). 93. Base ved søndre arkade, jfr. fig. 91 (s. 3090). Mogens Clemmensen fot. - *Bases of engaged columns of the north and south transept's arcades after the removal of secondary plaster 1917-21. 92. Base of the arcade to the north, cf. fig. 90. 93. Base of the arcade to the south, cf. fig. 91.*

ter høj, kubeformet klods, afsluttet med en vulst foroven mod selve søjleskaftet, hvis nederste skifte var hulkantet.¹⁷³ Ved nærmere undersøgelse af basen og den bagvedliggende pilaster i

den egentlige restaureringsfase 1917f. konstateredes, at basen stod på en retkantet, ét skifte høj plint over kampestensfundamentet; endvidere at selve det kubeformede legemes øverste skifte

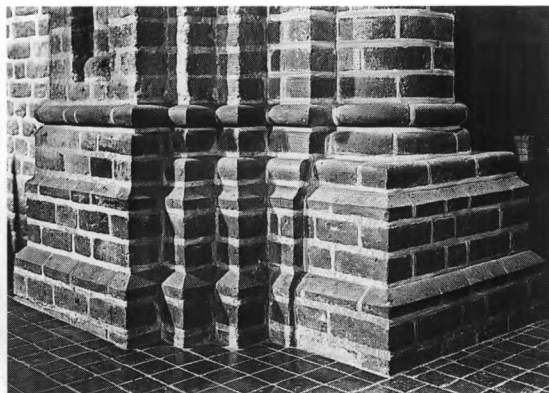

Fig. 94-95. Rekonstruerede sokler med halvsøjlebaser på østre og vestre korsarmsarkade. 94. Østre arkades søndre sokkel (s. 3093). 95. Vestre arkades nordre sokkel (s. 3093). Ad. Jeppesen, Kalundborg, fot. 1922. - *Reconstructed plinths of the east and west transept's arcades with bases of engaged columns. 94. South plinth of the arcade to the east. 95. North plinth of the arcade to the west.*

havde ikke et, men to smalle bånd. Endelig viste det sig, at søjleskaftets hulkantede skifte var den mellemliggende del af et tre skifter højt profil, hvis øvre vulst var hugget bort, men kunne påvises, hvor det fra pilasteren stødte til selve vægfladen.¹⁷⁴

Af baserne omkring nordre korsarm var det ligeledes den vestre (fig. 90, 92), som trods afhugninger var så velbevaret, at den kunne danne udgangspunkt for en rimelig sikker rekonstruktion. Også her har der været en retkantet lav plint mellem kampestensfundamentet og selve basen, hvis fire skifter høje legeme ikke var kubeformet, men trinvis aftrappet med skråfasede skifter. Det afsluttende profil bestod af to vulster, skilt af et skarpt fremspringende led.

Mens halvsøjlebaserne ud for søndre og nordre korsarm er rekonstrueret med et sikkert og kontrollerbart udgangspunkt, har baserne ved de to øvrige korsarme karakter af fri fortolkning af de meget begrænsede spor, som her var bevaret.

For den vestre arkades vedkommende var der flest spor efter sydsidens base, men Mogens Clemmensens egen skitse (jfr. fig. 233) af de iagttagne spor harmonerer kun delvis med rekonstruktionen af en to skifter høj base over plint i to afsæt. Skitsen godtgør, at baserne i vest (fig. 95) har været 10 skifter høje mod 8 for søndre og nordre korsarms vedkommende, ligeledes at de

to øverste skifter har været henholdsvis vulstformet og rundet. Derimod savnes belæg for plintens skråkantede skifter; tværtimod angives spor efter et kubeformet legeme i skifterne umiddelbart over kampestensfundamentets plintlignende skifte. Skråkanten på den rekonstruerede plints nedre fremspring er derimod registreret i murerformand Jørgensens notebog, som på dette og andre punkter modsiger Clemmensens opmåling.

Halvsøjlebaserne omkring korbuen i øst (fig. 94) har samme højde som i syd og nord (dvs. otte skifter over kampestensfundamentet). Her eksisterer ikke som ved de øvrige baser et materiale, der tillader nærmere vurdering af rekonstruktionens troværdighed. Ifølge Clemmensens trykte redegørelse er de tre øverste profilled (vulst, hulkehl og vulst) sikkert afhjemlede, ligesom plintens firkantede form har kunnet erkendes i gulvet.¹⁷⁵ Plintens detaljering er derimod fri rekonstruktion, baseret på fundet af en dværgsøjleprydet sten i murværket over vinduesbuen vest for nordportalen, kombineret med restaurators kendskab til Sorø kirkes søjlebaser. Såvel base og plint som stenen med den udskårne dværgsøjle er tegnet i Clemmensens notebog (IV, 106); et profil, gengivet samme steds (IV, 115) viser, at de bevarede spor kun gav sikkerhed for de to øverste profilled (vulst over hulkehl), mens den samlede opbygning af plin-

Fig. 96. Polygonalt hvælv i korsarmsende, afklædt under restaureringen 1917-21 (s. 3095). Mogens Clemmensen fot. - Polygonal vault at the end of transept, exposed during the restoration 1917-21.

ten er uden belæg, inklusive det ligeledes fra Sorø kendte hulkehlskifte på plintens forside.

Halvsøjlebasernes *øvre profilede* er videreført på det bagvedliggende vægfremspring samt på korsarmsarkadernes false og pilasterfremspring. Mens den førstnævnte disposition kan dokumenteres ud fra skitser og fotografier, er der ikke overleveret noget belæg for videreførelsen i selve bueåbningen på arkadens vægpille, uanset dette træk i øvrigt virker arkitektonisk velmotiveret.¹⁷⁶

Halvsøjlernes *skafter* er i betydeligt omfang fornyede, navnlig for den nedre dels vedkommende. Det ville arkitektonisk have været velmotiveret, om de var udstyret med en *†skaftning?* i højde med granitsøjlernes ring, jfr. f. eks. resterne af tårnarkaden i Torup (DK. Frborg s. 1640), men ethvert spor af en sådan disposition er forsvundet.

Kapitælerne er rekonstruerede 1917-21 efter fjernelsen af de 1867-71 murede erstatninger af små gule sten under cementpuds. De middelalderlige kapitæler var allerede hugget bort ved kirkens istandsættelse 1827; dog påvistes efter fjernelsen af Vilhelm Tvedes replikker ganske få levn af oprindelige detaljer, som dannede udgangspunkt for rekonstruktionen. Bevaret var således rundstaven på nordre søjle ved vestarkaden, fem skifter af kapitælets sidelinje på nordre søjle i øst og endelig på vestre søjle i nord kapitælets nedre skifte, som var halvrundt, svarende til søjleskaftet.

Det rekonstruerede kapitæls højde er bestemt efter vederlaget i korsarmsarkaderne, hvis hulkehl man - uden belæg - har gentaget over kapitælerne. Herunder indsattes en vulst, således som det ses på Lauritz Nielsen Grams epitafium (fig. 183). Herved bliver kapitælet mellem vul-

sterne seks skifter højt samt lige bredt foroven og forneden; den trapezformede forside fremkommer ved en blød runding af hjørnerne, hvilket i øvrigt er usædvanligt.¹⁷⁷ På de punkter, hvor dokumentation for den oprindelige form manglede, har man skelet til andre eksempler på tidlig teglstensarkitektur, f.eks. i Ringsted.

Vægpilasteren bag halvsøjlerne og korsarmsbuernes false er ved restaureringen afsluttet med hulkehl svarende til kapitælerne og i højde med korsarmspilastrenes vederlag - det eneste sted, hvor denne hulkant er dokumenteret. Hulkehelen er derimod ikke forkrøbbet omkring de pileled, som understøtter hvælvenes grater.

Hvælv. Skibet dækkes af ni grathvælv, spændt ind mellem væggene og de tolv runde gjordbuer, som forbinder granitøjlerne indbyrdes og med væggene. Korsarmene har rundbuede tøndehvælv og korsenderne femdelte klosterhvælv.

Skibets hvælv er fra 1917-21, da man fornyede kapperne i overensstemmelse med spor efter deres oprindelige tilslutning på væggene, mens gjordbuerne fra Tvedes restaurering nødvendigvis bibeholdtes. De rekonstruerede hvælv er udformet som grathvælv, idet man på dette punkt henholdt sig til ældre gengivelser (jfr. fig. 38, 183). Man har imidlertid overset, at midterfagets hvælv var forsynet med en *†cirkelåbning*, som ved reparationer benyttedes til ophejsning af materialer (s. 3109). Fænomenet kendes fra adskillige senmiddelalderlige hvælv,¹⁷⁸ men cirkelåbningen i Kalundborg har sammen med den bevarede åbning i Ribe domkirkes korsskæringshvælv repræsenteret et af de tidligste hjemlige eksempler.¹⁷⁹

Af økonomiske og statiske årsager har de genskabte hvælv halvtstens kapper, mens de oprindelige i overensstemmelse med tidens norm og korsarmenes hvælv utvivlsomt har været helstens svære.

Den væsentligste motivering for at ombygge Tvedes hvælv var de spor efter oprindelige hvælvkapper, som ved forundersøgelserne i kirken 1914 afdækkedes på alle vægflader under de eksisterende. Heraf fremgik, at skjoldbuelinjerne over arkaderne var meget fladtrykte, mens de i hjørnefagene med den ringe spændvidde

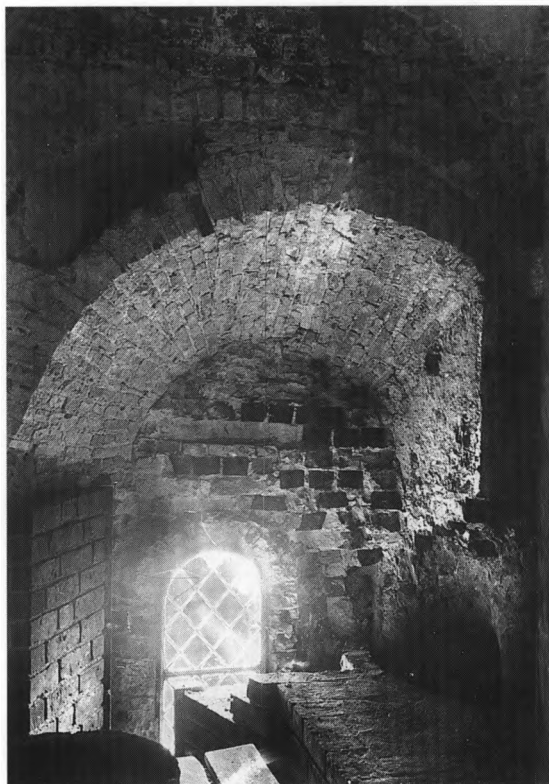

Fig. 97. Genskabelse af trappe i skibets sydøsthjørne og vindue nord herfor under restaureringen 1917-21 (s. 3096). Foroven ses bl.a. stik fra fladbuet *†*vindue, indsat i 15- eller 1600'rne jfr. fig. 38 og 108 (s. 3110). Mogens Clemmensen fot. - *Reconstruction of stair in the south-east corner of the nave, and window north of this during the restoration of 1917-21. Above can be seen, i.e., the voussoirs of an arched *†*window inserted in 15- or 1600s, cf. figs. 38 and 108.*

havde spidsbuet forløb; begge dele som en konsekvens af, at graterne har været halvcirkulære over et vederlag ca. 30 cm under det egentlige vederlag.

Endvidere konstateredes, at graterne i hjørnefagene var udgået fra små, senere borthuggede halvtstenslisener. Disse lisener er ikke udstyret med kragbånd, hvilket heller ikke er tilfældet med de tilsvarende fremspring mod korsarmsarkaderne.¹⁸⁰ Det er bemærkelsesværdigt, at hjørnefagernes lisener langs halvsøjlerne kun er rekonstrueret på væggenes øvre del og her udgår fra skiftende højde, ligesom bredden svinger mellem en kvart og en halv sten.

Korsarmenes tøndehvælv og klosterhvælv (fig.

96) er derimod bevaret med helstens svære kapper, muret af to lag løbere.

Den fremspringende *tårntrappe* i skibets sydøstre hjørne er senest nedbrudt, da man i efterreformatisk tid indsatte et stort vindue på dette sted ud fra ønsket om bedre belysningsforhold (s. 3110); trappens funktion overtoges herefter af den fortsat benyttede opgang til kirkens lofter og tårne fra sakristiets loft (jfr. s. 3101). Trappens eksistens må være blevet bemærket i forbindelse med restaureringen 1867-71, omend den ikke nævnes. Ved genrestaureringen 1917-21 påvistes den fremspringende trappes fundament og nederste skifter med dørfals foruden dele af spindelen med dens trin og det pudsede, tøndehvælvede loft (jfr. fig. 84, 97); endelig var de to smalle lyslugger med indvendige smige bevaret, og aftryk viste, at de havde haft vandret plankedække.¹⁸¹

På grundlag af disse spor er den oprindelige tårntrappe rekonstrueret med rundbuet, falset underdør og en muret spindel, hvis sten er fornyet. Trappen udmunder i murkronen, men den oprindelige disposition af dens øvre del er ikke kendt.

I søndre korsarm, mellem døren og arkaden til skibet, påtraf man ved undersøgelsen af murværket 1905 og atter 1914f. en halvrund, rundbuet *†niche*, som dog kun kendes fra skitsetegninger.¹⁸² Heraf fremgår, at dens bredde androg ca. 60 cm, dybden 50 cm og højden, den halvrunde afslutning fraregnet, ca. 125 cm. Uanset at den ikke nævnes af restauratorerne, kunne formen tyde på, at der var tale om en oprindelig niche, beregnet enten til et sidealter? eller måske snarere et vievandskar?¹⁸³

Sekundær var derimod den *†niche*, som påvistes i vestre korsarms våbenhus, på den nordvestre skråside, jfr. *†kalkmalerier* nr. 2.

SAMMENFATNING

Den usædvanlige, femtårnede kirke, der indtil nyere tid dominerede byens profil (jfr. s. 3013, fig. 1) og afgav hovedmotiv til købstadens middelalderlige segl (fig. 3), har altid tiltrukket sig opmærksomhed og ofte inspireret forfattere til superlativer. Ifølge Arent Berntsens Danmarksbeskrivelse fra 1656 sås på kir-

ken »en saadan fremmit *Invention* oc Maneer, som sielden noget steds findis«, hvorfor stedet må have været »synderligt affholt«.¹⁸⁴ Beckett kaldte dens plan og rejsning »enestaaende i hele Verden«,¹⁸⁵ og ifølge Mogens Bencard er den »måske Danmarks originaleste bidrag til europæisk kunst«.¹⁸⁶

Så meget desto mere påtrængende er da de omdiskuterede spørgsmål om arkitektoniske forudsætninger og tidsfæstelse. Diskussionen herom er i korte træk refereret i forskningshistorien (s. 3046-47) og en sammenfattende vurdering skal her fremlægges på ny.

Arkitektoniske forudsætninger. Et præcist forbillede i moderne forstand findes næppe. Kirken er et ambitiøst forsøg på at skabe et prægtigt gudshus, der leder tanken mod Det himmelske Jerusalem ud fra korstogtidens opfattelse af den apokalyptiske vision som en befæstet, tårnprydet by. Ved at monumentalisere denne forestilling, der lettere lod sig virkeliggøre i billedkunsten og de liturgiske genstandes kunsthåndværk, og derfor i mere traditionelle kirkebygninger oftest begrænsedes til enkelte citater, har bygherre og bygmester skabt et enestående og originalt værk - mættet med religiøs symbolik. Selv for planløsningen har bibeltæksten om den kommende saligheds bolig spillet en hovedrolle (jfr. s. 3048).

Selv om det visionære, symbolske element er bestemmende for kirkens form, må både plan og opbygning være udtænkt med kendskab til en række velkendte mønstre i samtidig og ældre byggetradition. Det gælder først og fremmest skibets planløsning med dets firsojlede opbygning, disponeret efter et femterningsmønster (*quincunx*). Dette skema havde længe, helt tilbage fra karolingisk tid (Germigny-des-Près, San Satiro), været benyttet i forbindelse med borgkapeller og andre herskabskirker. Valdemarstidens lokale variant af denne tradition er Bjernedetorsagergruppens stormandskirker, der sammen-smeltede den ældre, navnlig i Øst- og Centraleuropa udbredte rundkirke med impulser fra de tyske dobbeltkapeller. Sidstnævnte, hvis eneste hjemlige repræsentant er kirken i Ledøje, havde som regel kvadratisk skib i lighed med Vor Frue, der imidlertid adskiller sig afgørende fra sådanne paladskapeller ved ikke at være opbygget i to stokværk.

Centralbygninger, såvel cirkulære som firkantede, undertiden udvidet i korsform, har siden antikken været flittigt benyttet som gravtempler og mausolæer. Vor Frue kirkes kombination af firsojlet skib og græsk kors med fire lige lange korsarme kan således rumme inspiration fra det mest berømte af kristne mausolæer, rundkirken over Kristi grav i Jerusalem, der netop på korstogstiden optog sindene særlig stærkt. Enkelte af de i øvrigt indbyrdes vidt forskellige »kopier« af gravkirken viser således planløsninger, der er nært beslægtet med Kalundborgs, idet for-

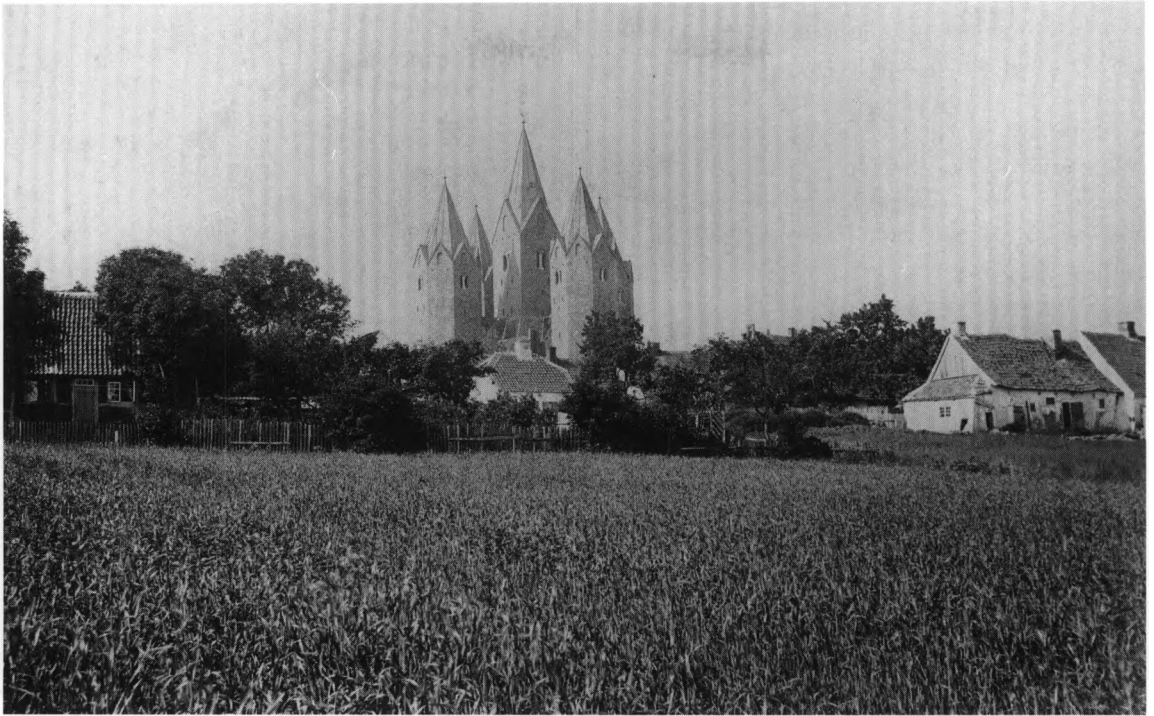

Fig. 98. Kirken, set fra nordvest. Fot. o. 1900 i Byhistorisk Arkiv. - *The church, seen from the north-west.*

billedets apsider her er udbygget til egentlige korsarme (Ste Croix i Quimperlé, Villeneuve d'Aveyron). Nærmere det hjemlige miljø end fjerntliggende franske helliggravskirker for slet ikke at tale om byzantinske centralkirker var den nedrevne Mariekirke på Harlungerbjerget ved Brandenburg og S. Lars i Visby, begge med firsejledelt, kvadratisk skib, som udvidedes i hovedakserne. De savner dog begge den klare, bevidste korsform, som er Kalundborgs særkende.

Tårnrigdommen, der mere end noget andet giver kirken ydre rejsning og karakter af Gudsborg, var yndet i tidens storkirker, bl.a. fremhævelsen af kors-skæringspartiet med centraltårn, omgærdet af fire mindre »satellitter« (Tournai, Laon, Chartres, Limburg an der Lahn m.fl.). Egentlige centralbygninger kunne også prange med tårne, men som oftest dog kun ét, der markerede centrum. Nærmeste parallel til Kalundborgs rigdom fandt man i Mariekirken på Harlungerbjerget med fire høje tårne over det kvadratiske skibs hjørnefag. Ydertårne som afslutning af korsarmene er imidlertid et usædvanligt og tilsyneladende selvstændigt træk. Vor Frue kirkes bygmester har således ikke blot overgået andre samtidige centralkirker, men skabt en original og enestående komposition med udgangspunkt i såvel paladskapellet som helliggravskirken.

Hvor den ukendte bygmesters komposition skiller

sig ud blandt mængden af romanske kirker, både hjemlige og udenlandske, er denne kirke derimod i teknisk henseende intimt forbundet med Valdemars-tidens blomstrende teglstensbyggeri, og der er kun få detaljer, som ikke genfindes her, navnlig på Sjælland. Det gælder behandlingen af teglstenene (rifling, fuld mur, mønstermuring, bemaling) og kombinationen med granit i sokkel, søjler og døråbninger. Brugen af sten søjler peger specielt mod store byggerier, såsom koret i Roskilde domkirke og de nu for længst nedbrudte søjlerum i herreklosterne (Esrom, Æbelholt og Sorø). Her finder man det karakteristiske trapezkapitæl og i Æbelholt og Sorø tillige baser, hvis terningform svarer til fodstykkerne under Vor Frue kirkes søjler. De forsænkede halv søjler i vanger til østre og vestre korsarm har nærmest karakter af en signatur for førstegrøden af vor hjemlige teglstensarkitektur (Ringsted, Sorø, Roskilde, Århus), og de firdobbelte stik, som omrammer indgangsdørene, er også karakteristiske herfor (Sorø, Torup, Nørre Herlev). Anbringelsen af tårntrappen i en i rummet frem springende murklods møder man ligeledes ofte, i tilsvarende firkantet form f.eks. i Søborg og Ubbø.

Enkelte træk knytter bygningen specielt til kirker, som medlemmer af Hvideslægten har ejet eller støttet. Her tænkes på de særprægede kubeformede baser under halv søjlerne omkring buen til søndre korsarm. Disse benyttedes også ved ombygningen af Ubbø (s.

Fig. 99. Indre, set mod vest. LL fot. 1970. - *Interior to the west.*

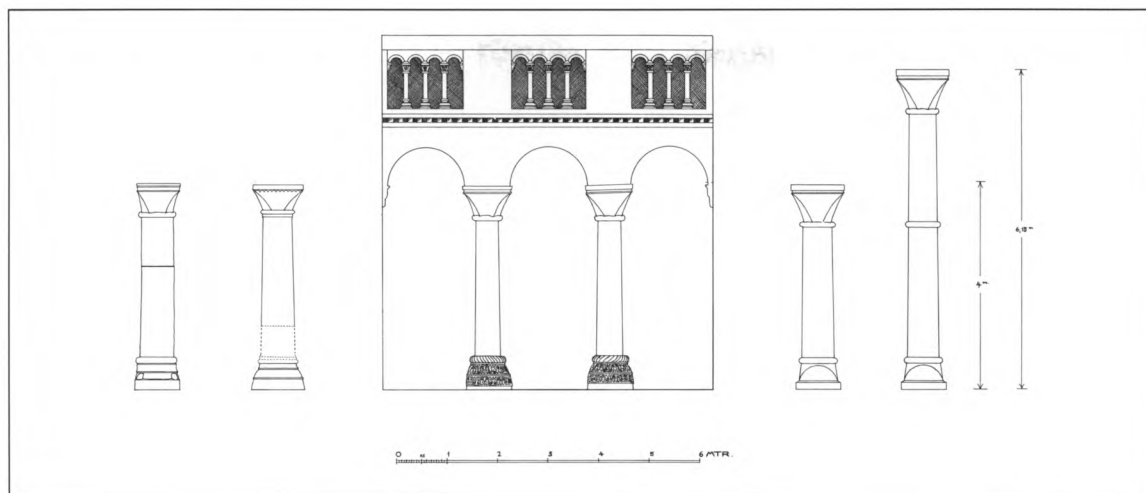

Fig. 100. Søjlestudier, som demonstrerer dimensionerne af en række granit søjler i sjællandske kirker (s. 3097). Fra venstre: Roskilde domkirkes koromgang, Helligtrekongers kapel smst., vestpulpitur i Fjenneslev samt Kalundborg, Vor Frue (uden og med øvre skafled). 1:150. Tegnet af C. M. Smidt. - *Studies of pillars demonstrating the dimensions of a number of granite pillars in Zealand churches. From the left: Roskilde Cathedral's ambulatory, the Cathedral's Chapel of the Three Magi, the west gallery in the church of Fjenneslev, and Our Lady, Kalundborg (with and without the upper shaft).*

1553), ligesom den såkaldte »Hvidslægtens stenhuger«, der til Kalundborg leverede døbefonten og midtertårnets kapitæler (s. 3085), betjente sig af kubeformen i søjlebaseerne under herskabsgalleriet i Fjenneslev; formen kendes endvidere fra Vordingborg slotskirke og Helligtrekongerskapellet ved Roskilde domkirke.

Kirken rummer dog også usædvanlige enkeltheder, hvortil kun findes få eller slet ingen paralleller. Det gælder den kamtakkeede afdækning af portalfremspringene (Nykøbing Sj., Fejø) og specielt vinduesindfatningernes karnisformede profilsten.

Bygherre og datering. Som omtalt i forskningshistorien (s. 3046) har den traditionelle datering til årtierne efter opførelsen af befæstningen Kalundborg og Esbern Snares status som bygherre kun få gange været anført. Forsøg på at opnå sikrere resultater gennem *naturvidenskabelige dateringsmetoder* (dendrokronologi, kulstof 14-analyse) er hidtil ikke lykkedes.¹⁸⁷ En fornyet vurdering af de stilistiske referencer peger imidlertid mod et tilblivelsestidspunkt o. 1225, og i så fald er kirken ikke opført af Esbern Snare, men af dennes datter Ingeborg og hendes mand Peder Strangesen.

Kirkens almindelige karakter (rigdommen på tårne og benyttelsen af den ottekantede form med karakteristisk krans af smågavle) leder tanken mod Rhinlandets senromanske kirkebyggeri, omend den pynelighed, som findes her, ganske mangler i Kalundborg. En datering til tiden o. 1225 indiceres tillige af midtertårnets fire granit søjler, som er formet under

inspiration af den skaftringstype, der fra nordfransk katedralarkitektur o. 1175 vandrede videre som et typisk modeornament.¹⁸⁸ Skaftringens egentlige funktion - at fæstne småsøjler af begrænset længde til piller og vægge - udviklede sig snart til ren konvention, som eksempler på murede søjler viser.¹⁸⁹ Frisøjler med skaftringe er i øvrigt ikke almindeligt forekommende, og i Kalundborgs tilfælde har det utvivlsomt spillet en rolle, at man herved kunne opnå den ønskede højde på mere elegant vis. I Rhinlandets senromanske arkitektur fra 1200'ernes første halvdel ses således kun enkelte eksempler på tilsvarende former, betegnende nok benyttet i borgkapeller eller andre centraliserende bygninger.¹⁹⁰

Vender man sig efter denne mere generelle parallelisering med tendenser i europæisk og navnlig rhinsk arkitektur i tiden efter 1200 mod specifikke stilfrænder i det hjemlige kirkebyggeri, peger også disse mod et opførelsestidspunkt efter 1200. Det gælder herskabspulpituret i Fjenneslev, som allerede af Poul Nørlund dateredes til »næppe ... ældre end o. 1200«,¹⁹¹ og af Otto Norn snarere tænkes tilføjet »lidt efter 1200«. ¹⁹² De få sidestykker til skaftringsmotivet og portalfremspringenes kamtakkeede afslutning peger ligeledes mod tiden efter 1200.¹⁹³

Noget egentligt bevis for kirkens opførelse efter 1200 og efter Esbern Snares død 1204 kan som nævnt ikke fremlægges med de naturvidenskabelige dateringsmetoder, der foreløbig står til rådighed. Stilistiske indicier taler imidlertid for, at initiativet til det enestående bygningsværk skyldes Esberns datter In-

geborg, der sammen med sin velhavende og indflydelsesrige mand, Peder Strangesen, kaldet »Peder af Kalundborg«, sad på borgen i 1200'rne. Uden at være et egentligt borgkapel viser kirkens centralform og de kostbare tårne, at dens bygherre må søges blandt samfundets højeste aristokrati. Kirken, der kan have været udstyret med et tømret herskabspulpir i vestre korsarm, må dog være opført som Gudshus både for borgens beboere og for det bysamfund, der i 1200'rne voksede frem på den befæstede banke mellem hærvingen og munkesøen.

Som alle kirker er den et forvarsel om og et sind-

billede på det kristne paradys, som det beskrives visionært i Johannes Åbenbaring, og som det tillige indgår i kirkens indvielsesritual. Blot er Gudsborgen her søgt konkretiseret på en usædvanlig dristig og udtryksfuld måde. Muligvis har bygningsværket tillige skullet lede tankerne mod det jordiske Jerusalem og Kristi grav, som Peder Strangesen ved sin død stod for at opsøge. Om kirken, der måske har afløst et *†*trækapel? på samme sted, således er rejst *ex voto* som indfrielse af et løfte fra Ingeborg til faderen eller under indtryk af tronfølgerens ulykkelige død på Røsnæs må forblive gisninger.

TILBYGNINGER OG ÆNDRINGER

SAKRISTI

Sakristiet nævnes tidligst i forbindelse med en reparation af taget 1640,¹⁰ og den middelalderlige bygningshistorie lader sig derfor kun aflæse arkæologisk. Det fremgår heraf, at den nuværende tilbygning i to stokværk er blevet til i flere etaper og tilmed har haft en ældre forgænger på samme sted (se *ndf*). Bygningens langstrakte dimensioner med underetagens kombination af et kapitelsalslignende møderum foruden et egentligt sakristi må formentlig ses i lyset af det voksende antal altre og hertil knyttede præster (s. 3017). I 1600'rne omtales de to adskilte rum som »det yderste og inderste sakristi«.¹⁹⁴ Derimod er det ikke umiddelbart klart, med hvilket formål man forhøjede bygningen og indrettede et tre fags rum i overetagen foruden opgang til kirkens loft og tårne. Manglen på komfort i form af opvarmning (kamin) tyder på, at det enten har tjent til midlertidigt mødested (gildesal, skole) eller opbevaring (arkiv, lagerrum). Under alle omstændigheder fremtræder sakristiet som en parallel til flere købstadkirker, eksempelvis Vor Frue kirke i Århus¹⁹⁵ foruden til storkirkernes kapitelhuse, som de bl.a. kendes fra Roskilde domkirke og Vor Frue i København.¹⁹⁶

Efter reformationen tjente det egentlige sakristi i underetagens østende som *begravelsessted* - et forhold, der tidligst nævnes 1668 (se gravminder). Under Englandskrigen i 1800'nes begyndelse var tilbygningen inddraget som *militærdepot* og siges 1814 at være meget forfalden.¹⁹⁷ Efter midttertårnets ødelæggelse 1827 indrettedes kor og sakristi midlertidigt til afholdelse af gudstjeneste.¹⁹⁷

I forbindelse med kirkens hovedrestauration 1867-71 var det på tale at nedrive sakristiet, som i modsætning til våbenhuset dog alligevel blev skånet, fordi det med Høyens ord »formentlig ikke kan undværes«.¹⁹⁸ 1871 foretoges derfor en gennemgribende istandsættelse, hvis detaljer forsvandt ved kirkens

genrestauration 1917-21. Senest er underetagens to rum nyindrettet 1945-48 (arkitekt Marinus Andersen).

Redegørelsen for sakristiets middelalderlige bygningshistorie vanskeliggøres på grund af omfattende skalmuring i det ydre. Det må tillige konstateres, at der ikke foreligger nogen beretning om de murværksspor, der blotlagdes ved kirkens seneste hovedrestauration 1917-21, og som bl. a. dannede udgangspunkt for rekonstruktionen af vinduerne.¹⁹⁹ Endnu ses dog såvel i det ydre som i det indre en række spor, der vidner om en udbygning af sakristiet i tre forskellige skikkelser.

1) 1250-1350? Det ældste sakristi har været lavere og formentlig kortere end den nuværende tilbygning. Det giver sig kun til kende ved et tagspor, som viser, at der i tilslutning til korets nordmur har stået en lav bygning med gesims umiddelbart under savskiftet på østre langmur (jfr. fig. 102, 104). Det kan ikke udelukkes, men er næppe sandsynligt, at søndre del af den stående bygnings østre sidemur rummer murværk fra denne tilbygning.

2) O.1400 er det ældste sakristi afløst af et nyt og større, bevaret som underetagen af den nuværende tilbygning. Opførelsen er muligvis sket i to etaper: Således røber østsidens lille blandede vinduesglug (jfr. fig. 47, 107), hvis tilstedeværelse ikke lader sig forene med skillevæggen mellem hovedrum og det egentlige sakristi ved nordgavlen, at den nuværende rum-

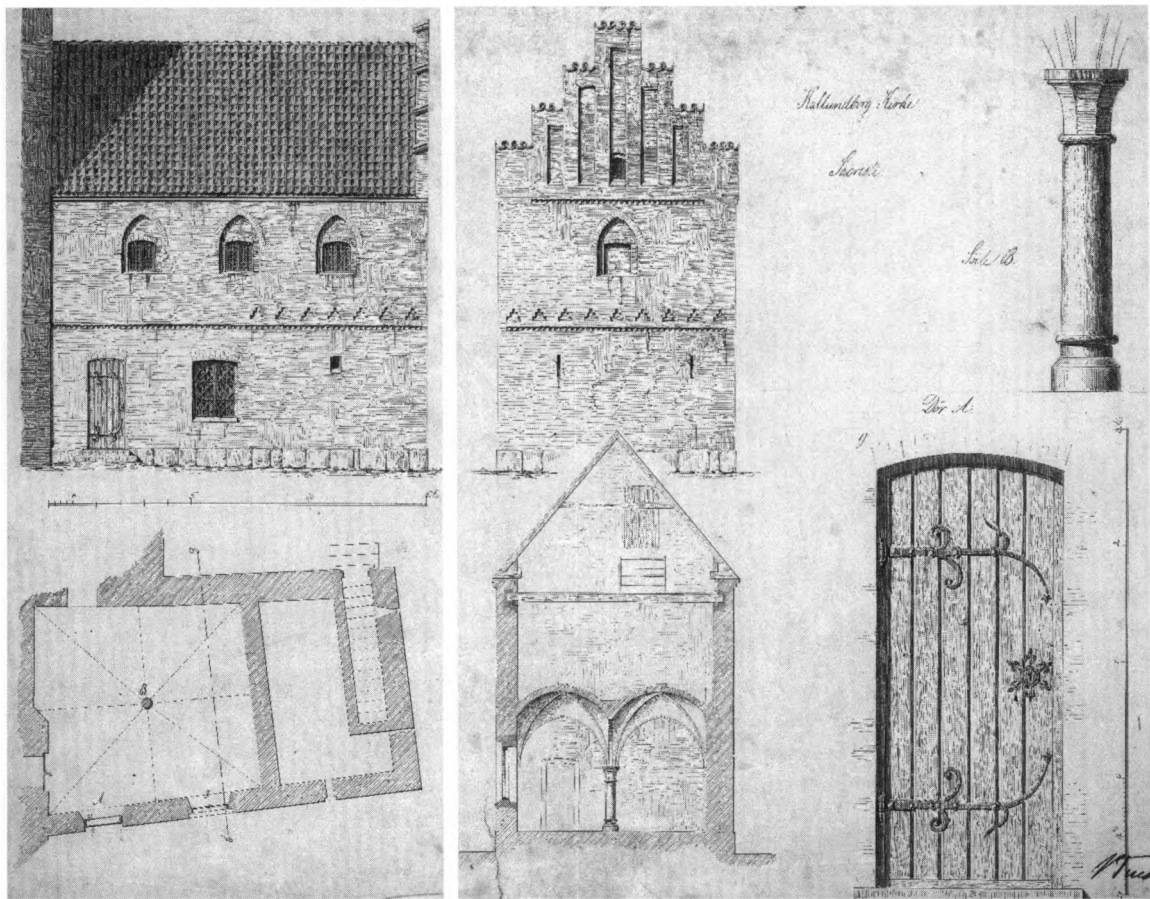

Fig. 101. Plan, snit, facader og detaljer af sakristi (s. 3100). Hovedtegningerne 1:200. Restaureringsprojekt ved Vilhelm Tvede 1871. - Plan, sections, facades and details of the sacristy. Restoration project by Vilhelm Tvede, 1871.

inddeling ikke er oprindelig, og det kan tænkes, at man i første omgang havde planlagt en kortere bygning.

Der er i øvrigt ikke bevaret oprindelige vinduesåbninger fra dette sakristi, bortset fra den østre af nordgavlens smalle lyssprækker, som giver lys til et lille hvælvet kammer under den murede trappe til overetagen. Trappen, der er en integreret del af underetagens ruminddeling og den hertil hørende hvælvslagning, må efter alt at dømme være indbygget samtidig med de øvrige rum og er således ikke først kommet til i forbindelse med den nuværende overetage.²⁰⁰ Trappen må derfor opfattes som opgang til loftet over de hvælvdækkede rum. Herved kunne man bekvemt benytte loftsrummet, der også i

denne fase af bygningens historie var udformet som et styrtrum.²⁰¹

Med det tværstillede, tøndehvælvede forvaringsrum - det egentlige sakristi - skjult bag hovedrummet rummer bygningen mindelser om de langhuskor med indbygget sakristi, som kendes fra en række senmiddelalderlige kirker, bl.a. i Vestsjælland.²⁰² Her finder man også eksempler på den markering af gesims og gavldekorationens fodlinje med trappefrise over savskifte, som for sakristiets vedkommende delvis er bevaret.²⁰³

3) O.1525 er sakristiet forhøjet med den nuværende overetage samt et styrtrumsloft, hvorfra der er etableret opgang til kirkens loft og tårne. Ved ombygningen bevarede man den

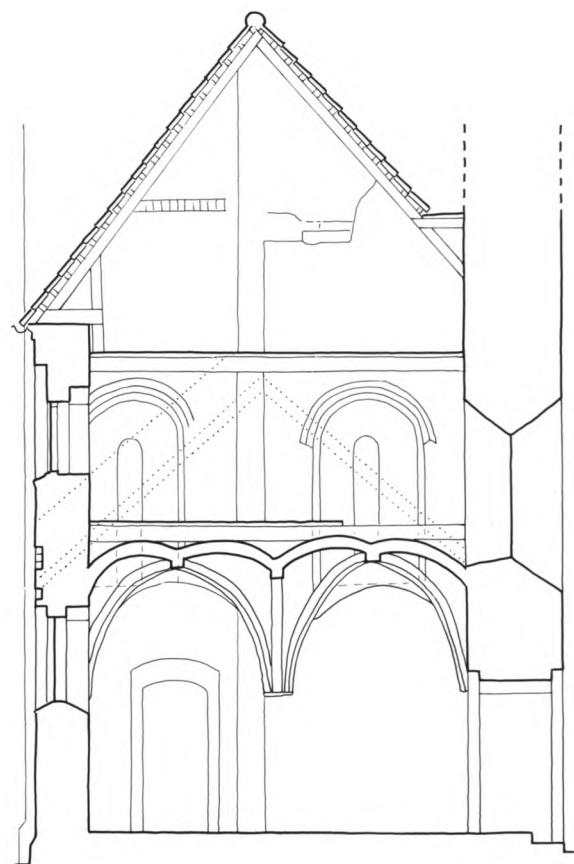

Fig. 102. Tværsnit af sakristiet, set mod syd. Tagspor efter to lavere $\uparrow$ bygninger ses på kirkens østre korsarm, jfr. fig. 104 (s. 3100). 1:100. Målt af John Bennetzen 1992, tegnet af MN 1995. - Cross section of the sacristy looking south. Roof traces from two lower $\uparrow$ buildings can be discerned on the east transept of the church, cf fig. 104.

ovenfor beskrevne gesimsudsmykning; dog står på den søndre halvdel af østmuren kun savskiftet tilbage. Nordsiden fik en ny taggavl, hvis kamtakker og tilhørende højblændinger repræsenterer et egnstypisk skema, som bl.a. kendes fra ligkapellet, kirkeladen og en lang række vestsjællandske kirker.

Sakristiet er som vanligt tilføjet ved korets nordside og fremtræder som en langstrakt senmiddelalderlig tilbygning i to stokværk foruden loftsetagen. Bygningen, hvis ydre måler ca. 10x5,7 m i plan, er for den vestre sides vedkommende opført i fortsættelse af skibets øst-

mur; dog afviger muren herefter i vestlig retning, svarende til den østre sidemur. Den mest nærliggende forklaring på denne skævhed i forhold til kirkens akser må være ønsket om at mindske blokeringen af passagen på den lille kirkegård - et forhold, som også kendetegnede $\uparrow$ våbenhuset (jfr. fig. 42).

Materialet er røde *munkesten*, hvis dimensioner afviger noget i de to afsnit, mens skiftegangen overalt er regelmæssigt munkeskifte.²⁰⁰ Murene hviler på en syld af marksten, som kun er bevaret under vestmuren, mens den ved nyere restaureringer, formentlig 1871, i øvrigt er udskiftet med en kvaderhuggen sokkel. Undtaget herfra er dog østsiden nærmest kirken, hvor soklen udgøres af tre skrånede granitkvadre,²⁰⁴ formentlig genanvendt fra kirken i forbindelse med etablering af døråbninger mellem kirke og sakristi.

I det *ydre* repræsenteres grænsen mellem de to stokværk af de ovenfor omtalte levn af den oprindelige gesimsudsmykning, mens de nuværende gesimser blot udgøres af to, trinvis udkragede skifter. Nordsidens taggavl, hvis fod-

Fig. 103. Udsnit af trappeskakt i sakristiets nordende (s. 3103). HJ fot. 1991. - Detail of stair well in the north end of the sacristy.

Fig. 104. Vinduer i østre korsarm, set fra sakristiets overetage (s. 3078). På muren anes tagspor fra et lavere sakristi, jfr. fig. 102 (s. 3100). HJ fot. 1991. - *Windows in the east transept, seen from the sacristy's upper storey. Traces from a lower sacristy roof can be discerned on the wall.*

linje markeres af savskifte, krones af syv kamtakker og brydes af fem vandret falsede højblændinger. En lyssprække med fladbuet rulskifte i bunden af midterblændingen er ved seneste restaurering reduceret i bredden.

Af sakristiets to udvendige døre, begge på vestsiden, er den nordligste en oprindelig underdør til loftstrappen, mens den fladbuede dør syd herfor først indsattes ved restaureringen 1917-21 som en ny udvendig adgang til sakristiet. Loftstrappens dør har rundbuet rulskifte under fladbuet spejl, sammensat af rulskifte, hvorover helstensstik. I murlivet er afdækningen sammensat af tre, trinvis stigende fladbuede stik, mens indersiden er muret analogt med det udvendige spejl (jfr. fig. 103).

Det nedre stokværk har som nævnt kun bevaret ét oprindeligt vindue, nemlig gavlens

smalle glug til det hvælvede rum i nordøsthjørnet. Den rektangulære lyssprække udvider sig med smigede vanger mod det indre og står her med overligger af granit. Gavlens anden lyssprække, som åbner sig mod loftstrappen, er fra 1871, da man blændede en sekundær dør på dette sted. Søjlerummet i sydenden har to fladbuede, falsede vinduer mod øst. De stammer fra restaureringen 1917-21 og tager udgangspunkt i de sekundære stik, som fremkom ved udhugninger i murværket (jfr. fig. 107). Ved samme lejlighed fremdroges, ligeledes i østmuren, levn af to mindre, fladbuede vinduer, af hvilke det ene genskabtes som lysåbning til det hvælvede sakristi. Det andet, der ikke var samtidigt med den nuværende rumindretning (jfr. ovf.) opmuredes i det ydre som en blændet pendant til det fungerende, uanset det oprindelig synes mindre

og snævrere (jfr. fig. 107). - Overetagen har bevaret oprindelige åbninger: Mod øst tre fladbuede vinduer under spidsbuet spejl, i gavlen en tilsvarende udformet luge.

Det største lokale i sakristiets *indre* er det kapitelsalslignende møderum (fig. 102, 106), som overdækkes af fire hvælv, der langs væggene hviler på indhuggede forlæg (jfr. fig. 105), mens de kvartstens brede ribber og halvtstens gjordbuer samles på en midtersøjle. Den ca. 165 cm høje søjle er opbygget af genanvendte materialer. Som base er således benyttet en cirkulær, brunlig sandstenstromle (46 cm i tv.m.), der hæver sig 4 cm over nuværende gulv. Kapitælet udgøres af en forhugget, cirkulær sten af okkerfarvet faksekalk?, 10,5 cm høj og 35,5 cm i tv.m. Størst interesse knytter sig til søjleskaftet, som er af granit, ottekantet og 151 cm højt, tv.m. 22-23,5 cm. Monolitten, hvis ene hjørne foruden er afslået, må i lighed med et fragment på Kalundborg Museum (tidl. Røsnæs kirke, s. 1365)

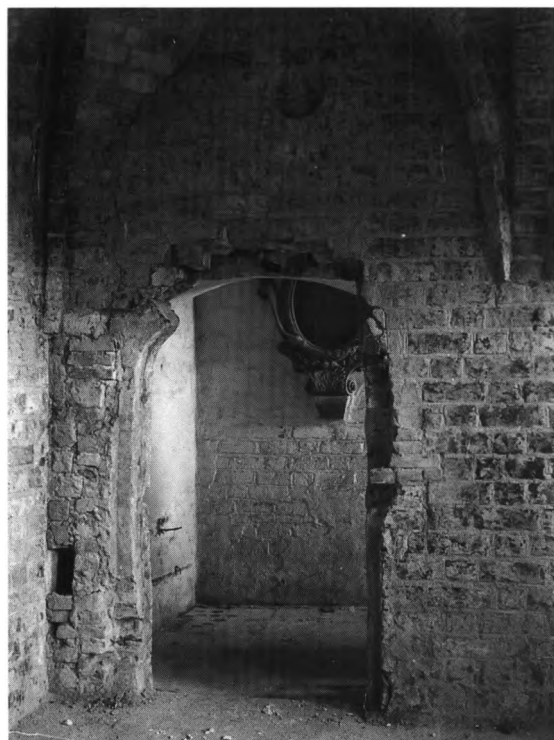

Fig. 105. Udsnit af nordvæggen i sakristiets søjlerum (s. 3106). Mogens Clemmensen fot. 1917-21. - *Detail of the north wall in the columned interior of the sacristy.*

stamme fra højbyens vestre borg, hvor rester af et tilsvarende søjleskaft er fremdraget.

To døre - en i syd til koret og en i vest til skibet (og prædikestolen) - giver adgang til rummet. De er begge fladbuede, dobbeltsidigt falsede og fornyet 1917-21. Forbindelsen til koret er oprindelig, mens den vestre til skibet er eftermiddelalderlig (se ndf.).

Underetagens nordre del rummer som omtalt det egentlige sakristi, et brandsikkert og vanskeligt tilgængeligt rum. Den samtidigt indbyggede loftstrappe betinger en uregelmæssig disposition med et tøndehælv, tværstillet rum, der først øst for trappen udvides mod nord til gavlmuren; sidstnævnte afsnit dækkes af et svagt tilspidset tøndehvælv med tilhørende gjordbue, orienteret efter bygningens længderetning. Konstruktionen tjener både som vederlag for det tværstillede tøndehvælv øst for trappen og som støtte for den øverste del af selve trappeløbet.

Sakristiet er siden 1917-21 underdelt i tre mindre rum ved skillemure, hvorved det langstrakte rum deles på midten, ligesom det lille rum i nordøsthjørnet er skilt ud. Forbindelsen sker gennem døre, der er fladbuede i lighed med den samtidige forbindelse mellem søjlesalen og sakristiet; sidstnævnte erstatter ældre døre sammesteds. Ved en renovering af sakristiets underetage o. 1945 (ark. Marinus Andersen) fornyedes vestre del af det tværstillede rum som en forstue med håndvask, målerskab m.v., mens den østre udgør det egentlige sakristi, hvori brandsikker boks; endelig indrettedes det nordøstre rum til garderobe.

To af i alt tre oprindelige *gemmenicher* er synlige, dels i sakristiets sydøstre hjørne, dels i garderobens vestvæg. Begge har trappeformet afdækning og er helstens dybe. Højden svinger mellem 44 og 41 cm, bredden mellem 30 og 32 cm; bunden sidder 74 cm over gulv. En tredje gemmeniche i forstuens nordøstre hjørne (jfr. fig. 47) er nu skjult bag skabsarrangementet.

Overetagens to søndre fag er ved en nyere bræddevæg udskilt som lagerrum med bræddegulv, mens det nordre fag foruden den murede trappe rummer en trætrappe til styrtrumsloftet.

Fig. 106. Sakristiets søjlerum, set mod nordvest (s. 3104). NE fot. 1995. - *Columned interior of the sacristy, seen to the north-west.*

Fig. 107. Østside af sakristi under restaureringen 1917-21 (s. 3107). Mogens Clemmensens fot. - *East wall of the sacristy during the restoration of 1917-21.*

Gulvet i dette afsnit er af sten: dels røde munkesten på arealet mellem trappen og lagerrummets indgangsdør, dels Flensborgsten på det resterende stykke.

Eftermiddelalderlige ændringer og reparationer. Muligvis hidrører søjlerummets sekundære? vinduer, hvis stik tidligere brød savskiftet mellem de to stokværk (jfr. fig. 107), fra en istandsættelse i reformationsårhundredet. Tilsvarende gælder det lille vindue til sakristiets tværvendte rum. På den ældste plan af kirken fra tiden før 1660 synes søjlerummets vestvæg brudt af en bred arkade? som mod et kapel (jfr. fig. 18). En sådan åbning er i øvrigt ikke omtalt; men dens eksistens finder muligvis bekræftelse i en på Hornbechs plan angivet blanding i skibets nordøsthjørne (jfr. fig. 37). Samme tegning viser tillige i selve sakristiet en skabsniche? i søjlerummets sydvestre hjørne.

1679, efter indbrud, reparerede Mads murer-mester døren til sakristiet, og ligeledes måtte muren »mellem de to sakristier«, som var gået fra hinanden, sammenbindes med kalk og sten (jfr. fig. 105).⁵¹ Den tidligste regnskabsbelagte ændring er indsættelsen af en udvendig dør fra sakristiet til kirkegården, omtalt 1713, »udhugget i den tykke kirkemur« af murermester Niels Hansen.⁵¹ Døren er bl.a. angivet på Hornbechs plan og prospekt fra o. 1820, hvoraf det fremgår, at den var indsat under det søndre vindue i østmuren (jfr. fig. 37, 108). På den nævnte plan er det egentlige sakristi i nordenden udeladt, antagelig fordi det på dette tidspunkt ikke længere var tilgængeligt (jfr. tillige fig. 110).

I forbindelse med kirkens istandsættelse efter midtertårnets fald indsattes 1829 i nordgavlen en dør, som gav ringeren adgang til loftstrappen udefra (jfr. fig. 40, 42);²⁰⁵ samtidig hermed

blændedes trappens underdør, der siden inddragelsen af slippen mellem sakristi og nordre korsarm (s.3107) havde været tilgængelig fra kirkens indre. 1831 opstilledes en ny $\dagger$ prædikestol nord for korbuen (s.d.). Adgangen hertil var fra sakristiet, hvor en dør med tilhørende trappe etableredes i en murgennembrydning på samme sted som den ovennævnte $\dagger$ arkade? og den nuværende dør til skibet (jfr. fig. 42).

Hovedrestaureringen 1861-71 under Vilhelm Tvedes ledelse indebar for sakristiets vedkommende en omfattende istandsættelse 1871 i henhold til arkitektens tegninger (fig. 101):⁵³ Af søjlerummets to østvinduer erstattedes det søndre af en ny dør, mens det nordre nymuredes i lavere højde. Ligeledes indsattes nye glugger til det egentlige sakristi og til loftstrappen, hvis oprindelige underdør genåbnedes efter lukning af yderdøren fra 1830. Midtersøjlen regulariseredes med »stilrigtige« detaljer i stuk, og prædikestolsdøren, som bibeholdtes, ommuredes efter fjernelsen af trappeløbet; derimod synes rummet i nordenden at være forblevet utilgængeligt, indtil den gamle dør genåbnedes og fornyedes 1882.²⁰⁶ Endelig fornyedes tilbygningens gulv, bjælkeloft og tagværk.

Andreas og Mogens Clemmensens restaurering 1911-21 tilsigtede bl.a. genskabelse af mere oprindelige forhold, hvorfor Tvedes sekundære indkapsling af frisøjlen fjernedes, ligesom man indsatte de nuværende vinduer efter ældre, dog antagelig sekundære spor. Østmurens yderdør tilmuredes; til gengæld åbnedes på vestsiden en ny fladbuet dør til det tværvendte rum. I denne del af underetagen blev rummet ved de eksisterende skillevægge indrettet som forstue og aftrædelsesrum for præsten. Døren mellem forstuen og mødelokalet samt de to øvrige indvendige døre nymuredes. Overetagen og loftet forblev uændret.

$\dagger$ VÅBENHUS

Tilstedeværelsen af et middelalderligt våbenhus foran den oprindelige dør på søndre korsarms østside viser, at denne indgang med sin praktiske beliggenhed i forhold til byens torv tidligt

blev den foretrukne. Kendskabet til våbenhuset, som blev nedrevet under restaureringen 1867-71, hviler på såvel billedgengivelser som på regnskaber. Det fremgår heraf (jfr. fig. 37f.), at den omtrent kvadratiske tilbygning for nordsidens vedkommende var bygget i forlængelse af skibets sydøstmur; endvidere, at søndre flankemur afveg mod nord, formentlig af hensyn til passagen på kirkegården, jfr. sakristiet.

Våbenhuset nævnes tidligst i forbindelse med en reparation af taget 1635⁵¹ og er tillige gengivet på den samtidige grundplan (jfr. fig. 18). Det fremtræder her, og navnlig på tegningerne fra 1800'ernes begyndelse (jfr. fig. 81, 108), som en senmiddelalderlig tilbygning, prydet af gavlblændinger, hvis bundlinje steg i takt med kamtakkerne.²⁰⁷ Indgangsdøren havde en usædvanlig tvillingedelt afdækning under spidsbuet spejl. Over døren er vist den *†bygningstavle*, som opsattes til minde om kirkens »Hovedforbedring« 1750 (s. 3109).²⁰⁸ Sydsidens vindue var tilsyneladende spidsbuet. Det indre havde hvælv, hvilende på hjørnepiller, hvorimellem vægbænke.

Ifølge Hornbechs grundplan (fig. 37) var der efter opførelsen af det lille kapel eller benhus (s. 3108) brudt en dør fra våbenhuset hertil. Den sad umiddelbart øst for den bindingsværksvæg, som antagelig opførtes 1766,²⁰⁹ og som 1856, da man ønskede den fjernet, sagdes at skulle modvirke trækvind på kirkegangskonerne.¹⁹⁷

Afbildninger efter 1827 (fig. 39, 40, 113) viser våbenhuset uden kamtakket blændingsgavl, men alene med en glat gavl, brudt af fladbuet loftsluge. Sydvinduet fremtrådte firkantet og sprossedelt; endvidere havde taget på samme side en kvist. Disse ændringer, som ikke omtales i regnskaberne, kan til dels være gennemført som følge af beskadigelser i forbindelse med midtertårnets fald; tilsyneladende var våbenhuset i denne slutfase tillige forhøjet.

SKIBETS NORDØSTRE $\dagger$ UDVIDELSE

Pladsmangel har tidligt fristet til inddragelse af de smalle slipper mellem tilbygningerne. Den ældste af disse udvidelser, som etableredes mel-

lem nordre korsarm og sakristiet, formentlig i tiden 1550-1600, forsvandt først ved hovedrestaurationen 1867-71. Inkorporeringen af dette beskedne areal er ikke omtalt i regnskaberne, som er bevaret fra 1614. Den ses imidlertid på grundplanen fra samme århundrede (jfr. fig. 18), og dens eksistens i 1600'erne fremgår tillige indirekte af reparationer på renderne mellem sakristiet og halvtaget over slippen, jfr. *†orgel* nr. 1-3.²¹⁰

Den mest detaljerede registrering af udvidelsens enkeltheder ses på de planer og snit af kirken, som udførtes i 1800'erne, dels kort tid før midtertårnets fald (fig. 37-38), dels som optakt til hovedrestaurationen 1867-71 (fig. 40, 42). Det fremgår heraf, at det smalle, trapezformede rum var lukket med en spinkel mur i forlængelse af sakristiets nordgavl og afdækket med et halvtæg; sidstnævnte havde fald mod sakristiet og fælles tagrende med dette - et arrangement, som ofte fordrede reparation. I gavlmuren, som hvilede på kirkens udflyttede granitkvadersokkel, var indsat et vindue, hvis dimensioner ifølge de tre kendte grundplaner (jfr. fig. 18, 37 og 42) gradvis øgedes og for det yngstes vedkommende udfyldte hele lukkemurens bredde.

Det således indvundne rum var sat i forbindelse med kirken ved murgennembrydninger i såvel skibets nordøstre hjørnefag som i nordre korsarms østvæg. Sidstnævnte fremtræder på Hornbechs snit (fig. 38) som en slank rundbuet arkade, og buen til skibets hjørnefag har for-

mentlig haft samme form og højde. Det er overvejende sandsynligt, at udvidelsen lige fra starten har haft et *†pulpitur* med opgang i nordenden. På Hornbechs tegninger (jfr. fig. 37-38) er mellem nordre korsarms tårnunderdel og udvidelsen angivet en dør, som gav passage under pulpiturtrappen og muliggjorde en diskret forbindelse fra nordportalen til sakristiets opgang til tårnene. Denne dør blev lukket ved istandsættelsen o. 1830, da man i stedet etablerede en udvendig dør til sakristitrappen (s. 3106).

†BENHUS

I henhold til en 14.juli 1706 meddelt tilladelse opførtes følgende sommer mellem koret og våbenhuset et *†benhus*, beregnet til opsamling af knogler fra begravelserne i og uden for kirken.⁵¹ Den lille halvtagsbygning (jfr. fig. 37, 108) var af bindingsværk på markstenssyld med udvendig dør i øst, en lille vindueslem og indre forbindelse til våbenhuset; arbejdet udførtes af Søren snedker og muremester Mads Pedersen samt af Anders Dinesen, der overstrøg det med grå oljefarve. Regnskaberne nævner lejlighedsvis reparationer af tegltaget over dette skur,²¹¹ hvis halvtæg lå under det store fladbuede vindue i skibets sydøstre hjørne. Ved midtertårnets fald 1827 blev bygningen muligvis beskadiget, og ved kirkens efterfølgende istandsættelse forsvandt den.

EFTERMIDDELALDERLIG VEDLIGEHOJDELSE OG RESTAURERING

TIDEN EFTER REFORMATIONEN

Oversigt. To forhold sætter navnlig deres præg på kirken i tiden mellem reformationen og midtertårnets fald 1827: Dels de endeløse reparationer på tagene og de fem spirprydede tårne, dels vanskelighederne ved at skaffe plads i det beskedne kirkerum til såvel købstadens kirkegængere som slottets folk (før 1660). Spirene og tagene var kirkeadministrationens smertensbarn nummer ét, og Kirkeinspektionen beklæ-

gede sig med rette over de utilstrækkelige midler til at vedligeholde en »vidtløftig Biugning og et besverlig Tag, formedelst de mange Taarne...«²¹² Mens tårnrigdommen således udgjorde en overflødig, udgiftskrævende luksus, nødvendiggjorde pladsproblemet maksimal udnyttelse af rummet, som ud over de tæstillede stole fik indlagt pulpiturer i flere stovværk, til dels med udvendig adgang (s. 3110); endvidere indtog man den smalle slippe i nordøst (s. 3107).

En række synsforretninger i 1700'erne udgør en vigtig

kilde til viden om bygningens tilstand og giver levende indtryk af omfattende brøstfældighed på såvel murværk som lofter, tagværker og tagbeklædning. Den første mere omfattende er fra 1732.²¹³ Ti år senere lod man to lokale muremestre afgive overslag på en højest nødvendig reparation. Man frygtede imidlertid, at de savnede tilstrækkelig erfaring og indhentede derfor yderligere tilbud fra muremester Michel Svendsen, som havde repareret mange købstadkirker i amtet og tillige havde bygget de kongelige skoler i Ods herred.²¹⁴ I oktober 1749 afgav unavngivne tømrere, murere og blytækkere et nyt tilbud, som muligvis ikke har været tilfredsstillende, idet man 7. febr. 1750 på stiftamtmandens befaling atter afholdt synsforretning i nærvær af fire håndværksmestre fra Slagelse, nemlig tømrerne Søren Jacobsen og Jørgen Sørensen samt muremestrene Jørgen Madsen og Niels Hansen. Overslagene rummer meget detaljerede specifikationer af de nødvendige arbejder, som blev udført samme år i henhold til kontrakt af 19. marts. Efter arbejdets afslutning blev det synet og godkendt 26. sept., bl.a. af general Lerches faste muremester, Johan Bernstein.²¹⁵ Det sidste store reparationsoverslag er fra 1776 og udfærdiget af muremester Johan Lorentz Berensteen og tømrermester Jens Suhr.²¹⁴

Håndværkernes proveniens. Som antydnet ovenfor gav kirkens vedligeholdelse arbejde til såvel lokale som udenbys håndværkere. I betragtning af bygningens enestående karakter kan det ikke undre, at man ofte indkaldte håndværkere fra hovedstaden. Således nævner regnskaberne lige fra den tidligste tid navnlig blytækkere fra København, bl.a. Fallentin Pieker (1626), Villumb Svindt (1642) og Henrik Lax (1713).²¹⁵ Købstæderne og landdistrikterne på Sjælland var dog også repræsenteret: Laurids blytækker fra Roskilde (1636), tømrer Niels Sørensen fra Alleshave (1668) og blytækker og muremester Isaac Pedersen af Torbenfeldt (1713).⁵¹ - Endelig skal det nævnes, at byens status som overfartssted kan aflæses gennem en række århusianske blytækkere: Thorsten (1624), Christen (1630), Peder og Jens (1645).⁵¹ Endnu i 1700'erne havde man kontakt med den jydsk købstad, hvorfra man hentede mestrene for prædikestolens fornyelse 1719, og hvor man købte bly hos Marchus Mørchs enke (1732).⁵¹ Morten blytækker fra Kerteminde, der nævnes 1627, synes derimod at være den eneste repræsentant fra Fyn.⁵¹

Af *tårnene* har midtertårnet som det største og højeste været mest udsat. De få mere pålidelige gengivelser af tårnet før dets fald (fig. 81 og 108) viser tilmuring af glamhuller og gavlblændinger som led i en styrkelse af murværket. På et tidspunkt - formentlig allerede i senmiddelalderen -

har man fjernet klokkerne for ikke at udsætte den søjlebårne konstruktion for risikable svingninger fra de stadig større klokker. I stedet blev der etableret nye ophæng i *†klokkekviste* på det østre og nordre tårn på de sider, som vendte mod byens torve. Klokkeophængning i ydertårnene omtales tidligst 1620²¹⁶ og atter 1624, da klokkestolen i det østre tårn fornyedes; ved samme lejlighed renoveredes blytækningen på »den lille karnap, som den blå klokke og den anden lille klokke hænger i«, d.e. klokkekvisten på østre tårn.⁵¹

Kvistenes udseende er registreret på adskillige prospekter fra tiden før hovedrestaurationen 1867-71 (jfr. fig. 41, 80 og 113), hvor de ses med kurvehanksbuede dobbeltåbninger - en større og en mindre - afpasset efter klokkerne. For nordtårnets vedkommende blev kvisten fornyet 1702 af tømrer Niels Mickelsen i forbindelse med reparationerne efter den store klokkes nedstyrtning (s.d.).⁵¹

Ved en istandsættelse 1671 nyopførtes midtertårnets søndre gavl, som truede med at styrte ned.⁵¹ Der indlagdes ankerbjælker samt nye gulve, og dele af spirets tagværk fornyedes. Materialerne - tømmer, kalk og sten - blev hejst op gennem hvælvets cirkelåbning (s. 3095), som beskadigedes, hvorfor muremesteren måtte »fly det trinde hul i hvælvingen, som kronen hænger i«. Arbejdet, der udførtes af muremester Anders Andersen og tømrer Niels Lauritzen fra Tåstrup, markeredes ved fornyelse af vindfløjen (s. 3137).

1714 søgte man ved hjælp af to jernankre (jfr. fig. 110) at stabilisere midtertårnets nordøstre granitpille, som var kommet ud af lod, hvorved det skæve tryk havde medført sprængninger i foden (basen).⁵¹ En medvirkende årsag til miseren, som til sidst forårsagede tårnets fald (s. 3112), kan have været søjlens benyttelse til ophængning af et orgelpulpitur (s.d.).

Synsforretningerne 1732 og 1749 beskriver det betydelige forfald i tårnenes spirkonstruktioner og lofternes træværk, og for midtertårnets vedkommende bemærkedes tillige, at murværket på syd- og vestsiderne var revnet og faldedefærdigt på hjørnet. Hvad angik sidstnævnte

forhold, erindrede man sikkert ulykken 6. febr. 1745, da dele af østre tårns sydvestside (en gavltrekan-[?]) styrtede ned og i faldet ødelagde tagene på ben- og våbenhus.²¹⁷

Ifølge afbildninger af kirkens ydre før hovedrestaurationen 1867-71 var *vest-og nordportalernes* kamtaktede murfremspring omdannet og moderniseret på forskellig vis. Således fremtrådte vestindgangen med en barokindfatning af pilastre og segmentformet fordakning (jfr. fig. 39, 111 og 112), mens nordportalen stod med en pilasterbåret trekantgavl over det oprindelige fremspring med dets profilerede karmsider (jfr. fig. 33, 39 og 40). Hvornår disse ændringer blev gennemført fremgår ikke klart; men formerne peger snarest mod 1700'rne.²¹⁸ Istandsættelser af den faldefærdige vestportal, som nævnes 1659, 1694 og atter 1732, da murfremspringet var faldet ned, må snarest have vedrørt reparationer af det middelalderlige portalfremspring;²¹⁹ tilsvarende gælder nordportalen, hvis brøstfældige kam repareredes 1702 af Laurids Sørensen.⁵¹ De registrerede moderniseringer er antagelig først gennemført som led i kirkens istandsættelse 1776-77, hvortil muremester Johan Lorentz Berenstein og tømrermester Jens Suhr afgav konkurrerende tilbud.²²⁰ Endda tyder udformningen af nordportalens fronton på, at denne ændring skal henføres så sent som til istandsættelsen 1820-22.

Foruden de tre oprindelige indgange fik bygningen i denne periode yderligere tre *†døre*, fortrinsvis i forbindelse med indretningen af pulpiturer (s.d.). Dørene, som er angivet på Hornbechs plan (jfr. fig. 37) var dels to overdøre til de udvendige trappeopgange, som fandtes ved skibets sydvestre og nordvestre hjørner, dels en dør i jordhøjde, som gav adgang til en lukket stol til skibets sydvestre hjørnefag. Pulpitur- og stoleindgangene nævnes kun sjældent i regnskaberne, da udgifterne hertil sædvanligvis påhvilede ejerne af de reserverede stole. Forud for Frederik V.s besøg 1748 beordrede magistraten undtagelsesvis opgangen til det adelige pulpitur repareret;²²¹ det fremgår af materialeforbruget, at opgangen har været en bindingsværkskonstruktion med teglhængt tag.²²² Tilsvarende

gjaldt opgangen til madam Rabens stol, som 1753-54 fik pålagt 24 tagsten.⁵¹

1752 ansøgte Dines With om tilladelse til at indrette en lukket stol på *†sangerpulpituret* langs korets nordvæg (s.d.). Opgangen tænktes etableret fra kirkegården, hvor ansøgeren i hjørnet mellem sakristiet og kortårnet skulle lade opføre et brandsikkert trappehus, hvis form ikke fremgår entydigt af beskrivelsen.²²³

Ifølge Hornbechs tegninger (fig. 37-38) var der i østmuren af nordre korsarms tårnrum indsat en *idør* til anneksrummet, som må være etableret af hensyn til klokkerens adgang til loftstrappen i sakristiet. En mere bekvem løsning på dette problem gennemførtes dog ved kirkens istandsættelse efter 1827 (s. 3106).

De mange pulpiturer har gjort kirkerummet overordentlig dunkelt, ligesom etablering af opgange i flere vinduer har svækket belysningen yderligere. Hertil kom, at en række vinduer ifølge afbildningerne fra periodens slutning (jfr. fig. 111) var muret til, således i søndre, vestre og nordre ydertårn. På denne baggrund har man fundet det hensigtsmæssigt at udvide flere af de resterende lysåbninger, således som det også fremgår af Hornbechs prospekt (fig. 108), der viser et stort fladbuget vindue i skibets østvæg syd for koret samt i søndre tårn et nedadtil forlænget. Førstnævnte omtales tidligst 1718 som »det store vindue over benhuset«, men kan være etableret allerede i 1500'rne.²²⁴ 1646 indsattes et »stort vindue i muren ved og under lensmandens stol for at der kunne komme lys ind i kirken«.²²⁵ Det omtalte pulpitur (s. 3171) var opbygget i kirkens vestende, hvor et fotografi fra hovedrestaurationen 1867-71 (fig. 61) i øvrigt viser et andet sekundært og fladbuget vindue, som sad højt i tårnets sydside og antagelig belyste et pulpitur.

ISTANDSÆTTELSEN 1820-22

Krisetiden i forbindelse med Englandskrigen og Statsbankerotten satte sit præg på kirkens økonomi. Kirkeinspektionen opgjorde ved synsforretning 1811 de nødvendige beløb til kirkens reparation (foruden til nyt orgel og ur, s.d.), som

Fig. 108. Kirken, set fra sydøst. Farvelagt tegning, formentlig ved C. B. Hornbech o. 1820. - *The church, seen from the south-east. Coloured drawing, probably by C. B. Hornbech, c. 1820.*

man på grund af manglende midler foreslog reduceret ved nedtagning af »halvdelen« (dvs. spirene) af de udgiftskrævende tårne.²²⁶ Forslaget om at begrænse udgifterne ved tårnenes vedligeholdelse gentoges i de følgende år.²²⁷ Således foreslog Kirkeinspektionen i sit *pro memoria* af 2. april 1813 Direktionen for de offentlige Stiftelser i Sjællands Købstæder, at man ansøgte om kgl. tilladelse til at nedtage spirene og i stedet lægge flade stentage på ydertårnene samt en kuppel på midtertårnet. Indtægterne fra salg af bly og tømmer kunne endvidere suppleres ved afhændelse af to revnede klokker.⁵²

Disse planer blev imidlertid ikke til noget. Kancelliet pålagde 2. sept. 1815 kirken at sørge for at afhjælpe manglerne, og 1. dec. samme år meddelte Kirkeinspektionen, at det allermest nødvendige, bl.a. vedr. sakristiet der havde tjent som militærdepot (s. 3100), nu var foretaget. Den særdeles påtrængende egentlige bygningsistandsættelse nødvendiggjorde fortsat midler udefra, eventuelt gennem kollekt fra stifterne og fra eventuelle formuende købstadkirker. En kollekt blandt byens indbyggere afholdtes 1816, samme år som kirken underkastedes fornyet eftersyn, bl.a. ved Københavns stadsbygmester Peder Malling. De indsamlede bidrag rakte imidlertid kun til betaling for den istandsættelse af tårntagene, som blytækker Weinreich fra København udførte 1817, og i november samme år anmodede Kirkeinspektionen derfor om bevilning af en ny, landsdækkende kollekt, som blev tilstået.⁵²

1820 påbegyndtes en egentlig *hovedreparation af kirken*. 14. marts fremsendte Kirkeinspektionen overslag til Stiftsøvrigheden tillige med tegninger af de nye vinduer, som ønskedes anbragt.⁵² Tegningerne samt overslaget blev inden arbejdets igangsættelse forelagt stadsbygmester Malling. Ophavsmanden nævnes ikke, men er formentlig den senere hofbygmester C. B. Hornbech, der udfærdigede bevarede tegninger af kirkens tilstand forud for restaureringen (fig. 37-38, 108). Selve arbejdet overvågedes af en »arkitekt Hviid«, en bygningskyndig toldbetjent.⁵² 2. aug. 1822 var arbejdet i hovedtræk afsluttet. Kirken havde fået 15 nye store vinduer af

ca. 6 alens højde (ca. 3,8 m), oplukkelige og malet med grå perlefarve. Det er disse vinduer, som ses på prospekter og opmålinger af kirken før 1867-71 (jfr. fig. 39-42, 111). En materialebestilling hos købmand Warthoe 1. dec. 1820 viser, at de nye muråbninger udførtes af små røde sten, idet store mursten ansås for unødvendige efter prøveopmuring af et vindue.⁵² Som afslutning på de udvendige ændringer blev murværket overtrukket med rød kalkfarve og afstreget med hvidt.²²⁸

For det indres vedkommende blev pulpitterne på nær det nordre fjernet. Væggene i kirke, våbenhus og sakristi nypudsedes, efter at »de ofte indtil midten afhugne og skamferede søjler og lisener« (d.e. skibets halv søjler) havde faet deres »oprindelige længde og form«. Gulvene omlagdes med brændte, kantstillede mursten, bortset fra korets, som fik flisegulv.

Karakteren af kirkens istandsættelse var tydeligt præget af tidens nyklassicisme, som den praktiseredes af rigets førende arkitekt C. F. Hansen. Allerede tanken om at erstatte ydertårnenes spir med lave stentage og sætte en kuppel på midtertårnet leder tanken mod projekterne til genopbygningen af Københavns Vor Frue. Hvad angår arbejderne 1820-22 gør nyklassicismen sig gældende i vinduernes form samt i en række mindre detaljer, der antagelig må henføres til samme periode: udvendig den pilasterbårne trekantfronton over nordportalen (jfr. fig.

40) og i det indre de rundbuede nicher, som var opmuret i de blændede vinduer i søndre og nordre tårnrum (jfr. fig. 42). Særdeles karakteristisk var endelig udformningen af nichen omkring korets degnestol som en art serliana med toskansk-doriske søjler, som man kendte det fra C. F. Hansens tårn på Vor Frue kirke (jfr. fig. 41).²²⁹

MIDTERTÅRNETS FALD 1827 OG KIRKENS EFTERFØLGENDE ISTANDSÆTTELSE

Den 7. september 1827, omtrent klokken otte om morgenen styrtede midtertårnet ned. I sognepræst Rørdams indberetning til Stiftsøvrighe-

Fig. 109. Kirken, set fra sydvest. Oliemaleri 1837 ved Johan Thomas Lundbye. Statens Museum for Kunst. -
The church, seen from the south-west. Oil painting by J. T. Lundbye, 1837.

den hedder det herom bl.a.: »Murene sank lige ned i Kirken, knuste Prædikestolen, skød de fire Granitpiller... til forskellige Sider og fyldte Kirken og en del af Koret med Sten og Grus, som har ituslaget en Del af Ruderne. Spiret belagt med tykke Blyplader faldt uden for Kirken midt mellem det søndre og østre Taarn, som tilligemed det nordre og vestre ikke har lidt mindste Skade. I dets Fald naar det kun en halv snes Alen uden for Kirkebygningen. Intet Menneske er kommet til Skade, uagtet Arbejderne og Værgen var beskæftiget med at skaffe Prædikestolen og det øvrige ud... men de fik Tid at retirere, da de varsledes af enkelte Murbrokkers Fald forinden det hele styrtede. Alarmen ved Faldet var ikke stor... men en tyk Støvsky opstod ved Sammenstyrtningen«. ⁵²

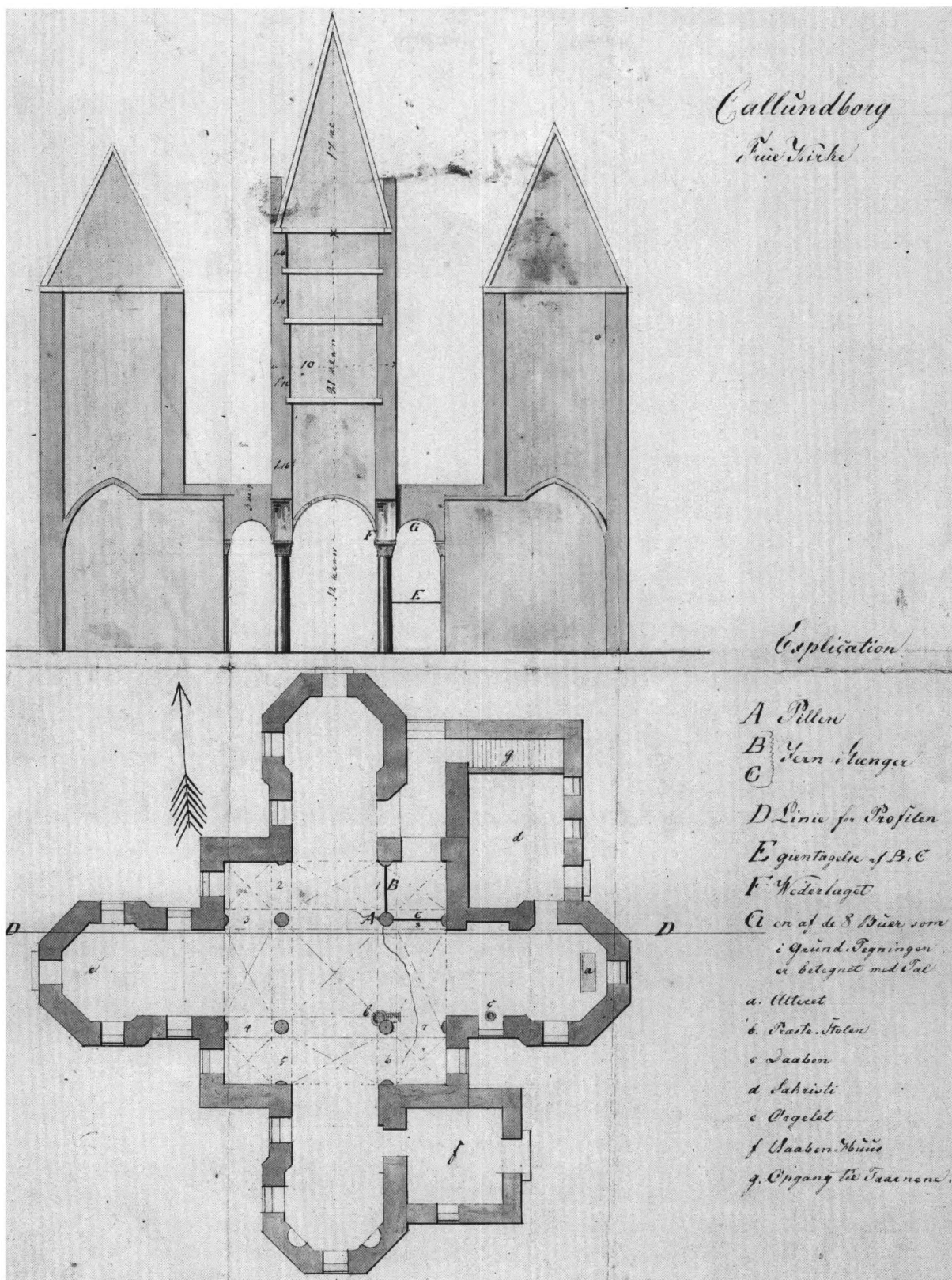
Katastrofen kom ikke ganske uventet. Alleerede 1714 var den nordøstre granitpille kommet ud af lod (s. 3109), og i årene forud for sammenstyrtningen havde man fra Kirkeinspektionens side gentagne gange påpeget midtertårnets ustabilitet som årsag til revnedannelser i skibets hvælv omkring den nordøstre pille. Ved drøftelserne af kirkens tilstand 1812 mindede proprietær Jacob Schnell om, at en af granitsøjlerne, som tidligere havde været befæstet med en jernring (ankrene), havde givet sig synligt. ²¹⁴ Da stadsbygmester Malling 1816 besøgtede kirken, kunne han imidlertid berolige Kirkeinspektionen desangående, og det samme gjorde den senere hofbygmester C. B. Hornbech, som hidkaldtes 1821, efter at den tilsynsførende for kirkens istandsættelse, toldbetjent Hviid havde påpeget væsentlige skader på kirkens hvælv. ²³⁰ Ved synet 24. juli 1827 konstateredes, at revnerne i hvælvet over den nordøstre pille havde udvidet sig betydeligt mod syd og vest, hvorfor man i overensstemmelse med de nævnte bygmestres råd besluttede sig til at reparere hvælvet. Under arbejdet hermed meddelte Kirkeinspektionen 4. sept., at arbejderne ikke turde fortsætte, idet midtertårnets hvælv på to dage var sunket et par tommer. Man anmodede derfor om øjeblikkelig besigtigelse ved hofbygmester Jørgen Hansen Koch samt returnering af de af Malling og Hornbech afgivne erklæringer. ⁵²

Hofbygmesteren ankom først efter midtertårnets fald, men beordrede straks kirken ryddet og tømmer til et nyt tag over skibet bestilt. Det er muligvis også Koch, som har sørget for, at »kongen« fra det nedstyrtede spirs tømmerkonstruktion samt et stenkaptel sammen med andre levn blev bevaret og henlagt på loftet i et ydertårn (jfr. fig. 126). Gennem pastor Rørdams skrivelser til Koch kan arbejdets gang og de økonomiske problemer nøje følges: 24. sept. var kirken ryddet, og 5. okt. kunne koret og sakristiet benyttes til midlertidig gudstjeneste. 15. nov. var kirken og kirkegården ryddet og rensat for nedfaldne sten og grus, koret forsynet med nyt bræddegulv og udskilt fra kirken ved en bræddevæg i korbuen. Et nyt tagværk (også til korsarmene) var afbundet og klar til opsætning, hvilket skete inden vinteren. ⁵²

For Stiftsovrigheden og de centrale myndigheder var der ingen tvivl om, at kirken måtte istandsættes og det femte tårn genrejses. ²³¹ Det fremgår også af begrundelsen for den landskollekt, som kongen bevilgede 14. marts 1828. Det hedder heri bl.a. om den forarmede kirke, at »da dens Værd som Mindesmærke om Valdemarernes og Absalons Tidsalder er særdeles stor, er det ønskeligt, at den igjen kan erholde sit forrige, ærværdige Udseende«. ²³²

Indsamlingen gav ikke det ønskede resultat, og hermed var planerne om midtertårnets genrejsning foreløbig stillet i bero. Muligvis var de lokale myndigheder heller ikke ubetinget entusiastiske for genrejsningstanken. Således hedder det allerede i Kirkeinspektionens skrivelse af 10. okt. 1827 til hofbygmester Koch: »Det vil blive skrækkelig bekosteligt atter at opføre Pillerne, og det kan ikke nægtes, at ihvor sikkert end derover bygges, det dog stedse vil indgyde Frygt, da man nu har set deres mulige Nedstyrt-

Fig. 110. Plan og snit. 1:300. Udateret og usigneret tegning, formentlig udfærdiget som led i planerne om midtertårnets genrejsning efter 1827 (s. 3117). Kunstakademiets Bibliotek (Koch'ske saml.). - *Plan and section. Undated and unsigned drawing, presumably made as part of the plans for the rebuilding of the central tower after 1827.*

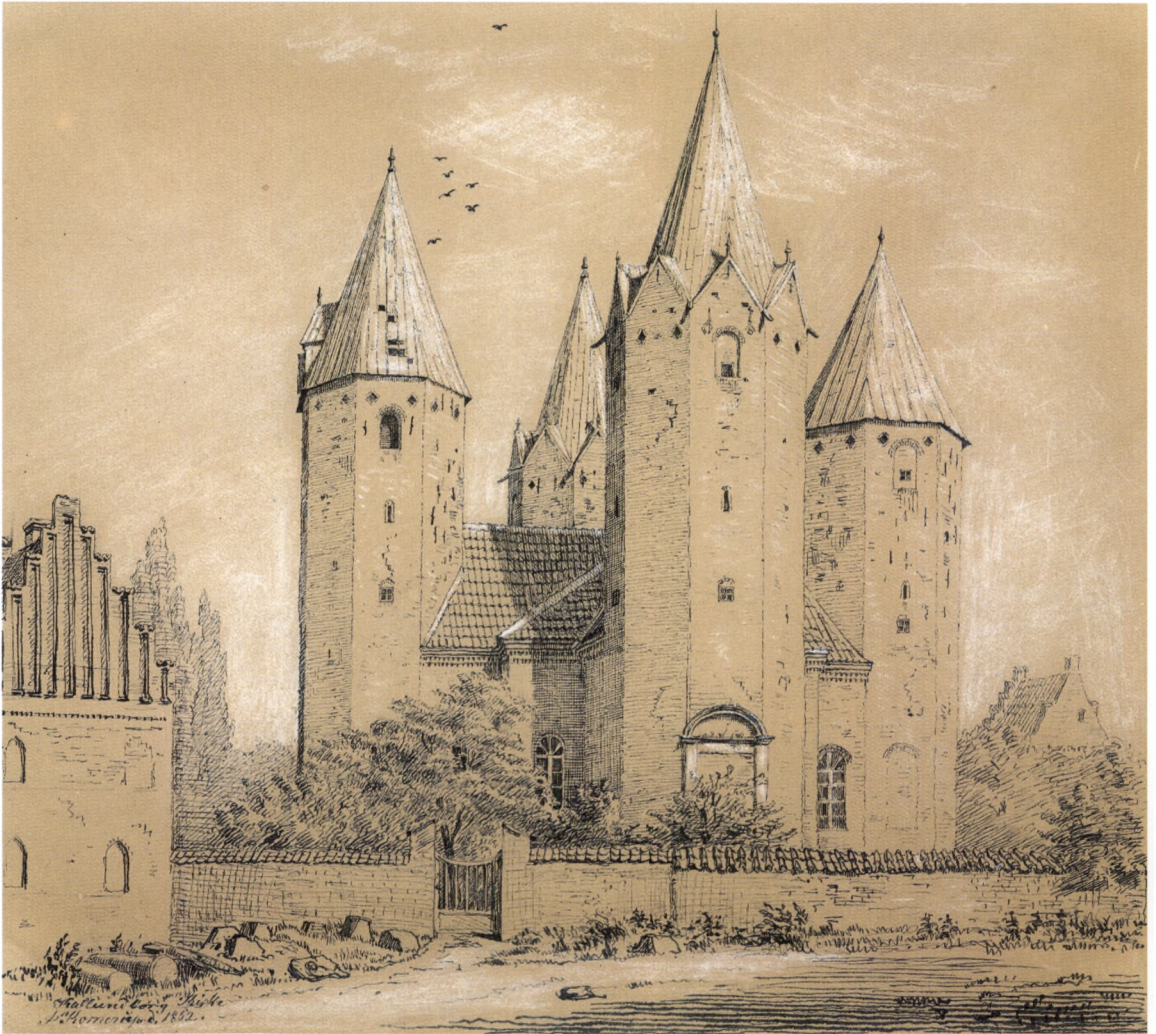

Fig. 111. Kirken, set fra nordvest. Pennetegning ved Jacob Kornerup, dateret 1852. - The church seen from the north-west. Ink drawing by Jacob Kornerup, dated 1852.

ning. Uden Piller vil Kirken indvendig unægtelig vinde i Rumlighed, Lys og Skønhed». ⁵² Efter et besøg i den tidligere så mørke kirke juni 1828 udtalte den topografiske forfatter J. H. Larsen samme mening: »Når nu Ornamenterne afpasses efter de smukke lyse Vinduer...har Sammenstyrningen i den Henseende været meget heldig«. Granitpillerne, der nu var ført ud på kirkegården, foreslog han benyttet til en portal. ⁸⁴

Endnu 1829 udsatte Stiftsovrigheden tre forslag til gipsdække eller hvælving i skibet. ⁸⁹ I foråret 1830 godkendte Direktionen for Sjællands offentlige Stiftelser imidlertid fremsendte tegninger til et gipset loft og istandsættelse af væg-

pillerne, foruden overslag ved murermester Lindemann og tømrermester Müller. At man fra Kirkeinspektionens side ikke forestillede sig gipsdækket som en midlertidig løsning, viser en forespørgsel i juli om tilladelse til at benytte to af granitpillerne til S. Olai kirkegårds nye portal. 11. juli 1831 rejste man stilladser i kirken og satte skillevæg op mod koret. 7. okt. var den indvendige istandsættelse fuldført, og rummet stod i denne skikkelse indtil 1867 (jfr. fig. 41-42). Når kirkens reparation først meldtes tilendebragt 18. nov. 1833, gjaldt dette formentlig hovedsagelig ikke-specificerede arbejder på bygningens ydre, bl.a. våbenhuset (s. 3107). ⁵²

MIDTERTÅRNETS GENREJSNING OG KIRKENS RESTAURERING 1867-71

Forhistorie. Efter at kirken på ny var taget i brug syntes planerne om genskabelse af midtærtårnet skrinlagt, ikke blot af økonomiske årsager, men tillige af æstetiske.²³³ Da biskop Mynster 1838 visiterede kirken, som han kalder »mere synderlig end smuk«, mente han, at der nok måtte opspares i flere hundrede år!, såfremt man skulle have råd til på ny at oprejse det femte tårn. Og i øvrigt »ville vel Kirkens udvortes Anseelse, men neppe det Indre vinde«.²³⁴ At man ved anskaffelsen af et nyt orgel 1844 kun fik lov til at benytte renterne af den 1828 indsamlede kollektkapital, skyldtes dog, at de centrale myndigheder fortsat ønskede tårnet genopført.²³⁵ Dette fremgår endvidere af, at arkitekten Jens Paul Jacobsen, foruden for sit arbejde med orgelpulpituret, 1844 fik betaling for at beregne udgifterne ved genopførelsen af midtærtårnet.²³⁶ Et usigneret og udateret snit af kirken med angivelse af mål på midtærtårnet (fig. 110) skal muligvis henføres til Jacobsens arbejde.

At ikke alle fandt kirkens udseende attraktivt, fremgår af H. C. Andersens bemærkning fra 1850 om »den gamle Kirke, der er vanziret med store Glas Ruder«.²³⁷ Og i 1850'erne gav bygningens fremadskridende forfald, navnlig vedrørende tårnenes murværk og spir, stødet til en hoveddistandsættelse, hvorved spørgsmålet om midtærtårnets genrejsning uundgåeligt måtte blive aktuelt. I oktober og december 1856 bestilte de kirkelige myndigheder et restaureringsforslag hos den unge arkitekt *Vilhelm Tvede*, der arbejdede for greven på Lerchenborg, bl.a. i Årby (s. 1459f.).²³⁸ Af breve i Tvedes samling (NM2) fremgår, at den nationalhistorisk interesserede brygger *I. C. Jacobsen* (»kaptajn Jacobsen«) allerede tidligere på året havde anmodet arkitekten om at fremme kirkens genskabelse.²³⁹ Henvendelsen affødte korrespondance med kgl. bygningsinspektør *F. F. Friis*,²⁴⁰ der i øvrigt mente, at midtærtårnets piller var fjernet for at få mere plads i kirken! Det ville derfor være forkert at genopstille søjlerne, og derved ødelægge »det fri og oplyste Rum i Kirkens Midte«.²⁴¹

Som grundlag for en planlagt restaurering udarbejdede Vilhelm Tvede først et sæt tegninger af kirkens aktuelle udseende (fig. 39-42), dateret februar 1857. Tegningerne samt en tilhørende beskrivelse af bygningens tilstand fremsendtes året efter tillige med to alternative restaureringsforslag, dateret 28. febr. 1858.²⁴²

I 1. projekt (tegningerne C. 1-3) tænkte man sig midtærtårnet genrejst over de bevarede granitsøjler, som skulle forbindes af buer og hvælv; endvidere en fuldstændig restaurering af mure, bjælker og tage samt indsættelse af nye støbejernsvinduer (med bly-

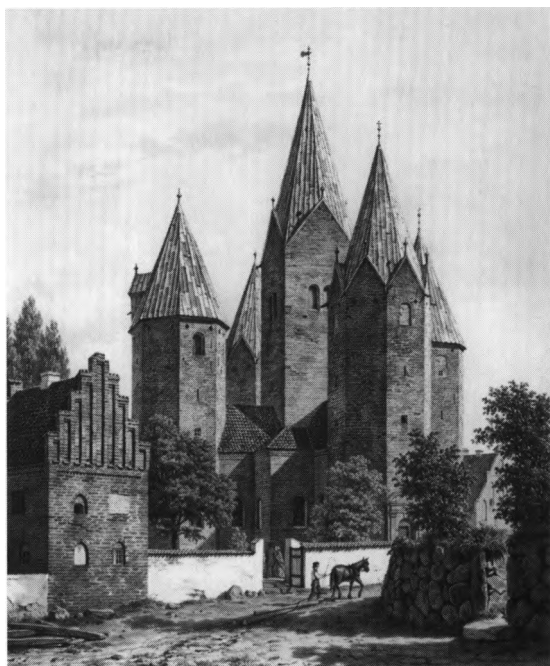

Fig. 112. Kirken, set fra nordvest med tegnet rekonstruktion af midtærtårnet. Litografi i Danske Mindesmærker efter tegning af Heinrich Hansen 1859. - *The church seen from the north-west with drawn reconstruction of the central tower.*

indfattet glas) og nye døre. Sakristiets døre og vinduer fornyedes også, mens våbenhuset og den nordvestre udvidelse skulle fjernes.

2. projekt (tegningerne B. 1-5) adskilte sig fra det første ved, at skibet her blev overdækket af en stor grathvælvning, hvilende på skibets mure. Vinduerne skulle blændes, og rummet i stedet belyses »paa en smuk Maade« gennem et stort ottekantet vindue (i toppen) og fire mindre vinduer i taget. Hvælvet, hvoraf en *†model* blev fremstillet,²⁴³ repræsenterede ifølge Tvede en løsning, som både var mere økonomisk og mere liturgisk hensigtsmæssig end genskabelse af det oprindelige søjlerum. Hertil kom, at »smagløse og stygge Forandringer« samt den meget begrænsede viden om midtærtårnets oprindelige konstruktion (granitsøjlerne, ældre menneskers erindring om tårnets udseende) gjorde enhver rekonstruktion overordentlig usikker.²⁴⁴

Tvedes andet restaureringsforslag vandt imidlertid ikke gehør hos den bygningskyndige ekspertise. Det fremgår af hans svar af 10. okt. 1858 til »Comiteen til at afgive Erklæring i Bygningssager«, hvis medlemmer, arkitekterne *G. F. Hetsch* og *Chr. Hansen*, påpegede: 1) at den projekterede hvælvning ikke svarede til kirken, 2) at skibets halvsøjler var tænkt nedbrudt,

Fig. 113. Kirken, set fra sydøst, fra det tidligere sygehus i Præstegade. Blyantstegning, signeret J. Madsen Bjørnstrup 1865. Kalundborg og Omegns Museum. - The church seen from the south-east from the former hospital in Præstegade. Pencil drawing, signed by J. Madsen Bjørnstrup 1865.

og 3) at Tvede i stedet burde overdække skibet med en kuppel.²⁴⁵

I sit svar redegjorde Tvede dels for de økonomiske begrænsninger, dels for sine kunstneriske overvejelser. Hvad sidstnævnte angik, havde han også selv oprindelig tænkt sig skibets indre som en »fuldstændig byzantinsk Centralbygning« (skitse medsendt), men havde opgivet »en proportioneret Kuppel«, der ville virke trykkende på ydertårnene i kraft af den nødvendige forhøjelse af mure, støttepiller, kunstige overgange fra firkant til ottekant etc. Han havde således helt bevidst valgt det billigere, rundbuede hvælv, som ikke forrede større indgreb end fjernelsen af skibets halvsøjler, der i øvrigt for den øvre halvdels vedkommende var helt nye og af små gule sten.

Tvedes spareprojekt blev imidlertid ikke vedtaget. Kommunalbestyrelsen i Kalundborg vedtog i februar 1859 at bevilge 10.000 rdl. og udtalte samtidig, at det var menighedens ønske, at »Kirkens Restauration bliver saa fuldstændig som mulig og saa meget som mulig i sin oprindelige Aand og Stil«.²⁴⁶

Af frygt for at Kultusministeriet måske alligevel ville godkende Tvedes 2. projekt, gik Mindesmærkedirektionens chef, arkæologen J.J. A.Worsaae nu energisk ind i sagen. I en skrivelse til ministeriet, dateret 30. april 1859, tog han på det bestemteste afstand fra tanken om at overdække skibet med en spidsbuet? hvælving.²⁴⁷ I stedet foreslog han, at man ud over den

helt nødvendige istandsættelse på tag og fag genrejste de fire granit søjler og skibets hvælv i overensstemmelse med de oprindelige forhold, som i øvrigt fremgik af bevarede tegninger (jfr. fig. 37-38).²⁴⁸ Såfremt der ikke kunne skaffes de nødvendige midler til tårnets opførelse, kunne dette afvente en tid, »naar Sansen for...Bevaringen af mærkelige gamle Kirkebygninger er bleven vakt i samme Grad hos os, som den alt er udviklet i flere andre af Europas Lande«. - Skulle forslaget mod forventning blive afvist, måtte han indtrængende opfordre til, at man nøjedes med den nødvendige istandsættelse af det ydre og foreløbig lod det indre urørt. Vel stod interioret »som et skandaløst Minde om den Maade, hvorpaa man for ikke mange Aar siden her i Landet restaurerede et af vore mærkeligste Bygningsværker fra Valdemarernes Tid«; men Tvedes forslag til et hvælv ville kun gøre ondt værre og samtidig ødelægge mulighederne for »at restaurere paa en værdig Maade en Kirke, som er opført af Esbern Snare, som er omtrent enestaaende her i Norden, og som nu er Kalundborgs eneste Mindesmærke om dens gamle Glands og Betydning i Danmarks Historie«.

Det lykkedes Worsaae ved effektiv agitation og information at få Tvedes hvælvprojekt afværget og skabt stemning for søjlerummets (og midtertårnets) rekonstruktion.²⁴⁹ Et væsentligt led i hans kampagne var udsendelsen af en moderne bygningsarkæologisk monografi, »Kallundborg Kirke«, der udkom 1860 som 1. hefte i serien *Danske Mindesmærker*. Forarbejderne hertil udførtes i juni 1859 i samarbejde med arkitekturtegneren Heinrich Hansen, hvis opmålinger, bl.a. af granit søjlerne (fig. 43), dannede udgangspunkt for to af bogens illustrationer, der viste, hvorledes det oprindelige ydre og indre ville kunne genskabes (fig. 112, 114). Sognepræst og medlem af Kirkeinspektionen, Christian Hoskier, støttede også tanken om en fuldstændig restaurering af kirkens oprindelige udseende. I forbindelse med Worsaaes ophold i Kalundborg, effektuerede han dennes ønske om en mere passende opbevaring af de uden for kirkegården henliggende søjledele (jfr. fig. 111), der »er ubetinget værdige til Fredning... De er nemlig de største Granit søjler, der med tilhørende Capitæler og Sokler er levnedes her i Landet fra Valdemarernes Tid, og de er som Følge heraf nogle af de mærkeligste Prøver paa Datidens ejendommelige Arkitektur, vort Fædreland har at opvise«.²⁵⁰

13. aug. 1859 anmodede Stiftsøvrigheden gennem Kirkeinspektionen om et overslag på udgifterne alene til den nødvendige istandsættelse af kirkens ydre, nye vinduer indbefattet. Året efter udarbejdede Tvede yderligere to overslag: Det første, dateret 24. marts 1860, var en revideret udgave af projektet til istandsættelsen af det ydre med nye bjælkelag og tagværker i ydertårnene, blot forhøjet med udgift til blybklæd-

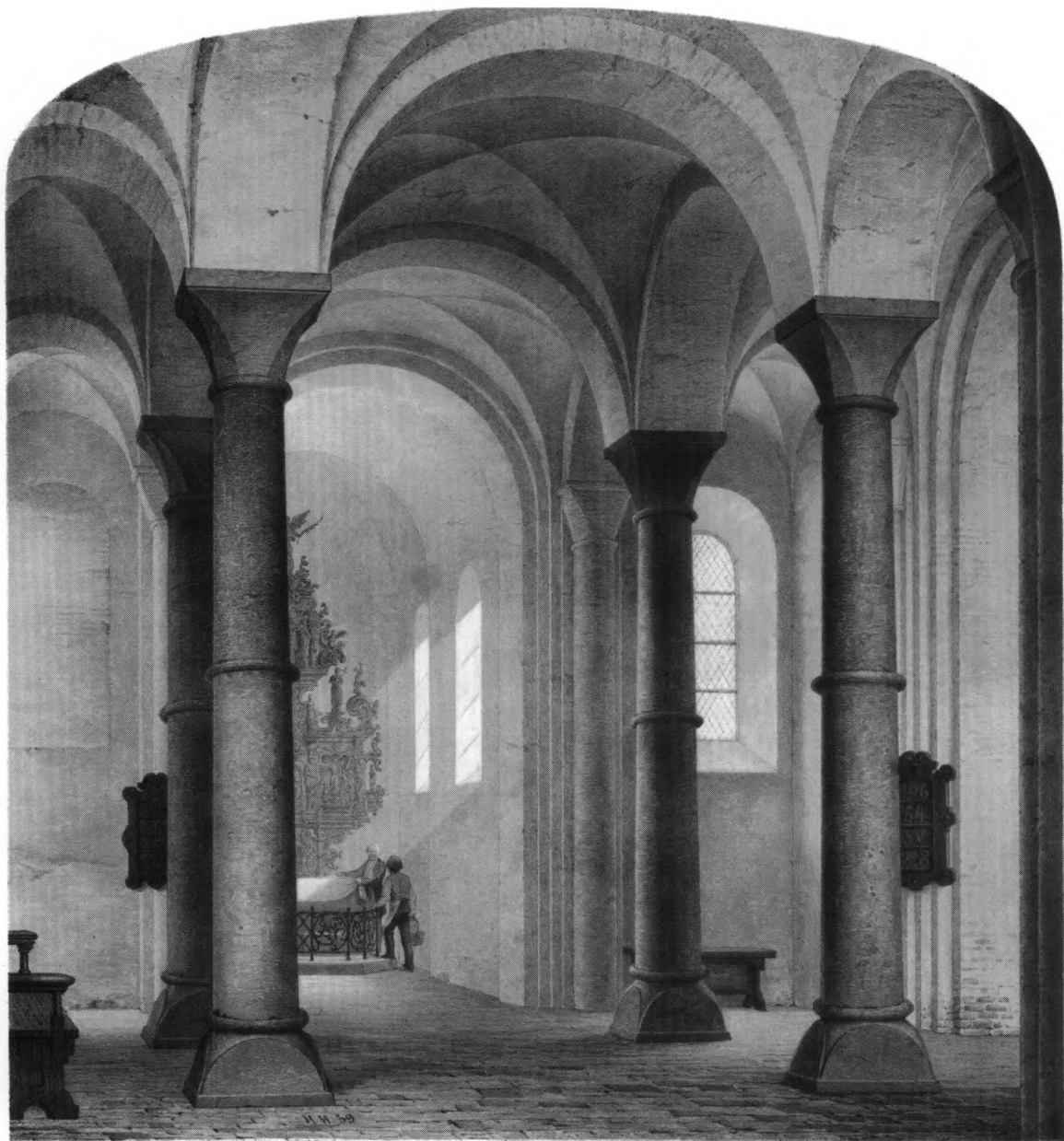

Fig. 114. Indre, set mod øst med tegnet rekonstruktion af skibets piller og hvælv. Litografi i Danske Mindesmærker efter tegning af Heinrich Hansen 1859. - *Interior to the east with drawn reconstruction of the nave's pillars and vaults.*

ning i stedet for skifer. I et efterfølgende overslag fra 9. maj 1860 fremlagdes de forventede udgifter ved en fuldstændig istandsættelse af det indre med genopstillingen af søjlerne og et interimistisk tag over skibet, indtil man besluttede sig for midtertårnets opførelse.²⁵¹ Efter nedsættelsen 19. april 1862 af Det særlige Kirkesyn blev restaureringsspørgsmålet på ny ta-

get op i forbindelse med Synets besigtigelse 17. juli samme år. Beretningen, som var forfattet af kunsthistorikeren *Niels Laurids Høyen*, mundede ud i en anbefaling af, at man lod Tvede arbejde videre på sit fuldstændige restaureringsprojekt fra 1857-58 (Litra C. 1-3) og benytte det som grundlag for reviderede tegninger med »de Forandringer, som et længere Stu-

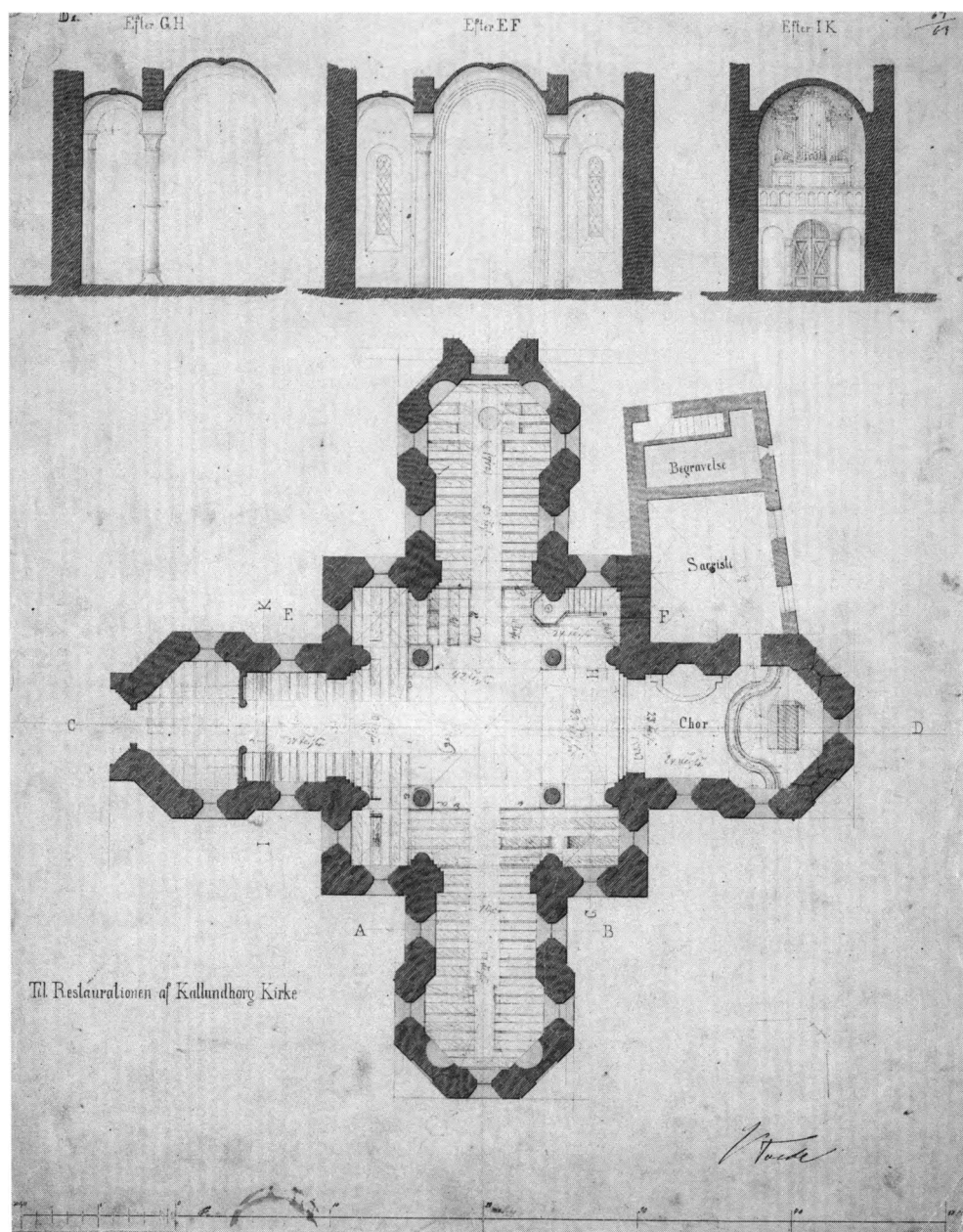

Fig. 115. Plan og snit. 1:300. Restaureringsprojekt ved Vilhelm Tvede 1863. - *Plan and section. Restoration project by Vilhelm Tvede, 1863.*

dium og et nøjere Bekendtskab med Bygningen har sat ham i Stand til at foretage«. ⁷⁵

22. maj 1863 afsendte Tvede sit reviderede forslag, ledsaget af tegningerne fra 1857, som illustrerede kirkens aktuelle tilstand (fig. 39-42) samt seks nye (Litra D. 1-6), der illustrerede den påtænkte restaurering (fig. 115-19). ²⁵² Ministeriet videresendte 8. juli materialet til Det særlige Kirkesyn, som ved sit møde i

Kalundborg den 14. anbefalede projektet til udførelse; ⁷⁵ men de dramatiske begivenheder omkring krigen mod Preussen 1864 medførte herefter en midlertidig standsning i det videre forløb, og Høyens motiverede anbefaling affattedes først i august 1864. ²⁵³

1866 pressede Det særlige Kirkesyn Kultusministeriet for en afgørelse. Et revideret overslag fra 17. juli

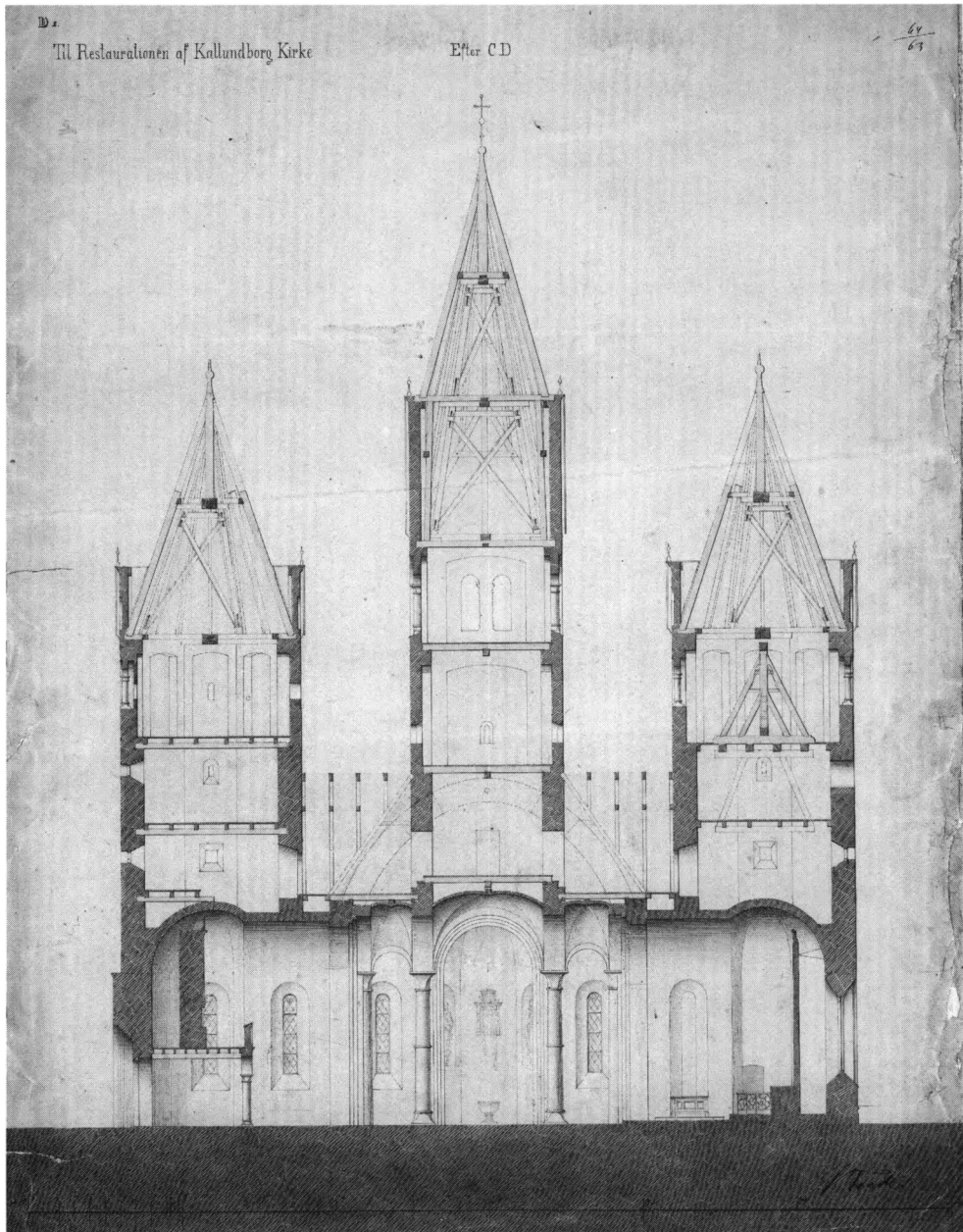

Fig. 116. Snit efter øst-vestaksen, set mod nord. 1:300. Restaureringsprojekt ved Vilhelm Tvede 1863. - *Section of the east-west axis looking north. Restoration project by Vilhelm Tvede, 1863.*

samme år viste, at omkostningerne måtte forventes at stige med 10% på grund af det fremadskridende forfald,²⁵⁴ og i Synets redegørelse fra 23. juli talte Høyen nu med store bogstaver og støttede Kirkeinspektionens indstilling, der opstillede et valg mellem at påbegynde restaureringen efter Tvedes tegninger eller nedtage ydertårnernes overdele. Valgtes sidstnævnte løsning, ville det være ensbetydende med at opgive

bygningen og i stedet anvende de til rådighed stående midler til at »fortsætte Ødelæggelsen af en Kirkebygning, der staaer ene i sit Slags...«.²⁵⁵

Restaureringen 1867-71. 9. nov. 1866 vedtog Kultusministeriet at følge Kirkeinspektionens indstilling og bevilge midler til kirkens fuldstæn-

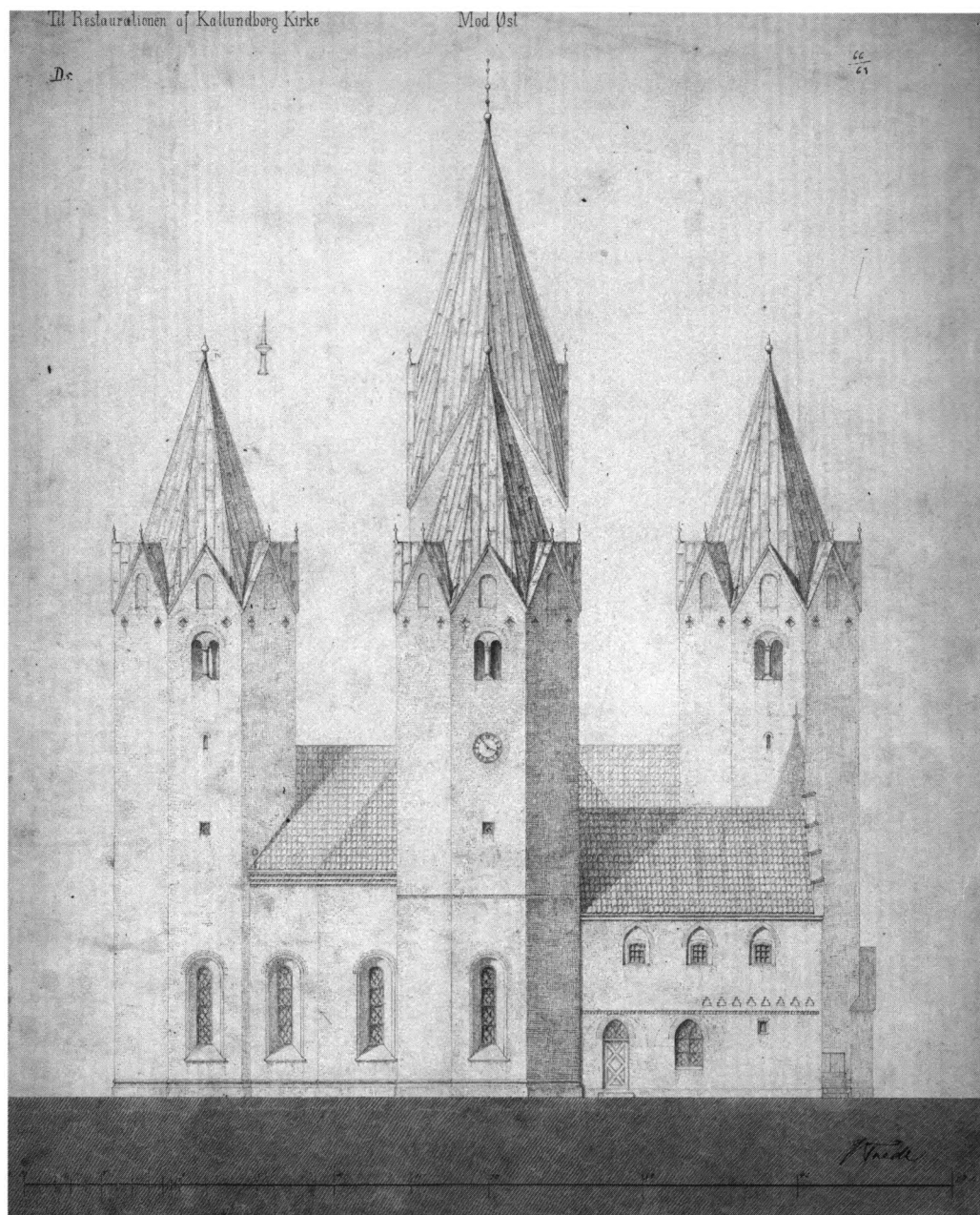

Fig. 117. Facade mod øst. 1:300. Restaureringsprojekt ved Vilhelm Tvede 1863. - East facade. Restoration project by Vilhelm Tvede, 1863.

dige restaurering, som tænkes gennemført i løbet af en syvårig periode. Centraltårnets genopførelse udskød man indtil videre.²⁵⁶ 3. maj 1867 kunne forberedelsesarbejdet tage sin begyndelse,²⁵⁷ og allerede ved Synets møde 18. juli 1868 var skibet færdiggjort med genopstilling af søjlerne og hvælvslagning.⁷³ På denne baggrund

kunne Tvede samme år meddele rigsdagsmand Krabbe, at man var et år forud i forhold til planen, hvorfor det ville være både muligt og ønskeligt at udføre de resterende fire års arbejde på kun to, hvorved kirken og dens fire tårne kunne stå færdige allerede 1871.²⁵⁸

Ved synsforretningen året efter, 26. juli 1869,

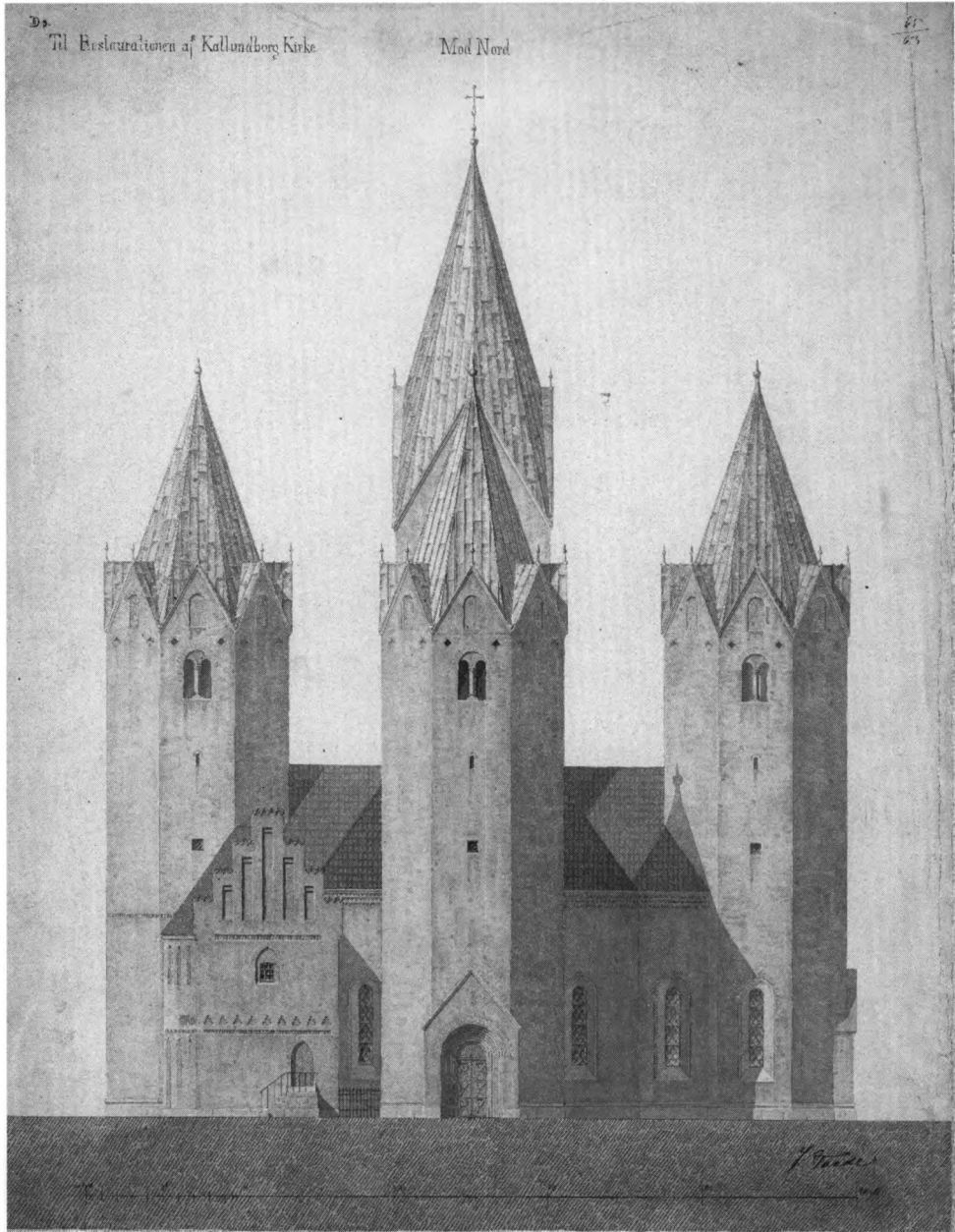

Fig. 118. Facade mod nord. 1:300. Restaureringsprojekt ved Vilhelm Tvede 1863. - North facade. Restoration project by Vilhelm Tvede, 1863.

var tre af korsarmene indvendigt istandsatte, det søndre tårn både ud- og indvendigt, og man forventede det vestre færdigt og det nordre påbegyndt inden årets udgang. Den overraskende hurtige arbejdsgang og de heraf følgende besparelser gav Kirkeinspektionen mulighed for at ansøge om frigørelse af den 1828 indsamlede

kollektkapital og således alligevel inkludere midtertårnet i det igangværende arbejde.²⁵⁹ 19. nov. fremsendte Tvede nye, reviderede tegninger til midtertårnet (fig. 120-21), ledsaget af overslag med separat vægtberegning.²⁶⁰ Ministeriets godkendelse forelå 30. maj 1870,²⁶¹ og allerede ved besigtigelsen 30. aug. 1870 kunne Sy-

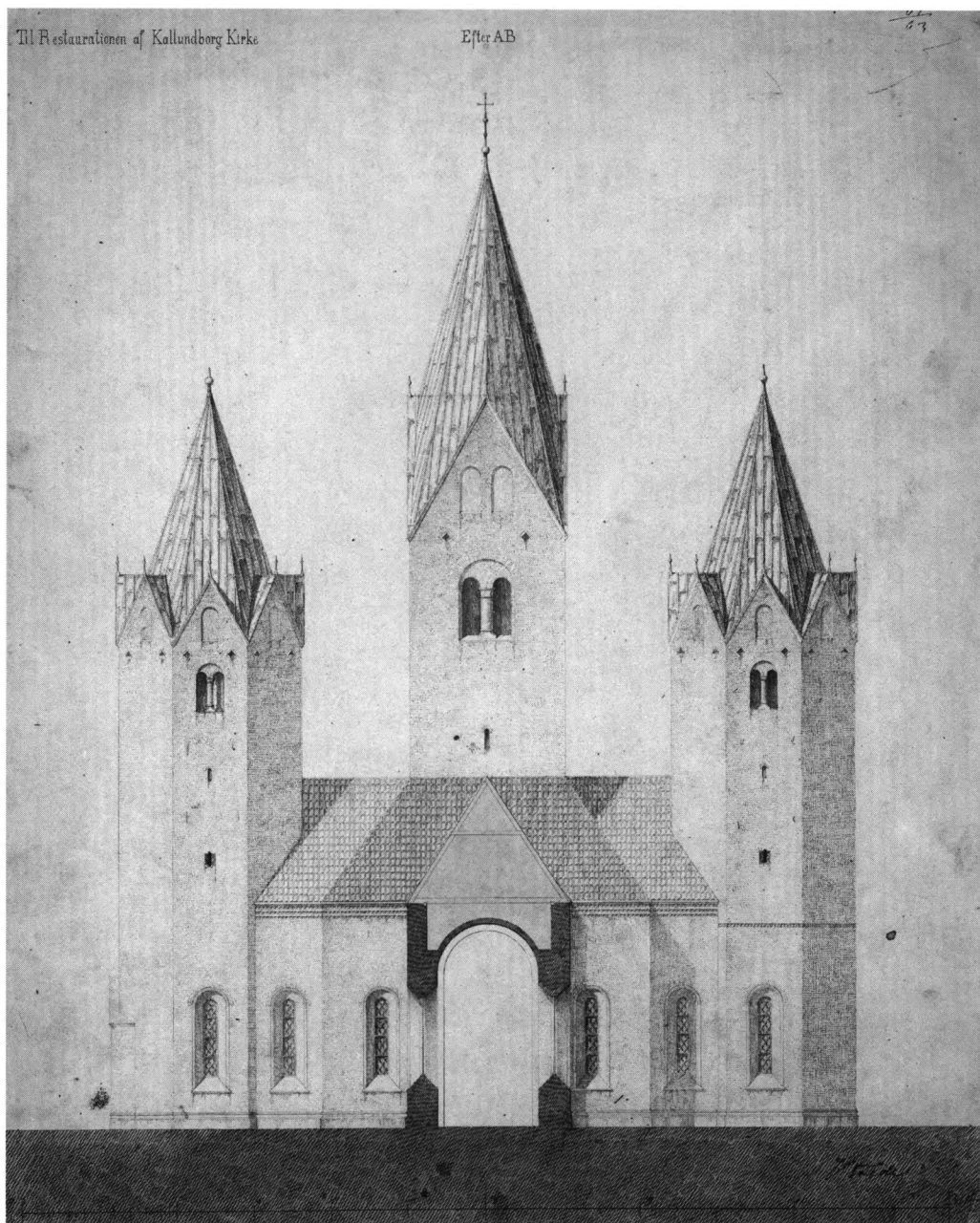

Fig. 119. Tværsnit i søndre korsarm, set mod nord. 1:300. Restaureringsprojekt ved Vilhelm Tvede 1863. - *Cross-section of south transept looking north. Restoration project by Vilhelm Tvede, 1863.*

net melde, at ydertårnene stod kobberklædte, samt at der for nylig var holdt rejsegilde på midtertårnet. 9. aug. 1871 var alle tårne helt færdige tillige med sakristiet, hvortil Tvede samme år havde udført tegninger (fig. 101) »i den oprindelige stil«. ⁷⁵

Kirkens indvielse fandt sted søndag 24. sept. 1871 ved en festgudstjeneste, hvortil et stort antal honoratiorens med kultusminister Hall i spidsen var indbudt. Pastor Hoskier og arkitekt Tvede blev udnævnt til riddere af Dannebrog, og ved den efterfølgende festmiddag dvælede

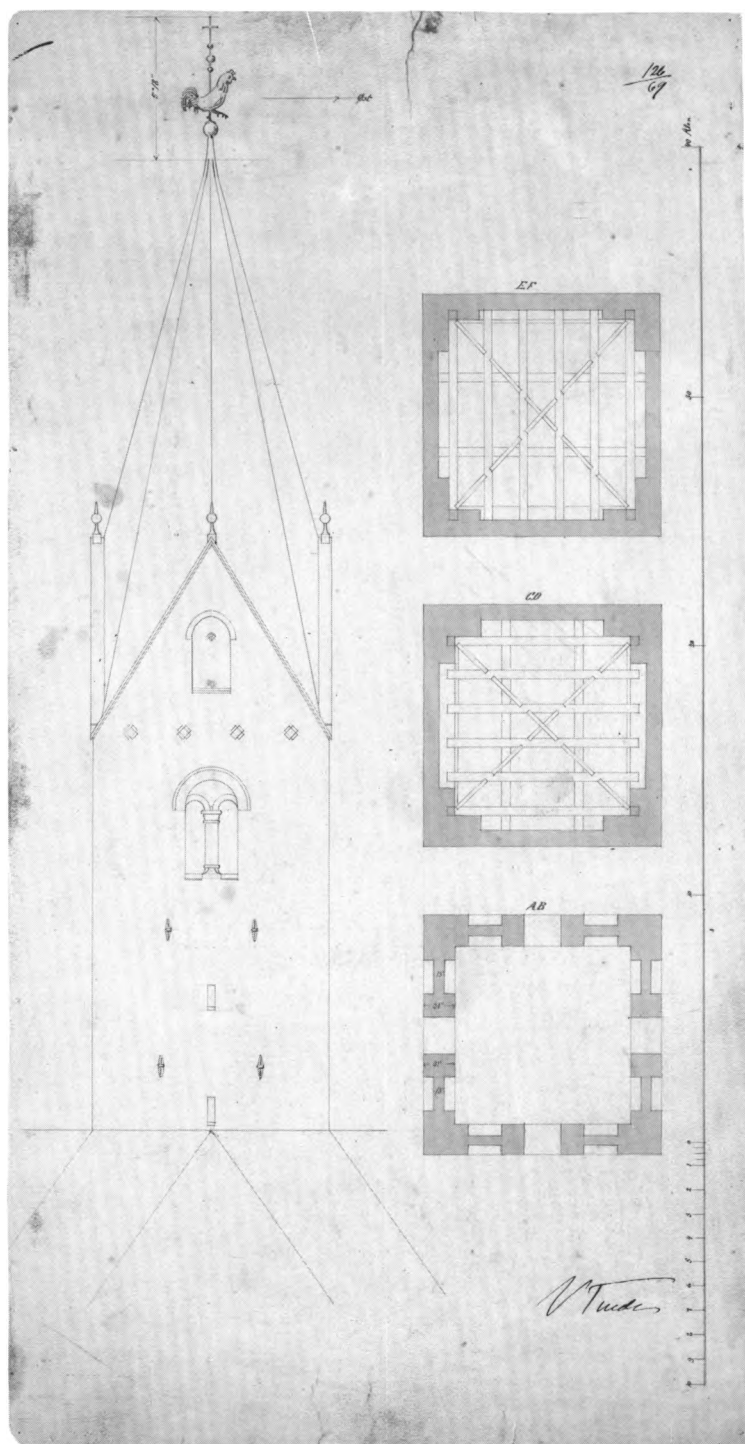

Fig. 120. Etageplaner og facade af midtertårn. 1:200. Restaureringsprojekt ved Vilhelm Tvede 1869. - *Storey plans and facade of the central tower. Restoration project by Vilhelm Tvede, 1869.*

kultusministeren ved den særlige nationale symbolværdi, som lå i, at man i en »Adspjaltens og Modløshedens Tid« alligevel havde formået at stå sammen og genrejse den 700 år gamle kirke fra fædrelandets storhedstid under Valdemarerne, hvis allerbedste navne - takket være en elsket digter (Ingemann) - stod klart i folkets bevidsthed.²⁶²

Arkitekt og håndværkere. Vilhelm Tvedes konduktør og daglige leder på byggepladsen var muremester C. H. Møller. Genopstillingen af granit søjlerne samt den øvrige istandsættelse af kirkens skib udførtes af muremester Carl Ette,⁵³ mens muremester Jørgensen stod for alt udvendigt arbejde, herunder tårnene.²⁶⁰ Smedemester I. Andersen udførte arbejde på muranker, og snedkermester O. Dahl leverede døre og lemme. Stenhuggerarbejdet leveredes af K. Nielsen & Søn, København (granit søjlerne) samt af Hingel fra Kalundborg.

Den fornyede kirke (jfr. fig. 45-46, 63) adskilte sig først og fremmest fra tilstanden før restaureringen ved at midtertårnet var genrejst over de atter opstillede granit søjler. Men herudover var gennemført en lang række ændringer, som i princippet sigtede mod at genskabe kirkens oprindelige udseende. Senere tilføjelser som våbenhuset og udvidelsen mellem nordre korsarm og sakristiet var derfor blevet fjernet, og sakristiet bibeholdtes kun, fordi det med Høyens ord »formentlig ikke kan undværes«.

I det ydre fjernedes gammel skalmur, hvorefter facaderne istandsattes med store røde muresten (jfr. fig. 61), og åbningerne fra nordvest-udvidelsen tilmuredes på ny. Der indsattes 24 nye vinduer med blyindfattede ruder, hvis murede indfatning havde udvendig profil svarende til de oprindelige forhold (jfr. fig. 75). Nordportalen genåbnedes, mens den hidtidige hovedindgang i østre korsarm blændedes. Her afdækkedes efter fjernelsen af våbenhuset det oprindelige buestik, mens de to øvrige indgange fornyedes på nær granitkarmene og tympanon i vest (jfr. fig. 122). Det nye tagværk blev hængt med vingetegl som førhen, men nu sortglaserede.

Særligt krævende var naturligvis tårnene. På

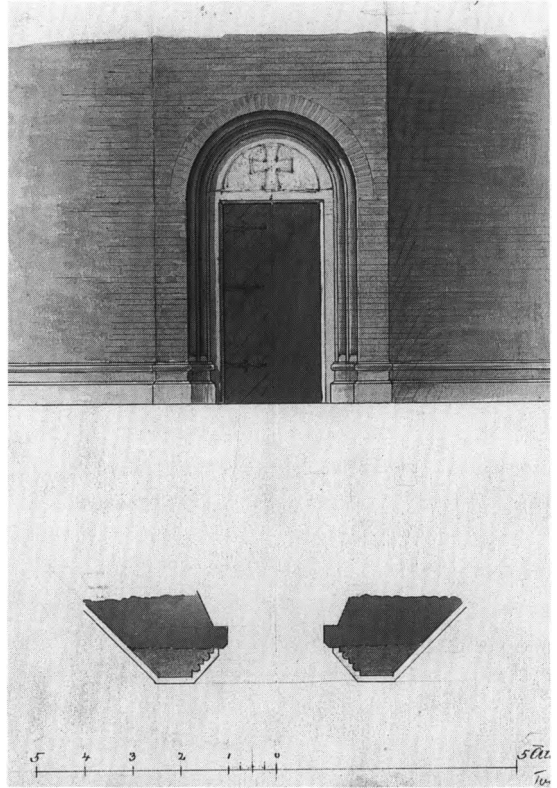

Fig. 122. Udkast til vestportal (s. 3127). 1:100. Udateret tegning ved Vilhelm Tvede. - *Proposal for the west portal.*

hvert af ydertårnene opsattes otte små spids-gavle, prydet af spidsbuet blænding og kronet af brandstang. Vinduerne til de to nederste stokværk fik udvendig rektangulær lyssprække, mens man med udgangspunkt i Høyens skitse fra 1832 (jfr. fig. 33), gengivet i Worsaaes monografi (Worsaae & Hansen s. 3), rekonstruerede de særprægede glugger i øvre stokværk med søjler af cement. I det østre tårn udelod man den indvendige niche bag søjlerne af hensyn til åbningernes funktion som glamhuller.

Samtlige tårne blev kobbertækkede over nye tagværker, ligesom adskilligt tømmer i ydertårnenes etageadskillelser fornyedes.

Den mest markante fornyelse af kirkens indre var naturligvis genopstillingen af de fire granit-søjler, hvis gamle dele for hovedpartens vedkommende kunne genanvendes. Stenhuggerfirmaet K. Nielsen & Søn, København, omhuggede 10 gamle led og leverede 6 nye (jfr. s.

3086). Den oprindelige tanke om at bruge de gamle søjlefundamenter måtte opgives, og i stedet opstilledes søjlerne på støbte fundamenter af beton.²⁶³

Halvsøjlerne omkring buerne til korsarmene fornyedes, bl.a. med baser og kapitæler. Endvidere fik skibet halvtstens grathvælv, hvilende på gjordbuer mellem søjlerne. I koret fjernedes søjlerne omkring nichen bag degnestolen, og i stedet benyttedes blændingen, hvis rundbue stammede fra et oprindeligt vindue som indramning af døbefonten. I vestre korsarm udskiltes tårnunderdelen som *våbenhus* formedelst en mur, der tillige bar orgelpulpitrets facade (jfr. fig. 45). Dette arrangement var i øvrigt allerede foregrebet under det tidligere orgelpulpitur, hvor der var etableret et vindfang med trappe til pulpituret (jfr. fig. 41-42). Overalt lagdes nye gulve, og endelig fornyedes det indre med kalkmalede dekorationer (s. 3139) samt nyt inventar.

En sammenligning mellem Tvedes projekt fra 1863 (fig. 115-19) og den færdigrestaurerede kirke viser en række forskelle, af hvilke opbygningen af centraltårnet med nye tegninger og revideret overslag naturligvis er mest iøjnefaldende. Nogle af ændringerne er formentlig foretaget efter drøftelser med Høyen (jfr. s. 3119), hvis notater fra 1832 blev lagt til grund for ydertårnernes søjlelugger samt gavlblændingerne; andre ændringer er kommet til i lyset af forhold, som først afslørede under arbejdets gang (sydøstportalen, halvsøjlebaserne).

I det ydre ændrede Tvede både døre og vinduer. Således var det planen at bibeholde nordportalens murfremspring og give det tagformet afdækning. Vestportalen tegnedes analogt hermed; men de endelige dørpartier, hvortil udfærdigedes nye separate tegninger (fig. 122), fik ingen fremspring og en enklere udformning af stikket end det på det i nord oprindeligt bevarede. Sydøstportalen var ikke medtaget i 1863; men ved nedbrydningen af våbenhuset, må det oprindelige ydre stik være fremkommet, hvorefter døren bevaredes som udvendig blænding.

Også vinduerne undergik ændringer, såvel i antal som dimensionering. Korets polygonale skråsider fik alligevel vinduer, mens blændingen

af de tilsvarende oprindelige åbninger på søndre og nordre korsarm bibeholdtes; dog tilmuredes de herværende indre nicher fra restaureringen 1820-22. Hvad angår formen genskabtes den oprindelige ydre profil, som var bevaret mod sakristiets loft og allerede gengivet i Worsaaes monografi (jfr. s. 3118). Derimod formindskedes den 1863 projekterede højde, som antagelig havde været motiveret af ønsket om ikke at begrænse det indfaldende lys i forhold til den eksisterende tilstand.

Hvad angår ydertårnene ændredes de nedre stokværks lysåbninger; men nok så afgørende var det, at Tvede opgav den påtænkte nedbrydning af tredje stokværk og i stedet nøjedes med at rekonstruere søjleluggerne og opsætte nye spidsgavle. Med hensyn til sidstnævnte fik blændingerne nu i pagt med Høyens notater (jfr. fig. 33) tilspidset stik i stedet for rundt, og bundens sten lagdes ikke blot i siksakmønster, men tillige som fletværk, inspireret af mønstermurværk på kirkegårdsmuren og ligkapellets gavl (jfr. fig. 30 og 27). På indersiden forsynedes gavlene med de forstærkninger, der senere opfattedes som levn efter murtinder (s. 3047). Også spirenes tømmerkonstruktion fik anden skikkelse end oprindeligt tænkt.

For interiørets vedkommende var den vigtigste ændring halvsøjlernes kubeformede baser (jfr. fig. 62), som Tvede genskabte på baggrund af levn, afdækkede under restaureringen. En anden, mindre ændring var beslutningen om alligevel at bibeholde en dør mellem skibets nordøstre hjørne og sakristiet; hvad sidstnævnte angik, ændredes 1863-projektet betydeligt med nye vinduesformer, forbindelse til det hidtil lukkede ydre rum og retablering af den oprindelige loftsadgang (jfr. s. 3107 samt fig. 118 og 45).

Samtidens vurdering af Tvedes restaurering var høj, men arbejdet blev kritiseret af en mere arkæologisk bevidst eftertid, som gennemførte den fornyede restaurering 1917-21 (se ndf). Set i historisk lys må kritikken dog i nogen grad forstumme og afløses af forståelse for de begrænsninger - erfaringsmæssige såvel som økonomiske - Tvede var underlagt. Tværtimod må den teknisk kompetente opførelse af centraltårnet på

Fig. 123. Indre efter hovedrestaurationen 1867-71. Xylografi i Illustreret Tidende 1872 efter tegning af C. V. Nielsen. - Interior after the major restoration of 1867-71. Xylograph in »Illustreret Tidende« 1872, after the drawing by C. V. Nielsen.

de genrejste granit søjler vække beundring. Det må også erkendes, at de ovennævnte ændringer af 1863-projektet i det væsentligste udtrykte en stræben efter at virkeliggøre idealet om genskabelse af det oprindelige. Den mest frapperende afvigelse herfra var fjernelsen af portalfremspringene.

En mindetavle, af grå sandsten, 40x67 cm,

med fordybet versalindskrift, opsattes i vestre korsarms våbenhus på den nordvestre væg: »Kirken byggedes c: MCLXXI. Midtertaarnet nedstyrtede den VII Sept. MDCCCXXVII. Ved Bidrag fra Staten og Commvnen gienreistes Midtertaarnet MDCCCLXX. Og Kirkens Restauration fvldendtes MDCCCLXXI«.

GENRESTAURERINGEN 1917-21

Fugt i murværket, bemærket allerede 1877, og de heraf følgende skader på kirkerummets kalkmalede dekoration var den indirekte anledning til kirkens genrestaurering. Efter at man ved synet 1905 havde besluttet at overkalke Kornerups dekorationer og erstatte dem med en ny udsmykning ved Joakim Skovgaard (jfr. s. 3139) fandt man ved undersøgelser af murene både levn af middelalderlige kalkmalerier og hidtil ukendte arkitekturdetaljer. Vigtigst af sidstnævnte var de forsænkede halv søjler, som havde prydet buevangerne mod østre og vestre korsarm (jfr. fig. 124). I lyset heraf anmodede Kirkesynet 1906 ministeriet om at stille den påtænkte dekoration i bero og i stedet lade kirkens arkitekt, Hans J. Holm, foretage en fuldstændig undersøgelse af kirkens indre med henblik på eventuel istandsættelse af rummet i overensstemmelse med de oprindelige forhold.

Fig. 124. Afdækning af forsænkede rundstave i søndre vange af østre korsarmsarkade (s. 3090, 3130). Mouritz Mackeprang fot. 1906. - *Uncovering recessed roll moulding in the south jamb of the east transept's arcade.*

Efter nogle års forløb overdroges opgaven 1914 til Andreas Clemmensen, der fremlagde et restaureringsforslag på grundlag af en fornyet undersøgelse af kirkens indre. 1916 kunne denne påbegynde genrestaureringen i samarbejde med sønnen Mogens samt Fr. Jensen. Arbejdet, som var afsluttet 1921 - 50 år efter Tvedes restaurering - omfattede både det indre og det ydre. Mogens Clemmensen har i monografien fra 1922 (Clemmensen & Lorenzen) givet en udførlig redegørelse for restaureringen, hvis mål var »at fremdrage og genfremstille alle de Enkeltheder, som man ved den forrige Restaurering havde overset eller misforstaaet, og som man nu havde større Forudsætninger og Erfaringer for at kunne forstaa end for 50 Aar siden, da Kendskabet til vore romanske Teglstenskirker var meget begrænset«. ²⁶⁴ Vigtige kilder til restaureringen er, foruden Mogens Clemmensens trykte beskrivelse, hans fotografier, notebøger og tegninger samt murerformand C. Jørgensens notater.

I det ydre omfattede genrestaureringen først og fremmest døre og vinduer. Døren i søndre korsarms østside genskabtes uden sikkert belæg med nye vanger og tympanon i granit, mens den brede indre niche blot krævede suppleringer (jfr. fig. 56, 67). Mere omfattende var arbejdet med genskabelsen af de to andre portaler. Her viste spor i murværket, at de udvendige fremspring havde haft aftrappet krone, hvis indbyrdes afvigende form med nogenlunde sikkerhed kunne følges. Vestportalens udvendige stik og profiler komponeredes frit i analogi med den gennem ældre tegninger kendte udformning i nord. Clemmensen var derimod ikke sikker på, at det var rigtigt at give vestportalens fremspring granitsokkel (jfr. s. 3068, 3075).

Samtlige vinduer fornyedes, og svarende til de oprindelige forhold indsattes nu vinduer på skråsiderne af søndre og nordre korsarms polygoner. Vinduerne, som rekonstrueredes i overensstemmelse med oprindelige forhold, reduceredes navnlig i højden (jfr. fig. 75), men også i lysningen, der sattes af kantstillede teglsten. Over- og undersmige blev dækket af hvidtede pudslag, og endelig anbragtes vinduerne en

Fig. 125. Stiftamtmand, biskop, provst og præster på vej til genindvielsen 17. april 1921. Fot. i Byhistorisk Arkiv. - *Procession on the occasion of the re-consecration the 17th April 1921.*

anelse højere. De to vinduer i skibets sydøstre hjørne, af hvilke halvdelen af det vestre var intakt, blev smallere, idet man her skulle tage hensyn til den nyopdagede vindeltrappe.

I det indre, som var genrestaureringens hovedopgave, blev væggenes og hvælvkappernes cementpuds afhugget. Flere spor af oprindelige enkeltheder fremkom herved og dannede udgangspunkt for yderligere tilnærmelse til oprindelige forhold. For skibets vedkommende fornyedes samtlige hvælv for at bringe deres forløb i overensstemmelse med sporene efter den oprindelige tilslutning langs væggene. Særlig omhu ofredes der på genskabelsen af de murede halvsøjlers baser og kapitæler. Der er dog her, navnlig for basernes vedkommende, tale om rekonstruktioner, behæftet med betydelig usikkerhed.

Den mest iøjnefaldende detalje var opdagelsen af velbevarede rester af sydøsthjørnets fremspringende vindeltrappe, som genopførtes på sikre spor, mens vindeltrappen til orgelpulpitureret i vestre korsarms våbenhus var en nyskabelse, omend i stil tilpasset kirkens arkitektur. I østre korsarm fjernedes nordvæggens niche til fordel for det oprindelige, blændede vindue sammesteds.

Rummets helhedsvirkning blev tilmed mar-

kant anderledes, fordi man lod vægfladerne stå i teglens mørkerøde farve med enkelte levn af den oprindelige bemaling (s. 3135), mens de pudsede undersider af hvælv, buer og muråbningernes oversmige trådte frem i kontrast hertil. Endelig lagde man nye gulve (s. 3132), og sakristiet blev underkastet en gennemgribende fornyelse (s. 3107).

Andreas og Mogens Clemmensens genrestaurering fremtræder som et mønstereksempel på den nye, mere arkæologisk bevidste restaurering, som indledtes med H. B. Storcks istandsættelser af bl.a. Tveje Merløse (s. 2972f.) og Ringsted, S. Bendt. Målet var fortsat genskabelsen af de oprindelige former, men ud fra grundigere forundersøgelser og bredere almen viden. Udgangspunktet for genfremstillingen af oprindelige detaljer var dog heller ikke i dette tilfælde altid fuldt ud tilstrækkeligt, og flere af løsningerne, navnlig vedr. døre og halvsøjlerne baseformer, kan kun delvis betragtes som autentiske rekonstruktioner (s. 3072f., 3090f.). I denne sammenhæng er det værd at notere, at arkitekt Storck på Det særlige Kirkesyns vegne over for Clemmensen beklagede, at man ikke havde haft lejlighed til at undersøge de fundne spor og drøfte restaureringens enkeltheder. Dette gjaldt navnlig et så markant parti som kirkens porta-

ler.²⁶⁵ Et væsentligt fremskridt, sammenlignet med ældre restaureringspraksis var en fotografisk dokumentation, som senere har muliggjort efterkritik af de gennemførte løsninger.

Som pendant til *mindetavlen* over Tvedes restaurering (s. 3129) godkendte Det særlige Syn 1928 opsættelsen af en ny tavle,⁷⁵ af grå sandsten, 40x76 cm, med følgende indskrift i sortmalede, fordybede versaler: »MCMXVII - MCMXXI blev Kirken istandsat og efter de fundne Spor ført tilbage til sin oprindelige Skik(k)else«. I vestre korsarms våbenhus på nordvæggen.

Kirken står i dag afgørende præget af de to hovedrestaureringer 1867-71 og 1917-21; dog er udover almindelig vedligeholdelse foretaget ændringer, som fortjener omtale. I 1940'ernes første halvdel skalmuredes midtertårnet, og i de andre tårne erstattedes alle maskinstrøgne sten med håndstrøgne. Endvidere fik småsøjlerne i øvre stokværks glugger murede skafter og kapitæler som på Høyens skitse (jfr. fig. 33). Efter krigen havde arkitekt Marinus Andersen i en årrække ansvaret for kirkens vedligeholdelse, jfr. bl.a. sakristi. I 1976 blev skibets og korsarmenes tegltage afløst af bly, og i det indre hvidtede man korets vægge af hensyn til den nyrestaurerede altertavle.

GULVE

Den nuværende gulvbelægning stammer fra restaureringen 1917-21 og udgøres af grøn- og brunglaserede teglstensfliser, fremstillet som kopier af middelalderfliser, fundet i gulvfyllden (se ndf.). Koret ligger to trin hævet over det øvrige kirkerum formedelst trin af granit, delvis tildannet af søjleskafter, som ikke kunne benyttes ved genopstillingen 1868.

†*Gulve*. 1) Middelalder. Der er øjensynlig ikke påvist levn af de oprindelige gulve, men ved restaureringen 1917-21 fandtes i fyldlagene under det eksisterende gulv *fliser* af brændt ler, 12x12 cm og 2,5 cm tykke. Det røde murstensgods var overtrukket af grøn, gulbrun og hvid glasur; enkelte fliser havde en dyb, diagonalridse, så de let

Fig. 126. Kongestolpe, antagelig fra midtertårnets *†*spir, nu opstillet i søndre tårns øvre stokværk (s. 3133). På billedet ses endvidere *granitkapitæl, *alterskranke og *dørfløj (s. 3085, 3158 og 3179). Ivar Hertzsprung fot. 1897. - *King-post, presumably from the central tower's †spire, now put up in the upper storey of the south tower. In the photograph from 1897 is also shown *granite Capital, *altar rail and *door.*

kunne halveres. 2) 16-1700'ernes regnskaber nævner lejlighedsvis reparationer af kirkens gulve med mursten. De mange begravelser med tilhørende ligsten udgjorde et særligt problem og krævede idelige opretninger af gulvfladerne. Således gav borgmester Peder Hansen 16. marts

1646 Oluf muremester befaling til at omlægge og jævne alt kirkegulvet.¹⁰ 1666 reparerede Anders og Mads muremester kirkegulvet, hvor det var sunket, og »Gulsteenene borte eller sønder«.⁵¹ 1732 betalte kirken for 1000 mursten til gulvet, som var ganske spoleret og skulle omlægges.²¹³ 3) 1820-22 fornyede man kirkens gulve i forbindelse med restaureringen. Gange, våbenhus og sakristi fik brændte sten på kant, mens der i koret lagdes fliser.¹⁹⁷ Ved midtertårnets fald 1827 ødelagdes dele af kirkegulvet, som fandtes »ganske ophøiet i Midten og nedtrykt paa Siderne af Faldet, formentlig formødelst derværende Begravelser«.²⁶⁶ 1831 indkøbtes til den efterfølgende reparation 2400 mursten.⁵¹ 4) 1853 besluttedes at give sakristiet brædegulv i stedet for det eksisterende murstensgulv, som var for koldt, når rummet benyttedes som skriftestol (s.d.).¹⁹⁷ 5) 1871 fik kirken som led i de afsluttende restaureringsarbejder nye gulve af store ottekantede fliser, vekslede med små kvadratiske (sorte eller røde).⁵³ Typen, som var særdeles yndet i 1800'erne med udgangspunkt i Københavns domkirke, ses på ældre gengivelser af kirkerummet (jfr. fig. 123). 6) 1883 fik sakristiet nyt gulv af brændte fliser, leveret af Knabstrup teglværk.⁵³

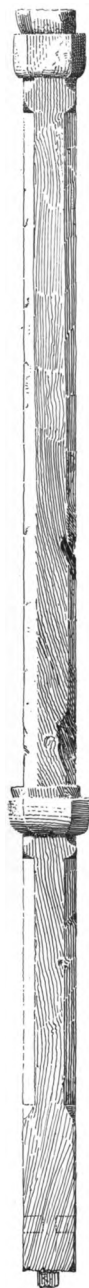
TAGVÆRKER OG TAGBEKLÆDNING

Samtlige tagværker er af fyr og stammer fra Vilhelm Tvedes restaurering 1867-71 (jfr. fig. 48 og 116). Kirkens ældre *†tagværker* er i nogen grad registreret på opmålinger fra tiden før restaureringerne 1820-22 og 1867-71 (jfr. fig. 38). Det mest interessante levn af kirkens middelalderlige tømmerkonstruktioner udgøres af en såkaldt *kongestolpe* af eg (fig. 126-27), som nu opbevares i sydtårnets øvre stokværk og formentlig stammer fra midtertårnets spir. Den er således i lighed med andre genstande, bl.a. granitsøjlerne og et kapitæl (s. 3085) taget i forvaring efter sammenstyrtningen 1827, antagelig med henblik på den planlagte genopførelse.²⁶⁷

Kongestolpen, hvorfra udtagne prøver ved en kulstof-14 analyse dateres til tidsrummet 890-1020, må efter al sandsynlighed være del af mid-

Fig. 127a-b. Kongestolpe, antagelig fra midtertårnets *†*spir (s. 3133). a. Detalje af nedre del med fortykkelse til understøttelse af spærenes stivere. HJ fot. 1995. b. Opmåling af bevaret del. 1:30. Målt og tegnet af V. Ahlmann 1904. - *King-post, presumably from the central tower's †spire. Detail of the lower part with thickening for support of the braces of the rafters, b. Measurement of the preserved part.*

tertårnets oprindelige spirkonstruktion.²⁶⁸ Den ca. 5 m lange stolpe, som oprindeligt har været længere, er bevaret fra det kvadratiske fodstykke med dets tap. Kongestolpen er særpræget ved at have bevaret to smukt profilerede, ottesidede fortykkelser med lille udadskrånende krave foroven. Omkring disse fortykkelser, der har understøttet og fastlåst vandrette stivere til tårnets gavle og spær, er stolpens hjørner affasede.

Middelalderlige spirkonstruktioner er af indlysende årsager særligt udsatte for vejrligets ødelæggelser, herunder lynbrande, og er derfor kun sjældent bevarede. Kongen fra Kalundborg er formentlig vort eneste levn af en spirkonstruktion fra 1200'erne og kan have indgået i en opbygning beslægtet med tårnspirene på Vor Frue i Andernach ved Rhinen.²⁶⁹ Mange spor og rester af søm vidner om de mange reparationer, som ifølge regnskaberne måtte foretages på det udsatte tårnspir. I tømrerne Jørgen Sørensen og Søren Jacobsens overslag over en reparation af kirkens tagværker hedder det bl.a. om midtertårnet, at der ud over de gamle stivere, som skulle fastgøres, behøvedes endnu 20, der skulle gå fra »holmstangen« og op i spærene.²¹³

Kirkens tage og spir dækkes nu af henholdsvis *bly* (oplagt 1976) og *kobber*. Sidstnævnte stammer fra restaureringen 1867-71, men er lejlighedsvis fornyet, bl.a. 1960 på midtertårnet (arkitekt Marinus Andersen). *

†*Tagbeklædning.* Kirkens regnskaber fra 1600'erne og videre frem giver levende indtryk af de mange udgifter, der har været forbundet med at vedligeholde beklædningen, navnlig på de fem tårnspir. Det fremgår endvidere, at der ikke er historisk belæg for disses kobbertækning, og det må antages, at såvel spirene som selve kirken har stået blyklædt i middelalderen; herom vidner også det fund af smeltet bly, som ved en tagbrand var løbet ned på hvælvingernes overside og langs skibets vindeltrappe.²⁷⁰

Mens tårnenes spir stod blytækkede indtil 1867-71 (og 1827), var forholdene mere komplicerede for selve kirkens vedkommende, d.e. skibet og korsarmene. Her viser regnskaberne nemlig, at man etapevis udskiftede bly med tagsten, som var billigere end bly og samtidig muliggjorde genanvendelse af det kostbare metal til spirene. Allerede 1624 blev murermeister Andreas den Tyske således bestilt til at reparere sønderslåede tagsten og hulsten over koret »og andetsteds«, formentlig de samtidigt istandsatte »kapeller«, vel sakristiet og våbenhuset, som aldrig nævnes med andet end tegltage.⁵¹ 14. juli 1636 lagde Erik murermeister sammen med en

kalkslager nyt tag på den vestre side af kirken,⁵¹ og 1656-57 lagde Christen murermeister hulsten (munke og nonner) på det nordre tag, hvor blyet optoges.¹⁰

Muligvis stod halvtaget over skibets nordøstre udbygning en tid lang blytækket, hvis ikke Jost murermeisters arbejde 1640 med at lægge bly mellem sakristiet og kirkens nordre side blot angik inddækning af afløbsrenden sammeds.¹⁰ Regnskaberne tyder også på, at tagene over korsarmene, bortset fra koret, beholdt deres blyklædning længere end selve skibet. Blytækker Poul Christensen reparerede således 1676 dele af tagfladerne mellem midtertårnet og ydertårnene i vest og nord.⁵¹ Endnu 1713 og 1715 reparerede blytækker og murermeister Isak Petersen fra Torbenfeldt tagene mellem tårnene.⁵¹ 1718-19 havde den nordøstre udbygning dog tegltag,²⁷¹ og 1733-34 aftog man blyet og lagde tegl på »de små udbygninger mellem tårnene« for herved at kunne hjælpe det store spirs blytag.⁵¹

Herefter stod kirken ifølge beskrivelse fra midten af 1700'erne med bly på tårnspirene, mens de øvrige tage var tækket med gammeldags halvrunde teglsten (munke og nonner).¹¹⁹ Problemerne med de blyklædte spir vedblev at plage Kirkeinspektionen, og kirkens betrængte økonomi gav anledning til, at man 1784 entrede med en underofficer ved rytteriet, Dandanell, som var blikkenslager i byen og skulle have udført blytækkerarbejde både i Sverige og Rusland! Dandanell tilbød en reparation for 100-150 rdl. mod de 1200 rdl., som en blytækker »Widt« havde forlangt. Samme anklagedes i øvrigt for at have snydt kirken ved tidligere at have brugt kit i stedet for bly til at lukke huller, gjort af »skarnsagtige mennesker«. Direktionen for De offentlige Stiftelser godkendte imidlertid ikke aftalen med Dandanell og lod i stedet hofblytækker Petersen syne spirene. Resultatet blev, at Dandanell sattes fra bestillingen, »da han end ikke var flikkeriet mægtig«, og arbejdet overdroges til hofblytækkeren.²¹⁴

1818 istandsattes hele blytaget og tegltaget,¹⁹⁷ og efter midtertårnets fald 1827 måtte tagene over skib og korsarme fornyes helt med nyt

tømmer og tagbeklædning af vingesten.⁵² Ved Tvedes hovedrestauration 1867-71 blev der på skib, korsarme og sakristi lagt sortglaserede vingetegl (jfr. fig. 63, 107).

FARVEHOLDNING

Ved restaureringen 1917-21 påvistes, at murene overalt indvendig og formentlig tillige i det ydre oprindelig var færdiggjorte med rødmaling og hvidt optrukne fuger i pagt med den normale murbehandling blandt romanske teglstenskirker.²⁷² I det indre kontrasterede de røde mure mod hvidpudsede flader i hvælvkapperne og muråbningernes oversmige. Muligvis for at mildne overgangen var der i vinduessmigen malet en bort, hvis tunger i rødt og hvidt var forskelligt ordnede i de to sider. Tungeborten konstateredes dog kun i korets nordvindue, hvor den var bevaret under senere kalkmalerier (jfr. fig. 133 og s. 3139). På vestvæggen i søndre korsarm sporedes langs hvælvets vederlag endvidere fragment af en bort bestående af skiftevis røde og hvide trekkanter. En lignende arkitektonisk dekoration kendes på en udvendig gesims fra Sejerø (s. 2003) og har måske været påtænkt som generel vederlagsmarkering.

Den oprindelige murbehandling er utvivlsomt vedligeholdt op gennem middelalderen og senere, navnlig som et middel til at maskere murreparationer. Således »overfarvede og forbedrede« murermester Andreas den Tyske 1624, hvad der var af brøstfældigt murværk på kirkens »kapeller« (korsarmene?).⁵¹ Ved en reparation af det udvendige murværk 1702 blev de fornyede partier anstrøget med rødt og penslet med hvidt, hvortil forbrugtes 1 tønde svinehår, 10 pd. mønje og ditto brunrødt.⁵¹ Tvede konstaterede ved sin undersøgelse af kirkens tilstand 1857, at murværket mange steder sås skalmuret med sten, der afveg fra det oprindelige materiale både i dimension og farve. Dette var søgt sløret ved at oversmøre murene med rød kalkfarve og hvid afstregning - en behandling, som til dels var slidt af og lod reparationer synlige.²⁷³

Hvornår de røde mure i kirkens indre er ble-

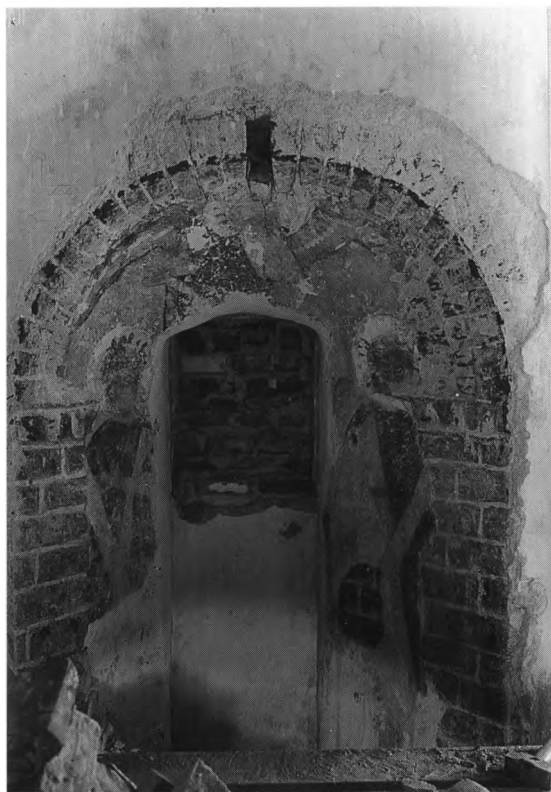

Fig. 128. Vindue i korafslutningens nordside med spor af arkitektonisk bemaling og kalkmalerier fra 1200'rne, jfr. fig. 133 (s. 3135, 3139). Mouritz Mackeprang fot. 1906. - *Window in the chancel's north end with traces of architectural decoration and mural paintings, 13th century, cf. fig. 133.*

vet dækket af hvidtekalk, vides ikke. På Laurids Nielsen Grams epitafium fra 1661 gengives rummet med hvide vægge (jfr. fig. 183), og 1693 lod borgmester Niels Siersted kirken kalke »dend til stor Zierlighed«.⁵¹ De hvidkalkede vægge, hvælv og lofter bibeholdtes indtil restaureringen 1867-71, da murværket dækkedes af cementpuds og kalkmalet dekoration (s. 3139).

Rummets pryd, de fire store stenpiller, var også malede og har måske været det fra kirkens opførelse. 1638 fik Søren maler betaling for at staffere dem,¹⁰ antagelig med marmorerede skafter og ringe, fremhævet med rødt (jfr. fig. 183). 1780 ønskedes pillerne marmoreret på ny;²⁷⁴ men arbejdet udsattes indtil videre, fordi der i en betænkning blev forespurgt, »om ikke

Fig. 129. Udkast til skydeskive for fabrikant J. Bang, som 1883 installerede kirkens varmeanlæg (s. 3136). Tegning, signeret V. Schultz. Fot. i NM. - *Proposal for target emblem for the manufacturer Mr. J. Bang, who installed the church's heating system in 1883. Drawing signed V. Schultz.*

det skulle være rarere at se dem i deres egen naturlige Stand, end naar de var overmalet, da ukyndige ej kan se, hvad de er af«. ²¹⁴

VARME OG LYS

Under kirkens hovedstandsættelse fremsatte Kirkeinspektionen ønske om et varmeanlæg, hvortil Tvede gav forslag 1867-68. ²⁷⁵ Af økonomiske grunde nøjedes man dog med at forbedre anlægget ved opmuring af varmluftkanaler i gulvene. ⁵³ Det hertil hørende dampopvarmingsanlæg installeredes 1883, da muremester C. H. Møller fik betaling for at nedlægge rør i de eksisterende kanaler. ⁵³

Opvarmningen skete fra et samtidig opført $\dagger$ kedelhus med høj skorsten (jfr. fig. 9-10) på kirkegårdens nordre del ved fattighuset. Herfra førtes dampen via en muret kanal til sakristiets gavl.

1895 indlagdes gas til belysning i kirkerummet, formedelst lysarme, fæstnet til stenpillerne (jfr. s. 3186). Synet protesterede mod udform-

ningen, og 1902-03 var lysekronerne ændret til gasbelysning. ⁷⁵ Elektrisk belysning installeredes i forbindelse med genrestaureringen 1917-21, ligesom nyt kedelanlæg ved samme lejlighed blev opsat i kirkeladen (jfr. fig. 26); dampopvarmningen er nu afløst af fjernvarme.

SOLUR

* *Solur* (fig. 130) 1711, udført af Andreas Gercken. Kvadratisk plade, 73x73 cm, af hvid marmor med poleret forside, hvorpå sortmalede indgravninger omkring kantmarkering: Foroven »Anno 1711« og på de tre andre sider timeangivelser med arabertal. I midten under årstallet en halv sol med radierende stråler. Viseren mangler, og de nedre hjørner er afslået.

1. sept. 1711 indkøbtes hos Andreas Gercken, »steenhugger udi Kiøbenhavn«, en ny »Soel=viiser«, som opsattes af muremester Niels Hansen og Niels Nielsen Møller. ⁵¹ Skiven, der ifølge Paludan (s. 119) sad på søndre tårn, er formentlig nedtaget efter tårnurets renovering 1834 (s.d.). ²⁷⁶ Skænket af malermester P. Holm 1935 til Kalundborg Museum (inv. nr. 3709).

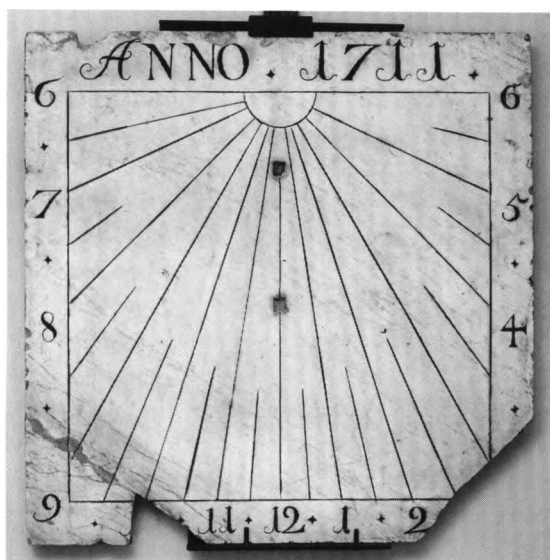

Fig. 130. **Solur*, udført 1711 af Andreas Gercken (s. 3136). I Kalundborg og Omegns Museum. NE fot. 1995. - **Sundial, made in 1711 by Andreas Gercken.*

VINDFLØJE

1870, den 28. sept., opsattes vejrhane med tilhørende fløjstang, kugle og kors på det netop genskabte midtertårn. Den plastisk formede, forgyldte vejrhane (fig. 131), som var fremstillet af kobbersmedefirmaet Mortensen i København, består af sammennittede kobberplader, hvorpå fjerdragstens enkeltheder omhyggeligt er punslet og ciseleret.²⁷⁷ Den usædvanlige vejrhane, som kan have mindet om kirkens renæssancevindfløj (se ndf.),²⁷⁸ var i øvrigt en eftertanke, idet Tvede i sit restaureringsprojekt fra 1863 afsluttede spiret med et kors (jfr. fig. 116).²⁷⁹ Den endelige version kan sammenlignes med guldgåsen fra Valdemarstårnet i Vordingborg, opsat 1871 i forbindelse med Tvedes restaurering af dette nationale symbol og udført af samme firma.²⁸⁰

†*Vindfløje*. 1) 1615 forgyldte Michell maler korset på det store spir med guld, købt i København. Korset kronede formentlig som nu en fløjstang med vejrhane og kugle, idet Bertel smed 1624 forbedrede og forlængede jernstangen som »knoppen og hanen« sad på. Samtidig fik kedelsmed Mikkil Tygesen betaling for et hoved til hanen foruden for »noget at forbedre bag på rumpen«.⁵¹

1661 reparerede (»forfærdigede«) Jørgen (Hansen) klokkestøber hanen og knappen med kobber, hvorefter Johan contrafeyer anstrøg dem med olie og farve.¹⁰

2) 1671, i forbindelse med hovedreparation af spiret, istandsattes fløjstangen med ny knop og fløj, udført af kobbersmed Hans Svitser, København, mens korset og stangen blot forbedredes af smeden Hans Lauritzen.⁵¹ Den nye fløj var vimpelformet og med årstallet »Anno 1671« gennembrudt i kobberpladen, »schiltet« (jfr. fig. 108). 1757 fornyede Enevold kleinsmed kirkens fløjstang, hvortil forbrugtes 18/é bog ægte bogguld.⁵¹ Fløjstangen, der gik til grunde ved midtertårnets fald 1827, synes senest fornyet 1785 i forbindelse med hofblytækker Petersens reparation af spiret.²¹⁴

Karakteristisk for kirketårnenes spir er endvidere de brandstænger og knapper, som kroner

Fig. 131. Vejrhane, udført 1870 af kobbersmed Mortensen, København (s. 3137). Marinus Andersen fot. 1960. - *Weather-vane, made in 1870 by coppersmith Mortensen of Copenhagen.*

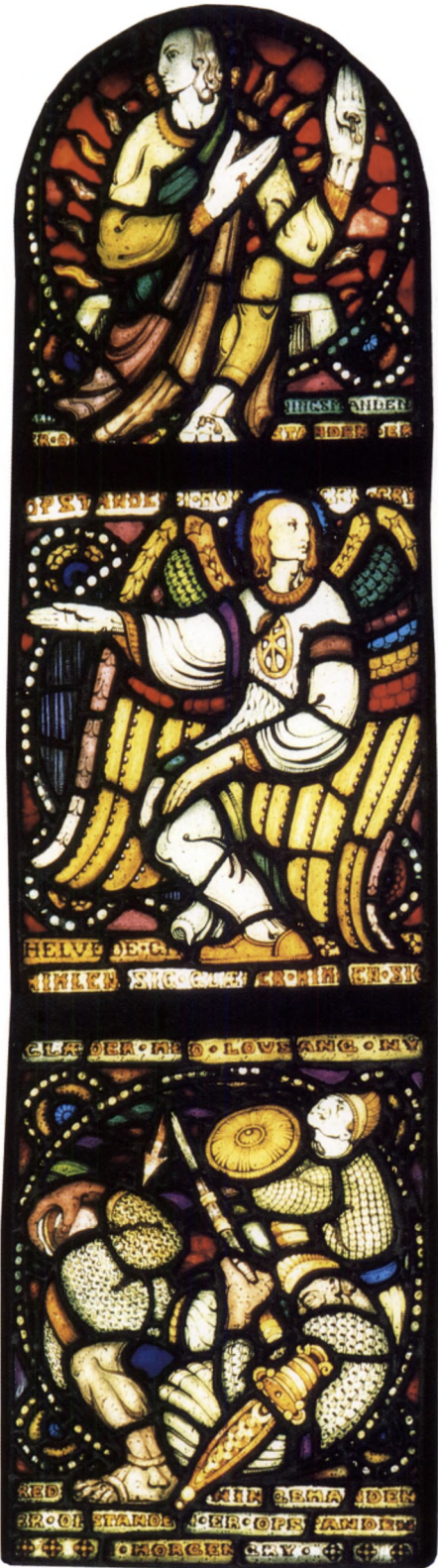
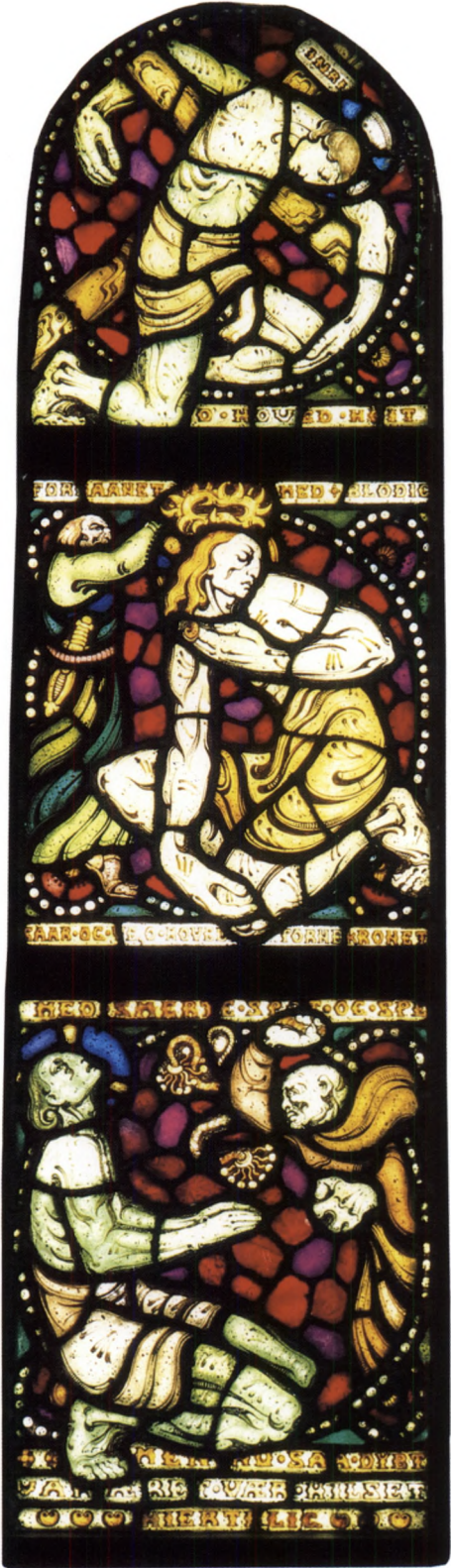
smågavlne og selve spirene. De stammer alle fra restaureringen 1867-71, men ses tilsvarende på ældre gengivelser (jfr. fig. 39f og 80) og er formentlig oprindelige.

På sydtårnet havde man, uvist hvornår, fæstnet et lille †*kors* til spirknappen, hvilket gav anledning til betegnelsen »korstårnet«, som tidligst kendes i forbindelse med en reparation 1627.⁵¹ Det er muligt, at sydtårnets kors, som er vist på ældre gengivelser af kirken før 1867 (jfr. s. 3013, fig. 1, 108 og 113), var levn af en middelalderlig spirudsmykning, svarende til gengivelsen på byens segl (jfr. s. 3015, fig. 3). 1792-93 opsatte muremester Lars P. Bernsteen et nyt kors i stedet for det gamle, som var knækket.⁵¹ De gamle afbildninger af kirken (fig. 80-81) viser i øvrigt også vesttårnet med tilsvarende kors.

Det nye tag, som rejstes over skibet efter midtertårnets fald 1827, udstyredes med en lignende †*kors* prydet *knop*, blot større (jfr. fig. 109, 113).

GLASMALERIER

1926 ansøgte menighedsrådet om tilladelse til at opsætte to glasmalerier i koret ét på hver side af altertavlen. Malerierne var bestilt af en anonym

giver (købmand S. P. Jensen) og skulle udføres af den norske kunstner Emmanuel Vigeland, som netop i disse år havde store opgaver til en række nordiske kirker.²⁸¹ Efter nogen diskussion mellem kunstneren og konsulenterne for de kirkelige myndigheder, hvorunder flere prøveudkast afvist, kunne de godkendte malerier op-sættes 1928.²⁸⁰ Malerierne er disponeret i 3x3 medaljoner og illustrerer med en personlig fortolkning af den traditionelle ikonografi Kristi bespottelse og Opstandelsen, inspireret af to salmer, henholdsvis »O hoved, højt forhånet« og »Påskemorgen slukker sorgen« (nr. 168 og 200 i Den Danske Salmebog). Efter fremdragelsen af altertavlens brogede staffing besluttedes det at flytte malerierne, der siden 1976? er indsat i nordre korsarms to vinduer nærmest portalen.

Det nordvestre glasmaleri (fig. 132a) viser fra oven: Korsbæringen, Tornekroningen og Hudflettelsen, ledsaget af citater fra første vers af Arnulf af Louvains salme, malet med majuskler: »O hoved høit forhaanet med blodig saar oc ve, O hoved tornekronet med smerte spot oc spe men nu saa dybt uanæret vær hilset hiertelig«.

Det nordøstre (fig. 132b) viser fra oven: Kristus med naglegab, siddende engel og sovende soldater. Citater fra 2. vers af Grundtvigs påskesalme: »Redningsmanden er opstanden, er opstanden i morgengry. Helvede gr(æder) himlen sig glæder, himlen sig glæder med lovsang ny. Redningsmanden er opstanden, er opstanden, i morgengry«.

Farverne spænder fra forskellige gule nuancer over dybt rød og lidt blå til grønne toner og sort.

Fig. 132a-b. Glasmalerier, udført 1928 af Emmanuel Vigeland, a. Bespottelsen, b. Opstandelsen. I nordre korsarms nordvestre og nordøstre vindue (s. 3137). Henrik Wichmann fot. 1995. - *Glass paintings executed in 1928 by Emmanuel Vigeland, a. The Mocking of Christ. b. The Resurrection. In the north transept's north-west and north-east windows.*

KALKMALERIER

O. 1225 er der på smigene i korets vestligste nordvindue malet figurmalerier (fig. 128, 133) på et uglittet pudslag, hvormed den oprindelige arkitektoniske dekoration (s. 3135) blev dækket.²⁸² Billedet viser i buetoppen en engel med udbredte vinger og på hver sidesmig en stående, ca. 195 cm høj figur med skriftbånd i løftet hånd. Figurene er kjortelklædte med ophæftede kapper og bærer rundpudlet kalot på de glori-erede hoveder. De forestiller muligvis apostle eller profeter, men næppe Maria og Johannes (Nørlund).

Farveskalaen har været rig med benyttelse af zinnober, mønje, okker, gråt, blå og hvidt. De riflede glorier er modellerede af kalkmørtel og har været forgyldte over en grund af mønje. Fornem er også den omhyggelige aftoning af englens vinger fra hvidt gennem okkertoner til gråt.

Afdækket og undersøgt 1906 ved Eigil Rothe. 1976 blev malerierne rensat og løs puds fikseret ved Robert Smalley.

†KALKMALERIER

1) 1200'rne? Ved restaureringen 1917-21 konstateredes »svage farvespor på korets hvælving«, som dog øjensynlig ikke lod sig nærmere bestemme.²⁸³

2) O.1575. Uidentificeret figurudsmykning, inddelt i små firkantede felter, malet i sekundær, fladrundbuet? niche (s. 3096) i vestre korsarm, vest for det nordre vindue. Bedst bevaret var fragmenter i det øverste felt til højre. Heri var bl.a. malet en ung mand i fornem dragt med stramtsiddende grøn trøje, højhalset og med hvid blonde i halsen, over skulderen et gråt slag; i baggrunden skimtedes rødt murværk. Scenen lod sig ikke tolke, men beskrivelsen leder tanken mod samtidige kalkmalerier på Sejro og i Rørby (s. 2014 og 1518). Afdækket ved nichens åbning 1919 og atter tildækket samme år.

3) 1871 udførte Jacob Korerup en kalkmalet udsmykning af kirkens vægge og hvælv, efter at Synet 30. aug. fandt en »let Decoration« af kir-

Fig. 133. Kalkmalerier fra 1200'rne i korafslutningens nordvindue, jfr. fig. 128 (s. 3139). Henrik Wichmann fot. 1995. - *13th century mural paintings in the chancel end's north window, cf. fig. 128.*

kens buer og hvælv aldeles nødvendig. De signerede, egenhændige tegninger (fig. 134) lå til grund for decorationen, som udførtes 1871 af

kunstneren selv med maler V. Sørensen som assistent.⁵³

Den arkitektoniske decoration omfattede væggenes halvsøjler og buestik samt hvælvenes gjordbuer, grater og kapper. Et hovedmotiv var murstensimitation i afvekslende røde, okker og gråblå farver. Hertil føjede Kornerup andre ornamenter, såsom bladkapitæler, drageslyng, siksakborter, slyngbånd, palmetter m.v. Endelig prydedes hvælvenes isser af rosetter og medaljoner, der for tre af korsarmenes vedkommende udfyldtes med våbener for Esbern Snare, Absalon og Valdemar den Store - det trekløver, som Worsaae havde fremhævet i sin monografi, og hvorigennem kirken blev et nationalhistorisk monument. Våbnerne identificeredes ved majuskelindskrifter, således i koret (»Dominvs Esbern Snare«), i nordre korsarm (»Waldemarvs Rex Danorvm«) og i søndre korsarm (»Dominvs Absalon Archiep(iscopvs«)). En medaljon i korets tøndehvælv viste endvidere korslammet. - Hovedfarverne i murstensornamentikken suppleredes i hvælvornamentikken af irgrønt og blå.

Kornerups udsmykning, som fjernedes 1906 af en kritisk eftertid (jfr. s. 3130), karakteriseredes 1871 af Synet som værende »i nøje Overensstemmelse med Kirkens Karakter og Stil«. Den bidrog endvidere til »at fremhæve Kirkens ejendommelige Arkitektur og til at forhøje dens Indres Hygge«.⁷⁵ Udsmykningen var nært beslægtet med de decorationer, som Kornerup ved samme tid udførte i Ubby og Sorø kirker.²⁸⁴ Det er muligt, at kunstneren har taget udgangspunkt i fund af middelalderlige decorationer, f.eks. bemalingen af buestik; men hovedparten er parafraser over forskellige middelaldermotiver, således korets drageornamentik, som er lånt fra de 1855 fremdragne malerier i Skibby.²⁸⁵

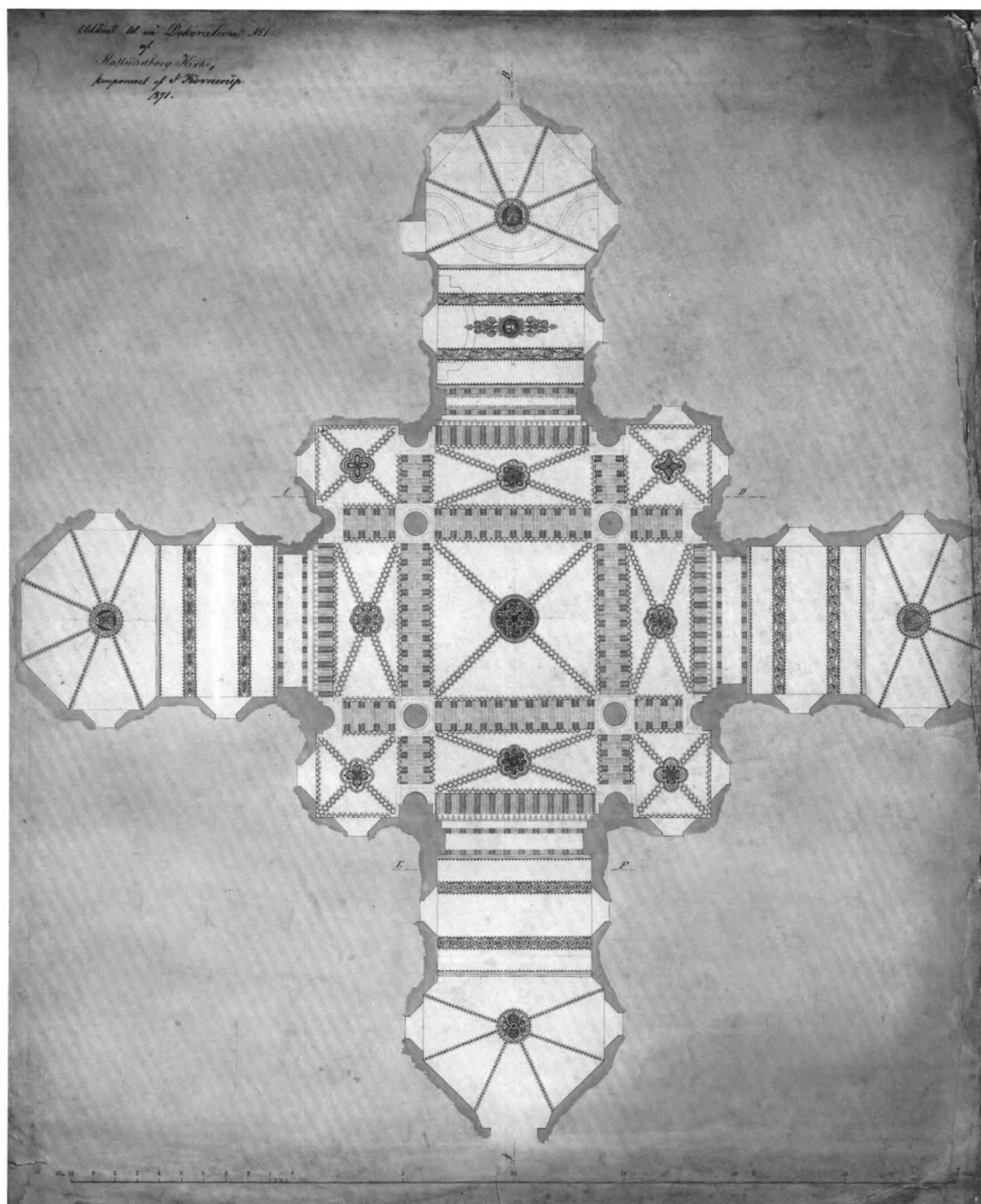

Fig. 134. Udkast til dekoration af hvælv og buer, komponeret 1871 af Jacob Kornerup, jfr. fig. 123 (s. 3139). - Proposal for decoration of vaults and arches by Jacob Kornerup 1871, cf. fig. 123.

Fig. 135. Udsnit af altertavlen, sml. fig. 144. Himmelfarten (s. 3150). LL fot. 1970. - *Detail of the altar-piece, cf. fig. 144. Representation of the Ascension, in the top-piece.*

INVENTAR

Oversigt. Det lille kirkerum præges af Lorentz Jørgensens altertavle fra 1650, der som vanligt stod med lidt forgyldning men uden farver, indtil disse et halvt århundrede senere bekostedes af sognepræsten og efter hans død enken. Selve alterbordet er nyere, men dækkes af en senmiddelalderlig plade af sort marmor med et stort antal indridsede bomærker. Dets forside skjules af alterklæde fra 1984. Til altrets middelalderlige udstyr hører to par sengotiske stager og muligvis et mindre bronzekrucifiks, som dog også kan have været brugt ved processioner. I koret står endvidere den romanske døbefont udført af en stenhugger, der især forsynede Hvideslægten med sine karakteristiske arbejder. Prædikestolen stammer fra 1871, mens ind-

retningen med vægbænke og -paneler samt opstillingen af løse stole ligesom orgelpulpeturet i vest er et resultat af restaureringen 1917-21; selve orglet anskaffedes 1957. Sakristiets udseende svarer stort set til tilstanden efter samme istandsættelse, dog er der over vægpanelerne senere ophængt små tavler med præsternes navne.

I ældre tider var den sparsomme plads udnyttet til det yderste ved at opsætte pulpitter i alle korsarme. Den ældst omtalte prædikestol fra 1611 var anbragt som en såkaldt lektoriestol foran det tæt pakkede kor, der foruden skriftestole til præst og kapellan, rummede bænke til skolebørnene, som sang, i 1700'erne suppleret med et sangerpulpitur; desuden nævnes en

lukket stol. Til altergæsternes bekvemmelighed lod en af byens rådmænd 1703 anbringe en alterskranke af smedejern i forbindelse med knæfaldet.

Ved kirkens taksation 1761 omtales fire pulpiturer i tre korsarme, hvoraf de to havde adgang udefra (sml. fig. 37). På to siges der endvidere at være indrettet adskillige lukkede stole, mens et, med adgang indefra, var forsynet med bænke til arbejdsfolk og »andre deslige«.

Alle disse opbygninger tog lyset fra vinduerne, hvorfor et aneligt antal lysearme og lampetter var nødvendige for at menigheden overhovedet kunne se. Dog føltes det efter altertavlens staffering 1701 nødvendigt at værne om de fine farver, hvorfor der anskaffedes grønne lærredsgardiner, som ophængtes i en line øverst på tavlen, fæstnet af Hans Klocher, »hvilket var besværligt«. Samme formål havde et grønt raskesklæde med uldne frynser til prædikestolen, hvor det »undertiden« skulle spare på overtrækket af grønt fløjel med sølv og silkefrynser skænket, da prædikestolen blev flyttet ned på gulvet 1719, ligesom også orglet forsynedes med et beskyttende forhæng. Byens velstående borgere berigede i det hele taget deres sognekirke med milde gaver i form af alterkalk, disk, oblatæske og vinkande, efter at disse var blevet stjålet 1679 sammen med et stykke af et alterklæde, der også var en foræring.

Altersølvet er for de større stykkers vedkommende Københavnerarbejde, men reparationer ses at være foretaget af lokale sølvsmide. I øvrigt hentedes håndværkere fra Slagelse, Holbæk og Helsingør, såvel som fra Århus.

I løbet af 1700'ernes sidste halvdel gennemførtes en fornyelse af stolene. I forbindelse hermed er det værd at notere tvistigheder vedrørende malerarbejdet; efter at stenhugger Jens Mortensen 1766 havde fået betaling for at male de nye stole,⁵¹ beklagede malermester Jens C. Lund sig, da inspektionen 1780 var i færd med at indgå akkord med muremester Bernsteen om malerarbejdet, fordi omtalte muremester ikke var uddannet i malerfaget. De to bydende siges at være meget opbragte,²¹⁴ og sagen endte med, at maler Lund fik arbejdet.⁵¹

Ikke ualmindeligt hændte det flere gange inden for mindre end 50 år, at kirkens klokker skadedes ved den ihærdige ringning i forbindelse med kongelige dødsfald, første gang Christian V.s 1699 og anden gang Frederik IV.s 1730; i begge tilfælde foretoges omstøbningen af den pågældende klokke først det næstfølgende år. Selv om det ikke udtrykkeligt bemærkes, er Christian IV.s død antagelig ligeledes årsag til anskaffelsen af en klokke 1649.

Siden 1700'ernes slutning havde man tumlet med planer om at iværksætte en istandsættelse. For at skaffe de fornødne penge blev det 1813 foreslået at sælge to revnede klokker, og Danske Kancelli gav

tilladelse dertil. Herefter fik Kommissionen til genopbyggelse af Vor Frue kirke i København tilbudt den største klokke, som angiveligt var fuldkommen uskadt og havde en særdeles god klang. Men Kommissionen måtte erkende, at der ikke var tilstrækkelige ressourcer til at anskaffe klokken, og der viste sig ikke andre købere.⁵² På grund af kirkeformuens »usle forfatning« havde man derfor indtil 1815 indskrænket sig til afhjælpning af de allernødvendigste mangler såsom reparation af kirkeuret, sakristi, vinduer og en del ligredskaber. Om sakristiet fortælles 1814, at det i flere år havde været brugt til militærdepot, hvorfor det var meget forfaldent og trængte til udbedring på bænke, gulv og dørtrin, forhold som var bragt til udførelse året efter.¹⁹⁷ Antagelig var det ved denne lejlighed, at der også indrettedes skriftestol i rummet.

1821 siges kirken at være under hovedreparation, og 1822 manglede kun at aftage en del af stolene på den ene side af hovedgangen, for at de kunne blive »ligere og bredere« samt forandre og indrette det tilbageblevne pulpitur ... og om muligt at male alle stolene, altertavlen og pulpituret, da den gamle maling var meget afslidt.⁵²

Midtærtårnets fald 7. sept. 1827 medførte, at visse ødelagte inventarstykker måtte nyanskaffes og andre restaureres. I den første beretning forlød det, at døbefonten og alterskranken var ødelagt; førstnævnte viste sig lykkeligvis at være hel, og i hvert fald en del af skranken var i behold, men prædikestolen knustes, da pillen, den stod ved, væltede; også de gamle lysekroner, undtagen en, blev ødelagt. Det bestemtes straks at bringe prædikestol og stolestader på fode. Medens arbejderne gik for sig, indrettedes sakristiet og koret til gudstjeneste; altret udbedredes, alterskranken blev »så godt som af nyt repareret«, og en lille, midlertidig prædikestol opstilledes på gulvet ved indgangen til koret.⁵² 1828 fremsattes ønske om en ny »svarende til kirken«, hvilket først 1830 blev bevilget; 1832 beskrives den som særdeles smuk.¹⁹⁷ Sluttelig betaltes 1831 for at rengøre det lokale på Lindegården, som købmand Raae havde stillet til rådighed for afholdelse af gudstjenesten (da man nåede til korets istandsættelse).⁵¹

Godt et år før den ulykkelige hændelse havde en af byens borgere, en søster til maleren C. G. Kratzenstein Stub, Mariane Stub tilbudt at skænke kirken et af hende selv udført stort oliemaleri, der forestillede Kristus i Getsemane have.²⁸⁶ Forudsætningen var, at kirken ville bekoste rammen dertil og betale transportomkostningerne. Da inspektionen var af den opfattelse, at billedet ville være til megen pyrdelse for kirken, modtoges gaven, men billedet blev ødelagt ved tårnets fald.⁵²

Da det beløb, der var indsamlet ved kollekt i landets kirker, ikke var stort nok til genopbygning af det nedstyrtede tårn, blev det 1843 foreslået at bruge pen-

Fig. 136. Indre set mod øst. Ældre fot. i NM2. - Interior to the east.

gene til forskønnelse og forbedring af kirkens inventar, i hvilken forbindelse anskaffelse af et nyt alter tilrådedes, da det eksisterende var meget gammelt!

Det fremgår ikke direkte, om der tænkes på alterbordet eller altertavlen; sidstnævnte er dog sandsynligst, jfr. ønsket om en ny prædikestol, endvidere et nyt

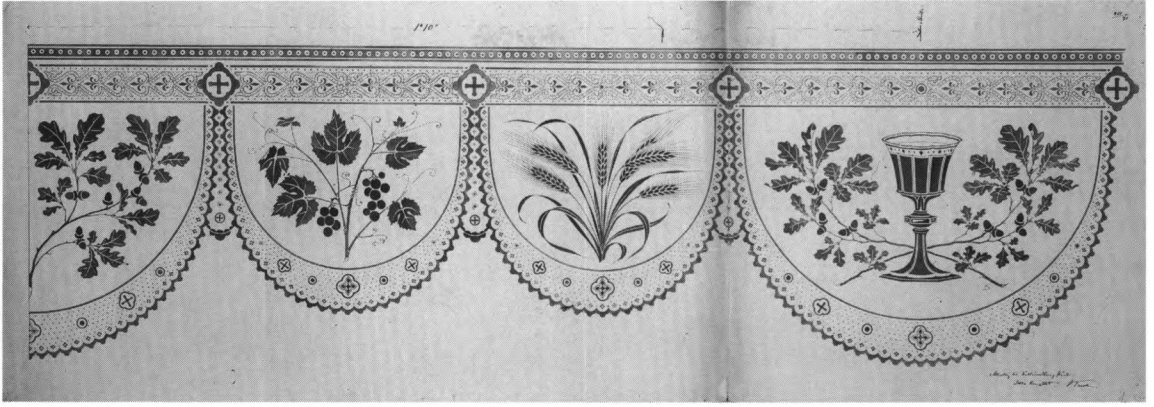

Fig. 137. Udkast til alterdug ved Vilhelm Tvede (s. 3145 og 3148). Sml. orgel indtegnet på arkitektens projektforslag o. 1870 (fig. 174). I Kunstindustrimuseet. - *Sketch proposal by Vilhelm Tvede for altar cloth, cf. drawing of organ in the architect's proposed project, c. 1870 (fig. 174).*

orgel og en lysekrone, da en ældre gik itu ved tårnets fald, og man hidtil havde brugt en træring, hvorpå lysene anbragtes. Muligvis kunne beløbet endda strække til andre dele af det indre, håbede man.⁵² Sagen trak ud, men 1848 blev et nyt orgel opstillet på et nyetableret orgelpulpitur i kirkens vestende, og en stor lysekrone hængt op i korsskæringen.

I tilknytning til den restaurering, som påbegyndtes 1867 under ledelse af Vilhelm Tvede, leverede denne en række forslag til kirkens indre udstyr med font, prædikestol, stolestader og orgel samt en alterdug (fig. 137). For døbefontens vedkommende kom det til at bestå i en flytning fra nordre tårn til koret og indkøb af et nyt dåbsfad; prædikestolen anskaffedes af ny og udstyredes med malerier af Anton Dorph, nye, egetræsmaledede stolestader opstilledes i nordre og søndre korsarm samt skibet indtil de fire søjler; den midterste firkant var bestemt til løse stole (jfr. fig. 136). Et nyt orgelpulpitur indrettedes, ligesom også selve orglet blev forbedret og istandsat. Derudover opstilledes en ny alterskranke og alle ældre metalgenstande restaureredes.

Medens arbejdet stod på, holdtes gudstjenesten denne gang i en sal på rådstuen. Hertil forfærdigede snedker O.Dahl et interimistisk alterbord, hvorpå der opstilledes et kors, og snedker Jens Jacobsen leverede en pengeblok og seks nummertavler; et orgelharmonium lejedes i Petersen og Steenstrups Harmonikahandel i København.⁵³

1917 påbegyndtes endnu en gang en istandsættelse af kirken, hvor det tidligere stoleværk blev fjernet og erstattet med løse stole, og et nyt orgel opstilledes på et ligeledes nyt orgelpulpitur; endvidere blev der indlagt elektrisk lys. Ved arbejdets afslutning 1921 udtrykte synet foruden sin glæde over det smukke resultat ønsket om en ny prædikestol, der stemte bedre

med det helhedspræg, som var tilvejebragt i kirkerummet. 1927 besluttedes det imidlertid at vente til bedre tider.⁷⁵ Ønsket fremkom atter 1950, men blev igen skrinlagt. Efter en omfattende restaurering af altertavlen o. 1970, hvor den brogede staffing fra 1701 fremdroges, vedtog menighedsrådet at følge Det særlige Kirkesyns henstilling om at hvidkalke koret af hensyn til tavlens farver.

Alterbord, fra 1919,²⁸⁷ af tegl, opført 110 cm fra østvæggen. Bordet dækkes af en middelalderlig, sort *marmorplade*, 112x179 cm og 8,5 cm tyk, hvortil haves paralleller i Raklev, Fjenneslev og Søborg samt på Fyn i Hesselager.²⁸⁸ I oversiden ses et stort antal mindre, indridsede bomærker (fig. 138).

En *†helgengrav* omtales 1762 som et lidet hul med en marmorsten over, hvori er nogle katolske ben i rød damask.²⁸⁹ I forbindelse med altertavlens restaurering fandt håndværkerne 1973, da de havde fjernet de tre øverste skifter, i bordets forside en middelalderlig *relikviekap* rummende *relikvier* (fig. 139). Disse bestod af en benstump af et nyfødt barns overarm og et lille fragment af et voksent menneskes knogle, desuden tekstilstumper af degummieret silke. Fremdeles lå der nogle rester af pergament.

En *†træplade* til at lægge på altret, som, fordi det var af sten, gjorde alterklædet fugtigt, leveredes 1709 af snedker Søren Rasmussen.⁵¹

Alterklæde (sml. fig. 144), fra 1984, af uld og hør i blå og grønne farver afstemt efter tavlens

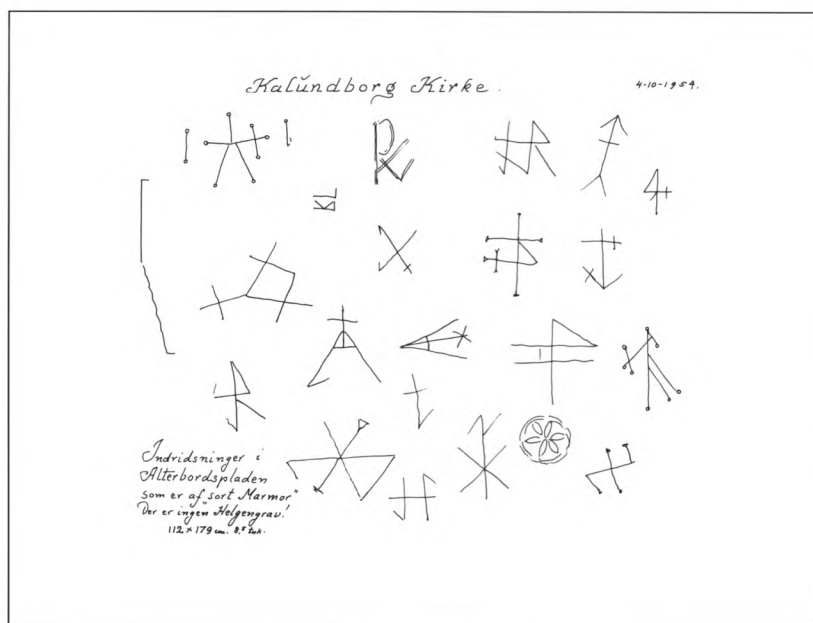

Fig. 138. Tegning fra 1954 af indridsede bomærker i den middelalderlige alterbordsplade (s. 3145). I NM2. - Personal marks incised in the medieval altar top. Drawing 1954.

staffering, udført af Vibeke Gregers, der også har tegnet og vævet det uldne tæppe foran altret.

†Alterklæder. 1669 betaltes skrædder Laurids Jørgensen for at forbedre alterklædet, som var i stykker, og for at sy »tou støcher och to kop-per«; der indkøbtes blå tråd til »de små alterklæder« (sml. †kalkklæder). 1678 skænkede Christen Hansens enke, Maren (Lauridsdatter Hesselberg), et fint karmoisinrødt fløjlsalterklæde med lange silkefrynser om. Det blev imidlertid stjålet allerede det følgende år, hvorefter hun 1680, til pinsedag, forærede et nyt magen til.⁵¹ 1702 indkøbtes »carmosiden scharlaggen« fløj!, floretbånd og frynser til et alterklæde til daglig brug; Peder Bendsen betaltes for syløn.²⁹⁰ Det omtales sidste gang i et inventarium 1790.⁵¹ Næste år måtte (et ældre) fløjlsklæde repareres.²⁹¹ Et nyt alterklæde af karmoisinrødt fløj med sølvgaloner og -frynser skænkedes 1732 af et anonymt ægtepar fra byen. Endnu 1790 kaldet nyt,⁵¹ senest nævnt 1817.²⁹² 1751 betaltes borgmester Langemach for et ikke nærmere beskrevet alterklæde og en messeskjorte, han leverede til julen dette år; samtidig repareredes alterklæde og de gamle messeskjorter, som var tyndslidte og brøstfældige.²⁹³ Følgende cirkulæret fra 1841 har alterklæderne siden da været røde.²⁹⁴ 1948 var et rødt plysforhæng fjernet.⁷⁵

†Alterdug. Pinsedag 1678 skænkede Christen Hansens enke, Maren, et alterklæde (s.d.) og en alterdug med fine kniplinger; sidstnævnte kaseredes på grund af ælde o. 1700. 1696 havde

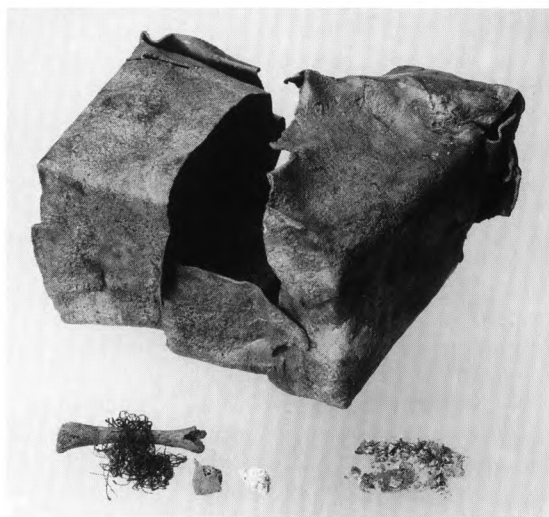

Fig. 139. Relikviekapsel og relikvier deri fundet 1973 (s. 3145). LL fot. 1974. - Reliquary capsule containing relics found in 1973.

Fig. 140. Altartavlefigurer, sml. fig. 144. Øverst Adam og Eva set bagfra, nederst Moses forfra og bagfra (s. 3149). EM fot. 1970. - Figures on the altarpiece. Above Adam and Eve, below Moses with the Tables of the Law, cf. fig. 144.

Fig. 141a-b. Sidefelter i altertavlens storstykke, sml. fig. 144. a. Korsfæstelsen, b. Opstandelsen (s. 3149). LL fot. 1970. - Side panels of the altar-piece, cf. fig. 144. a. The Crucifixion. b. The Resurrection.

sognepræsten, hr. Gudmand Paaske (Poscolan), foræret en hvidsømsdug med kniplinger, omtalt sidste gang i inventariet 1721. 1702 indkøbtes 3½ alen fint klostlerlærred, 7½ alen fine, brede hvide kniplinger og 3 alen smalle til en ny dug; 1708 anskaffedes samme mål af fint hollandsk lærred og hvide, brede kniplinger samt ditto smalle til en dug til helligdagsbrug.⁵¹ Inventariet 1729 opregner ovennævnte to foruden en med »bon de larene« foræret af salig Sophie Schrøderin.²¹³ 1803 var alterdug og messeklæder alle udelige undtagen, hvad der brugtes til højtider.¹⁹⁷ 1817 anskaffedes en cambric alterdug med kniplinger.²⁹² I forbindelse med kirkens restaurering udførte Vilhelm Tvede 1870 en ikke benyttet tegning (fig. 137) til en alterdug. Året efter skænktes en dug forarbejdet af unge damer i Kalundborg.⁵¹

†Sidealtre, se ovenfor s. 3017f.

Altartavlen (fig. 144) er forfærdiget 1650 af Lorentz Jørgensen, billedhugger i Holbæk, da

Hans Lindenow var lensmand på Kalundborg slot. Den står med en staffering udført 1701 på foranledning af provst og sognepræst, Søren Bagger, fuldført ved hans enke. Peder snedker hjalp i to dage selvanden med at opstille tavlen, og Niels klejnsmed fik betaling for fire ankre til at fastgøre den med. Først 1656 udbetaltes restbeløbet til Lorentz Jørgensen.⁵¹

Tavlen i Kalundborg er den ældste og den mindste af de tre store tavler, som foruden denne omfatter tavlerne i Køge fra 1652 og Helsingør S. Olai kirke fra 1664.²⁹⁵ Opbygningen er den samme, men alt efter tavlernes størrelse varierer antallet af scener. Fælles er et postament, hvori Fødslen er fremstillet, mens storstykket viser Nadveren, som i Kalundborg flankeres af Korsfæstelsen og Opstandelsen. I topstykket ses Himmelfarten, og øverst en basunblæsende engel.

Postamentets fødselsscene (fig. 142) i barokkartouche med øreflipvolutter og bruskværk

indrammes af fremspring med tilsvarende bruskdekoration hvorpå vinløv med drueklase og bånd endende i stor kvast. Scenen er identisk med den, der som en undtagelse for de mindre tavler er fremstillet i Raklev (s. 1387 med fig. 14). Til siderne, under storstykkets sidefelter, er vinger hovedsagelig bestående af englehoveder.

Storstykkets nadverscene har ligesom værkstedets andre altertavler bordet anbragt på tværs i forgrunden; Kristus sidder midt for langsiden omgivet af apostlene. På den hvide bordduk ligger brød, og fadet med lammet står midtpå flankeret af stager med høje lys. Til højre i billedet sidder Judas med pengeposen i venstre hånd, mens den højre tager imod kniven, som Kristus rækker ham. Til venstre apostel med kande og bæger. Feltet indrammes af evangelistfigurer, Markus til venstre og Lukas til højre, begge

skriver i deres bog og træder med den ene fod på symbolet, henholdsvis løven og oksen. Tilsvarende ses Mattæus og Johannes uden for sidefelterne, som viser Korsfæstelsen og Opstandelsen (fig. 141a-b), og i vingerne yderst står på konsoller statuetter af Peter og Paulus i niche dannet af bruskværk. Midtfeltet bryder gesimslinjen, og på den gavnlignende afslutning balancerer et englebarn holdende våbener for lensmanden og hans hustru, hvis navne med reliefskårne versaler ses på skriftbånd derunder: »Hans Lindelow« og »Elisabetha Augusta«, datter af Christian IV (sml. også dåbsfad nr. 1 i Røsnæs s. 1363). På fremspring over de midterste evangelister ses Adam og Eva (fig. 140) og over sidefelterne større fremstillinger af Moses med lovens tavler (fig. 140) og Johannes Døberen med stav og lam stående på konsoller, hvis kartoucher

Fig. 142. Udsnit af altertavlen, sml. fig. 144. Postamentfeltets fødselsscene (s. 3148). LL fot. 1970. - *Detail of the altar-piece, cf. fig. 144. The Nativity on the pedestal.*

Fig. 143. Skibe indridset i altertavlens bagside, sml. fig. 235 (s. 3150). NE fot. 1995. - *Ships incised on the back of the altar-piece, cf. fig. 235.*

meddeler dateringen: »Anno« og »1650«. Yderst elegant opadstræbende bladværk med volutter.

På den fremspringende, gennemløbende arkitrav hviler topstykkets himmelfartsscene (fig. 135), som to stående engle henviser til, og som forklares nedenunder med versaler: »Actorvm I« (Apostlenes Gerninger). Kristus forsvinder i skyer og stråleglans over apostlene. Tavlen kronet ligesom den brændte, mindre tavle fra 1658 i Asminderød (DK. Frborg. s. 772 med fig. 12) af basunblæsende engel med palmegren i venstre hånd (sml. fig. 234). Hun står på kronet kartoucheskjold hvori sammenskrevet F3; det holdes af to siddende englebørn foran flammeligende, knitrende vækster.

På tavlens bagside ses adskillige indridsninger, hovedsagelig initialer og årstal (fig. 235) heraf flere fra 1650'erne, den ældste fra 1656, desuden en mølle og flere steder et sejlskib for anker? (fig. 143).

Stafferingen, som restaureredes 1970-71, stammer fra 1701, hvilket fremgår af to oprindelige indskrifter malet med gylden fraktur på blå bund under henholdsvis korsfæstelses- og opstandelsesscenen: »Til Guds ære og Kirckens Ziirlighed Er denne Altertaufles udstaferings bekostning gifuen af Salig Søfren Bagger, for-dum Proust i Artzherrit og Sognepræst her til denne Guds Menighed (1686-1694).« »Og efter hans død fuldkommet af hans Efterlefuerske Margreta Schröder, Salig herr Søfren Baggers i det Aar 1701«.²⁹⁶ Stafferingen er udført på kridtgrund, og virker ved blåt, cinnoberrødt og guld samt englehovedernes alabastagtige karnation. Dragterne har sølv med gyldne kapper undtagen de små fremstillinger af Peter og Paulus samt Moses og Johannes Døberen. De to stående engle, der flankerer himmelfartsscenen, er udelukkende klædt i gyldent. Nogle konturbånd har en lys, svag violetagtig farve og en mild sort på enkeltheder. I evangelisternes bøger er malet: »Evangelisten« og deres respektive navne samt kapitelhenvisning. Indtil ovennævnte istandsættelse stod tavlen med maling og forgyldning fra 1870 ved Melchor Schou og Timm.²⁹⁷ Ved samme lejlighed fjernedes »den stygge bagklædning«, sml. planen fig. 37, hvor

Fig. 144. Altartavle med reliefskåret årstal 1650, udført af Lorentz Jørgensen, Holbæk (s. 3148). Jørn Brændgaard fot. 1996. - *Altar-piece with date 1650 carved in relief, executed by Lorentz Jørgensen, Holbæk.*

den rager uden for alterbordet. Mens gudstjenesten holdtes på rådhuset, var altertavlen anbragt i søndre tårn.

†*Gardiner* for altertavlen (sml. fig.166). 1703 købtes en hampeline til brug ved sammentrækningen af lærredsgardinerne for altret; den farvedes grøn som disse. 1729 nævnes blandt inventaret i sakristiet en lang stang til at skille dem ad.²⁹⁸ Sml. i øvrigt s. 3143.

†*Gyldent alter?* se †borgkapel.

†*(Side)altertavler?* Inventariet 1665 anfører i det yderste sakristi en gammel altertavle, som nævnes igen 1721, foruden et gammelt Mariabillede;⁵¹ kun sidstnævnte opregnes 1729. 1791 oplyses, at en gammel altertavle var overflyttet fra

Fig. 145. Alterkalk skænket 1681 af borgmester og tolder i Kalundborg, Didrich Jacobsen og Dorthea Christiansdatter, sandsynligvis udført af Jørgen Stilche, København (s. 3152). NE fot. 1982. - *Chalice donated by the mayor and customs officer of Kalundborg, Didrich Jacobsen and Dorthea Christiansdatter, probably made by Jørgen Stilche of Copenhagen.*

Fig. 146. Disk sandsynligvis udført 1680 af Jørgen Stilche, København, (s. 3153). NE fot. 1982. - *Paten probably made by Jørgen Stilche of Copenhagen in 1680. Originally perhaps the lid of a fwafer box?*

sakristiet til S. Olai. En tilføjelse til inventarfortegnelsen oplyser, at den solgtes på auktion 14.juni 1796. Det samme meddeles om det gamle Mariabillede, som dog stadig opføres i et inventarium 1817.²¹³ Begge stykker kan oprindeligt have stået i en af byens nedlagte kirker.

Altersølv, skænket til påske 1681 af borgmester og tolder i Kalundborg, Didrich Jacobsen (Braes), og Dorthea Christiansdatter i stedet for et sæt, der blev stjålet 1679.⁵¹ Den 23 cm høje kalk (fig. 145), med bæger fra 1800'rne, har lav, cirkulær fod med fodplade; ved overgangen til skaftet er indskudt en smal profilring. Den flade knop, der midtdele det cylinderformede skaft,²⁹⁹ har seks fremspringende glatte rudebosser hvorimellem foldeværksagtige grater. Glat bæger. Fodens graverede versalindskrift meddeler: »Anno 1681 hafver Diderich Jacobsen Borgemester och kongl. Mayts. Tolder vdi Callvndborig sambt hans Kierste Dorethea Christians Daater foræret denne Kalck oc Disc till Vor Frve Kircke her sammesteds till Gvds Ære«. På fodpladen mestermærke med sammenskrevet IS (Bøje 173) sandsynligvis for Jørgen Stilche og Københavnsmærke 16[80], jfr.

disken. 1756 blev alterkalken repareret af Trude (Nielsen Hvid, Kalundborg).⁵¹

Disk (fig. 146), fra 1680, tv. 20,5 cm. Den 5 cm brede fane smykkes med drevne og grave-rede barokblade og -blomster, der især finder anvendelse på oblatæsker, eksempelvis Ruds Vedbys fra 1688 (s. 998 med fig. 20), sml. også dåbsfad fra 1677 forfærdiget af samme mester til kapellet på Holckenhavn. På den yderste smalle fanekant er anbragt mester- og bymærke som kalkens, Københavnsmærket her med bevaret årstal 1680. Diskens udformning og datering kunne føre til den antagelse, at der i virkeligheden er tale om låget til foblatæske nr. 2. Herimod taler dog det forhold, at midtpartiet buer

Fig. 147a. Oblatæske fra o. 1700 udført af Johann Christoph Treffler, Augsburg (s. 3153). NE fot. 1982. - *Wafer box made by Johann Christoph Treffler of Augsburg, c. 1700.*

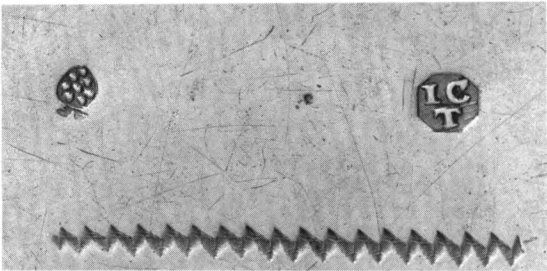

Fig. 147b. Stempler under oblatæskens bund for Johann Christoph Treffler og Augsburgs bymærke, en drueklase, samt oldermændsranke (s. 3153). NE fot. 1982. - *Marks on the bottom of the wafer box for Johann Christoph Treffler and the arms of Augsburg, a bunch of grapes, as well as guild master's chain.*

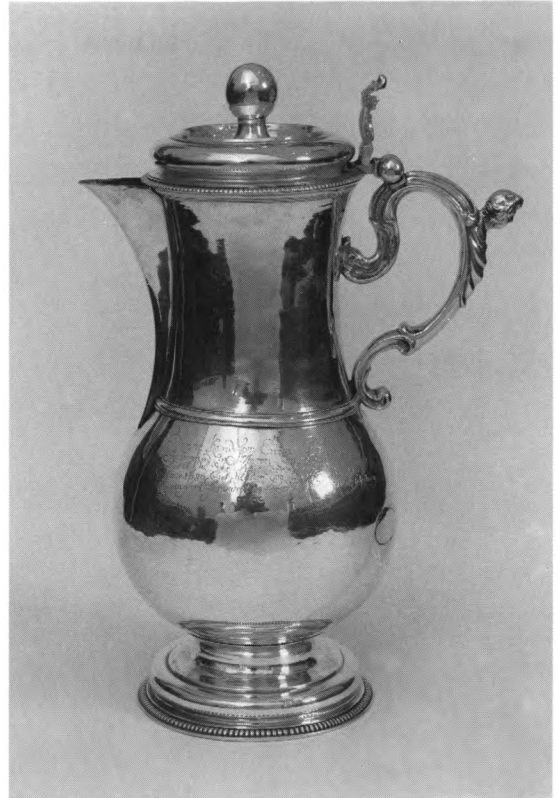

Fig. 148. Alterkande nr. 1 skænket af rådmand Erik Christensen og Maren Jørgensdatter, omgjort 1702 af Nicolaus Fuchs, København (s. 3154). NE fot. 1982. - *Wine jug no. 1 donated by Alderman Erik Christensen and Maren Jørgensdatter, remodelled 1702 by Nicolaus Fuchs, Copenhagen.*

nedad, og at der ikke ses nogen spor efter kant eller lignende under bunden.

En *†alterkalk* og *disk*, der blev stjålet natten mellem 10. og 11. juli 1679, er nævnt, men ikke beskrevet, i et inventarium 1665.⁵¹ 1666 flyede Jeremias guldsmed (i Kalundborg) kalk og disk, som var sønder i foden. Inventariet 1872 opregner tre kalke.⁵³ 1618 fik Hans guldsmed, muligvis Hans Jørgensen i Kalundborg, der omtales 1620, 1637 og 1663, 1 rdl. 19 sk. for et *†lag* af sølv til kalken.⁵¹

Oblatæske (fig. 147a), fra o. 1700, cylinderformet, 5,5 cm høj, tv. 10 cm. På låg og sider tætte bølgeformede graveringer. Under bunden og på låget to stempler (fig. 147b): det ene er mestermærke for Johann Christoph Treffler, der blev gift 1680 og døde 1722, det andet Augs-

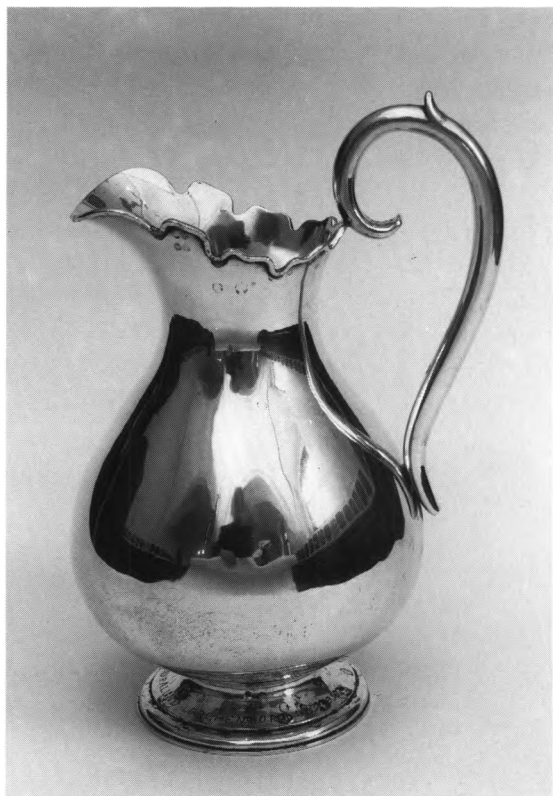

Fig. 149. Alterkande nr. 2, skænket 1950 (s. 3154). NE fot. 1982. - *Wine jug no. 2 donated in 1950.*

borgs bymærke, en drueklase;³³⁴ desuden ses indvendig i låget en oldermandsranke. Under bunden de samme to stempler foruden en oldermandsranke. Hørte muligvis oprindelig til et sygesæt.

†*Oblatæsker.* 1) Skænket 1672 af borgmester Anders Bendtzen og hustru, Birte Lauridsdatter. Den var af sølv og vejede 16 lod, men blev stjålet 1679 sammen med kalk og disk. Til erstatning skænkede nedennævnte.⁵¹

2) Skænket juleaften 1680 af Kirsten Ellen Andersdatter. Vægten var 22½ lod.

Alterkander. 1) (Fig. 148), 1702 omgjort af en ældre kande skænket 1680, jfr. †alterkande og den graverede indskrift med skriveskrift på korpus: »Denne Kande som Ehrich Christensen Raadmand og Maren Jörgens daater haver faærit til Vor frue Kierkes alter i Callumborg Anno 1680 Gud Til æer og Kircken til Gafn. Er om-

gjort forbedret og forgylt paa Kirchens bekostning«. 31 cm høj. Midt på låget en knop, bladformet gæk og midt på hanken englehoved. Under bunden fire stempler: mestermærke NF over 1702 for Nicolaus Fuchs (Bøje 195), Københavnsmærke 1702, guardeinmærke for Conrad Ludolf og månedsmærke løven. - 1770 og 1774 reparerede (Søren) Knie, (Kalundborg) alterkanden.⁵¹

2) (Fig. 149) skænket 1950 ifølge graveret versalindskrift på foden: »Til minde om hofjægermester P. A. Lund Lerchenborg 21. 3. 1950«.

†*Alterkander.* 1614 fik Karen Niels guldsmeds i København to rosenobler for forgyltning af kirkens alterkande,⁵¹ og 1636 reparerede Hans guldsmed alterkanden, som var »sønder i foden«. En sølvvinkande på 6½ pægl, vægt 86 lod, blev stjålet 1679, hvorefter rådmand Erik Christensen og Maren Jörgensdatter skænkede en ny af samme vægt juleaften 1680 (jfr. ovf.). Efter at Jacob (Zachariesen Hofmand, Kalundborg) både 1697 og 1698 havde loddet hanken fast, lod kirken kanden omgøre »eftersom den i sig selv var meget slet og uanseelig ... og tilmed uforgylt...«. Det kan måske have været en ældre kande, rådmanden og hans hustru skænkede kirken. Den opgives da at veje 83 lod á 2

Fig. 150. Oblatæske fra o. 1700 af Niels Jacobsen Meier, Kalundborg, og sygekalk udført 1725 af Hans Nicolai Kløn, Kalundborg (s. 3155). NE fot. 1982. -

Wafer box made c. 1700 by Niels Jacobsen Meier, Kalundborg. Chalice for the Sick made in 1725 by Hans Nicolai Kløn, Kalundborg.

mk. 13 sk., den nye 81 lod á 3 mk. 6 sk., hvilket blev en forbedring på 11 sletdl. 1 mk. 8 sk.⁵¹

Foruden altersølvet nævner inventarierne siden 1721 en *†glasflaske* på 2 pottes til at hente vin i; den var anskaffet 1695. Til oblaterne brugtes en malet *†blikæske*, som erstattede en æske af træ omtalt 1721.⁵¹ Begge dele opbevaredes i sakristiet. Inventariet 1817 opregner sidste gang »potteflasken« og blikæskens.²⁹²

Sygesæt (fig. 150), nu bestående af kalk og disk fra 1725 samt en lidt ældre oblatske (se ndf.), der kan tænkes at have hørt til et andet sygesæt. Det synes ikke at fremgå, hvilket sæt der var sognepræstens, og hvilket kapellanens.⁵¹ Den 13,5 cm høje kalk har lav, cirkulær fod i to afsæt og er ved overgangen til skaftet forsynet med en stor, riflet krave. Forholdsvis lille, midtdelt knop flankeret af to sæt indknebne led. Guldsmed Kløn fik 1725 betaling for at omgøre den lille kalk og disk samt oblatsken af ny, jfr. mesterstempel under fodpladen for Hans Nicolai Kløn, Kalundborg (Bøje 1870). Disken, 8 cm i tv., er glat og har under bunden to stempler som kalkens.

Oblatske, o. 1700, cylinderformet, 4 cm høj, tv. 6,5 cm, glat, med låg i to afsæt. Under bunden mesterstempel: sammenskrevet NM i rektangel for Niels Jacobsen Meier, der etablerede sig i Kalundborg o. 1698 og døde o. 1710 (Bøje 1869). Æsken er nært beslægtet med en lige så enkel af samme mester, i Avnsø (s. 1919 med fig. 14).

†Sygesæt. 1) 1665 nævnes en forgyldt kalk og disk til syge.⁵¹

2) Skænket 1696 af sognepræsten, Gudmand Paaske (Hansen Poscolan). Vægten blev opgivet til $4\frac{1}{8}$ lod. Nævnt i inventariet 1721. Muligvis omgjort 1725 til det eksisterende sæt.⁵¹ Opbevaredes hos sognepræsten.

3) Kalk og disk af ukendt alder samt en sølvflaske med oblatgemme under bunden, vægt ialt 15 lod, skænket 24. april 1697 af borgmester Niels Siersteds enke, Anna Hansdatter (Tvede). Opbevaredes hos kapellanen (Hans Amundin). Var ifølge yngre notat bortkommet »hos forrige sognepræst«.⁵¹ Af antegnelser til kirkeregnskab 1814 fremgår, at hr. Collin (der fratrådte

samme år) efter flere gange at være blevet affordret en sølvdisk svarede, at han havde afleveret, hvad han havde modtaget, og at han til disk havde benyttet låget til den sølvæske, hvori han gemte kirkebrødene (oblaterne).³⁰⁰ Først 1817 blev sagen afgjort ved at Collin betalte 8 rbd. for disken, mens en påstand om erstatning for en gammel jernmukkert frafaldtes. Det fremgår, at den bortkomne disk egentlig hørte til sygesættet, der som vanligt opbevaredes hos præsten. Da dens vægt ikke kendtes, blev erstatningen udregnet på grundlag af det øvrige sygeberettelsestøj, hvortil disken hørte. Den antoges at have vejte $2\frac{1}{2}$ - 3 lod, hvilket gav en værdi af omtrent 10 rdl.³⁰¹

Fig. 151. Sengotisk alterstage nr. 1 (s. 3156). EM fot. 1970. - Late Gothic altar candlestick no. 1.

Fig. 152. Sengotisk alterstage nr. 2 (s. 3156). NE fot. 1982. - Late Gothic altar candlestick no. 2.

†*Kalkklæder*. 1691 købtes $2\frac{1}{4}$ alen klosterlærred og $9\frac{1}{2}$ alen kniplinger til to tørklæder til at lægge over kalk og disk, når syge berettedes.³⁰² I et yngre inventarium nævnes de to tørklæder, »hvorudi kalk og disk kan bæres ved sygebesøg«.³⁰³ 1745 anførtes, at tørklæderne, såvel provstens som kapellanens, var opslidte.³¹

†*Vinflasker*. 1) 1618 fik præsten hr. Henrik (Nielsen) en lille tinflaske til at have vin i til syge folk. 2) Anskaffet 1628, da den gamle (nr. 1?) ikke kunne holde.⁵¹

†*Oblataeske*. 1754 modtog Trude (Nielsen) Hvid, Kalundborg) betaling for en sølvdåse til oblater, der vejede 5 lod 3 kvint. Opbevarede hos sognepræsten.⁵¹

Inventariet 1855 opregner to sølvæsker, 1861 og 1872 tre, som ikke er identificeret.⁵³

To *skåle*, fra 1800'ernes anden halvdel, af porcelæn, fra Bing & Grøndal, sorte med gyldent latinsk kors og kant foroven, bruges nu til lys. I ligkapellet.

Alterstage. 1) (Fig. 151) sengotiske, fra o. 1500, jfr. stager i Nykøbing Falster med graveret årstal 1501, af en i amtet oftere forekommende type.³⁰⁴ Højde 45 cm. Den høje fod har graverede koncentriske cirkler, skaftet er skarpt-snoet og med sekssidet, profileret, midtdelt led. I den trelede lysesål sidder lysetorn af jern.

2) (Fig. 152) sengotiske, 30 cm høje, hvilende på tre fødder formet som hunde, der sidder på afstumpede terninger. Det cylinderformede skaft brydes af tre mindre, runde ringe. På både fod og skaft ses graverede koncentriske cirkler. I den tragtformede lysesål sidder yngre lysepibe af lysere metal, hvorfra udgår et jernbånd med en lysepibe i hver ende. Den åbne lysepibe er fastgjort til drypskålen ved en lodret ring. Drypskålene har gennembrudt nedadvendt krave, der ligner en omvendt krone.

1656 reparererede Niels klejnsmed den ene alterstage, som var sønder i skruen, og 1665 »færdiggjorde« Niels klokkestøber en af lysestage.¹⁰ Klokkestøberen betalt 1690 for at støbe i foden på den ene alterstage, og Niels Pik gjorde en skrue til samme stage. 1695 betalt Claus klokkestøber for en lysestage til altret, reparation eller en ny stage?⁵¹

†*Alterstage*. (Fig. 153) 1600'erne, bordstage, 24,5 cm høj, med klokkeagtig fodskål under flad krave; herover stiger det smalle skaft op af en mindre skålformet fod og ender i vaselignende lyseholder. På den store fodskål graverede våbener med bomærker. Forgæves eftersøgt 1995. †*Bliklys*. 1871 fik kobbersmed Willumsen betaling for at istandsætte og afpudse to forlorne lys med spiraler.³⁰⁵ 1888 ønskede synet dem erstattet med rigtige lys, sml. eksempelvis Jorløse (s. 1984).

Alterbøger. Christian IV.s bibel, 1633, folio, i yngre skindbind med oprindelige hjørnebeslag af messing. »Callundborrig Kirkis og Scolis Bibel«. Stjålet fra altret 1969, fundet i en container 1973-74 og 1992 afleveret til kirken. †*Alterbøger*. 1665 nævnes foruden biblen, som »læses udi morgen og aften, når kor holdes«, et graduale, vel Niels Jespersens 1573, 1610 eller 1637. 1721 var der yderligere et graduale (Kingos?) og en alterbog.⁵¹ Se endvidere *bogsamling (s. 3174).

Krucifiks (fig. 154), romansk, af bronze, på nyere kors af træ, fra 1928?, sandsynligvis benyttet som alter- eller processionskrucifiks. Den 26 cm høje figur, der hænger frontalt på korset, er flad bagpå, bortset fra det aflange hoved, som hælder en smule forover. Kristus, med lukkede øjne og kort fuldskæg, bærer liljekrone. Det lange hår, der er kortklippet over panden, ligger som tjavsede snoninger foran skuldrene. De let bøjede arme har markerede albueled og forholdsvis store hænder med strakte fingre. Under brystpartiet ses de fremhævede ribben. Navlen er markeret. Lændeklædet har, med tre bløde v-folder om livet, et læg midtfor og afsluttes lige over knæet. De let adskilte fødder hviler på et suppedaneum. Tre (fornye) nagler: en gennem hver af Kristi håndflader, den sidste mellem hans fødder. Rester af forgyldning. Reparationer ved navlen og på begge ben lige under knæene. Den primitivt udførte figur er på nogle punkter beslægtet med krucifikset fra det gyldne alter fra Odder, nu i Nationalmuseet (DK. Århus s. 2544, fig. 29-30), på andre med det fra Broddetorp, nu i Stockholm, hvad der betragtes som bekræftelse på et skandinavisk forfærdigelsessted. Endvidere er det fornemme korbuekrucifiks fra Skuldelev (DK. Frborg. s. 2586 med fig. 7) blevet omtalt som en stilfrænde.³⁰⁶ Da krucifikset 1928 blev indsendt til reparation på Nationalmuseet, sad Kristi ben helt løse (fig. 156), og deres nederste del var fæstnet med nitter lige under knæene. Figuren havde tilsyneladende fire nagler, den fjerde gennem navlen. Øverst på korstræet, der gik itu under transporten, sås †skriftbånd med graveret indskrift, formentlig INRI.

Ved kirkens restaurering 1871 blev krucifikset sømmet på epitafium nr. 3, hvorfra det fjernedes 1900 (jfr. fig. 183). 1901 omtales et gammelt restaureret krucifiks anbragt på altret,⁷⁵ hvor det også placeredes efter reparationen i 1928. Opbevares nu sammen med altersølvet.

Messehagler. 1) 1990, af Dorthe Sigsgaard. Grøn, udført i blandede materialer, primært uld med Livets træ i guldtråd (DMC-garn). 2-4) Fra 1900'ernes sidste tiår, købt i Dansk Paramenthandelen. En hvid, en lilla og en rød.

Fig. 153. †Bordstage fra 1600'erne (s. 3156). EM fot. 1970. - †Candelabrum from the 17th century.

†*Messehagler.* 1626 flyede skrædder Tyge Nielsen den gamle messehagel, og 1660 hed den skrædder, der reparerede haglen med rød sylke, Laurids Jensen. Inventariet 1665 nævner foruden en rød blomstret fløjls messehagel, en gammel gyldenstykket og en gammel »gull«, den sidste med tilføjelsen: borte. 1669 måtte skrædder Laurids Jørgensen fastsy kniplinger og våben på en hagel samt sætte en guldsknap og en lidse foran. Igen 1674 blev haglen flyet og »afstivet« foran samt underdraget (foret), hvortil brugtes en af de gamle messehagler. Claus Stoltely honoreredes herfor. Til jul 1676 skænkede borgmester Jens Jensen og hustru (Anne) en ny rød fløjls messehagel, som omtales i inventarierne 1721 og 1729 sammen med en rød, blomstret ligeledes af fløj. Sidstnævnte opføres 1746 blandt genstande, der tidligere havde været ved kirken, men ikke længere var der. 1732 lod et »kristeligt fornemt ægtepar« i Kalundborg, uden at give deres navne til kende, en karmoisinrød fløjls messehagel med dobbelte sølvgaloner i alle kanter og med kors på ryggen samt to

Fig. 154. Romansk krucifiks af bronze før restaurering, sml. fig. 156 (s. 3157). NE fot. 1982. - *Romanesque crucifix of bronze before restoration, cf. fig. 156.*

sølvhager til at hægte den med, bære op i kirken. 1814 beskrives den som gammel og ubrugelig; hagerne siges at være hos degnen,⁵¹ lige-

som 1817, da selve haglen var brugt til prædikestolen. Samme år erhvervedes en ny af rødt fløjls hos C. Lenkewitz, København, med guldgalonier fra perlestikker Hjelm,²⁹² antagelig den der nævnes i inventarierne 1855 og 1861, og som 1866 blev omsyet samt farvet, og galonerne opfrisket.⁵³ 1803 var alle messeklæder uduelige, undtagen hvad der brugtes ved højtiden.¹⁹⁷

†*Korkåbe*. En gammel ubrugelig og forrådnat korkåbe solgtes 1650 til Gabriel Sandro⁵¹ (byfoged Gabriel Sander).

†*Signet*. Inventarierne 1855 og 1861 anfører et signet, sidstnævnte år hos sognepræsten.⁵³

†*Altergangstavler*. En »confitenttavle« til hver skriftestol, dvs. præstens og kapellanens, omtales 1721 og 1729³⁰⁷ (sml. den eksisterende i Viskinge s. 1883, fig. 37).

Alterskranke (sml. fig. 144), fra 1872, formet som buetunge, med otte snoede messingbalustre med vulst på midten og bladkapitæl, leveret af Fjeldskov.³⁰⁸ Håndliste af træ.

(†)**Alterskranke* (fig. 155), skænket 1703 af rådmand Christopher Mogensen »for kommunikanternes mageligheds skyld«. 1686 var bekostet en ny altar fod, da den gamle var ubekvem og brøstfældig. Indkøb af brædder og ruskind viser, at det drejede sig om knæfaldet.⁵¹ Af skranken, udført i smedjærn, er kun tre fag bevaret; det midterste, med låge, har tre diagonale

Fig. 155. Del af *alterskranke af smedjærn skænket 1703 af rådmand Christopher Mogensen (s. 3158). I Kalundborg Museum. NE fot. 1987. - *Part of an *altar rail of wrought iron donated by Alderman Christopher Mogensen in 1703.*

Fig. 156. Romansk krucifiks af bronze før restaurering, sml. fig. 154 (s. 3157). Sophus Bengtsson fot. 1928. -
Romanesque crucifix of bronze before restoration, cf. fig. 154.

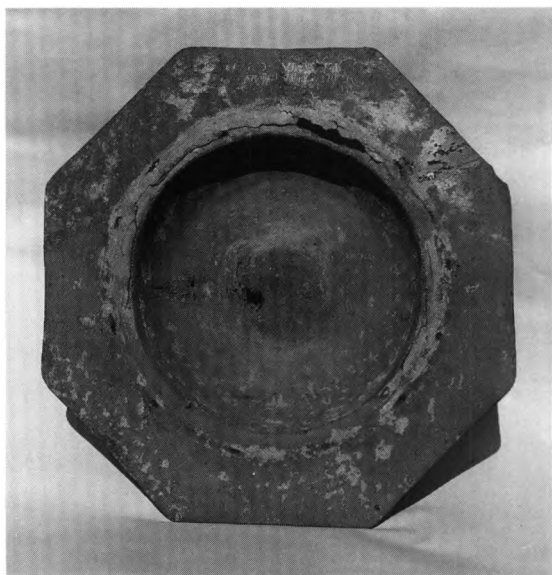

Fig. 157. *Dåbsfad af tin fra 1600'rne, skænket 16(81) af kirkeværgen Jens Riber (s. 3161). I Kalundborg Museum. Ulla Haastrup fot. 1968. - **Baptismal dish of pewter, 17th century, donated in 16(81) by Jens Riber, churchwarden.*

jernbånd på hver led, de flankerende spiralsnoet bånd af fladjern med fligede blade. På håndlisten sidder messingkugler over de lodrette stivere, som under det nedre vandrette bånd er drejet ud

Fig. 158. Døbefont af granit jævaldrende med bygningen (s. 3160). LL fot. 1970. - *Granite font contemporary with the building.*

i fire »blade«, der danner foden. Som følge af tårnets fald 1827 måtte skranken »så godt som af ny repareres«. ⁵² Efter opstillingen af den nuværende skranke opbevaret på loftet i søndre tårns loftsetage, hvor den ses på fotografi fra 1897 (fig. 126), senere deponeret i Kalundborg Museum (inv. nr. 2056).

†*Bogstole.* 1711 reparerede snedker Christen Nielsen en stor bogstol i sakristiet. ⁵¹ Herefter omtales alene en bogstol i koret, første gang 1721 ³⁰⁹ og senere 1811. ⁵¹ Muligvis den I.I. Timms regning fra 1817 vedrører: Malet en bogstol og buen (til lys) til altret og påskrevet: »Du bragte Joerden Lys og Fred«. ²⁹² I en indberetning 1825 til Oldsagskommissionen vedrørende Vor Frue kirke gav pastor Mule i Røsnæs udtryk for uvished angående »et bog-pulpet«, hvortil var lænket nogle bøger. En sådan indretning skulle have været i kirken, men dens skæbne kendes ikke, skriver han (sml. *bogsamling s. 3174). 1841 forandrede smed Oppenheuser »en bogstol«. ⁵¹

Font (fig. 158), samtidig med bygningen, af granit, tv. 80 cm, højde 89 cm. Foden har form som et trapezkapitel med afskårne hjørner nøje svarende til kapitælerne på de store søjler, der bærer kirkens midtertårn. Foroven vulst med tovsnoning. Kummen, som er hugget for sig, smykkes af ranke med fembladede palmetter, hvis blade vender skiftevis op og ned; to kugler flankerer det midterste, spidse blad. Denne karakteristiske dekoration genfindes på søjlebaserne i Kirke Fjenneslev og fra Vordingborg slotskirke, ³¹⁰ sml. også granitsten med samme udsmykning i Viskinge og Tveje Møreløse (s. 1865, fig. 11 og s. 2968 med fig. 25). I kummens bund ses lukket afløbshul. Fonten er hugget af en unavngiven stenhugger, kaldet Hvidemesteren eller Hvideslægtens stenhugger, fordi han arbejdede for Hvideslægten, jfr. ovennævnte paralleller. ³¹¹

1831 malede og forgyldte maler Timm fonten, ⁵¹ og 1872 omtales den som restaureret. ¹⁹⁷

1667 og 1755 ³¹² (jfr. fig. 37) stod fonten i koret. 1760 betales to mænd for at flytte den, hvorhen siges ikke, men antagelig var det til nordre korsarm, hvor den er indtegnet på Tve-

des restaureringsprojekt 1863 (fig. 115-16) og nævnes 1869.³¹³ Dog ses den på fig. 37 stående ved korbuens nordside. Ved synet 1871 noteredes, at den ærværdige gamle døbefont var indsat på en passende plads i koret,³¹⁴ nemlig den store niche i nordvæggen, som tidligere rummede degnestolen (jfr. fig. 123). Nu ved nordvæggen sammesteds.

Dåbsfade. 1) 15-1600'rne, formentlig det, der nævnes i et inventarium 1665,⁵¹ af messing, tv. 70 cm, 22 cm dybt. På den smalle fane ses graveret versalindskrift: »Wor Frve Kircke Kalvndborge«. Mellem de to sidste ord er markeret en femtårnet bygning.

2) Antagelig det fad af engelsk tin, der 1871 købtes hos hofkandestøber Hans Høy.⁵³ Tv. 52 cm og fanen 11 cm bred med profilering langs randen. Skålformet fordybning.

**Dåbsfad* (fig. 157), 1600'rne, af tin, tv. 40,5 cm, ottekantet, med skålformet fordybning og cirkulær fod. På fanen graveret indskrift: »Calund Bvrge Kirkes Døbekar af Kirkeverger Jens

Fig. 159. Korbuecrucifiks fra o. 1500 på nyt korstræ (s. 3162). Nu i ligkapellet. NE fot. 1986. - *Chancel-arch crucifix figure c. 1500 on new cross.*

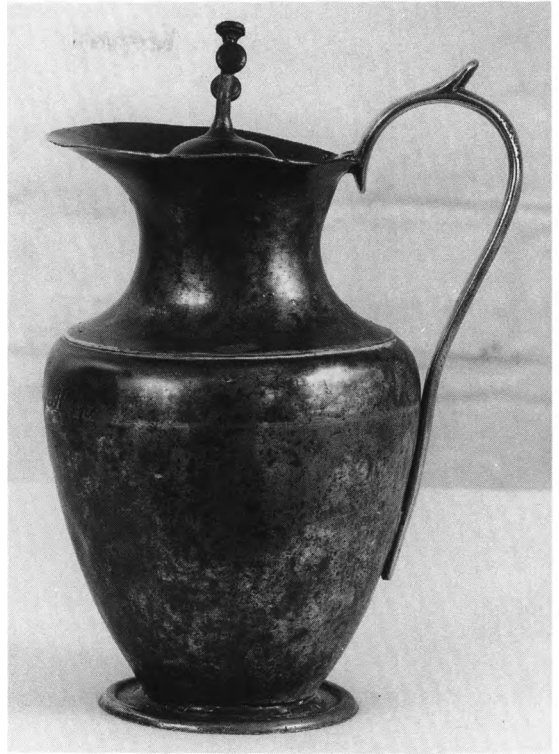

Fig. 160. Dåbskande af tin med graveret kirkenavn og årstallet 1881 samt tinstøberen Arendal Høys stempel (s. 3161). EM fot. 1970. - *Baptismal ewer of pewter with the church's name and the date 1881 engraved on it, together with the mark of the pewterer, Arendal Høy.*

Riber foræred 16(8)1« (sml. †gravsten nr. 30). Den ringe størrelse i forhold til fonten lader formode, at der er tale om det tin vandfad, som, uagtet indskriften, i inventariet 1729 nævnes efter et stort messingbækken (nr. 1).³¹⁵ Siden anskaffelsen af det eksisterende tinfad anføres kun ét fad i inventarierne, men 1940 omtales et mindre tinfad, antagelig dette, stående på messingfadet.³¹⁶ Deponeret i Kalundborg Museum (inv. nr. 2061).

Dåbskande (fig. 160), købt 1881, af tin, 24 cm høj, såkaldt chokoladekandeform. På korpus graveret skriveskrift: »Kalundborg Kirke 1881«, dvs. de 19 bogstaver på kirkekanden, som Arendal Høy 1881 også fik betaling for.⁵³ Hans stempel ses på hanken. Benævnelsen kirkekande åbner for den mulighed, at kanden har været brugt til at hente vin i, jfr. anskaffelse 1843 og 1848 af nye kander til dåben (†nr. 2 og 3).

Fig. 161a. *Evangelistfigurer udført af Ulrich Mathiesen 1719 til $\dagger$ korgitter (s. 3162). I Kalundborg Museum. EM fot. 1968. - *Figures of evangelists carved by Ulrich Mathiesen in 1719 for the $\dagger$ chancel screen.

$\dagger$ Dabskander. 1) 1703 bekostede kirken en fin tinkande at bære vand i til dåben; den vejede 3 pd. 2) 1843 købt hos (Hans Christensen) Høj. ⁵¹ 3) 1848 betales (Carl Magnus) Svanberg for en ny kande til dåben. ³¹⁷ Om flere jævndrende tinkander, sml. Årby (s. 1477).

$\dagger$ Fontelæg. 1721 omtales første gang et dækbræt til fonten; det nævnes sidst 1855. ³¹⁸

Korbuekrucifikset (fig. 159), fra o. 1500, hører til en gruppe så godt som identiske krucifikser repræsenteret i bl.a. Ruds Vedby og Højby (s. 1001 og 2163 med fig. 60) foruden tre steder i Sorø amt og et i Københavns amt. ³¹⁹ Figuren er ca. 75 cm høj og hænger i let bøjede arme med højre hånds fingre krummede, venstres er brækket af. Hovedet, der bærer flettet tornekrone, falder ned mod højre skulder med to proptrækkerlignende lokker, en tilsvarende er strøget om bag den venstre skulder. Lang, lige næse, lukkede øjne og mund samt lokket kind- og hageskæg. Den hvælvede brystkasse har vunde i højre side. Indknebet midje og lændeklæde foldet nøjagtigt som gruppens øvrige med en karakteristisk lille knude i højre side, men snipperne mangler. Knæene er let bøjede, de store

fødder overlagte, højre øverst, med hudfolder fra naglegab til tærne. Nyere, glat korstræ. Såvel figur som korstræ står uden staffing. Efter al sandsynlighed det krucifiks, der på et ældre fotografi ses hængende på vestvæggen i sakristiet, hvorfra det udlåntes til $\dagger$ Petersminde kirkesal. Nu anbragt på vestvæggen i ligkapellet.

Et $\dagger$ korgitter nævnes indirekte 1666, da snedker Jens Jensen gjorde to trinde piller ved korsdøren, som tyve havde sønderbrudt; bagefter malede Mads maler dem gule. ⁵¹ Da prædikestolen 1719 blev taget ned fra sin plads over korgitret, leverede billedhugger Ulrich Mathiesen fra Århus ³²⁰ fem *figurer (fig. 161a) »over kordøren«, dvs. til opstilling på korgitret, sml. eksempelvis Selsø i Nordsjælland eller Feldballe i Jylland. ³²¹ Morten snedker opsatte og fæstnede dem tillige med dyrene. Oplysningen om dyrene viser, at der er tale om de fire evangelister med deres symboler. Disse mangler nu, og den enes højre hånd er brækket af, hvilket også gælder for Kristusfiguren (fig. 161b). Denne er 81 cm høj, mens evangelisternes mål varierer fra 73 - 76 cm. Kristus bærer i venstre hånd en meget stor

Fig. 161b. *Kristusfigur udført af Ulrich Mathiesen 1719 til $\dagger$ korgitter (s. 3162). I Kalundborg Museum. EM fot. 1968. - *Figure of Christ carved by Ulrich Mathiesen in 1719 for $\dagger$ chancel screen.

verdenskugle, evangelisterne holder åben eller lukket bog. De er iført lange, folderige kjortler med kappe over, og én, muligvis Johannes, bærer turbanlignende hovedbeklædning. Alle fremtræder hvidmalede med lidt blå, muligvis påført af Jens Jensen, ligeledes fra Århus, der malede »pilleværket« for koret og døren samt bjælken og billederne derpå.⁵¹ Figurene er sandsynligvis identiske med »de klodsede figurer af træ«, der 1835 mentes at forestille apostlene og have været anbragt på de tidligere pulpiture. De lå da på et pulterkammer i et af tårnene.⁵² I Kalundborg Museum (inv. nr. 2052 a-e). 1760 brugtes en 4-alen egestolpe til »korsdøren«.⁵¹ Gitret ses ikke på snittet fig. 166, som dog heller ikke viser figurerne på prædikestols-himlen.

Prædikestol (fig. 162-63), 1871, efter tegning af arkitekt Vilhelm Tvede med billeder af de fire evangelister og Paulus malet af Anton Dorph. Udgiften til tre af malerierne blev afholdt af lensgreve Lerche til Lerchenborg. Den nyromanske stol har fem og et halvt fag med rundbuede, søjlebårne arkader og englehoved under hjørnerne. Den hviler på fir søjlefod og står i voksbehandlet eg. Felternes figurmalerier fremtræder på dueblå baggrund; til dragterne er anvendt klare farver: rødt, gult, grønt, blå og lilla. Melchor Schou og Timm tog sig af en senere fjernet forgyldning på kurven og malede desuden »en blind dørside ved prædikestolen«. Allerede to år efter opstillingen 1872 blev malerierne udtaget, nedpakket og sendt til København, hvor der blev lavet ny egetræs »kielstød« til dem.⁵³ På Vilhelm Tvedes tegning har opgangen åbne arkader svarende til det samtidige $\dagger$ orgelpulpitur. Stolen står i skibets nordøstre hjørne ved korsarmen med opgang langs nordvæggen.

*($\dagger$)Prædikestol. 1829 godkendtes anskaffelsen af en ny prædikestol, der udførtes i København af snedkermester Thielemann,⁸⁹ som 1830 bad

om underretning vedrørende det skriftsprog, der ønskedes på den nye stol.⁵² Man besluttede sig for: »Salige ere de som høre Guds Ord og bevare det. Luc. XI 28«.³²² Samme, rekonstruerede, bibelcitater ses på prædikestolskurven fra 1839 i Bregninge (s. 1755), hvis udseende i det hele taget stort set svarer til de bevarede dele af stolen i Vor Frue, nemlig underbaldakin og en cirkulær himmel, og til den af C. F. Hansen 1827 tegnede stol til Vor Frue kirke i København.³²³ Denne har lav frise med løbende hund og kronet af latinsk kors. På undersiden ses reliefskåret strålekrans med Gudsøje i midten og stjerner udenom, oprindelig 12 hvoraf fem resterer. Den lave underbaldakin afsluttes af pinjekogle i krans af akantusblade. De bevarede dele (fig. 165a-b) er malet hvidgrå med gyldne bånd. Til stolens beklædning leverede firmaet Loria og Co. i København rødt fløjls og gulddaloner,⁵¹ og 1831 betales for transport fra hovedstaden med fire heste; efter opstillingen i kirken måtte maler Thau-gelau omforgylde stolen. Ved sin visitats 1838

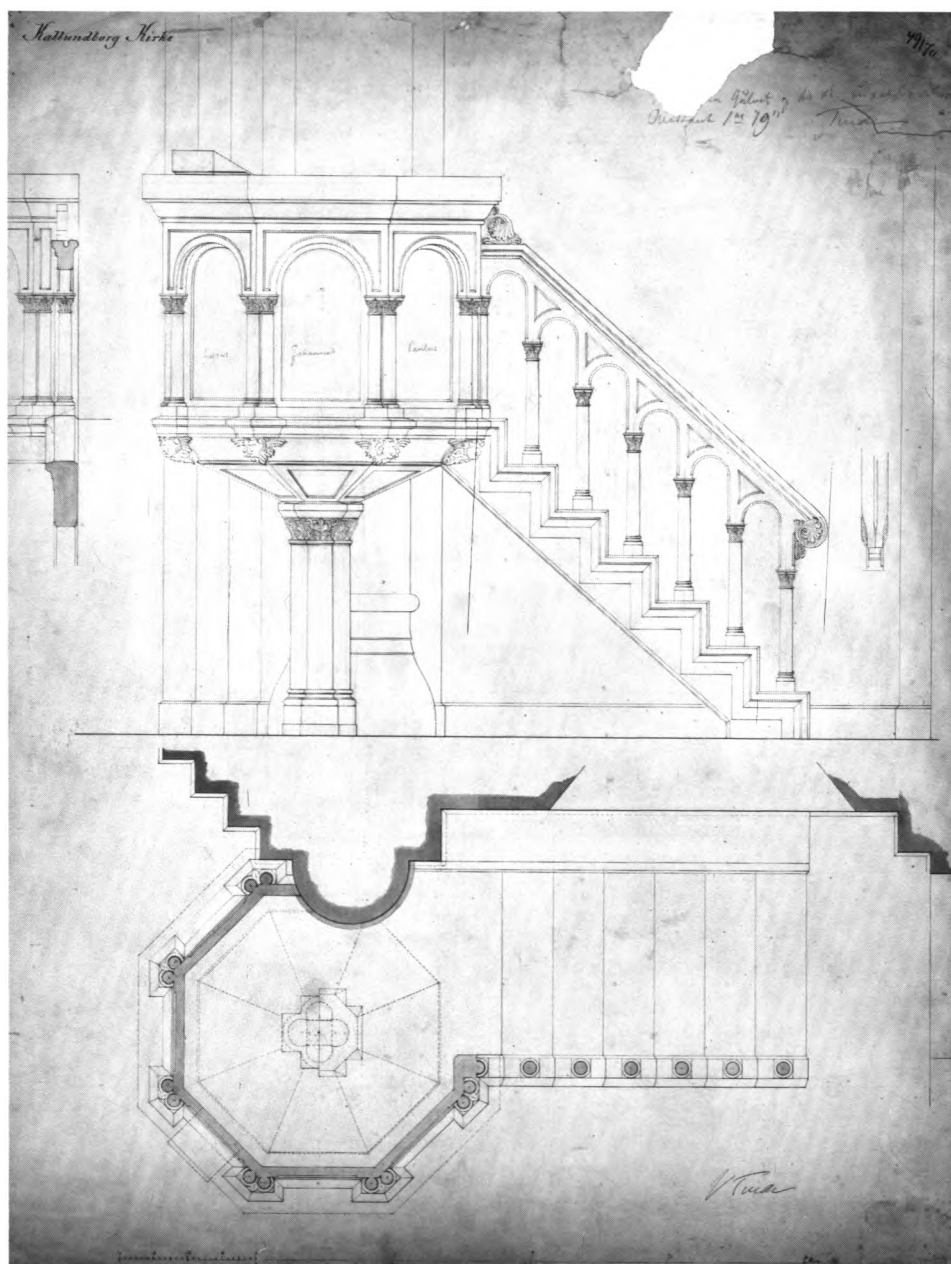

Fig. 162. Tegning af Vilhelm Tvede 1871 til prædikestolen, sml. fig. 136 og 163 (s. 3163). I NM2. - Proposal for the pulpit drawn by Vilhelm Tvede in 1871, cf. figs. 136 and 163.

bemærkede biskop Mynster, at den var, »skønt smuk, aldeles moderne«. ³²⁴ Stolen opstilledes i modsætning til den gamle i skibets nordøsthjørne, og opgangen var fra sakristiet ad en trappe gennem murlivet (jfr. fig. 42).

Ved kirkens hovedrestauration 1867 blev

denne prædikestol nedbrudt, ⁵³ men de ovennævnte dele befinder sig i Kalundborg Museum (inv. nr. 5068).

†Prædikestol, udført 1611 af Christen snedker, der påskeaften dette år stævnedes for borgmester og råd i Kalundborg og påmindedes at fær-

Fig. 163. Prædikestolsfelter med malerier udført af Anton Dorph 1871, sml. fig. 136 og 162. Evangelisten Mattæus og Paulus (s. 3163). NE fot. 1995. - *Panels of pulpit with paintings by Anton Dorph 1871, cf. figs. 136 and 162. St. Matthew and St. Paul.*

diggøre prædikestolen »med alt tilbehør« i Vor Frue kirke til pinse.³²⁵ Af regnskabet i forbindelse med dens nedtagning 1719 fremgår, at den var opstillet som *lektorieprædikestol*, idet den siges at sidde over kordøren. Ligeledes nævnes det gamle malede egepanelværk, »som stod ved begge sider af den gamle prædikestol over chorsdøren« i forbindelse med genanvendelse i nordre pulpitur. Samtidig indgik den side, der vendte mod altret, i et nyt pulpitur opsat over sakristidøren, beregnet til disciplene, som der ikke var plads nok til i koret. Betaling 1706 til Laurids Lauridsen klejnsmed for to ankre og søm til himlen over prædikestolen viser, at der i hvert fald dengang eksisterede en sådan. Efter stolens flytning registreredes 1721 nogle stykker af den gamle prædikestolskrone i sakristiet.⁵¹ Hvorvidt den del af den nedbrudte prædikestol, der 1835 lå på et pulterkammer i et af kirkens

tårne, stammede fra himlen eller kurven, lader sig næppe afgøre med sikkerhed, dog antyder det forhold, at der var et ret godt maleri på træ, at det drejede sig om kurven eller evt. opgangspanelet.⁵² På snittet fig. 166 ser den ud til at være kantet, med søjler mellem fagene. 1657 og 1676 udførte henholdsvis Rasmus Gregersen og Jens Jensen snedkerarbejde ved trappen til stolen.¹⁰

1719 skænkede menigheden et beløb, som dækkede nedtagning af prædikestolen fra dens plads over korgitret, forandring og opsætning ved den sydøstre stenpille. Smeden Jens Lauritzen satte to store jernringe om pillen til at fæstne henholdsvis kurv og himmel; fra denne gik to jernstøtter ned til kurven, sml. Grandløse (s. 213 med fig. 19). Snedker Mogens Petersen Højberg udførte arbejdet med at flytte og forny stolen samt tilrette »grundvolden« af lydhimlen, som i hovedsagen udførtes af ny, jfr. også de

Fig. 164. *Putti udført af Ulrich Mathiesen 1719 til $\dagger$ prædikestolshimmel (s. 3166). I Kalundborg Museum. EM fot. 1968. - *Putti carved by Ulrich Mathiesen in 1719 for the pulpit's $\dagger$ sounding board.

stykker af den gamle, der lå i sakristiet 1721. Billedhugger Ulrich Mathiesen fra Århus³²⁰ leverede en figur forestillende Moses med lovens tavler, som opstilledes under kurven; endvidere kom han med himlen, af lindetræ, syv bøjler, ornamenter og tilhørende billeder, der ved midten af 1700'rne beskrives som figurer med lidelsesredskaber siddende »omkring på himlen«; over den hang Vor Herre på korset³²⁶ (sml. fig. 166). De fem *putti er overleverede, men uden attributer (fig. 164), højde 36 - 43 cm. Endvidere mangler dele af arme, ben og fødder. Alle har slynget et klædebon om underlivet og op over skulderen. Til sidst malede Jens Jensen af Århus stolen med dens himmel og trappe samt korgitret med egen maling, undtagen bogguld,⁵¹ antagelig den hvidgrå staffering, figurerne står med. I Kalundborg Museum (inv. nr. 2053 a-d og 5064). Ved midtærtårnets og stenpilernes fald 1827 blev stolen, der stod op ad den sydøstre pille (sml. fig. 37) ødelagt.

$\dagger$ Timeglas. Inventariet 1746 nævner et timeglas,⁵¹ som sidst ses omtalt 1840.²⁹²

$\dagger$ Prædikestolsomhæng, skænket »af en god ven« i forbindelse med stolens flytning 1719. Det var af grønt fløjls med sølv og silkefrynser; angiveligt for at spare på dette foræredes også et over-

træk af grønt rask med uldne frynser.²¹³ 1765 og igen 1770 repareredes fløjlet med grønt »Kirsey«. Fløjls og galoner blev fornyet 1851,⁵¹ og 1866 farvedes 4 alen silkefrynser samt fløjls og galoner.⁵³

Stolestader. Der står løse stole i såvel skib som korsarme, og langs nordre og søndre korsarmes vægge er faste bænke med paneler bagved, fra restaureringen 1917-20, tegnet af arkitekt Clemensen.

$\dagger$ Stolestader. Om de tidligste siddepladseres beskaffenhed vides næsten intet. 1739 gengives indskriften på en mandsstol, formentlig fra 1578: »Esaia XLIX. Kongerne skulle være dine Fosterfædre og Dronningerne dine Ammer. Anno d(omi)ni 1578«, og på en anden var indskåret (»udgravet«) tre løver, det danske våben, og ifølge Paludan 1788 »ikke tre kroner« som anført 1739.³²⁷

Af arkivalierne fremgår vedrørende reparationer følgende oplysninger om navngivne håndværkere: 1648 udførte Peder snedker tre lange nye stole i »Knure Vraaen« med panel rundt om ved muren. Det er ikke lykkedes at identificere stedet, da betegnelsen kun synes anvendt denne ene gang; muligvis er der tale om slippen mellem nordre korsarm og sakristiet. 1703 blev alle

stolene nummereret af Morten maler, og 1713 ændrede snedker Rasmus Sørensen nogle af de ubekvemme stole til seks mere brugelige.⁵¹ Ved midten af 1760'erne foretoges en gennemgribende fornyelse af stolene (jfr. udflytning af gravsten fra gulvet til kirkegården) ved snedker Niels Birch, begyndende med nordsidens. Arbejdet var afsluttet 1768 på nær de to almindelige pulpiturer, hvor stolene i lang tid havde været brøstfældige og alle »så godt som øde og spolerede«. Dette forhold blev afhjulpet samme år,²¹⁴ da drejer Jens Jacobsen satte knapper på 25 bistøder (gavle), og Jens Mortensen, benævnt stenhugger, lavede »udstikningsværk« ved dem og fik betaling for staffering. Efter skærmydsler af fagretslig art (sml. s. 3143) var det maleren Jens C. Lund, der 1780 malede stolene. Omtalen af låse⁵¹ til de nye stole viser, at de, som venteligt, var forsynet med låger.

Om stolenes *opstilling* berettes 1788, at det indre er delt ved to gange og således giver fire »afdelinger« til stolene, som en snes år forinden var omgjort af ny og malede (jfr. ovf.). Samtidig blev gangene gjort bredere; tidligere var de så smalle, at to personer næppe kunne komme forbi hverandre. Dette forhold belyses i forbindelse med pastor Elias Eisenbergs begravelse i sakristiet 1660, da der betaltes for bl.a. søm og spigre til at slå stolene fast med i kirken, »der var taget løs, hvor (da) mester Eliases lig blev indsat«.⁵¹ Samtidig med istandsættelsen af kirken 1820-22 opsattes i søndre korsarm adskillige nye bænke til brug for tjenestetyende og andre, hvor 50 til 60 personer kunne få plads.⁵²

Efter midtertårnets fald blev kirken 1828 udstyret med gode bænke med rygværk,³²⁸ jfr. omtale 1842 af de nye og 1843 nymalede mandfolkestole.³²⁹ Først fra Vilhelm Tvedes restaurering 1867-71 haves lidt nøjere redegørelse for stolene, der var opstillet i tre af korsarmene samt midtskibet indtil de fire store stensøjler, hvor de afgrænsedes af skranker bestående af søjler, hvorpå salmebogshylden hvilede (sml. fig. 136 og f.eks. alterskranken i Tømmerup, som istandsattes 1865, også under ledelse af Vilhelm Tvede). Bænkene havde gavle med vandret afslutning og afskårne hjørner samt pro-

Fig. 165a. *Prædikestolshimmel fra 1830 af snedker-mester Thielemann, København (s. 3163). I Kalundborg Museum. NE fot. 1995. - *Sounding board made in 1830 by master carpenter Thielemann, Copenhagen.

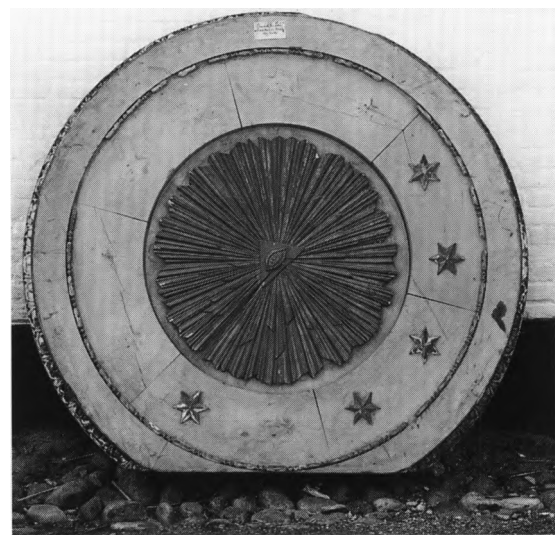

Fig. 165b. Underside af *prædikestolshimmel, sml. fig. 165a (s. 3163). I Kalundborg Museum. NE fot. 1995. - Under side of the *sounding board, cf. fig. 165a.

fileringer langs kanterne. Firmaet Melchor Schou og Timm egemalede stoleværket 1871.⁵³ 1897 blev der givet tilladelse til at fjerne samtlige låger,⁵¹ som imidlertid 1918 tænkes genanbragt. Resultatet blev, at bænkene 1920 erstattedes af de nuværende stole. 1871 anskaffedes 100 rørstole hos C. Beckers enke, sandsynligvis til at stå i midten, inden for skibets søjler (fig. 136), og året efter, formentlig som supplement, 72 jernklapstole.⁵³ 1920 fornyedes de løse stole.⁷⁵

1667 havde rektor Nils Sperling bekostet en stol og ladet nogle *skamler til børnene* fæstne til muren.⁵¹

Som vanligt i købstadkirker var bestemte stolestader forbeholdt visse øvrighedspersoner og deres familie. Kirkens form gav ikke anledning til at fravige dette almindelige princip, hvorefter mændene havde plads i kirkens sydside og kvinderne i nord. I arkivalierne er følgende stole omtalt: *Præstekone- og andre kvindestole*. 1624 blev Abigaell sognepræstens kvindestol, hvor de to præsteenker stod hos hende samt Carine kældersvends, forlænget og forbedret.⁵¹ 1646 bekostede Niels Jørgensen, Morten Aagerup og Lauritz Matzen, byskriver og kirkeværger en ny stol af egetømmer til deres hustruer og forærede stolen til kirken, for at hustruerne kunne fæste den på livstid og deres arvinger efter dem.¹⁰ 1688 blev amtmandindens stol nede i kirken repareret.⁵¹

Tilsvarende har nedennævnte stole antagelig været at finde i rækken af mandsstole, således *borgmesterstolen*, der anføres allerede 1616 og igen 1673 i forbindelse med en lysearm; 1752 fremgår, at den da var indrettet i sydsiden, hvor der omtales et nyt pulpitur over borgmester Lange-machs og rådmand Høebergs stol. 1780 nævnes en sparebøsse dertil.⁵¹ 1661 opsatte Peder snedker et panel i *den mellemste rådmandsstol*.¹⁰ 1688 blev *amtmandens stol* nede i kirken repareret.⁵¹ *Magistratens stol* omtales flere gange i løbet af 1700'erne.³³⁰

†*Pulpiturer, herskabsstole og -pulpiturer*. At der var problemer med pladsen i det lille kirkerum, er hævet over enhver tvivl. Det kommer eksempelvis til udtryk i en anmodning fra 1719 om tilladelse til at indrette et herskabspulpitur: »Eftersom det er Dem nok bekendt, at der i Vor Frue kirke er mangel på stolestader, og særdeles for os, der af Gud er velsignet med mange store og små børn ..., og da adskillige i menigheden siden prædikestolens forflytning har ladet sig bekoste lukkede stole«, havde ansøgeren også til hensigt »at lade bekoste et pulpitur oppe i vejret.«²¹³ Det er derfor fuldt forklarligt, at kirken, således som det var skik og brug, opsatte pulpiturer, hvis pladser udlejedes til menigheden.

Herudover kunne borgerne selv (jfr. ovf.) bekoste et (herskabs)pulpitur eller en lukket stol, for at familien kunne sidde sammen, i modsætning til kirkens stolepladser, hvor mænd og kvinder som ovf. berørt sad hver for sig.³³¹ Efter dødsfald havde arvingerne forkøbsret til de af forældrene bekostede stole, mod at erlægge et beløb svarende til den højstbydende.

Der var indrettet pulpiturer i alle fire korsarme,³³² i den søndre endda i to etager, i hvert fald o. 1820 (jfr. fig. 166), og tidligere måske også i vestre korsarm. 1761 anfører en taksation fire smukke pulpiturer; til de to var indgangen udvendig gennem hovedmuren, til de andre to indvendig i kirken. Desuden omtales adskillige stolestader oven på to af pulpiturene og en »særdeles indelukket stol ligeledes der ovenpå«. Endnu et andet åbent pulpitur med opgang inde fra kirken var forsynet med bænke til arbejdsfolk »og andre deslige«, på samme måde som oven på to andre af forhen benævnte »indelukkede« pulpiturer. Ud fra oplysninger om pulpiturene i nordre og vestre korsarm, forekommer det sandsynligt, at arbejdsfolkenes har været i søndre korsarm, hvor det var placeret så at sige bag prædikestolen. Men de omtalte bænke og stole var meget brøstfældige og »behøvede nødvendig hjælp«.³³³ Den fik de 1768 sammen med stolestadernes udskiftning.²¹⁴ Pastor Paludan skrev en snes år senere om de mange pulpiturer og lukkede stole, der var anbragt, hvor det overhovedet var muligt, at de ganske vist gav plads til flere tilhørere, men fratog kirken »det lys og den højtidelighed, som templer bør have for det sanselige menneske«. Samtidig synes den almindelige tendens til vigende kirkegang også her at gøre sig gældende, jfr. præstens bekymring over den stedse dalende lejeindtægt fra stolestaderne. Det har vel været en medvirkende årsag til at man ved reparationerne o. 1820 fjernede pulpiturene med de derpå indrettede lukkede stole, undtagen det i nordre korsarm.

1822 vedtoges da, at menighedens medlemmer skulle søge plads, hvor den var at finde, dvs. man opgav ordningen med faste stolepladser. Denne bestemmelse begrundedes dels med, at størstedelen af menigheden havde arvet brug i

Fig. 166. Snit nord-syd. Formentlig målt og tegnet af C. B. Hornbech o. 1820. - North-south section. Probably measured and drawn by C. B. Hornbech, c. 1820.

mange år, eftersom kun nogle enkelte familier havde haft bestemte stole, dels at det modsatte ofte kunne føre til, at stolene ville stå ledige, når de familier, der havde fået dem tildelt, udeblev og havde låst stolene.⁵²

Efter midtertårnets fald 1827 ønskedes også det tilbageværende (nord)pulpitur borttaget,³²⁸ men endnu ved synet 1830 omtales det, og da som ubrugeligt. Der synes dog at være gået et par år før det endegyldigt var afviklet.¹⁹⁷

Om *pulpiturernes* alder vides meget lidt. Det »østerste« *pulpitur*, der omtales tidligst 1631 i forbindelse med et vindue her,²¹³ kan være identisk med det *pulpitur*, som prædikestolen var indføjet i, men kan også være et i øvrigt ukendt.³³⁵

1718 ønskedes en indelukket stol bygget under et ikke nærmere defineret *pulpitur* i øst. 1719 opsatte Morten snedker et (*sanger*)*pulpitur* over sakristidøren, fordi der ikke var plads til alle disciplene i koret. Hertil brugtes bagstykket af den gamle (lektorie)prædikestol, som netop da blev taget ned, og fordi det ikke var langt nok(!), indkøbtes fire egeplanker hos Lennart Birk.³³⁶ Købmand Dines Withs ansøgning 1752 om tilladelse til at indrette en lukket stol på det åbne *pulpitur* i koret hentyder antagelig til sangerpulpituret (se i øvrigt s. 3172).

Det *nordre pulpitur* nævnes 1620 og 1622, ligesom det østre i sammenhæng med vinduer, samt 1649, da snedker Rasmus Gregersen gjorde et skillerum med »stakit og dør«; Niels klejnsmed leverede lås, hængsler og (beslag til) døre. 1673 betaltes tømmersmand Ole Sørensen for at flytte den tredje stol med et nyt rækværk (*reche*) dertil. 1697 nævnes leje af stole på *nordre pulpitur*, og 1698 opsatte Bertel snedker en ny stol, som siges at være den tredje fra siden ud til kirken. 1719 forandrede snedker Mogens (Pedersen Høyberg) den ene halvdel af *pulpituret*, så at det blev indrettet til *lukkede stole*, som hver hævdes, for at man skulle kunne se prædikestolen, der samtidigt flyttedes ned fra østpulpituret til en plads ved den sydøstre pille. I stedet for den hidtidige afskærmning mod kirken, der bestod af firkantede »kæppe«, anbragtes det gamle, malede egepanel fra (lektorie)prædikestolen som brystværk. 1721 havde Jens Lund den første stol på *nordre pulpitur*.⁵¹

At et *pulpitur* i *vest*, nævnt 1622, i hvert fald for en dels vedkommende brugtes af slottets folk, fremgår af vederlag 1636 til Olle snedker for en stol der. 1644 gjorde Henrik snedker på lensmandens befaling et skillerum, fordi slotsfolkene ikke kunne være i fred for fremmede folk. 1693 opsatte Søren snedker et nyt skillerum i slottets foreste kvindestol, og 1696 noteredes, at Anne Erichsdatter havde fæstet det fjerde

stade i den ene af slottets to stole, som var blevet helt »ruineret« under (svenske)krigen og brugtes uden betaling, hvorfor værgeren nu bortfæstede stolene. 1720 lavede Lauritz Simonsen to nøgler til officerernes stol; den ene fik gæstgiver Laurids Berthelsen, for at han kunne lukke de rejsende ind; den anden forblev ved kirken med henblik på de i byen indkvarterede officerer.

1751 betaltes Jens snedker for to stole og bænke, hvor indkvarteringen sad.⁵¹

Det fremgår ikke tydeligt, men kunne, størrelsen taget i betragtning, se ud som om *Mogens (Pedersen) Høyberg*, snedker i Kalundborg, i forbindelse med forandringerne ved prædikestolens ændrede opstilling, udover omdannelser ved *nordre pulpitur*, for egen regning har indrettet et *pulpitur* i *vest*, vel med tanke på fortjeneste ved udlejning af stolepladser. 1719 anmodede han i hvert fald om tilladelse til at sælge sit *pulpitur* over seigneur Bechs og madam Siersteds *pulpiturer* vesten i kirken. Som årsag anføres, at han skyldte en og anden godtfolk penge, hvorfor han håbede, at kirken ville afkøbe ham *pulpituret*, der havde plads til 50 personer! Men kirken var ikke i stand til at rejse pengene; derfor fik han tilladelse til at sælge til hvem som helst på livstid, hvorefter *pulpituret* skulle tilfalde kirken.²¹³ 1734 betalte *Bendix Svendsen* den halve købesum for »det nye *pulpitur* i vestre tårn«, som Mogens Pedersen Høyberg tidligere havde tilbudt kirken for 120 sletdl. Derefter solgte *Bendix Svendsen* det til kirken for 50 sletdl.⁵¹

1693 og 1696 omtales det *søndre pulpitur*,³³⁷ hvortil Bertel snedker 1698 lavede en ny, lukket stol.⁵¹ Antagelig 1733 og senest 1753 omtales et *pulpitur* i *søndre tårn*, indrettet af amtsskriveren tværs over hele tårnet; efter hans død (formentlig Albrekt Gødsches i 1723, da problemerne med at se præsten først efter prædikestolens flytning til sydøstre pille 1719 må formodes for alvor at være blevet et problem) blev halvdelen nedbrudt, dels for lysets skyld, dels for at de, som sad på skamlerne bagved, skulle kunne se præsten. Den tilbageværende del indrettedes til herskabspulpitur.²¹³ Sydsidens andet *pulpitur* (jfr. fig. 166) synes at være forfærdiget 1752, da

der indkøbtes materialer til det nye pulpitur i søndre side oven over borgmester Langemachs og rådmand Høebergs (embeds?)stol (sml. borgmesterstolen).⁵¹

†*Herskabsstole- og pulpiturer*. På grundlag af de gennemgåede arkivalier er det ofte vanskeligt at afgøre, hvorvidt deres oplysninger drejer sig om et pulpitur eller en lukket stol, ligesom placeringen tit er usikker, f.eks. omtales 1630 tre vinduer på det nye pulpitur, der kan være både et af korsarmenes pulpiturer og et herskabspulpitur. Disse vil derfor blive beskrevet i kronologisk rækkefølge efter første omtale.

12. nov. 1646 funderede *Hans Lindenov*, lensmand på Kalundborg slot (1639-58), til Vor Frue kirke 400 rdl. i spec., renten 6% (42 rdl.) skulle anvendes på kirken. Derimod havde borgmester og råd bevilget *Lindenov* et stolestade oven i kirken, mellem den sydvestre stenpille og muren, på hvilket sted han til kirkens prydelse havde oprettet og bekostet en stol »med al sin behøring«. Beskrivelsen af placeringen sandsynliggør, at der her er tale om et *herskabspulpitur*. Arvingerne skulle have adgang til den, og ingen andre måtte tilholde sig den; borgmester og råd var forpligtet til at vedligeholde den på kirkens regning, at den ikke forfaldt, heller ikke trappen,³³⁸ som dog 1669 havde givet sig ud fra muren. 1665 gav general *Jørgen Bielke* 18 rdl. til kirken, fordi han med sin frue og venner nogen tid havde stået på den stol og pulpitur, som *Hans Lindenov* havde bekostet. Denne var død 1659, men hustruen *Elisabeth*, *Christian IV.s* datter, levede til 1677. Endnu 1692 omtales stolen som salig *Hans Lindenovs*, da det konstateredes, at der fra den kun ydedes lidt, som nogle officerer, der undertiden havde betrådt stolen, lagde i en bøsse til vinduernes reparation. Samme år gjorde *Valentin glarmester* et nyt vindue til den adelige stol i kirken, og 1696 repareredes nøgle og lås på det adelige pulpitur, måske fordi *Frans Marselis* lejede det i nogle måneder. Senere på året var der vanskeligheder på grund af »fremmede«⁵¹ nøgler, og *Christen Blalund* måtte sætte to jernstænger for samme pulpitur, ligesom lås og nøgler gentagne gange repareredes.⁵¹

1706 betalte grev *Carl von Ahlefeldt* (siden 1702 ejer af Kalundborg ladegård og 1703 tillige Østrupgård, som han købte af *Frans Marselis*) leje af den ophøjede, indelukkede stol, han selv betrådte og af den første stol på det vestre pulpitur, antagelig til hans betjente. I forventning om majestæternes ankomst beordrede magistraten 1748 opgangen fra kirkegården til det adelige pulpitur repareret.⁵¹ Året efter erhvervede amtsforvalter *Matthias Raben* på auktion det pulpitur, som Kalundborg ladegård ejede. Han skulle selv holde det og opgangen ude fra kirkegården, vinduer og alt, hvad dertil hørte. 1754 ansøgte borgmester *Hans Ottesen Langemach* om tilladelse til at indrette en begravelse tæt op ad kirken, i det sydvestlige hjørne (jfr. †begravelsesarrangement nr. 1). Han havde i den forbindelse i sinde at nedbryde opgangen til den såkaldte grevelige stol, som vel er identisk med den adelige.²¹⁴

1719 ansøgte og fik (*rådmand*) *Christian Vorndran*, (*apoteker*) *Vincentz David Fischer* og (*farver*) *Peter Jensen Feilberg* tilladelse til i den nordvestre krog at indrette et »poppeltur oppe i vejret«, på livstid og afgiftsfrit for ansøgerne med deres familie uden ringeste bekostning for kirken, men til sin tid (efter deres død) til årlig nytte. Ansøgningen begrundedes bl.a. med manglen på stolestader (sml. s. 3168), ligesom der henvistes til den anelige lysekroner (nr. 1), som *Vorndran* havde skænket kirken.²¹³

Salig *borgmester Siersteds* pulpitur (i vest, jfr. ovf.), som han og arvingerne havde fæstet på livstid, tilfaldt kirken ved enkens død 1736.⁵¹

Antagelig 1723 eller kort efter indrettedes den tilbageblevne del af et pulpitur i syd (s.d.) til en privat lukket stol, som *Hans Ottesen Langemach* og *Samuel Bergen* på værtshuset havde i fæste.²¹³

1803 manglede *skibsfolkenes* pulpitur en del fodbrædder, og trappens trin trængte til eftersyn. Samtidig omtales *snedkernes* pulpitur. Året efter var opgangen til *apotekerens* stol fra nordsiden ganske forfalden, og 1806 manglede *madam Kicers* pulpitur overdæksel.²³⁵

De *flukkede stole* må antages at være stole indfattet i høje paneler, med eller uden loft over og med vinduesåbninger forsynet med glas eller

gardiner. De var indrettet såvel nede på gulvet som oppe på pulpiturene og vil ligesom her-skabsstolene og -pulpiturene blive opregnet i den rækkefølge, de er erhvervet, eller første gang de findes nævnt.

21. sept. 1718 bekostede *kgl. konsumtionsforvalter og vejermester i Kalundborg, Niels Hansen Bech og Gertrud Sørensdatter Lund*, en indelukket stol på vestre pulpitur i stedet for fire af dets øde og korte bænke, som han ikke mente, kirken havde interesse i, for sig og deres familie, og »når livets og dødens herre har omsider en gang hensamlet dem begge fra denne stridende kirkes hus til sin triumferende i himlen, deres efterlevende børn, som end da i menigheden behager at forblive er forne pulpitur frem for nogen anden berettiget imod 2 rdl. årlig afgift«. De fik bevilget stolen på livstid mod at afstå deres hidtidige stader nede i kirken, og at deres børn skulle have fortrinsret til pulpiturstolen.²¹³

20. nov. 1718 havde *handelsmand Burchard van der Burgh* på egen og anselig bekostning indrettet den lille og øde stol, nr. 56, inden for nordre kirkedør, på vestre side, og endog selv bekostet et smukt og fornødent vindue ved bemeldte stol under nordre pulpitur til pryd og gavn for menighedens medlemmer, som nu bekvemmere kunne se at læse og synge der. Yderligere havde det opmuntret andre til »velvillige bekostninger på en del andre skummelvorne øde steder«. Samtidig afgav van der Burgh og hans kæreste, Johanne Mogensdatter to stolestader, det ene i stolen nr. 37, det andet i nr. 42.²¹³

4. dec. 1718 fik *tolder Simon Glud og Cathrine Rahn* tilladelse til at bygge en stol under østre pulpitur på det sted, som da var »øde«, og hvor der ingen stole fandtes.²¹³

13. juni 1719 ansøgte *rådmand Johan Knuth* sammen med sin svoger, *kirkeværge F. P. Flor*, om tilladelse til at indrette og indelukke en stol inden for vestre kirkedør for dem selv og deres hustruer, hvor der tidligere var to korte, smalle og »i alle måder ilde proportionerede stole«, nr. 34 og 35, som de ejede.²¹³

4. jan. 1721 indrettet af *borgmester Bagge Laugesen Roed* og fæstet til ham og hans kæreste, *Gertrud Maria Nielsdatter Hvid*, under det adelige

pulpitur ved sydvestre pille. Herimod afstod Bagge Laugesen Roed syv stader.²¹³ 1742 var stolen »uden al disputation« hjemfalden²¹⁴ - borgmesteren døde 18. sept., og hustruen var død 1731 - og blev det følgende år sat på auktion.³³⁹

Endvidere fremgår, at der 1746 på søndre pulpitur indrettedes en ny stol, som snedker Hans Iversen indelukkede, og Frederik Danielsen malede, mens glarmester Peder Lauritsen leverede vinduerne. Herefter fæstede *rådmand (Mouritz Sørensen) Høeberg* stolen.⁵¹

1752 fik *købmand Dines With* tilladelse til på egen bekostning at lade bygge en indelukket stol på det åbne pulpitur i koret med opgang dertil fra kirkegården på betingelse af, at intet »stolerum« på pulpituret blev taget bort. I betragtning af de omkostninger, han anvendte på stolens opbygning, skulle den være afgiftsfri, så længe han og hustruen levede. Hans børn kunne kun overtage stolen, hvis de ved auktion bød lige så meget som den højstbydende. For at bibeholde kirkens udvendige »sirlighed« ville Dines With lade opføre en brandmur syd for sakristiet, som »i runddel« kunne slutte til tårnet og i højden gå op til taget, hvorigennem (dvs. fra loftet) indgangen til stolen kunne ske. For ikke at skjule altret skulle stolens »runde lukkelse« ikke gå længere ud end skriftestolen, og det alene i den ene ende ned mod skibet.³³⁹

1781 nævnes skuret over trappen til *tolder Herschends stol*,⁵¹ som følgelig må have været ovenpå.

†*Skriftestole*. 1674 flyede snedker Jens Jensen *sognepræstens skriftestol* i koret, men 1686 måtte snedker Jens Hansen forandre den, da den var ubekvem og brøstfældig. Hertil brugtes fire skårne egetræer, to tørre fyrredeller, 2½ alen grøn klæde til sædet og skamlen samt grønne bånd og fortinnede søm. 1758 repareredes pastor Amundins skriftestol af Jens snedker og 1760 af snedker Niels Birch, hvorefter Petersen Malers regning også betaltes. 1760 omgjorde snedker Erik Schow provstens skriftestol af ny.⁵¹ Det må dreje sig om sognepræstens, da pastor Amundin 1758 var udnævnt til provst.³⁴⁰ *Kapellanens skriftestol* nævnes første gang 1616; sammen med

sognepræstens blev den 1686 repareret, hvortil anvendtes en lang fyrredelle og en norsk egedelle samt ½ alen grønt klæde til at overtrække skamlen med, foruden grønne bånd. 1715 omtales den i koret ligesom præstens, 1745 fik David sadelmager betaling for at betrække skamlerne i de to stole med sort læder.⁵¹ Herefter er kun omtalt én skriftestol; ifølge resolution af 29. juli 1803 blev kapellaniet formelt nedlagt.³⁴¹ En skriftestol med faste bænke omkring opregnes i inventariet 1817,²⁹² muligvis i stedet for en, der blev nedtaget samme år og tænkeligt anbragt i det just renoverede sakristi (sml. fig. 37), som det var tilfældet i f.eks. Højby og Egebjerg (s. 2171, 2311). 1848 burde præstens lænestol i sakristiet til skriftemål af ny anskaffes, hvilket var sket året efter.³⁴² Da murstensgulvet var for koldt, besluttedes det 1853 at lægge bræddegulv i sakristiet, der brugtes til skriftestol, jfr. omtale 1855 tillige med ni betrukne bænke til kommunikanterne (sml. *bænke).³⁴³ Ved istandsættelserne o. 1870 fik skriftestolen nyt betræk.⁵³ Den må tænkes fjernet ved arkitekterne Clemmensens restaurering 1917-21.³⁴⁴

Degnestol, fra 1920, med foldeværksfyldinger ligesom orgelpulpitrets. Opstillet i skibets nordøsthjørne, lige neden for prædikestolen. En *†degnestol*, der 1831 blev malet af maler Timm,⁵¹ er sandsynligvis den stol med buet forside, der 1822 omtales som en smuk stol anbragt i koret, og som ses på Tvedes opmåling fra 1857 stående i nichen ved korets nordvæg (fig. 41-42).⁵²

†Stol til præsten. 1715 blev der bag altret lavet et sædebræt, betrukket med kalveskind, til præsten.⁵¹

To **bænke*, 1855?, af fyr, hver 175 cm lang, med smal sarg og udsvejfede ben. Polstrede og betrukket med antagelig oprindeligt, sort hestehårsbetræk. Gråmalede. Måske de smukke udstoppede bænke, der 1855 var anskaffet til kommunikanterne i sakristiet, når der skriftedes (sml. *†skriftestol*).³⁴⁵ I bekræftende fald identiske med de seks nye bænke snedker Hansen leverede.⁵¹ Fundet under oprydning på kirkeloftet. De to bedst bevarede af et større antal afleveret 1871 til Kalundborg Museum (inv. nr. 14.604-605).

†Bænke i koret. 1663 betalttes Jens snedker for bænke omkring altret, som skolebørnene sad på under prædikenen, og 1700 lavede Bertil snedker en bæk til at slå op og ned.⁵¹ Ved indretningen af tolder Simon Glud og hustru, Cathrine Rahns lukkede stol under østre pulpitur 1718 skulle kirkeværgen sørge for, at nogle bænke ved muren blev bevaret til de fattige, eller der skulle findes et andet sted til dem.²¹³ 1829 betalttes snedkermester Christensen for en ny bæk til koret.⁵¹

Fig. 167. *Søjle af egetræ fra 1872 med, muligvis yngre, pengebøsse af messing (s. 3178). I Kalundborg Museum. Ulla Haastrup fot. 1968. - *Oak post from 1872 with brass money box, possibly later.

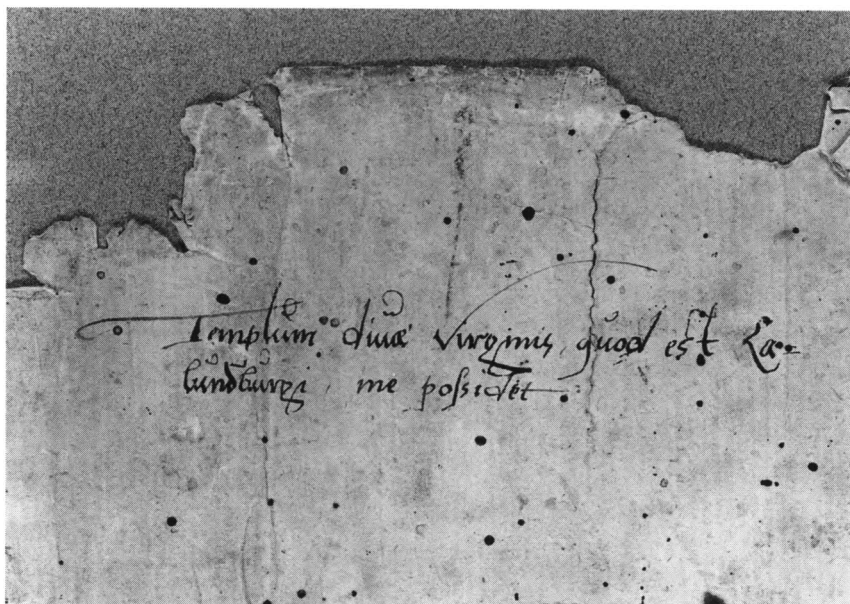

Fig. 168. Latinsk påskrift på blad i *bog nr. 4, som meddeler, at bogen tilhører Vor Frue kirke i Kalundborg (s. 3175). NE fot. 1995. - *Latin inscription on page in *book no. 4 records that this book is the property of the Church of Our Lady, Kalundborg.*

Sakristiets tidligere indretning. Et inventarium 1665 nævner i det yderste sakristi (søjlerummet), hvor der var panel under vinduerne, et gammelt fyrebord, en fyrekistebænk med lås for og panel over samt et lille beslået skrin til opbevaring af de penge, der indsamledes med (penge)tavlerne i kirken, og i det inderste sakristi to gamle ubrugelige kister. 1677 omtales kistebænken til kirkens lys. To år senere havde der været indbrud i sakristiet, hvorfor snedker Jens Jensen reparerede to kister, der var brudt op, og satte ny blikklædning i den ene, mens Anders klejnsmed sørgede for en ny lås til den største kiste, som alterklæder, kalk og disk forvaredes i; også låsene på blokken var brudt op og skulle istandsættes. Ligeledes måtte panelet fastgøres, og døren udbedres med bl.a. en tyk egeplanke. 1711 reparerede snedker Christen Nielsen en stor bogstol, og 1717 købtes en messinglysestage til at bruge derinde. 1721 opregner inventariet foruden ovennævnte genstande tre punge eller omgangstavler, en blikæske til at hente oblater i, en glasflaske til at hente vin i, en gammel altertavle, tre store bliksparebøsser, nogle bøger, en åben bænk, et fyrebord til at

lægge en bog på, en del stykker af den gamle prædikestolshimmel og et gammelt Mariabillede. 1745 var tilkommet en lille stol med hynde. En beretning, vel fra lidt efter 1700'ernes midte, omtaler adskillige gamle malerier: På den ene side af døren Peter og Paulus, på »siden af sakristiet« fire gamle malede billeder, som var ukendelige på grund af ælde, på den anden (side) tre, som kun ved hjælp af (de åbenbart malede) navne kunne identificeres som »profeten Zacharias, Amos og præsten Zacharias«. Den gamle altertavle og Mariabilledet var 1791 flyttet til S. Olai kirke.⁵¹ Desuagtet nævnes det stadig i et inventarium 1817.²¹³ 1814 stod fyrebænken og bordet i fattighuset.⁵¹

1817, da rummet var retableret efter at have været brugt som militærdepot, nævnes kun en gammel kistebænk med lås men uden nøgle, en messinglysestage, to store ditto, en gammel lyseaks og et jernbeslået skrin med tre rum,²⁹² der 1861 var hos værgen.⁵³ Formentlig samtidigt indrettedes en skriftestol op ad nordvæggen (jfr. s. 3173 og fig. 37). 1849 var en ny lænestol i sakristiet anskaffet (til præsten i hans skriftestol, se denne).

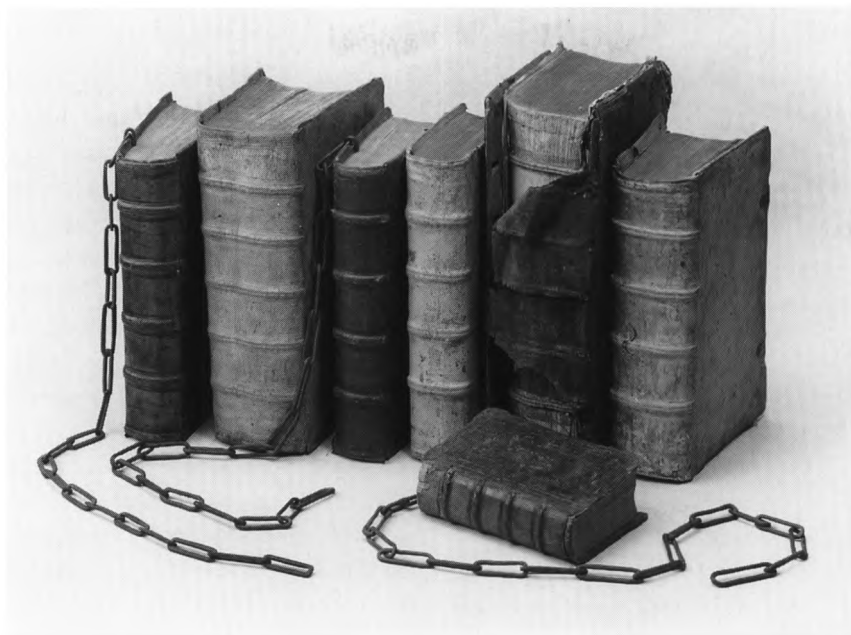

Fig. 169. *Bogsamling (s. 3175), tidligere i sakristiet, nu i NM2. Fot. i NM2. -
**Book collection formerly in the sacristy.*

*Bogsamling (fig. 169). I sakristiet opbevarede desuden en mindre bogsamling, hvis indhold er registreret i inventarierne fra 1665 og 1721.⁵¹ Samlingens ældre historie er ukendt, men de enkelte titlers trykår og det forhold, at flertallet af bøgerne har været lænket til en boghylde med jernlænker, lader formode, at samlingens etablering går tilbage til 1500'ernes anden halvdel. Man har tidligere formodet, at bøgerne blev overført til kirken efter latinskolens nedlæggelse 1739,³⁴⁶ men dette modsiges af indførslerne i de ovennævnte inventarier. Rasmus Nyerup bemærkede samlingens eksistens ved et besøg i kirken 1807,³⁴⁷ sml. †bogstole (s. 3160). 1835 synes bøgerne imidlertid at have været stuvet af vejen i et tårnrum, hvorfra nr. 1, 2 og 5 samme år afleveredes til Nationalmuseet, de øvrige først 1899. Følgende titler er kendt:³⁴⁸

1) Lexicon graecolatinum (udg. Conr. Gesner et al.), Basel: Hier. Curion, 1548. Fol. Titelbladet mangler. Indbundet i brunt kalveskind over træpermer og tidstypisk dekoreret med små enkeltstempler og rullestempler, der også er kendt fra andre bogbind, som er fremstillet i København i 1540'erne og 1550'erne. Specielt bemærkes

en smal rulle med allegoriske kvindefigurer (Occacio, Lucrecia, Venus, Suavitas), signeret HW og dateret 1531, samt en bredere rulle med bibelske figurer (David, Esaias, Johannes Døberen, Kristus som verdens hersker), signeret AB (fig. 170). Bogbinderen er ikke sikkert arkivalsk identificeret, men på den tid optræder en Anthonius Bogbinder i rentemesterregnskaberne. HW-signaturen kan referere til Hans Vinggaard, der etablerede sig som bogtrykker og boghandler i Danmark 1528 og derfor muligvis også har drevet et bogbinderi. Til bindet er fastgjort en jernkæde. I NM2 (inv. nr. 3581).³⁴⁹

2) Joh. Calvin: In Pauli epistolas commentaria, Genève: Ioan. Gerardus, 1551. Fol. Trykkermærket på titelbladet udskåret. Indbundet i kalveskind over træpermer og dekoreret med samme stempler som foregående bind. På forpermen er indpresset B A K og 1552. Antagelig første ejers initialer og indbindingsåret. Bindet er fortsat med jernkæde. I NM2 (inv. nr. 3582).

3) Lexicon graecolatinum (udg. Conr. Gesner et al.), Basel: Henr. Petrina 1568. Fol. Indbundet i lyst skind over træpermer med tidstypiske rullestempeledekorationer, herunder et usigneret

Fig. 170a-b. Detaljer af rullestemplen på *bogbind nr. 1 fra 1531. a. Lucrecia flankeret af signaturen HW, muligvis refererende til Hans Vingaard, bogtrykker og boghandler i Danmark siden 1528. b. David flankeret af initialerne AB (s. 3175). NE fot. 1995. - *Details of rolls on *book no. 1 dated 1531. a. Lucrecia flanked by the signature HW probably referring to the printer and bookseller Hans Vingaard, established in Denmark 1528. b. David flanked by the initials AB.*

stempel med fire bibelske figurer. På forpermen indpresset 1570. Spor efter lænke. I NM2 (inv. nr. D4262).

4) Novum Testamentum (udg. A. Marlortus), Génève: Henr. Stephanus 1570. Fol. Noget defekt. Den løse bogblok har meget rudimentære rester af træpermer. Bogen bærer som den eneste bevarede to provenienspåskrifter. På titelbladet er på latin skrevet »Inventarium Templi Divæ Virginis Calunda(rum)« (Kalundborg Vor Frue kirkes inventar)³⁵⁰ og på et løstliggende friblad »Templum diuæ Virginis quod est Calundburgi me possidet« (Den hellige Jomfrus kirke i Kalundborg ejer mig). Sidstnævnte påskrift er næppe yngre end o. 1600 (fig. 168). Det i Nationalmuseet under samme inventarnummer registrerede løse læderbind hører næppe til denne bog. I NM2 (inv. nr. D4264).

5) Henrich Moller: Secunda pars enarrationes Psalmorum Davidis. Wittenberg: Joh. Crato 1573. 8vo. Indbundet i brunt kalveskind over træpermer og dekoreret med rulle- og enkeltstemplen, der i 1570'erne anvendtes af den københavnske bogbinder Casper Hartmilch von Halle. Jernlænke er bevaret. I NM2 (inv. nr. 3583).

6) Tileman Hesshusen: Commentaria in Psalmos Davidis. Helmstadt 1586. Fol. Titelbladet mangler. Indbundet i lyst kalveskind, dekoreret med tidstypiske plade- og rullestemplen. De A B signerede blindpressede pladeaftryk i permernes midtfelter byder på en allegorisk fremstilling af forældres kærlighed til deres børn og børns kærlighed til deres forældre, repræsenteret af Rebecca, der giver Jacob et lammeskind, så han kan få Isaks velsignelse og den atheniensiske borger Kimon, der i fængslet reddes fra sultedøden af datteren Pero ved at hun giver ham die. Bindet er fremstillet af den fra Wittenberg før 1580 indvandrede københavnske bogbinder Valentin Reich (†1602). Pladerne anses for tidligere at have tilhørt wittenbergbogbinderen Andreas Bernutz. Bindet bærer spor efter lænke. I NM2 (inv. nr. D4263b).

7) Martin Luther: (latinsk) Postilla (udg. H. P. Resen). Frankfurt a. M. 1617. Fol. Titelbladet mangler. Indbundet i lyst svineskind med florale

Fig. 171. Bøger i ^bogsamling (s. 3175). I NM2.

fol. 1995. - Book-covers of *books in the collection.

og ornamentale plade- og rullestempeldekorationer. Uden spor efter lænke. I NM2 (inv. nr. D4263a).

†*Bøger*. 1) Henrick Smith: Tavle og register til den hellige Skrift. Kbh.: Cph. Barth. 1560. 4to. Bindet var 1721 lænket til en boghylde.

2) Henrich Moller: Enarrationes Psalmorum Davidis Pars 1 og 3. Wittenberg: Joh. Crato 1573. 8vo (sml. ovf. nr. 5). To af de ialt tre bind bar 1721 lænke.

3) A. Calepinus: Dictionarium 7 lingvarum. Udgaven, der må være fra 1500'rne, kan ikke bestemmes nærmere.

Bogsamlingen udmærker sig ved trods sin beskedne størrelse at være det eneste delvist bevarede eksempel på et dansk lænkebibliotek.

†*Skab*. 1692 anskaffedes en ny lås, som sattes for det skab i koret, hvor biblen opbevaredes.⁵¹

†*Pengeblokke*. 1) 1679 var låsene på blokken i sakristiet brudt op, og 1706 leverede klejnsme-

den Laurids Lauridsen en nøgle til samme blok.

2) 1699, skænket af farver Peter Festersen, jernbeslået, med en stor taskelås. 1721⁵¹ og 1729²¹³ opgives den at stå i den øverste gang til koret, lige over for prædikestolen. 1757 var den flyttet ud i våbenhuset,⁵¹ hvor den stod endnu 1817.³⁵¹

†*Pengetavler*. 1665 omtaler inventariet tre tavler med skaft, sandsynligvis de tre, Søren skrædder 1682 fik betaling for at fore indeni med rød sardug. 1702 anføres, at et ukendt Guds barn havde foræret kirken tre nye tavler til at indsamle almisser til de fattige i under prædiken. 1721 siges den ene af tre penge- eller omgangstavler at være til kirken, den anden til byens fattige og den tredje til Helsingør hospital. De opbevaredes »i sakristiet ved siden af koret« og nævnes dér endnu 1790. 1791 fik maler Lund betaling for at male fire tavler, og 1810 måtte et skaft til en af tavlerne repareres. Inventariet 1811 opregner to trætavler i koret, 1814 noteredes, at

de ikke længere fandtes.⁵¹ Derimod nævnes 1817 og 1855 fire omgangstavler,³⁵² men 1861 kun én.⁵¹ 14. jan. 1859 havde kommunalbestyrelsen meddelt, at den intet havde imod, at kirketavlen afløstes af en udsat bøsse (s.d.).²³⁵ 1871 betales for en ny pung af rødt klæde i ombæringstavlen, formentlig den omgangstavle, som alene opføres i inventariet det følgende år.⁵³

†*Pengebækkener og -bøsser.* 1-3) 1701 forærede borgmester Christen Christensen Damsberg tre bliksparebøsser eller bækkener med træfutteral og små hængelåse til at bruge ved kirkedørene på helligdage, når der fra prædikestolen lystes for nogen fattige, som gaves almisser. Mathias klejnsmed reparererede dem 1706; 1721 og 1729 opbevarede de i sakristiet. 1759 reparererede snedker Niels Birch de to kasser til bækkenerne ved kirkedøren. Muligvis de tre bækkener, som maler Lund malede 1784.⁵¹ 4) 1711 anskaffedes en messingsparebøsse til at hænge på den store ophøjede stol »om nogen af de høj fornemme godtfolk, som sig der indfinder, ville gøre nogen almisser der udi, kirken og de fattige i byen til lige deling«. ³⁵³ 5) Antagelig 1719 betales for en sparebøsse på rådmand Vorndrans stol, 1772 repareredes den. 6-7) 1729 nævnes to små grønne blikbøsser, hvormed »besynedes« det adelige pulpitur under prædiken, antagelig de to blikbøsser på herskabets og farverens stol, der

Fig. 172. *Skrin omtalt 1665 til opbevaring af indsamlede penge (s. 3178). I Kalundborg Museum. NE fot. 1987. - *Chest, mentioned 1665, for the safekeeping of offertory money.

Fig. 173. *Klingpung 17-1800'rne (s. 3178). I Kalundborg Museum. Ulla Haastrup fot. 1968 - *Collection bag, 18th-19th century.

1746 nævnes blandt inventaret i sakristiet, og som i inventariet sammesteds fra 1791 opføres som to bortstjålne blikbøsser på pulpituret. 8) 1780 betales for en sparebøsse til borgmester Peder Leeragers stol. 9) 1786 købt et nyt kirkebækken, som Peder Dreier malede. Desuden betales for tre hjertelåse til kirkens bækkener.⁵¹ 10-11) 1859 leverede Fr. C. Willumsen to messingbøsser (sml. †pengetavler). 1866 blev bøsserne forsynet med klæde i bunden. 1871 istandsatte og »afpudsede« kobbersmed Willumsen fire messingbøsser, og 1872 anskaffedes en *søjle af eg (fig. 167) til fattigbøssen. Den er nu i Kalundborg Museum (inv. nr. 5067); yderligere en identisk bøsse står på kirkeloftet. 1875 blev »en messingbøsse, en blikbøsse, fattigbøssen« istandgjort.⁵³

*Skrin (fig. 172). Inventariet 1665 anfører et lille beslået skrin til forvaring af de indsamlede tavlepenge. I det yderste sakristi (søjlerummet). Blandt inventaret i sakristiet ved koret beskrives det 1721 enslydende, med tre rum til tavlepenge,⁵¹ hvorfor det kan identificeres som skrin med tre pengeslidser i låget, med jernbånd på hjørnerne og det fremspringende lågs kortsider samt oprindelig tre låse. Ligeledes ses spor efter delingen i tre rum. I Kalundborg Museum (inv. nr. 5063).

†*Skrin*. 1841 betalt snedker Bruhn for et pengeskrin, som maler Timmmaled 1844,⁵¹ og som i et inventarium 1855 opføres som et pengeskrin med blikdåser.⁵³

**Klingpung* (fig. 173), 17-1800'rne, med pose af rødt uldent stof kantet af guldbånd. Langt træskæft endende i lille rund knop af ben. I Kalundborg Museum (inv. nr. 5065).

†*Klingpunge*. 1729 nævner inventariet tre omgangskollektpunge.²¹³

Dørfløje, fra istandsættelserne 1867-71⁵³ og 1917-21, med profillisteindrammede fyldinger, hvis antal er afpasset efter åbningen, således at døren til nordre korsarm har tre gange fem fyldinger, mens de lidt højere døre til det udvendige sakristi og til præstens værelse har tre gange seks. Dørene står olierede. Tårntrappe-døren er fra 1947.

Den øvre del af en **dørfløj*, fra 16-1700'rne, i Kalundborg Museum, opgives at stamme fra Lindegade 1-3, antagelig hovedindgangen i 5. fag fra øst.⁴⁵³ Den ses imidlertid på et ældre fotografi af kirkens loft, hvad der dog ikke er ensbetydende med, at den kommer derfra, måske har den blot været deponeret inden Museets oprettelse. Døren har halvrund afslutning foroven og to smedede gangjern, der ender i snøller. Imellem dem udstanset beslag; gammelt nøgleblik (fig. 236 og 126).

†*Dørfløje*. Oplysningerne om reparationer af dørfløje i de mange indgange til kirken, dens tårne og pulpiturer mm. ude- eller indefra angiver kun i få tilfælde den pågældende dørs plads. Nedenfor er alene de istandsættelser medtaget, hvor en navngiven håndværker anføres, eller dørfløjens placering fremgår. 1666 fik Rasmus snedker betaling for en ny dør til tårnet. 1697 sattes (igen?) en ny dør i tårnet; smed Reinhold leverede hængsler og klinker.⁵¹

1679 repareredes sakristidøren af snedker Jens Jensen, efter at tyve havde brudt den i stykker, endvidere leveredes to egeankre til den vestre kirkedør, og jernstængerne blev slået i. 1713 etableredes en dør fra sakristiet ud til kirkegården; snedker Rasmus Sørensen leverede dørfløjen, og klejnsmed Laurids Simonsen kom med en stor, fuldkommen dirkefri lås.⁵¹

1697 opsatte Lars Jensen en ny dør (eller luge?) ud til kirkegården, fordi organisten klagede over, at der slog vand ind til bælgene.⁵¹

1714 lavede Rasmus snedker en ny vestre dør, og samtidig anstrøg Anders Mahler den nordre med perlefarve, zinnober og olie. Niels Mortensen betalte 1774 for snedkerarbejde ved kirkens dør; bemeldte dør indmuredes ved sakristiet. Nordre kirkedør nævnes 1703, da Søren snedker indlagde et egefodstykke og 1721, da Laurids Simonsen reparerede jernværket på denne og vestre kirkedør.⁵¹

1708 gjorde snedker Søren Rasmussen to store ege halve døre (dvs. fløj-døre), udvendig flammeret, for våbenhusets yderste indgang. Klejnsmed Mathias Pedersen leverede en ny stærk stanglås og omgjorde samt forbedrede de gamle dørhængsler, som genanvendtes; herefter overstrøg Marten Link Mahler de ny døre.⁵¹

†*Pulpiturer*, se ovenfor s. 3168.

Orgel (sml. fig. 99), 1957, oprindelig med 16 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby; udvidet 1983 og 1992 af Th. Frobenius & Sønner til i alt 20 stemmer:

<i>Hovedværk</i>	<i>Brystværk</i>
Rørfløjte 8'	Gedakt 8'
Gamba 8'	Rørfløjte 4'
Principal 4'	Principal 2'
Spidsfløjte 4' (1983) Nasat 1 1/3'	
Quint 2 2/3' (1983) Sesquialtera II	
Waldfløjte 2'	Cymbel II
Mixtur IV	Krumhorn 8' (1992)
Dulcian 8'	

Pedal
 Subbas 16'
 Spidsfløjte 8'
 Oktav 4'
 Mixtur III (1992)
 Fagot 16'

Klaviaturomfang: manualer: C - f''', p e d a l : C - f'. Tremulant for BV (1992). Trinbetjente låger for BV. Kopler: BV-HV, HV-P, BV-P. Mekanisk aktion; sløjfevindlader.

Th. Frobenius & Sønner foretog 1974 forbedringer ved vindladerne og bælganlægget, og

1987 blev spillemekanikken gennemgribende renoveret.³⁵⁴

Orglet er bygget i lys eg efter tegninger af Marinus Andersen. Det forreste orgelhus har en smal sokkel, hvori spillebordet er placeret; herover findes brystværket, med foldedøre, og øverst hovedværket, der har seks smalle, rektangulære pibefelter, hver med fem tinpiber, opstillet efter størrelse med den største pibe mod syd. Pedalværket står bag hovedorglet i et separat hus med gitterfront. På pulpituret i vestre korsarm.

†*Orgler.* 1) Et orgel, der omtales i kirkens regnskaber 1632,³⁵⁵ må være anskaffet før 1614. Det stod antagelig på et †orgelpulpitur i skibets nordøsthjørne og var i brug til o. 1638.

2) 1638-39 opsatte orgelmester Christian Smidt, Nyborg, et orgel i kirken,³⁵⁶ sandsynligvis et brugt instrument. Samtidig ophængtes et grønt sergesforhæng foran orgelfacaden, uden tvivl til beskyttelse mod støv, snavs, fugle, flagermus mm.³⁵⁷ Orglet blev repareret 1686 af orgelmester Hans Lund³⁵⁸ og 1688 af orgelbygger Abraham Nielsen (Svane), Slagelse.³⁵⁹ 1721, i forbindelse med en reparation og ombygning ved Hans Goldapfel,³⁶⁰ forekommer for første gang en omtale af orglets stemmer: »Orgelverket bestaaende af 45 piber 8 fod, 45 piber 4 fod, 45 Principaler 4 fod, 3 Chor Mixtur hver paa 45 piber, 24 piber Qvint og Blochflöiter, 45 Spiss flöiter, 45 piber Octav et 2 fod, og 45 Trompetpiber, dessen claverer vare forslidte, endel af piberne fordervede, alle ureene og Vindladerne utette, thi blev samme Werk efter Inspecteurernes ordre af Orgelbygger Hans Goldapfel fra Fyn reent skildt ad, forseet igien med nye Claverer og endeel nye piber og over alt indvortes renoveret...«.³⁶¹ Instrumentet synes indtil 1751 i lighed med forgængerinstrumentet at have stået på et †pulpitur i skibets nordøsthjørne. Bælganlægget, med tre bælge, var anbragt i sakristiets andet stokværk i et aflåseligt afskilret rum af brædder.³⁶²

1751 flyttedes instrumentet efter alt at dømme til et †orgelpulpitur i nordre korsarms udvidelse. Orgelbygger Amdi Worm, København, der forestod flytningen, udskiftede samtidig de

tre gamle bælge med to nye, indsatte et nyt klaviatur og foretog omfattende reparationer af instrumentets forskellige dele.³⁶³ Dispositionen, med ni stemmer, opgives således af Worm:

Manual

Principal 4 Fod

Gedact 8 Fod

Fløtt 4 Fod

Nassatt 3 Fod³⁶⁴

Octav 2 Fod

Siefløtt 1½ Fod

Cedecema 1 Fod

Scharff 3 Fag

Tromet 8 Fod³⁶⁵

Tremulant.³⁶⁶ Klaviaturomfang: C, D, E, F, G, A - c''' (45 toner).³⁶⁷ 2 bælge, indrettet til trædning.³²⁶

Det må antages, at Amdi Worm ud over kontrakten indsatte en 10. stemme, Sexqvalter.³⁶⁸ 1773-74 repareredes orglet for 50 rdl. af kirkens organist, Christen Been. Kirken leverede en blyplade til formålet, og organisten bekostede selv de øvrige nødvendige materialer (stenkul, engelsk tin, loddetin, læder, lim, harpiks samt brædder og lægter til stilladset).³⁶⁹ 1786 var orglet i så ringe stand, at det var taget ud af brug.²¹⁴ Orgelbyggeren Daniel Wroblewsky havde to år tidligere erklæret det for aldeles udeligt til reparation, men til trods herfor lod man organist Jens Christensen Been, der havde assisteret faderen ved den foregående istandsættelse, foretage en tilbundsgående restaurering af instrumentet 1787-1788. Arbejdet blev sandsynligvis udført i samarbejde med organist og kandestøber Royer fra Slagelse, om hvem det oplystes, at han tidligere havde forfærdiget et positiv.³⁷⁰ 1800 udførte organist Førster en reparation,³⁷¹ og 1808 og 1819⁵¹ foretog Johan Georg Rapp henholdsvis en foreløbig istandsættelse og en hovedreparation af det brøstfældige instrument.³⁷² Istandsættelsen betaltes med midler fra Det Patriotiske Præmieselskab, hvis kassebeholdning man i forbindelse med selskabets nedlæggelse havde besluttet at anvende til anskaffelse af et nyt orgel.³⁷³ Ved centraltårnets nedstyrtning 1827 led orglet nogen skade.³⁷⁴ 1847 søgte man uden held at afhænde det ved offent-

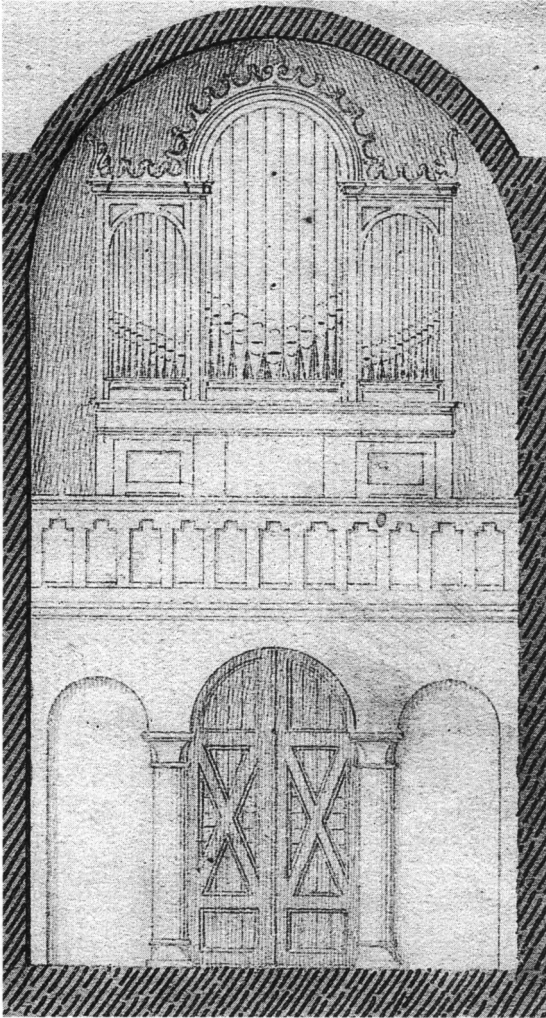

Fig. 174. †Orgel fra 1848, indtegnet på Vilhelm Tvedes projektforslag o. 1870; topdekorationen og sidefelternes buede afslutninger er antagelig Tvedes tilføjelser på tegningen (s. 3181). I NM. - *f* Organ from 1848 included in Vilhelm Tvede's proposed project c. 1870. The decoration at the top and the curved edges of the side flats are presumably additions by Tvede.

lig auktion, og 1859 solgte man i stedet blypiberne som gammelt metal.³⁷⁵

3) 1848, med 16 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Frederik Hoffmann Ramus, København.³⁷⁶ På samtidigt pulpitur i vestre korsarm. 1867-71 lå orglet opmagasineret i forbindelse med kirkerestaureringen.³⁷⁷ Genopstillingen på et nyt vestpulpitur blev foretaget 1871 af Knud Olsen, København, der samtidig leverede en ny facade (jfr. ndf.) og foretog nogle mindre

reparationsarbejder.³⁷⁸ Dispositionen kendes først fra en optegnelse 1902:³⁷⁹

Hovedværk	Overværk	Pedal
Principal 8'	Gedakt 8'	Subbas 16'
Bordun 16'	Fugara 8'	Principal 8
Gedakt 8'	Floirt 4'	Octav 4'
Octav 4'	Gemshorn 2'	Basun 16'
Qvint 2 2/3'		
Octav 2'		
Terz 1 3/5'		
Trompet 8'		

Ved en ombygning 1905, udført af I. Starup, København, blev orglet bragt i bedre overensstemmelse med tidens romantiske klangidealer. Dette opnåedes ved at udskifte tre af stemmerne og give de øvrige en blødere klang. Det lille overværk, der udstyredes med en karakterfuld solostemme, Clarinet 8', blev endvidere indbygget i en svellekasse med døre, så organisten kunne regulere lydstyrken fra spillebordet. Såvel de nye stemmer som tidens musikalske repertoire krævede en rigeligere vindtilførsel end Ramus' anlæg kunne levere, og derfor blev en ny magasinbælg med to pumpebælge anbragt oppe i tårnet, på det gamle bælgranlægs plads. Samtidig blev trædeanordningen forlænget, så bælgræderen fik sin plads på orgelpulpituret og ikke længere behøvede opholde sig i det uopvarmede tårnrum.³⁸⁰ Dispositionen lød herefter:³⁸¹

Manual I	Manual II
Bordun 16'	Gedakt 8'
Principal 8'	Fugara 8'
Gedakt 8'	Clarinet 8'
Flute harmonique 8'	Fløjte 4'
Viola di gamba 8'	
Trompet 8'	
Octav 4'	
Octav 2'	

Pedal
Subbas 16'
Principal 8'
Octav 4'
Basun 16'

En dispositionsoptegnelse fra maj 1918 i I. Starup & Søns arkiv afviger på følgende punkter fra

Fig. 175. †Orgelfacade 1871, tegnet af Vilhelm Tvede ligesom det samtidige pulpitur, til Ramus-orglet fra 1848 (s. 3182). Fot. o. 1918 i Kalundborg by- og egns-historiske arkiv. - †Organ case 1871, designed by Vilhelm Tvede, likewise the contemporary organ-loft, for the Ramus organ of 1848.

ovenstående: Gamba 8' og Fugara 8' er ombyt-tede, Clarinet 8' er ændret til Obo 8' (antagelig et nyt navn for den samme stemme), og pedalets Octav 4' er erstattet af en Cello 8'. Det er uvist, om disse ændringer blev foretaget, eller om der

blot er tale om en skitse til en mindre omdis-ponering.³⁸² 1915 udskiftede I. Starup alle org-lets »messsingnåle« eller »messingstikkere«, der var blevet sprøde og ustabile på grund af kirkens gasbelysning.³⁸³

†*Orgelfacader*. Facaden, der kendes fra Vilhelm Tvedes projektforslag o. 1870 (fig. 174), var be-slægtet med andre Ramus-orgler, navnlig det lille instrument, der 1864 indkøbtes til Kvinde-fængslets kirkesal på Christianshavn (jfr. DK. Kbh. By bd. 6, s. 65 og fig. 53),³⁸⁴ og var uden tvivl tegnet af orgelbyggeren. Den bestod af tre pibefelter: et stort, rundbuet midtfelt og to la-vere, rektangulære sidefelter, flankeret af pila-stre. Facaden var malet og forgyldt.⁵¹ Sidefelter-nes buede pibeafdækninger, der ikke harmone-rer med pibeopstillingen, og bladfrisen over den profilerede kronliste må antages at være Tvedes tilføjelser på tegningen, hvorimod hjørnernes stående akantusblade må have hørt til den op-rindelige facadeudsmykning. Orgelhusets sok-kel rummede spillebordet, indrammet af fyl-dingsdøre. Med bibeholdelse af sokkelpartiet opsatte Knud Olsen 1871 en ny, uindrammet pi-befacade efter Tvedes tegning (jfr. fig. 175). Dette arbejde, der var beslægtet med arkitektens samtidige orgelfacade i Nyborg kirke, adskilte sig fra flertallet af periodens uindrammede or-gelprospekter ved at tilstræbe en visuel virk-ning, der kunne minde om en traditionel, ind-rammet pibefacade. Effekten blev opnået ved at anvende en klassisk pibegruppering, bestående af et stort centraltårn, to mindre sidetårne og to mellemliggende skråfelter, ved at give piberne i hvert af tårnene samme totallængde, så munden-gerne dannede en vandret øvre afslutning, og ved at sammenbinde prospektpiberne med en ornamenteret pryddliste, der fulgte pibegrupper-nes forløb.³⁸⁵ Virkningen understregedes af det kraftige, profilerede pibefundament, der for tår-nenes vedkommende afsluttedes nedefter af ud-skårne hængende halvrossetter med akantusorna-mentik.³⁸⁶

4) 1920,³⁸⁷ med 20 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Th. Frobenius & Co., Køben-havn, muligvis med genanvendelse af ældre dele;³⁸⁸ omdisponeret 1939 af samme firma.³⁸⁹

Oprindelig disposition:³⁹⁰

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>
Bordun 16'	Quintatøn 16'
Principal 8'	Principale violino 8'
Flauto maggiore 8'	Gamba 8'
Dolce 8'	Voc celeste 8'
Bordone 8	Flauto harm. 8'
Ottava 4'	Bordone d'amore 8'
Mixtur 3 chor	Flauto traverso 4'
	Tromba 8'
	Oboe 8'

Pedal

Violone 16'
Subbasso 16'
Cello 8'
Trombone 16'

Svelle for manual II. Kopler: I 4'-I, II-I, II 16'-I, II 4'-I, I-P, II-P. 1 frikombination, 3 kollektiver, generalcrescendo, pedalmotorator og rørværksafstiller. Klokkespil. Pneumatisk aktion; keglevindlader.³⁹¹ Elektrisk orgelblæser.

Omdisponeringen 1939 koncentreredes om manual II, hvor fire dybt klingende romantiske registre måtte vige pladsen for nye barok-inspirerede overtonestemmer. Dette manualværk havde herefter følgende disposition:³⁹²

Manual II

Principale violino 8'
Bordone 8'
Flauto traverso 4'
Quint 2 2/3'
Blokfløjte 2'
Tert 1 3/5'
Cymbel 3 fag
Tromba 8'
Obo 8'³⁹³

De to manualværker var begge opstillet bag frontpartiet; svelleværket, i syd, var anbragt oppe under hvælvet, og manualværk I, i nord, var placeret en meter over gulvet, med de mindste piber inde under svelleværket.³⁹⁴ Pedal værket stod længst mod vest, og bælgen var anbragt under hovedværket. Spillebordet, under det centrale pibefelt, var sammenbygget med sokkelpartiet og udformet som et selvstændigt møbel med fyldingsgavl.³⁹⁵ På vestpulpituret.

Den enkelt udformede *†orgelfacade* (jfr. fig. 176), af eg,³⁹⁶ havde tre felter med piber i pyra-

Fig. 176. †Orgel, bygget 1920 af Th. Frobenius & Co.; facaden tegnet af Andreas Clemmensen (s. 3183f.). Fotografi i Kunstakademiets bibliotek. - †Organ built in 1920 by Th. Frobenius & Co. The organ case is designed by Andreas Clemmensen.

mideopstilling og udfyldte hele pulpiturets bredde. Andreas Clemmensen, der oprindelig havde tænkt sig at genanvende facaden fra 1871, lod sig muligvis inspirere af denne til at anbringe vandrette, profilerede prydlister foran prospektpiberne.³⁹⁷ Pibefelterne havde ingen øvre indramning og afgrænsedes i siderne af brede, glatte rammestykker, kronet af udskårne, gennembrudte partier med bladornamentik. Mellem sokkelens fyldingspanel og pibefacaden fandtes en gennemgående, dekoreret liste. Adgangen til pulpiturets forreste del skete gennem en dør i panelet.³⁹⁸ Beslægtede orgelfacader, teg-

net af Andreas Clemmensen, findes i Immanuelskirken og Blågårds kirke, København.³⁹⁹

†*Musikinstrumenter.* Inventaret 1693 nævner fire musikinstrumenter, der bruges i kirken og skolen: to gamle basuner, en ubrugelig gammel bas viol samt en »Smaa Viol«.⁵¹

Orgelpulpitur (sml. fig. 176), fra restaureringen 1917-21, efter tegning af Mogens Clemmensen, med foldeværksfyldinger i analogi med degnestolens. Pulpituret hviler på en bindingsværkslignende opbygning, hvori indgår vinduespartier med blyindfattede ruder. I vestre korsarm.

†*Orgelpulpiturer.* Det tidligste orgelpulpitur synes at have været opsat i skibets nordøsthjørne med adgang til lektorieprædikestolen, jfr. en oplysning fra 1702, da snedker Bertil Nielsen betales for et tralværk over »orgelværksdøren, som indgår til prædikestolen«.⁵¹ Det er tænkeligt, at pulpituret i stedet for søjleunderstøttelse har været ophængt i midtertårnets nordøstre granitpille. 1751 flyttedes orglet med stor sandsynlighed til nordre korsarms udvidelse »slippen«, hvor det opstilledes på et smalt pulpitur, der indtil da hovedsagelig havde været benyttet som adgangsvej til det gamle orgelpulpitur. Siden 1847 har kirkens orgler været placeret på pulpiturer i vestre korsarm. Det første opførtes dette år efter tegning af Jens Paul Jacobsen, der i sidste øjeblik så sig tvunget til at øge pulpiturdybden med ca. 3 alen, idet det viste sig, at det nye orgel ville blive betydelig større end forudsat.²³⁵ Ved restaureringen 1867-71 opsattes et nyt vestpulpitur, tegnet af Vilhelm Tvede; dettes brystning hvilede på en muret væg og bestod, i lighed med skrankerne foran stolestaderne, af svære søjler, der bar rundbuede arkader.

Salmenummertavler, fra 1800'ernes sidste årti, glatte, hvide, med søm til numre af metal. Profilert ramme.

†*Salmenummertavler.* 1690 skænkede rådmand Thomas Jensen tre tavler, som hang ved hver sin kirkedør.⁵¹ 1848 var anskaffet fire nye tavler med indskudsnumre⁴⁰⁰ og en kasse til numrene,⁵¹ vel de samme fire tavler, der forandredes 1871, samtidig med at en ny udførtes, hvorefter

Melchor Schou & Timm malede dem. 1855 havde P. W. G. Timm malet nummer på 40 brikker og året efter to »brædder«, hvorpå på begge sider var skrevet: »Altergang« og »Brudevielse«.⁵³ Ved synet 1897 anførtes, at de siden sidste syn anbragte kirketavler virkede forstyrrende på kirkens dekoration og burde underkastes forandringer ved kunstnerisk bistand.⁷⁵ 1909 købtes nummertavler med bevægelige tal; året efter ønskedes de forlænget 6 tommer og indrettet til anbringelse af ti dobbeltsidede rækker salmenumre.

Præsterækketavle (sml. fig. 106), 1948, bestående af små, forskelligt farvede plader, af træ, hver med een præsts navn påmalet med forskellige bogstavtyper (arkitekt Marinus Andersen). I sakristiet.⁷⁵ †*Præsterækketavle.* 1863 blev to plader med navne malet og forgyldt.⁵³

Lysekroner. 1) (Fig. 177) skænket 24. dec. 1713 af rådmand Christian Vorndran og hustru tillige med 100 sletdl., hvis renter skulle bruges til lys, som skulle brænde julen igennem, og til eventuelle reparationer.⁴⁰¹ Barokform med to gange seks arme. Indskriften med skriveskrift dækker hele hængeskuglen: »Gud til ære, hans Huus til Prydelse er denne lyse Crone foræret til vor Frue Kirche i Callundborg af Raadmand Christian Vorndran og hans Hustru Karen Jensdatter Woller, dennem og deris Børn til een christelig Amindelse. Soli deo Gloria. Anno 1713«. Hang 1721 i skibet ved magistratens stole,⁵¹ og siges 1869 ligesom endnu 1954 at hænge i koret. 1905 ønskede Kirkeinspektionen den gamle krone dér flyttet til en af korsarmene for at bedre udsynet til altret, og at der anskaffedes en lignende i den anden korsarm samt, at der ved koret anbragtes to kandelabre, men Synet ville beholde den gamle krone i koret og anskaffe nye til korsarmene. 1907 blev Synets ønske efterkommet.⁷⁵ Nu vestligt i skibet.

2-3) Anskaffet 1831 for indkomne kollektpenge,⁸⁹ eller 1907 (sml. nr. 1).⁷⁵ Barokform med to gange seks lysearme, glat hængeskugle og flakt ørn foroven. I nordre og søndre korsarm.

4) 1847 (sml. fig. 84), leveret af hofgørtler Dalhoff.⁵¹ Den usædvanlig store, nygotiske

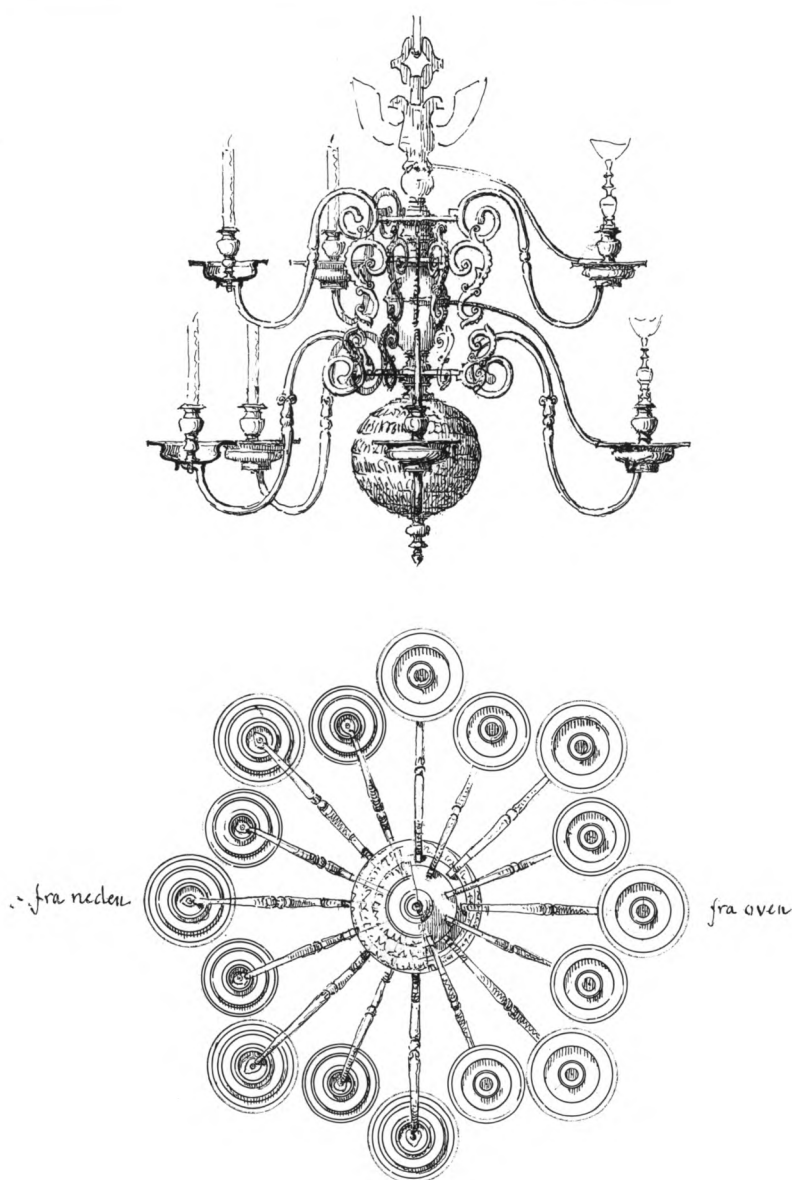

Fig. 177. Lysekrone skænket 1713 af rådmand Christian Vorndran og hustru Karen Jensdatter Woller (s. 3184). Tegning fra 1901 af Hans J. Holm i forbindelse med ændring til gas, jfr. kronens højre side. I NM2. - Chandelier donated in 1713 by Alderman Christian Vorndran and his wife, Karen Jensdatter Woller. Drawing by Hans J. Holm, 1901 when gas was installed; see right-hand side of the chandelier.

krone har otte lysearme hver med ialt tre lysepiber. Desuden otte mindre arme med én lysepibe hver. Ophængt i stang leveret 1848 af smed Mørch med kugler fra drejer Sørensen,⁸⁴ malet af Melchor Schou & Timm.⁵³ Ophængt midt i skibet.

5-6) 1984, sandsynligvis fra en gørtler i Hjørning, hvor der indhentedes tilbud foregående år.⁴⁰² I skibets nordvest- og sydvesthjørne.

†Lysekroner. 1) Skænket 1594 af kræmmer og borger i Kalundborg, Søren Sørensen.⁴⁰³ 1704 reparerede klokkestøber Claus Nielsen den store

lysekroner til 12 lys, som hang midt i kirken, da den var faldet ned. Efter at kronen en eftermiddag var faldet ned i stolene ændredes ophængningen 1718. Tidligere var der over hvælvingen et reb over en bjælke, i stedet bekostedes en jernbolt med krog, ring og split til at hænge lysekronen i.⁵¹

2) Skænket pinsen 1698 af byfoged Niels Trudsen Hvid, med fem arme og fem piber. Hang over stolene lige inden for vestre kirkedør.⁵¹

3) Skænket juli 1698 af salig Laurids Christensen Hesselberg sammen med 100 sletdl., hvis renter skulle bruges til lys og kronens vedligeholdelse.⁴⁰⁴ Ophængt i koret.

4) 1832, af træ, udført af snedker Lars Nielsen og malet af maler Timm. Kobbersmed Rathmann leverede 56 bliklyseplader til den. Ophængt til gudstjenesten juledags morgen.⁵¹

5-10) 1872 betalt isenkræmmer og galanterihandler Hendrik Jacobsen, København, for seks lysekroner.⁵³

1817 var en lille lysekroner i stol nr. 28 taget bort og »indsat« i sakristiet.²⁹²

Reparationer omtales ofte, bl.a. loddede Christopher kandestøber 1650 »lysekronen« og »lysearmen«, og 1656 forfærdigede Jørgen klokkestøber lysekronen, som var i stykker, 1663 var det Niels klokkestøber, der loddede en pibe i lysekronen,¹⁰ måske den i inventariet 1665 nævnte lysekroner til 12 lys, som manglede en pibe og en plade, antagelig den pibe Niels klokkestøber leverede 1669, da han også loddede en skrue i. I 1700'erne nævnes reparationer ved bl.a. gørtler Niels Nielsen, urmager Seerup og guldsmed Perch. 1831 afdrejede og polerede gørtler Rathmann en lysekroner og fire stager, og 1847 reparerede hofgørtler Dalhoff den gamle lysekroner. I forbindelse med kirkens restaurering istandsatte og afpudsede kobbersmed Willumsen 1871 to lysekroner (nr. 1 og 4).⁵¹

†*Lysearme*. 1) 1643 reparerede Jens klejnsmed en lysearm ved prædikestolen,⁵³ som 1665 opgives at være af messing med én pibe.¹⁰ Nævnt i inventariet 1721,⁵¹ »forhøjet« 1795²¹³ og fjernet senest 1817, da en lysearm i stol nr. 33 blev taget ned og opsat ved prædikestolen.⁵¹

2) 1652, skænket af Karen Holsters,⁸⁹ muligvis den messingarm med to piber, der 1665 omtales over borgmesterstolen¹⁰ og igen 1721, 1729⁵¹ og 1790.²¹³

3) 1697, skænket til påske af borgmester Bagge Laugesen Roed, omtalt 1721 som en lille lysearm med én pibe over en lille stol inden for østre kirkedør.⁵¹

4) 1702 reparerede Claus (Nielsen) klokkestøber armen på den lysearm, der hang i koret.⁵¹

5) 1721, skænket af Jens Lund, lille, af messing, ved den yderste stol på nordre pulpitur.⁵¹

6-7) 1729 nævnes en messinglysearm med én pibe ved orgelværket samt en med to piber ved stolen lige overfor borgmesterstolen.²¹³ Sidst nævnte eksisterede endnu 1790.⁵¹

8) 1817 anføres en lysearm i stol nr. 27.⁸⁹ 1820 fik kobbersmed Brock betaling for 22 store *†lyseplader eller lampetter* samt nogle små plader, og 1835 købtes 50 lyselampetter, formentlig lysearme.⁵¹

1856 betales T. Aabye for otte nye lampetter af messing i stedet for de 56 uanstændige lysepiber af simpelt blik,⁴⁰⁵ som blev solgt på auktion.⁴⁰⁶ 1861 opregner et inventarium otte messing- og to jernlampetter.⁵³

1859 blev lysearmene på orglet fastgjort. 1872 leverede kobbersmed Willumsen 200 lyselampetter (lysearme), og isenkræmmer og galanterihandler Hendrik Jacobsen på Højbro plads i København tre par lampetter.⁵³

1895 var der indlagt gas i kirken, men Synet kunne ikke bifalde den måde, hvorpå ledningerne var ført og gasarmene anbragt på de fire piller og ønskede dem fjernet; først 1903 var problemerne løst efter Hans J. Holms anvisning, og Synet kunne udtale sin glæde over den måde, hvorpå lysekronerne var omdannet til gasindlægning (sml. fig. 177), og den smukke lysvirkning i kirken.⁷⁵

†*Lysebuur*. 1817 malede I. I. Timm buen til altret og påskrev: »Du bragte Joerden Lys og Fred«; det er formentlig den træring, hvorpå lysearmene anbragtes, som man endnu benyttede 1843, da der ønskedes en ny lysekroner, fordi den gamle gik til grunde ved tårnets nedstyrtning.⁵² Efter lysekroner samt messing- og jernlampet-

ter opregner inventariet 1861 tre †træbuer til lys.⁵³

†*Lygter*. 1683 satte en lygtemager horn i kir-
kens lygte, og 1746 bekostedes en til at gå i tår-
net med i stedet for den gamle; den opbevarede
hos klokkeren.⁵¹ 1817 nævnes to håndlygter i sa-
kristiet.²¹³

Kirkeskib (sml. fig. 84) ophængt 1921, firma-
stet bark, »Esbern Snare«, model af skoleskibet
Viking fra 1907. Bygget og skænket af lokomo-
tivfører Jessen.⁴⁰⁷ Vestligt i skibet.

†*Ligbåre*. 1653 fik snedker Niels Poulsen be-
taling for at reparere den gamle ligbåre og for en
ny, som Mads maler svætede, og 1656 gjorde
Peder Villadsen to nye bærer, hvortil brugtes fir-
skårne fyrredeller, kønrøg og hornlim. Klejn-
smeden Niels Pik reparerede 1681 den store lig-
båre, hvis ene side var ganske løs. 1712 anskaffe-
des igen en ny ligbør, som Rasmus snedker la-
vede. Inventarierne 1721 og 1746 opregner to
store og en lille ligbåre; sidstnævnte år stod de i
S. Olai kirke og nævnes senere kun 1755 i for-
bindelse med en reparation ved snedker Jens Ba-
strup.⁵¹

Tårnur, elektrisk. Det tidligere ottedagsur er
udført af mekanicus Johannes Friis i København
1821 (jfr. messingplade på værket). Dettes jern-
ramme (længde 150 cm, bredde 69, højde 136)
har otte lodrette stivere, og er samlet med mø-
trikker. Stiftsgang (opr. hagegang) med kvarter-
og timeslagværk, det førstnævnte anbragt i den
ene ende af værket, lige ud for urskiven, med
stilleskive og viserværk, der har haft time- og
minutvisere. Alle tre værker har hver især fire
akslers i hinandens forlængelse. Messinghjul.
Udløsningerne er konventionelle. Ca. 275 cm
langt jernpendul med stor linse. Jernlodder. På
værket ser man endvidere, at det er repareret og
forandret af »Uhrmag. Christian F. Thyme Kal-
lundborg 1834« og af »Chr. Thyme 1913«.

Johannes Friis' ur synes aldrig at have været
en succes. Allerede 1822 maatte han til Kalund-
borg for at reparere uret. 1830⁴⁰⁸ og i de føl-
gende år var der stadig problemer med værket,
men Friis havde åbenbart ikke stor lyst til at be-
skæftige sig mere med det. 1834 måtte den
ovennævnte Thyme istandsætte uret.

Det rummelige urhus synes at være fra 1821. I
østtårnet.

Urskiven på det østre tårn er sort med for-
gyldte romertal og visere.

†*Tårnure*. Et tårnur omtales tidligst 1621, da
Rasmus sejermager reparerede det, mens Peder
Suarffuer (svarver, dvs. drejer) udførte to blok-
skiver til lodrebene, og mester Rasmus Eliassen
ordnede hammeren til kvarterslagværket. 1626
fornyede Rasmus klejnsmed nogle hjul, og igen
1628 udbedrede han uret, da Christian Orgel-
mester havde forsømt det. Der blev endvidere
bragt kul op til sejerværket (for at det kunne
fungere i frostperioder, jfr. DK. Århus s. 651
note 487). 1631 faldt et af de store lodder ned på
hvælvingen, lige over altret, hvorefter sejerma-
geren istandsatte værket.⁵¹ 1641 renoveredes det
af Jacob Brun i København.

1643-45 blev spidsen over tårnets urskive for-
nyet.⁴⁰⁹ Igen 1655 og 1661 repareredes uret af
Heinrich sejermager fra København, og 1665
rengjorde og ordnede Søren sejmester fra Hel-
singør det store sejerværk, der havde kvarter-
og timeslag, som slog dels på en †klokke i tår-
net, dels på to små †klokker nede i kirken.¹⁰
Tømremester Oluf Sørensen fik 1672 betaling
»for Opgangen at Klæde som Lodderne gaar ne-
der...«. Samme år blev der opsat en ny urskive,
og sejmester Niels Jespersen gjorde »Haand
og Maane« på viserne, som blev forgyldt af Lo-
rentz Rytter. Skiven maledes af Matz Jensen.⁵¹
1703 blev solskive og viser omgjort og repareret
af snedker Søren Rasmussen og Morten Maler.

1706 forbedredes værket af Tobias Ramsemer
fra Helsingør, som forpligtede sig til straks at
rejse til Kalundborg, hvis der var problemer
med værket. Rasmus Sørensen lavede en træsol-
skive i tårnet (!) til efterretning for den, der
stillede sejerværket. Allerede året efter fik urma-
ger Hans Pedersen på Østrupgaard (det senere
Lerchenborg, der ejedes af Carl von Ahlefeldt)
160 rdl. (240 sletdl.) for et nyt tårnur. »Det
gamle Sejerværk, som var aldeles udøgtig, be-
kom Urmageren«. Snedker Rasmus Sørensen
opsatte et nyt urhus, da det forrige var for lille
og ubekvemt, desuden »et Hus til Perpendiku-
len«, og Jacob Rasmussen Dreyer gjorde tre ski-

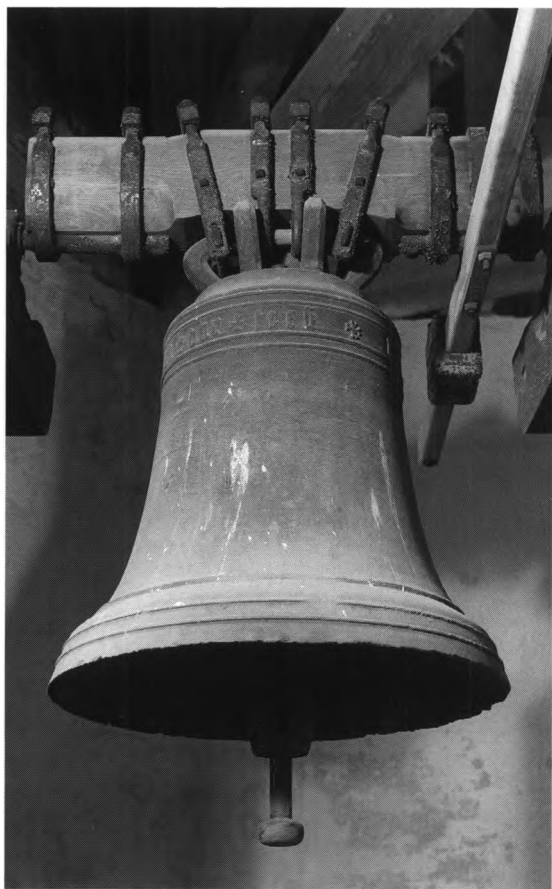

Fig. 178. Klokke nr. 1 støbt 1502 (s. 3188). NE fot. 1982. - *Bell no. 1 cast in 1502.*

ver til det nye sejerværk. 1739-40 forvoldte en voldsom storm skade på urskiven, hvorefter maler Friderich Danielsen sørgede for fornyelsen. 1775 leverede snedker Niels Mortensen en ny skive, mens Thage Algreen malede den og forgyldte tallene,⁵¹ »efterdi det for de rejsendes Skyld er nødvendigt«. ⁴¹⁰ Værket var til reparation 1759, 1778 og 1784 hos urmager Seerup, men byen var så utilfreds med det, at man 1787 betalte ham 230 rdl. for et nyt urværk,³¹ som skulle gå 34 timer i stedet for det gamle, som gik 12 timer, og slå kvarter og timeslag både oppe i tårnet og nede i kirken. Der ville blive anbragt støbte metalbøsninger ved tappene. 1808 reparerede urmager B. Bonnesen værket, men arbejdet kritiseredes 1809,²¹⁴ og 1811 var uret uefterretteligt. Selv om det 1815 blev istandsat for 138 rdl., behøvedes 1819 et nyt ur.¹⁹⁷

†*Urkiokker.* 1673 købtes ståltråd til registrene, som gik fra de store klokker til de to små klokker i koret. I inventariet 1721 og igen 1729 omtales to små klokker bag altret, der slog timer og kvarter.⁵¹ Endnu 1861 nævnes de to klokker bag altret.⁵³

Klokker. 1) (Fig. 178) 1502. Tvm. 68cm. Om halsen, mellem dobbelte profillister, indskrift med minuskler: »Aue Maria gra(tia) plena d(e)us tecu(m) mdii« (Hil dig Maria fuld af nåde, Herren være med dig).⁴¹¹ På slagkanten to og over den een liste. Klokken, der af Uldall er henført til Olaus Benedicti,⁴¹² benævnes 10-klokken. Den synes altid at have været den mindste af de to i østre tårn, hvor den stadig hænger,⁴¹³ i slyngebom.

2) (Fig. 179) 1702, omstøbt af †klokke nr. 2, den såkaldte Knudsklokke eller 12-klokke. Den nye klokke, som Steffen Scherrenbein støbte, vejede 7 skippd., 11 lispd. og 5 pd. ⁴¹⁴ Tvm. 125 cm. Om halsen lister flankerende tomt skriftbånd, hvorover smallere bladbord, mens der nedenunder er en bredere. Indskrift med reliefversaler på den ene side af klokkelegemet:

»Anno 1699 d: 12 novemb(er)

Til sorg jeg ringtes for
Kong Christian dend Femte
Saa jeg falt ned og brast
Og Ald min klang forglemte
men i Kong Friderich dend fierdes
Lefve tid jeg er igien omstøbt
Ved kierkens Forsvars Flid
Aar MDCCII dend 25 May
af Steffen Skerrenbein.«⁴¹⁵

På den anden side ses Frederik 4.s kronede monogram indrammet af palmegrene. På slagkanten een og over den to spinkle lister. Hankene har masker. Klokkestøberen blev hentet til Kalundborg for at finde et sted til støbningen, konferere om materialeanskaffelse mm., og i april-maj blev klokken, ligesom †nr. 2, støbt på S. Olai kirkegård. Formen stod i en grav muret af Flensborgklinker; til brændsel købtes tørv, trækul og brænde, og der anskaffedes voks til bogstaverne. Der ansattes to mand i otte nætter til at holde vagt ved ovnen og senere klokken, da den var støbt. En del af betalingen fik stø-

Fig. 179-80. Klokker. 179. Nr. 2 støbt 1702 af Steffen Scherrenbein, København (s. 3188). 180. Nr. 3 støbt 1732 af Henrik Tessin, København (s. 3189). NE fot. 1982. - Bells. 179. No. 2 cast in 1702 by Steffen Scherrenbein, Copenhagen. 180. No. 3 cast in 1732 by Henrik Tessin, Copenhagen.

beren i det tiloversblevne metal. Derudover var der udgifter til den nyopsatte klokkestol; tømrermand Niels Mickelsen og smedene Jens Lauridsen og Niels Adriansen omlagde bjælker og lofter samt lavede to lydhuller i tårnet. Klokken hang 1759⁴¹⁶ og 1881 som nu i nordre tårn, i slyngebom.

1795 blev en blok indsat i kirkemuren til at binde 12-klokkerebet ved. Tre år senere kom rebet til at hænge indvendig, da det slog så mange ruder ud og var årsag til de fleste udgifter på vinduer (sml. fig. 40).⁵¹ I forbindelse med tårnets reparation år 1800 blev den gamle forrådnede kvist, hvori klokken sad, borttaget.²¹⁴ Må dog være retableret, jfr. fig. 40 og 108.

3) (Fig. 180) fra 1732, da Henrik Tessin i København omstøbte den gamle 12-klokke (!), der gik itu ved ringningen over Frederik IV.s lig.⁴¹⁷ Tvm. 79 cm. Indskrift med versaler på legemet: »Jeg brast for Konning Frederik(ch) den(d)

fjerde da den Herre gi(c)k Højstsalig hen at hvile Men før jeg heled blev igien Til Ko(iø)benhavn jeg maatte hen og gi(i)ennem Ovnene ile anno 1732«. Hang 1759⁴¹⁶ og 1881 som nu i nordre tårn, i slyngebom.

4) 1938, tv. 102 cm, med versalindskrift på legemet: »Lyksalig det Folk, der har Øre for Klang herovenfra« og om halsen, mellem dobbelte rammelister: »Denne Malmklokke skænkedes anno 1938 af A. P. Møller, dansk Skibsfører, og Hustru Chastine, f. Mc. Kinney. Støbt af Brønderslev Klokkestøberi«. Slår timeslagene. Ophængt i østtårnet.

*Klokke. 1870, af stål, med indskriften: »B.

V. G. MDCCCLXX« for Bochumer Verein Gussstahlfabrik i Westfalen.⁴¹⁸ Dens vægt var 728 pd.⁵³ Ophængt i østre tårn som afløser for nr. 3. 1939 erstattedes klokken af den eksisterende nr. 4 og overflyttedes til Aalholm kirke i Københavns stift, som opførtes på denne tid.

Efter anskaffelse 1984 af en ny her kom den til Ganøe kirke i Nigeria.⁴¹⁹

†*Klokker.* 1) 1604, støbt af Jens klokkestøber.⁴²⁰ Muligvis identisk med den såkaldte Knudsklokke, i så fald omstøbt 1649 af Jørgen Hansen, jfr. †klokke nr. 2. Den store klokke i nordre spir.

2) 1649, støbt af Jørgen Hansen fra Århus.⁴²¹ Ifølge kontrakten indgået 30. maj dette år mellem klokkestøberen og borgmesteren, to rådmænd samt kirkeværgen var det en omstøbning af Knudsklokken, og støbningen fandt sted på S. Olai kirkegård. Den nye klokke skulle have samme størrelse og vægt, lyd og resonans som den gamle. Hvis dette ikke var tilfældet, og klokken ikke kunne stå for den sædvanlige prøve, ringen i 24 timer, skulle støberen på egen bekostning omstøbe den, hvilket ifølge regnskaberne blev nødvendigt tre gange. Borgerskabet forærede ham godvilligt kedelkobber, grydekobber, tin og messing samt andre specificerede mængder metal, ialt 10 skippd., 8½ lispd. og 1 skålpd. inklusiv den gamle klokke, som vejede 7 skippd., 7 lispd. og 6 skålpd. Lensmanden gav 20 rdl., borgmester, rådmænd og borgerskab 37 dl. 1½ mk. Den nye klokke, som udstod sin 24 timers prøve, vejede 9 skippd.¹⁰

1665 nævnes en stor klokke, kaldet Knudsklokken, i S. Knuds spir, 1721 identificeret som nordre tårns spir. 1668 blev den store klokke omhængt, og det gamle klokkeværk, som sad uden på muren, taget ned; senere satte Oluf tømmermand et træ i 12-klokken »at ringe den både inden og udentil«, og murermester Anders Andersen eftermurede et lille og et stort hul i Knudstårnet, som det gamle klokkeværk tidligere hang i. Om aftenen 12. nov. 1699, da der blev ringet over Christian V, faldt den store

klokke, der hang i nordre tårn, ned.⁵¹ Allerede d. 28. samme måned kom afslag på en ansøgning om hjælp fra stiftets kirker til klokkens omstøbning.³³⁹ 1702 lykkedes det i april og maj at få klokken omstøbt og »Gud være lovet, lykeligt til sit sted i tårnet befordret«. Se nr. 2.

3) 1746, støbt af Friederich Holtzmann, København. Allerede 1738 noteredes, at den næststørste klokkes omstøbning forestod; den var revnet pinselørdag tre år tidligere, og et år forinden faldt et stykke på 3 lispd. ud. 1746 var den såkaldte korklokke, også kaldet den blå klokke - i østre tårn - som sejerværket slog fulde slag på, og som i øvrigt ikke kendes, nu ganske revnet og et stykke faldet af. Derefter fik kaptajn Holtzmann på Gjethuset i København betaling for at omstøbe klokken.⁵¹ 1759 siges det at fremgå af indskriften, at klokken var ophængt i baron og stiftamtmand (Nikolaus) Gersdorff, biskop Peder Hersleb og provst (Peder Hansen) Paludans tid 1746.⁴¹⁶ 1814 var slagklokken igen revnet, hvorfor den blev gennemskåret af Dahm.⁴²² 1815 konstateredes, at det ikke havde været muligt at finde købere til de to klokker, det var tilladt at sælge, og ingen af dem kunne undværes; den store var den eneste, der var ret tjenlig ved gudstjeneste og til signal ved påkommende ildsvåde og lignende, og den anden var meget godt brugelig til timeslag.⁵² Ophængt i østre tårn.⁴¹⁶ Nedtaget 1869 og sejlet til København, hvor den ifølge brev fra arkitekt Vilhelm Tvede 1872 nu var blevet solgt. Vægten opgives at have været 1376 pd.⁵³ Afløst på sin plads i østre tårn af *klokke.

To *klokkestole*, fra 1870,⁵³ af eg, begge til to klokker, med krydsbånd under klokkerne og dobbelte skråstivere (sml. fig. 116). I østre og nordre tårn.

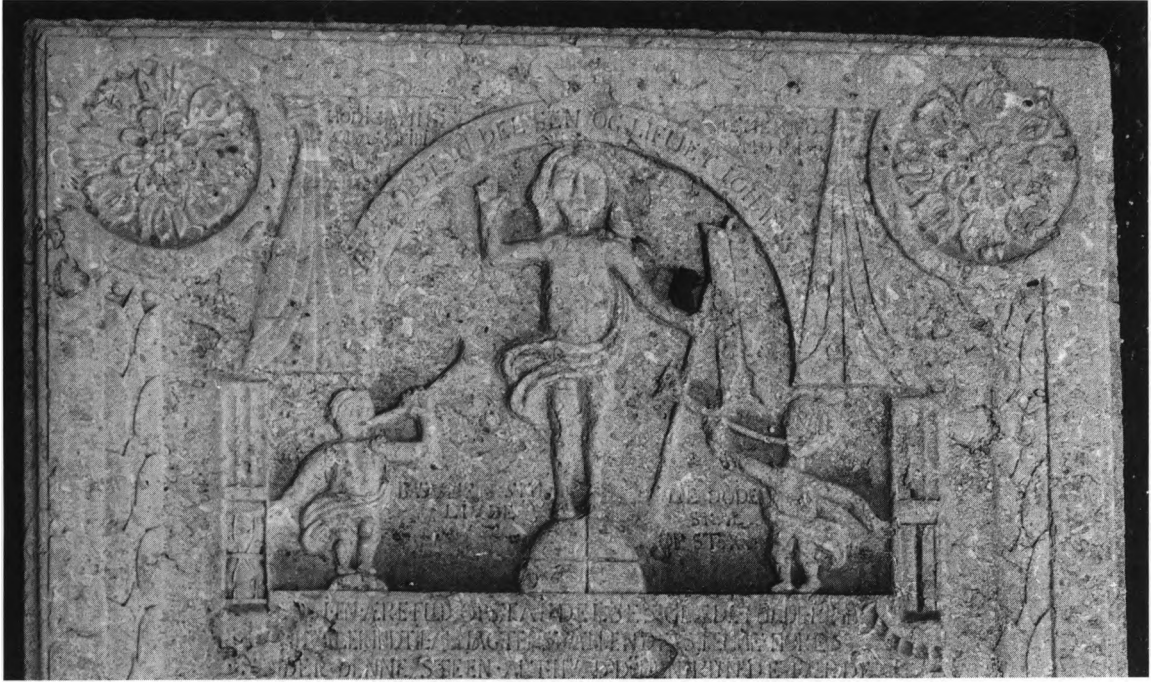

Fig. 181. Øvre del af gravsten nr. 18 fra 1784, sml. fig. 205. Den opstandne Kristus flankeret af basunblæsende engle (s. 3223). NE fot. 1986. - *Upper part of tombstone no. 18, c. 1784 (cf. fig. 205). Christ resurrected flanked by chernbim sounding trumpets.*

GRAVMINDER

Indledning. Vor Frue kirke i Kalundborg indtager, også hvad gravminder angår, en særstilling i forhold til de fleste andre af landets købstadkirker. Det forholdsvis lille kirkerum med dets smalle gange levnede kun plads til en begrænset mængde begravelser, og de borgere, der ønskede sig et standsmæssigt gravsted, måtte allerede i 16- og 1700'rne som regel se sig nødsaget til at anlægge dette ude på kirkegården. Bortset fra de attraktive og hurtigt udtømte muligheder for at indrette begravelser i sakristiet og i det nu forsvundne våbenhus var kirkegården reelt det eneste sted, en velhavende borgerfamilie kunne sætte sig et minde for eftertiden, hvis man da ikke som enkelte familier valgte at indrette sig ved S.Olai kirke, hvor størstedelen af byens jævner befolkning blev begravet. Gravstenene dominerer derfor blandt kirkens gravminder, men især i 1700'rne gav denne særlige situation endvidere anledning til anlæggelse af større begravelsessteder og monumenter udenfor kirken. På mange måder foregriber disse anlæg den ændring af kirkegårdenes udseende, der i resten af landet først fandt sted, efter at forordningen af 1805 stort set udelukkede begravelser inde i kirkerne.

I den følgende gennemgang af Vor Frue kirkes gravminder er der derfor efter redegørelsen for epitafier, gravsten og begravelser indskudt et afsnit om disse tidlige mindetavler og begravelsesarrangementer på kirkegården, før de egentlige kirkegårdsmonumenter fra 1800'rne beskrives.

Om middelalderens gravlæggelser er så godt som intet fremkommet. Kirken har aldrig været underkastet en egentlig arkæologisk undersøgelse, og i dag kendes blot en middelalderlig *gravflise, hvis proveniens er usikker, og en *gravpotte fundet på kirkegården. Heller ikke de skriftlige kilder har kunnet bidrage til en øget viden om gravminderne i kirkens første 3-400 år.

Fra 1500'rne eksisterer et epitafium og en enkelt gravsten, mens kilderne med oplysninger om de øvrige gravminder fra dette århundrede stadig er temmelig sparsomme. Derimod er de usædvanlig oplysende, hvad angår 1600'ernes og især 1700'ernes gravminder. Af disse er størsteparten af epitafierne bevaret, mens kun en mindre del af gravstenene overlevede 1800'ernes omflytninger og restaureringer. I samme århundrede udryddedes også ethvert synligt

spor, der måtte have været af begravelser i kirken, ligesom størstedelen af 1700'ernes begravelsesarrangementer på kirkegården gik tabt. 1800'ernes egne kirkegårdsmonumenter blev hovedsagelig opstillet på S. Olai kirkegård, der siden 1831 helt overtog rollen som byens hovedkirkegård fra Vor Frue kirke, hvor den sidste gravlæggelse fandt sted 1886⁴²³ (jfr. s. 3027f.).

De fa gravminder ved Vor Frue kirke er derfor kun et tilfældigt udvalg i forhold til den mængde, der i tidens løb er bortkommet. Mange af disse forsvundne gravminder, men naturligvis ikke dem alle, har det været muligt at identificere ud fra de gode skriftlige kilder, som er overleveret fra 1700'erne. Disse kilder bidrager også til vor viden om århundredets gravskik og den særlige variation, der kendetegnede Kalundborg, ligesom de rummer et væld af personalhistoriske oplysninger, som det har virket hensigtsmæssigt at viderebringe i et vist omfang.⁴²⁴ Eksempelvis fremgår det bemærkelsesværdige forhold, at apotekerprivilegiet hele tiden erhverves gennem hustruerne (†gravsten nr. 55), jfr. også farverfamiliens (†gravsten nr. 58).

EPITAFIER OG MINDETAVLER

Af de i kilderne omtalte otte epitafier er syv endnu helt eller delvist bevarede; de fire ældste, fra 15-1600'erne og alle af træ, hænger stadig i kirken, to (hvoraf det ene i brudstykker) er på Kalundborg Museum, mens en mindetavle af sten fra o. 1727 ligger på kirkegården. En lignende mindetavle, fra 1762, har aldrig hængt som epitafium i kirken, men indgik som led i et †begravelsesarrangement på kirkegården og er derfor beskrevet der.

Med vekslende udeladelser, som der nok ikke skal lægges for stor vægt på, er det disse samme epitafier, der går igen i de topografiske beskrivelser og de øvrige skriftlige kilder fra 17- og 1800'erne, når bortses fra Siersteds lille epitafium (nr. 4), der givetvis har henlevet en overset tilværelse i sakristiets inderste rum. Epitafiernes oprindelige placering i kirken angives først mere præcist 1859 i Fr. Algreen-Ussings noter til Efterretninger om Kalundborg (1869). Adskillige omflytninger havde fundet sted inden da, som i 1822, da fire unavngivne epitafier blev taget ned og indmuret andre steder,⁴²⁵ og ikke mindst efter midtærtårnets sammenstyrtning 1827, der antagelig gav anledning til, at epitafiernes stort set alle bortfjernedes for en længere periode.⁴²⁶ 1868 blev kirkens mindeplader udflyttet (formentlig dog ikke Siersteds) på grund af den forestående hovedstandsættelse,⁵³ og efter denne var det 1871 hensigten at ophænge dem igen på dertil udsete steder.⁴²⁷ Efter alt at dømme skete dette kun for tre af epitafiernes vedkommende,

der til gengæld ved samme lejlighed blev restaureret med maling og forgyldning.⁵³ Allerede på ældre fotografier ses de i kirken bevarede epitafier på deres nuværende plads.

1) 1578. Citzil lens Daater, †25. sept. 1578, 20 år gammel.³²² Sortmalet tavle, af træ, i enkel profileret ramme med lidt forgyldning, 106x81 cm. Tværskrift med gyldne versaler begyndende et stykke nede på tavlen. På dens øverste del ses et krucifiks og til venstre for det et våbenskjold hvori bomærke flankeret af initialerne IH. Herover sammenskrevne versaler: AG LM NZ og SW. Til højre for krucifikset er afdøde malet knælende og over hende XV OT VG (G er spejlvendt) og LH XV CI.

Epitafiet er nævnt første gang o. 1750³²⁶ og igen 1762,²⁸⁹ men da med fejlagtigt patronym. 1788 beskrives det som »et bræt på et af hjørnerne i kirken«,⁴²⁸ mens placeringen 1859 angives at være over indgangen på den søndre side.⁴²⁹ Formentlig blandt de tre epitafier, der blev restaureret og genopsat 1871, selvom det ikke nævnes i indberetningen 1881. På et ældre, udateret fotografi ses epitafiet på sin nuværende plads på søndre korsarms endevæg, hvor det formodentlig også befandt sig 1920⁴³⁰ og 1940,⁴³¹ da placeringen blot blev angivet som søndre korsarm.

2) (Fig. 182) 1621, Hercules Øuerbergh (kømand og kirkevæрге), død senest 1621,⁴³² da det opsattes af hans efterlevende hustru og børn.

Epitafium af træ, med renæssancens arkitektoniske opbygning bestående af storfelt med maleri flankeret af hermer og nyere diminutive vinger samt postamentfelt og frise, og derover topstykke, hvis gavl mangler, ligesom et hængestykke må være gået tabt. Snitværket er formentlig udført i Anders Nielsen Hatts værksted i Roskilde.⁴³³

De karakteristiske fritstående hermer i storfeltet står under udtrukne volutkapitæler; de bærer henholdsvis en brudt søjle som symbol på Styrke (til venstre) samt spejl og slange om armen for Klogskab, jfr. paralleller blandt værkstedets arbejder som f.eks. altertavlen og prædikestolen i Grandløse (s. 210 med fig. 11b og fig.

Fig. 182. Epitafium nr. 2 over købmand og kirkeværgе Hercules Overberg, opsat 1621 af hans efterlevende hustru og børn (s. 3192). Pacht og Crone fot. - *Wall monument no. 2 for Hercules Overberg, merchant and churchwarden, put up in 1621 by his surviving wife and children.*

12) og prædikestolen i Ubby (s. 1567f. med fig. 36-38). Hermernes beslagværksprydede skafter er behængt med frugter og har nederst diamantbosse, som genfindes på piedestalerne derunder. Postamentets hængekonsoller bærer samme ornament og løvehoved samt årstallet 1621 indskåret på den kvartrunde, fladsnitprydede postamentbjælke derimellem, som det er alminde-

ligt i værkstedets produktion og bl.a. genfindes i et af de få andre kendte epitafier derfra, nemlig Christian Gyldenstjernes fra 1622 i Roskilde domkirke (DK. Kbh. Amt s. 1992 med fig. 600). Der ses også de to små putti, der pryder gesimsens krumknægte, og som bærer henholdsvis søjle (til venstre) og kors. Topstykkets lille maleri indfattes i en arkade med såkaldt dukatmøn-

ster af skællagte skiver med dråbeformet nedhæng (jfr. altertavlen i Grandløse s. 210 med fig. 9 og alterbordsforsiden i Tuse s. 604 med fig. 23), og det flankeres af små hermer, skåret som storstykkets, men uden attributter. I topstykkets vinger er udskåret karakteristiske havfruelignende halvfigurer, som symboliserer Tro og Retfærd med henholdsvis oblat(?) og bæger (til venstre) samt sværd (kun skaftet bevaret) og vægt, og på dets gesims ses konsoller med englehoved over tandsnit.

Afdæmpede farver. Der er brugt rødt, grønt og sort med forgyldning. Hermerne har naturlig karnation. Indskrifterne er malet med gylden fraktur på sort bund, i storfeltets frise: »Wi lefue eller wi dø daa er wi Herres«, og i topstykkets frise: »Hodie mihi cras tibi« (i dag mig, i morgen dig).

Storfeltets maleri, 80x67 cm, olie på træ, viser Kristus på korset, omgivet af syv personer i helfigur. De er i trekvartprofil vendt mod korset og knæler med foldede hænder på grønne puder med rød kant. Til venstre for korset en gråhåret mand med hageskæg, klædt i sort kappe med pibekrave og bag ham to drenge med blondt hår og i lignende dragt. Til højre to kvinder bag to små piger, alle i sorte dragter med hvidt forklæde, hvidt hovedlin og udstående pibekraver. I baggrunden et bjerglandskab.⁴³⁴ Maleriet i topstykket, olie på træ, viser en gammel, hvidskægget mand i helfigur, en face, stående med en kurv(?) på ryggen og højre hånds to fingre løftet mod en siddende, nøgen skikkelse med ryggen til.

Epitafiet omtales o. 1750³²⁶ og 1762²⁸⁹ uden angivelse af placeringen. Denne fremgår først 1859, nemlig »i væggen bag dåben«, ³²² dvs. i det nordre tårn, jfr. en anonym beskrivelse fra samme år. Epitafiet må have været blandt de tre, der blev restaureret 1871 og genopsat i kirken, hvor det 1881 sås »i partiet mellem det søndre tårn og midttårnet«. På ældre fotografier ses det i søndre korsarm, hvor det endnu hænger, på østvæggen over indgangsdøren.

3) (Fig. 183) 1661. Lauritz Nielsøn Gram, hører i Calundborg skole i 5½ år, derefter evangelii medtjener her på stedet 23 ½ år (†16. maj 1661).

Epitafiet bekostet og opsat af den fornemme matrone Maren Pedersdaater. Da de havde avlet fem børn tilsammen, da er den salige mand i sit alders 61. år, men den salige kvinde i (sit 64.) år (1663) i Herren hensovede og forventer begge en glædelig opstandelse til det evige liv. Samhørende med †gravsten nr. 8, og †lukket begravelse nr. 4. Jfr. de to †gravsten på Vor Frue kirkegård over døtrene Berte og Birgitte (nr. 5 og 20) samt stenen i Røsnæs over datteren Elisabeth Sophie, g.m. digterpræsten Lauritz Olufsen Kok (s. 1368f. med note 65).

Ottekantet trætavle, (105)x(99) cm, i udadskrånende ramme med fladsnit, skiftevis rundbuede arkader og diamantbosser kombineret med halvcirkler, inden for en profileret yderkant.

Indskrift med gylden fraktur på sort bund i en fladoval kartouche på tavlens nedre del efterfulgt af en række initialer: »S(alig?). B(erte). L(auritz). D(atter)., L(isbeth). S(ophie). L(auritz). D(atter)., B(irgitte). L(auritz). D(atter)., H(elvig). L(auritz). D(atter).« og sentensen »Mors parcit nulli« (Døden skåner ingen).

Over kartouchen er Lauritz Nielsen Gram og den således navngivne familie vist stående under de søjlebårne, hvidkalkede hvælvinger i Vor Frue kirke, alle i helfigur med foldede hænder foran brystet. Gram står alene til venstre, vendt i trekvartprofil mod tavlens midte, med langt gråt hår og fuldskæg, klædt i ornat med pibekrave. Til højre ses hustruen og de tre ældre døtre, ligeledes i trekvartprofil. Til venstre for Maren Pedersdatter og ved hendes fod er yderligere to børn, der må være døde som små.⁴³¹ Skildringen af kirkerummet er søgt konstrueret perspektivisk med et forsvindingspunkt, der stort set befinder sig på alterbordet i billedets baggrund. Søjlernes trapezkapitæler og todelte skafter med ring på midten lader ingen tvivl om, at det er Vor Frue kirkes indre, vi ser, og maleriet skal da også have haft betydning ved kirkens sidste restaurering af hvælvingerne (jfr. s. 3095). Kun få detaljer indgår i beskrivelsen af rummet, heriblandt alterbordet med hvidt klæde og to stager, hvorover en altertavle, der med lidt god vilje kan ligne Lorentz Jørgensens

Fig. 183. Epitafium nr. 3 bekostet og opsat 1661 af Maren Pedersdatter, over hører i Kalundborg skole Lauritz Nielsen Gram, †1661 (s. 3194). NE fot. 1995. - Wall monument no. 3 commissioned and installed in 1661 by Maren Pedersdatter, for Lauritz Nielsen Gram, †1661, master at Kalundborg School.

på det tidspunkt ganske nye tavle (fig. 144). På gulvet i gangen op til koret er endvidere afbildet en hvid gravsten — en besynderlig detalje, der næppe kan forklares på anden vis, end at det er Grams egen sten, der således henvises til (s.d.).⁴³⁵ Det er foreslået, at epitafiet skulle være malet af den Johan Kontrafejer, der 1660 fik be-

taling for at anstryge en knop på et af kirkens spir,⁴³⁶ men denne tese kan ikke afgøres, bl.a. fordi der ikke kendes andre arbejder fra hans hånd.

På epitafiemaleriet ses endnu mellem Gram og hans hustru spor af det sortmalede trækors, der ved restaureringen 1871 blev påsømmet tav-

len og udstyret med en romansk Kristusfigur af forgyldt malm. Den mærkværdige konstellation bemærkedes første gang 1881 og foresloges 1899 ophævet, hvilket skete året efter, da trækorset fjernedes, og Kristusfiguren opstilledes på alterbordet (jfr. s. 3157).⁴³⁷

Epitafiet nævnes adskillige gange i løbet af 1700'rne,⁴³⁸ men dets placering fremgår først, omend tvetydigt, 1859, henholdsvis »på kirkens nordvestre væg, ind mod det vestre tårn« og i væggen »imellem kirkens vestlige gang og køret«.³²² Ganske givet blandt de tre epitafier, der 1871 blev restaureret og genopsat. 1881 i nordre tårn, eller som det udtrykkes 1898: i nordre korsarm,⁴³⁰ hvor det stadig hænger over nordøren.

4) (Fig. 184) 1695. Niels Nielsen Siersted, for-dum borgmester i Callundborg og forvalter over Callundborg Gård og Gods (*1630, †3. marts 1695), med sin kære hustru Anna Hansdaatter (*1663, †1736). Anno 1695. Samhørende med †lukket begravelse nr. 8. Borgmester Siersted var 1. gang (1678) g.m. Sophia Eleonora Andersdatter (†gravsten nr. 19). 1688 giftede han sig med Anna Hansdatter Tvede, som altså overlevede ham næsten 41 år og var 2.º (1711) g.m. borgmester Niels Caspersen Valerius Fedler (jfr. †sygesæt nr. 3).

Den hvælvede høj ovale skrifttavle af sort marmor, 63x48 cm, med fordybede versaler, indfattes af en sandstensramme, der er udformet som en laurbærkrans omgivet af kartouche med akantusværk, og hviler på en lille, indmuret konsol med skråkant.

Epitafiet var oprindeligt opsat i forbindelse med Siersteds lukkede begravelse i det lille aflukke nordligst i sakristbygningen. På grund af manglende fornyelse af familiebegravelsen (s.d.) blev såvel denne som »det derudi opsatte ziirlige epitafium« 1738 overladt amtsforvalter Matthias Raben for 50 rdl.⁵¹ (†åben begravelse nr. 3). Måske er Siersteds epitafium ved den lejlighed taget ned, idet det ikke nævnes det næste halvandet-hundrede år. Men selvom det 1859 fastslås, at der ingen monumenter er i sakristiet,³²² omtales det ikke desto mindre på dette sted 1898 og 1920,⁴³⁰ og har muligvis hele tiden hængt på sin

gamle plads, men er blevet overset på grund af den afsides placering. At der med sakristiet stadig menes det lille rum nordligst i bygningen, fremgår af fotografi o. 1920, hvor epitafiet ses på nordvæggen i dette rum (jfr. fig. 105). 1945 blev det foreslået, at epitafiet over borgmester Siersted søgtes anbragt i sakristiet, på den sydlige væg, og 1948 godkendtes et ikke nærmere beskrevet forslag om ordning af omgivelserne om Siersteds epitafium.⁷⁵ Mens placeringen 1953 blot anføres: »i sakristiet«, så kan det i dag konstateres, at den påtænkte flytning nok ikke gennemførtes, idet epitafiet stadig befinder sig på sin plads i det lille rum nordligst i sakristbygningen, på nordvæggen.

*(†)5) (Fig. 185-86) 1700. Thomas Ienssen, for-dum borgmester i Callundborg (†10. maj 1699 i sit 57. år), og hans kære hustru, dydædle, nu salige matrone Ingeborg Iensdaatter Hegelund (†1698). Opsat anno 1700 af deres børn og arvinger (jfr. †salmenummertavler, skænket af Thomas Jensen 1690, da han var rådmand, samt †sygesæt i Raklev, s. 1390, muligvis givet 1699 af Thomas Jensen, der ejede Raklev kirketien-de indtil dette år, jfr. s. 1376). Ved salg af 6 lispd. af kirkens kalk til Peder Andersen, Kalundborg, fik kirken 1700 en ekstra indtægt, der blev brugt til et epitafium og en gravsten (†nr. 36) på Thomas Jensens og kærestes grav.⁵¹

Det i dele bevarede epitafium bestod oprindeligt af en glat, fladoval indskrifttavle (fig. 185b) af grålig marmor, ca. 74x87 cm, med fordybet, forgyldt kursiv (navne og årstal med versaler), hvoromkring antagelig en udsmykket †indfatning af sandsten, jfr. beskrivelsen af epitafiet 1859 som et stort monument af marmor og sandsten.³²² Det er højst sandsynligt, at de seks sandstensornamenter og to sandstensfigurer, der 1910 indleveredes til Kalundborg Museum samtidig med indskrifttavlen, og som angiveligt stammede fra et epitafium, udgør brudstykker af den oprindelige udsmykning på Thomas Jensens epitafium. Ornamenterne, med mere eller mindre velbevaret forgyldning, består af to bukker af store barokblomster, højde ca. 32 cm (fig. 185a), to forskellige akantuskapitæler, henholdsvis 10 cm højt og 8 cm (fig. 185c) samt to

Fig. 184. Epitafium nr. 4 fra 1695 over borgmester i Kalundborg Niels Nielsen Siersted, †1695, og hustru Anna Hansdatter, †1736 (s. 3196). NE fot. 1986. - Wall monument no. 4 from 1695 for Niels Nielsen Siersted, mayor of Kalundborg, †1695, and his wife Anna Hansdatter, †1736.

vaser på firkantet fod og med flad bagside, 24 cm høje, omvundet med guirlander med sløjfer (fig. 185d). Sandstensfigurerne fremstiller sandsynligvis evangelisterne Mattæus og Johannes, begge stående i folderige, fodsides dragter og temmelig beskadigede. Den ene figur (fig. 186), 70 cm høj, med jernøsken i ryggen, mangler ansigtet, venstre arm og højre underarm, ligesom et englebarn, der ved skikkelsens højre side rækker et blækhus frem, som symbol for Mattæus, er brudt af. Evangelisten er ud over kjortel

iført, hvad der kunne ligne et knappet kjoleliv og har som englen forgyldt hår. Den anden figur (fig. 186), 67 cm høj, mangler næsen, begge underarmene og højre fod. Johannes bærer en kjortel med udfaldende halskrave og forgyldt skærf om livet, og han har vanen tro ikke skæg, men langt hår, der er forgyldt, ligesom hans symbol ved venstre fod, en ørn, der her har tabt hovedet. Hvorledes denne sandstensudsmykning har været fordelt i forhold til indskrifttavlen, kan man kun gisne om.⁴³⁹

Fig. 185b. Indskrifttavle af marmor fra *epitafium nr. 5 opsat år 1700. NE fot. 1986. - *Memorial tablet of marble from *wall monument no. 5 put up in 1100.*

I 1700'rne omtales epitafiet som et marmorepita-fium og uden angivelse af placeringen. Sammen med den nøjere beskrivelse af epitafiets materialer 1859 følger også en bestemmelse af dets daværende plads, nemlig »lige for« Lauritz Grams epitaf (nr. 3), i væggen »mellem den vestre og sydlige gang«. ³²² Ved nedtageisen af kirkens mindeplader 1868 blev Thomas Jensens epitafium givetvis skilt ad og ikke opsat igen, idet det ikke nævnes 1881. Det henlagdes snarere i sine dele på kirkeloftet, hvorfra indskrifttavlen og de bevarede stumper af udsmykningen 1910 kom til Kalundborg Museum⁴⁴⁰ (inv. nr.2060, 2055 A-F, 2054 A-C).

6) (Fig. 187) o. 1727. Simon (Nielsen) Glud,

Fig. 185. Dele af *epitafium nr. 5 opsat år 1700 af børn og arvinger efter borgmester i Kalundborg Thomas Jensen, †1699, og Ingeborg Jensdatter Hegelund, †1698. Indskrifttavle (fig. 185b) af marmor, ornamenter af sandsten, a. Barokblomster, c. To kapitæler. d. To vaser. Endvidere to figurer, sandsynligvis evangelisterne Mattæus og Johannes, fig. 186 (s. 3196). I Kalundborg Museum. NE fot. 1986. - *Pieces of *wall monument no. 5 put up in 1100 by the children and heirs of Thomas Jensen, mayor of Kalundborg, †1699, and Ingeborg Jensdatter Hegelund, †1698. Memorial tablet of marble (fig. 185b), ornaments of sandstone. a. Baroque flowers. c. Two capitals. d. Two vases. Cf. fig. 186.*

forrige tolder i Callundborg, *16. okt.1664 i Ottense, (†17. aug. 1747 i sit 83.år), og hans første salige hustru, dydædle Cathrine Rahn, *4. aug. 1657 i Preds i Holsten, †24. maj 1727 i sit 71. år. De har givet et hus til de fattige. Og tolderens anden salige hustru dydædle Sophie Schrøders, sal. borgmester Lorentz Brases enke, som har givet en alterdug, en lod jord i Nyvang og kapital 100 daler til kirken, til latinskolen 100 daler,

Fig. 185d. To vaser af sandsten fra *epitafium nr. 5 opsat år 1700. NE fot. 1986. - *Two vases of sandstone from *wall monument no. 5 put up in 1100.*

Fig. 186. Sandstensfigurer fra *epitafium nr. 5 opsat år 1700 (sml. fig. 185), sandsynligvis evangelisterne Mattæus og Johannes (s. 3197). I Kalundborg Museum. NE fot. 1986. - *Figures of sandstone from *wall monument no. 5 put up in 1700 (cf. fig. 185) probably the evangelists St. Matthew and St. John.*

til de fattige 100 daler, at nyde renten årlig af efter gavebrevens indhold. »Det er bedre at være ved døren i Guds hus, end lenger boe i de u-gudeliges Boelig« (SI. 84, v. 10). Samhørende med *†*åben begravelse nr. 2.

Høj rektangulær mindetavle af rød kalksten, 128x77 cm, med indskriften i fordybet kursiv på et høj ovalt felt i hele stenens bredde. Under indskriftfeltet akantusværk og i sviklerne foroven to flankerende engle, den ene med basun (til højre), den anden fremholdende en krone, men beskadiget, idet stenens øvre venstre hjørne er brækket af (jfr. samme motiv på en beslægtet mindetavle o. 1727 i Mårslet kirke, DK. Århus s. 2276 med fig. 36).

Sophie Schröder, enke efter Lorentz Dideriksen Braes (*†*gravsten nr. 40), døde efter få måneders ægteskab med Simon Glud i oktober 1727 i hendes 75. år, og mindetavlen er formentlig ble-

vet til omkring dette tidspunkt, ligesom begravelsesstedet i våbenhuset, hvor den opsattes. Gluds 3. hustru, Anne Cathrine Pedersdatter Thisted, betalte 1751 20 rdl., for at hendes begravelsessted i våbenhuset og dermed vel også epitafiet skulle være urørt til evig tid og efter hendes død vedligeholdes af kirken.⁵¹ Den indmurede stentavle i våbenhuset bemærkes o. 1750,³²⁶ og 1754 noteres, at tolder Gluds åbne begravelse i våbenhuset tilligemed en sten i muren skulle forblive urørt, med henvisning til gavebrevet 1751.⁴⁴¹ Medtages i de topografiske beskrivelser i 1700'rne, betegnet som et epitafium eller en sten i muren.⁴⁴² Endnu 1859 sås mindetavlen i væggen »i vestibulen uden for den søndre dør«,³²² men ved udflytningen af kirkens mindeplader 1868, og ikke mindst nedrivningen af våbenhuset, er den nok blevet lagt på kirkegården for at forblive der. Den anes sandsynlig-

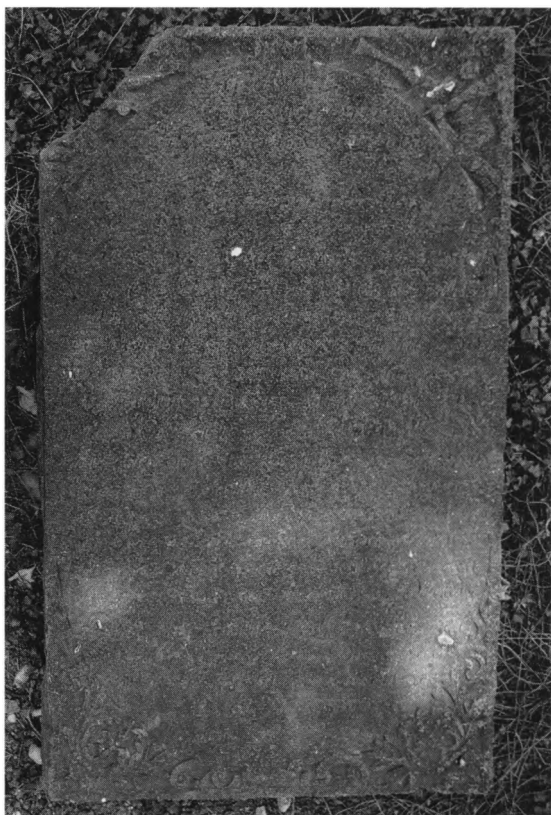

Fig. 187. Epitafium nr. 6 fra o. 1727 over tolder i Kalundborg Simon Nielsen Glud, †1747, og Cathrine Rahn, †1727, samt hans anden hustru Sophie Schrøder, †1727. 1868 flyttet ud på kirkegården (s. 3198). NE fot. 1986. - *Wall monument no. 6, c. 1727, for Simon Nielsen Glud, customs officer of Kalundborg, †1747, and Cathrine Rahn, †1727, as well as his second wife Sophie Schrøder, †1727. 1868 removed to the churchyard.*

vis på fotografi 1909, stadig intakt, blandt en række gravsten på den sydøstlige del af kirkegården, hvor den også 1918 registreredes som nr. 3 fra øst.⁴⁴³ 1936 var den ved den østlige kirkegårdsmur, nr. 7 fra nord,⁴⁴⁴ og 1975 stod tavlen lænet op ad samme, som nr. 8 fra nord, med afbrudt hjørne. Siden o. 1978 i en række af gravminder på kirkegårdens sydøstlige del, nr. 4 fra nordøst.

1762. Mindetavle over Rasmus Rasmussen Salten, se †begravelsesarrangement på kirkegården nr. 2.

*7) (Fig. 188) o. 1773. Carl Ulrich (Carolus Ulicus) Amundin, sognepræst ved Kalundborg

kirke (Ecclesiæ Calundanæ) og provst, *15. nov. 1710 i Kalundborg, fader Hans Amundin (Pater Johanne Amundin), kapellan ved Kalundborg kirke, moder Helvig Graae (Matre Helvigia Graae). †25. febr. 1773, 63 år, efter 36 år i embedet, og gift med Anna Adelgunda Unruh, *(29. dec.) 1718 i Kalundborg, †□ (13. april 1812). Jfr. de omtalte forældres gravsten (†nr. 60) og epitafium over sønnen provst Hans Amundin i Svallerup (s. 1604). C. U. Amundins hustru var datter af Peter Mathias Unruh (†gravsten nr. 57) og begravet på Tømmerup kirkegård (kirkegårdsmonument nr. 12, s. 1434).

Epitafium af træ, 112x70 (78) cm. Rektangulær indskrifttavle med svejftet overkant i arkitektonisk ramme bestående af en brudt profileret segmentgavl med vandret forlængelse til siderne, båret af to glatte pilastre, der hviler på et højt postament med særskilt skriftfelt. Rammeverket er stafferet som marmor i grå og hvide toner, mens den latinske indskrift står malet med forgyldt kursiv på sort bund, ligesom de bibelske henvisninger i postamentfeltet.

Amundins epitafium er ikke nævnt i den bybeskrivelse, som hans kapellans og siden efterfølgers søn, Peder Paludan, udgav 1788.⁴²⁸ Først 1859 omtales det, dels i en anonym beskrivelse, hvor det siges at hænge i nordre tårn på vestre væg, dels hos Algreen-Ussing, der i sine noter fejlagtigt anser det for at være et rigtigt marmormonument, hængende i gangen, hvori dåben står (dvs. sammesteds).³²² Han medtager det da heller ikke i sin bog om Kalundborg. Epitafiet blev sandsynligvis ikke genopsat efter nedtageisen 1868, men skrifttavlen sås 1881 henstillet i søndre tårns andet stokværk. 1910 kom Amundins epitafium fra kirkens loft til Kalundborg Museum⁴⁴⁰ (inv. nr. 2059).

†*Epitafium*, 1661. Ole Jørgensen, rådmand, †1658, Niels Jørgensen, borgmester, †1660,⁴⁴⁵ og begges efterlevende enke Maren Andersdatter, som lod det opsætte 1661 og selv døde samme år. Epitafiet beskrives o. 1750 som værende af sten,⁴⁴⁶ men er i de øvrige topografiske beskrivelser blot nævnt,⁴⁴⁷ 1788 betegnet som forfaldent.⁴²⁸ Det er 1869 medtaget blandt de mindesmærker, der endnu bemærkes i kirken, men ses

ikke i de tilgrundliggende noter 1859,³²² og er sandsynligvis senest forsvundet ved udflytningen af samtlige kirkens epitafier 1868.⁴⁴⁸

GRAVSTEN

Oversigt. Ved Vor Frue kirke ligger 23 gravsten, der er mere eller mindre hele eller består af brudstykker, som kan identificeres. Derudover befinder en sig (i to adskilte dele) i et privathus i byen. For denne ene, men også for visse af de andre sten er det sandsynligt, i enkelte tilfælde endda givet (nr. 4, 7, 16), at de tidligere lå på S. Olai kirkegård,⁴⁴⁹ hvor nogle hele eller brudstykker havde været anvendt som trappesten, før de blev overflyttet til Vor Frue kirkegård o. 1930.⁴³¹

Kun den øvre halvdel af en enkelt renæssancesten er bevaret, og de syv sten fra 1600'erne er bortset fra to temmelig medtagne alle genbrugt i det følgende århundrede, men udsmykningen er stort set ikke ændret. Det samme gælder to af de tolv sten fra 1700'erne, som genanvendtes inden for selvsamme århundrede (nr. 9 og 12), den ene nok to gange, sidst med nyhugget udsmykning på bagsiden. Disse gravsten udgør et meget lille og helt tilfældigt udsnit af den store mængde sten, der tidligere har befundet sig ved Vor Frue kirke.

Fra *skriftlige kilder* har det været muligt at identificere en del af de mange nu forsvundne gravsten. Enkelte eksisterer som nævnt sådan set stadig men ændret til ukendelighed ved genanvendelsen (nr. 14-15, 17), og det er tænkeligt, at det gælder flere endnu, men blot ikke har kunnet påvises. Adskillige andre må være blandt de brudstykker, det ikke er lykkedes at identificere, og som derfor behandles for sig selv.⁴⁵⁰

Især 1700'ernes kilder er usædvanlig oplysende. Udover at man her kan genfinde næsten alle de bevarede sten og identificere en stor mængde af de forsvundne, får man også af og til indtryk af, hvor mange andre der har været. 1704 fortælles for eksempel, at gangen fra muren til våbenhuset var belagt med gamle stykker af gravsten⁵¹ (jfr. et billede malet før 1827, fig. 81), og i de vigtige lister og specifikationer over gravsten ved kirken er der som regel en del unavngivne eller unummererede blandt de opregnede sten. Den ældste af disse specifikationer er fra o. 1733 og nævner 54 navngivne ligsten på kirkegården og fem unavngivne, heraf tre sammesteds samt en i våbenhuset og en ved borgmesterens stoledør med latin på. Fra 1734²¹³ er bevaret en liste over forfaldne ligsten på kirkegården (dvs. sten som ikke var blevet fornyede og derfor var hjemfaldne til salg, jfr. ndf.) og en sten ved borgmesterstolen samt en gammel præstesten i sakristiet. Den næste generelle specifikation er fra o.

Fig. 188. *Epitafium nr. 7 fra o. 1773 over sognepræst ved Kalundborg kirke og provst Carl Ulrich Amundin, †1773, og Anna Adelgunda Unruh, †1812 (s. 3200). I Kalundborg Museum. EM fot. 1968. - *Wail monument no. 7, c. 1773, for Carl Ulrich Amundin, vicar of Kalundborg church and rural dean, †1773, and Anna Adelgunda Unruh, †1812.

1754⁴⁴¹ og opregner 40 navngivne gravsten på kirkegården samt i kirken fire unavngivne. 1759⁴¹⁶ skrev kirkens præst, C. U. Amundin, en fortegnelse over gravstenene til brug for Hoffmanns Foundationer. Hans liste er vigtig (omend i en del tilfælde ukorrekt), idet han for 33 stens vedkommende (hvoraf to i kirken) noterede sig ikke blot navnene, men også i et vist omfang indskrifternes oplysninger om fødsels- og dødsår mm. Endvidere nævner han, at de øvrige sten i kirken er ulæselige, og at der på kirkegården desuden er 15 gravsten (hvoraf nogle ligger over småbørn, nogle op mod muren, nogle er aldeles ulæselige) samt fem ligtræer, hvis indskrift formedelst ælde ikke kan læses.

De *topografiske beskrivelser* fra 1700'ernes anden halvdel er mere fæmælte om gravstenene. O. 1750²²⁶ fortælles, at der er 48 »opmurede ligsten« på kirkegården, mens kun en navngiven sten er værd at agte i kirken. 1762²⁸⁹ omtales blot to navngivne sten i kir-

ken, 1764³¹² 43 ligsten og inskriptioner på kirkegården, og i Peder Paludans Kalundborgbeskrivelse 1788⁴²⁸ fortælles kun, at kirkegården har en mængde ligsten, og at der i koret er nogle af navn ubekendte adelige familier. 1849⁴²⁹ nævnes en del ligsten i kirken, den ældste angiveligt fra 1578, og først med Fr. Algreen-Ussings byhistorie 1869⁴⁵² (og de noter fra 1859-61,³²² der lå til grund herfor) er der igen tale om en egentlig fortegnelse over gravminderne ved kirken, og da er hovedparten af de mange gravsten, der sås i 1700'rne, ikke længere omtalt. Ved besvarelsen af det til præsterne udsendte cirkulære 1890 vedr. kirkens gravminder udtaltes, at kun gravsteder over mænd og kvinder, der ej var bekendte uden for deres snævrere kreds, var bevaret, ligesom ingen monumenter vakte opmærksomhed vedrørende kunststil eller anselighed.⁴²³ Endelig findes fra dette århundrede to værdifulde beskrivelser af kirkens gravsten ved skolelærer Chr. Christensen fra 1918⁴⁵³ og 1936⁴⁵⁴ samt Nationalmuseets egen indberetning fra 1975.

Udover listerne og specifikationer fra 1700'rne er også *kirkens regnskabsbog* fra disse år⁵¹ meget oplysende. Her er årligt nedskrevet indtægterne fra begravelser på Vor Frue og S. Olai kirkegårde, og er det ikke ligefrem nævnt i regnskabet, at der tillige betales for at pålægge eller åbne en gravsten, så fremgår det af betalingen, idet der ifølge begravelsesforordningen fra 1682 var ganske præcise takster for, hvad jordefæstelse, klokkeeringning, ligstenspåleggelse og -åbning mm. kostede.⁴⁵⁵ I regnskabsbogen er også jævnligt noteret lister over de gravsten, som kirken mod betaling havde forpligtet sig til at vedligeholde.⁵¹ Denne vedligeholdelse bestod bl.a. i udspækning og opmuring med kalk og teglsten omkring stenene og opfriskning af indskrifterne med kønrøg.⁴⁵⁶ På kirkeregnskabsbogens første sider holdt man endvidere nøje regnskab med, hvilke sten, der var blevet fornyede,⁴⁵⁷ dvs. var betalt for at ligge på gravstedet yderligere en periode ud over de 20 år, der som regel var inkluderet i prisen for selve pålæggeisen. Ved overgangen til en ny regnskabsbog 1790 blev den gamles vedligeholdelses- og fornyelseslister fra o. 1755 direkte overført ved indskrivning forrest i bogen, men man kan altså ikke af denne liste slutte, at stenene stadig var bevarede på grund af de gamle fornyelser.⁴⁵⁸ Enkelte velhavende familier betalte temmelig anselige summer for, at gravsten skulle blive liggende urørt til evig tid og måske endvidere vedligeholdes af kirken. Disse investeringer er i nogle tilfælde noteret på selve stenen (nr. 5-6, 9-10, 15, 18, 22), men i betragtning af den livlige handel og vandl, der i 1700'rne foregik med sten, der kun som regel, men ikke altid var brøstfældige eller hjemfaldne, er det forståeligt, at man har villet gardere sig.

Det utvetydige formål med udarbejdelsen af de ovennævnte specifikationer over ligsten var (bortset

fra Amundins liste) at fastslå, hvad der kunne sælges, og hvad der skulle blive liggende, hvilket allerede fremgår af den (i øvrigt ofte meget oplysende) vurdering, der noteredes ved hver enkelt sten.

Den tredje kildegruppe, der har kunnet bidrage til kendskabet til kirkens gravsten, er derfor *Kalundborgs auktionsprotokoller*. Salgslisterne fra de store auktioner 1734,⁴⁵⁹ 1749⁴⁶⁰ og 1755⁴⁶¹ nævner de fleste af stenene ved den oprindelige indehavers navn, deres vurdering, købspris og køberens navn, hvilket har haft stor betydning i efterforskningen af de enkelte gravstens skæbne. Salget af ufornyede sten var ikke blot en ekstra indtægt for kirken, men tillige en ganske overkommelig måde for en borger at erhverve sig et gravminde og et gravsted på. Punkt 1 i auktionskonditionerne var, at ligstenene skulle forblive ved kirken, punkt 2 at gravstedet under stenen også tilhørte køberen, punkt 3 at køberen befriedes for betaling for stenens påleggelse og siden kun skulle betale for åbningen, og endelig at fornyelse først skulle betales 20 år efter den sidste begravelse.⁴⁶²

Som det allerede er fremgået, blev denne mulighed for genbrug af gravsten udnyttet i temmelig stor udstrækning i 1700'rne, som det også er tilfældet andre steder i landet.⁴⁶³ Ved plakater, trommeslag og tinglysning på lands- og byting,⁵¹ eller endog ved personlig korrespondance,²¹³ sikrede man sig, at ingen slægtninge følte sig gået for nær. Ved genanvendelsen nøjedes de fleste købere formentlig med at nedslibe den oprindelige indskrift og tilføje en ny, men eksempler på, at bagsiden blev udhugget med ny udsmykning, eller at hele stenen nytilluggedes, findes også. Den udbredte praksis med genanvendelse har været udgangspunkt for, at auktionernes købere af forsvundne sten er noteret som sandsynlige indehavere af gravsten, selvom de ikke nævnes andetsteds i kilderne. Trods den overvejende sandsynlighed for at købte sten er blevet genanvendt, er forsvundne sten noteret såvel under den oprindelige indehaver som under køberen.

Genbrugsprincippet trivedes kun i en vis årrække og har næppe været gældende ved de auktioner, der afholdtes over hjemfaldne gravsten 1770,⁴⁶⁴ 1805⁴⁶⁵ og 1818.⁴⁶⁶ Tværtimod var det ved de to sidste en betingelse, at de købte sten bortførtes fra kirkegården. 1805 fandtes der, måske af samme årsag, ingen liebhavere, men 1818 må en del ukendte sten være blevet fjernet.

Denne »oprydning« må være fortsat de følgende år, men har kun sat sig spor i kilderne ved udgifter (som i 1805 og 1818) til avertissementer om indkaldelse af ejere til forfaldne ligsten i henholdsvis 1812,⁴⁶⁷ 1839 og 1851-53.⁴⁶⁸

De mange oplysninger fra ligstensfortegnelserne, kirkeregnskabsbogen og auktionsprotokollerne har i en del tilfælde gjort det muligt at fastsætte gravstene-

Fig. 189. Gravsten nr. 1 fra o. 1552 over befalingsmand på Kalundborg slot Knud Pedersen Gyldenstjerne, †1552, og Sidsel Ulfstand, †1575 (s. 3204). NE fot. 1986. - *Tombstone no. 1, c. 1552, of Knud Pedersen Gyldenstjerne, non-commissioned officer at Kalundborg Castle, †1552, and Sidsel Ulfstand, †1575.*

nes fremstillingsår mere nøjagtigt end den vanlige datering efter dødsåret i indskriften. Kirkeregnskabsbogens indførelser af betaling for pålæggelse mm. er her meget præcise, ligesom sådanne oplysninger også kan fremgå af specifikationerne. Ud fra auktionsprotokollerne er købsdatoen sat som tidspunktet for genanvendelsen, med mindre noget taler herimod.

De skriftlige kilder fra 1700'erne viser tydeligt, hvorledes langt hovedparten af gravstenene i denne periode og århundredet forud er blevet lagt ude på kirkegården fra første færd, idet den i resten af landet udbredte skik at foretrække den fornemmere placering inde i selve kirken ganske enkelt ikke har været mulig for særlig mange på grund af pladsforholdene (jfr. den generelle indledning). Betaling for pålægning af gravsten i kirken optræder således næsten ikke i kirkeregnskabsbogen, og omend de lange ligstensspecifikationer næppe er komplette, så er det dog påfaldende, at stenene i kirken kun i enkelte tilfælde er navngivet, idet de øvrige var så gamle, at de ikke kunne læses.

Af de bevarede gravsten vides kun nr. 1, nr. 9 og måske nr. 11 at have ligget i kirken på et tidspunkt. Blandt de forsvundne sten gælder dette nr. 15, nr. 34 og eventuelt nr. 8. Hvor tæt belagt med gravsten kirkegulvet har været, er ikke til at afgøre. 1607³²⁹ nævnes kun fire i kirken, og i 1600'erne fandt enkelte reparationer sted i forbindelse med ligsten i gulvet. Således ophøjedes en sten »for prædikestolen« 1646,

året efter skete dette for ligstenene i almindelighed, 1693 blev to små sten i gangen op til koret fastmuret, da de lå løse, og 1697⁵¹ blev en nedsunken ligsten ophøjet. 1732²¹³ blev det ganske kirkegulv omlagt med 1000 mursten, og specifikationerne fra 1700'erne omtaler bortset fra Hans Withs og Jens Jensens blot nogle enkelte unavngivne gravsten (jfr. ovf.). 1765⁵¹ udførtes en del ligsten til kirkegården fra kirkens gulv, sandsynligvis fra søndre side, der fik nye stole ved denne tid. 1825⁴⁶⁹ blev to ligsten optaget og andesteds nedlagt, efter større omlægninger af gulvet 1822, der fulgtes af tilsvarende 1831.⁵¹ 1849⁴²⁹ sås en del gravsten i kirken, men 1860⁴⁷⁰ var samtlige ligsten slæbt ud af kirken og lagt i en række på kirkegården foran hovedindgangen til kirken. Denne række af sten bemærkedes desværre ikke af Algreen-Ussing 1869,⁴⁵² idet han stort set kun har noteret sig kirkegårdsmonumenterne og enkelte stadig læselige og bemærkelsesværdige gravsten.

Hvad angår placeringen af de mange sten, der fra begyndelsen var beregnet til at ligge på kirkegården, er 1700'ernes specifikationer til stor hjælp, idet det ud fra disse nummererede fortegnelser i stort omfang er muligt at rekonstruere hver enkelt stens plads. Om de stadig lå som i 1700'erne, da Algreen-Ussing var ved kirken, er nok tvivlsomt. Den første større samlede, kendte flytning skete 1871,⁴⁷¹ hvor de gamle ligsten anbragtes langs ringmuren i forbindelse med ordningen af kirkegården efter den store restaurering.

Måske havde gravstenene samme plads ved Chr. Christensens omhyggelige registrering af de smuldrende stens indskrifter og udsmykning 1918.⁴⁵³ Her opregnedes, hovedsaglig langs syd- og østmuren, 11 gravsten, fem kirkegårdsmonumenter, fem mindetavler fra begravelsesarrangementer og et epitafium, samt bemærkedes, at flere af de sten, der lå under nedløbsrørene fra kirkens tagrender, var gamle ligsten, som pietetsløst var anvendt på denne måde. I begyndelsen af 1930'erne skete igen en større omflytning.⁴⁵¹ Mange, der 1918 lå vandret og risikerede at lide skade derved, blev rejst op ad kirkegårdsmuren eller lagt på skrå. En beskrivelse fra 1936,⁴⁵⁴ der havde direkte anledning i denne omplacering, nævner 17 gravsten, seks kirkegårdsmonumenter, de samme mindetavler og epitafiet samt en del ulæselige sten og brudstykker. Ligeledes blev det fastslået, at nye gravsten og brudstykker var kommet til, enten fordi de havde været skjult i jorden eller var blevet overflyttet fra S. Olai kirkegård. De anbragtes især langs nordmuren.

Ved Nationalmuseets registrering 1975 var der kun sket mindre ændringer siden 1936, men til gengæld var der stort set ikke et af kirkegårdens gravminder, som fik lov at blive på sin tidligere plads ved arkitekterne Edith og Ole Nørgaards omfattende nyplacering o. 1978.⁴⁷² Samtidig restaureredes en del af gravstenene.⁴⁷³

(†)1) (Fig. 189) o. 1552. [Knud Pedersen Gyldenstjerne til Tim, befalingsmand på Kalundborg slot 1525-31, 1536-51, født o. 1480, †27. (20.) juni 1552,⁴⁷⁴ g.m. Sidsel Ulfstand til Liøngby (†1575)], jfr. †lukket begravelse nr. 1.

Øverste halvdel af en figursten af hvid gotlandsk kalksten, 132x175 cm, stærkt nedslidt, tilhørende den såkaldte Broby-Lundgruppe.⁴⁷⁵ Postamentfeltets indskrift og figurenes ben er gået tabt, men 1607 blev indskriften gengivet således: »Her Ligger begraftuenn Erlig och Welbiuridge mand, Knud Gyldenstiernn thill thim, huilcken døde denn 27 junii Anno 1552. med hanns høstrue frue Zitzele Wlstannd, thill Liøngby, som døde ...«. Det bemærkedes, at hustruen ikke var begravet der, hvilket vel blev fastslået, fordi hendes dødsår ikke var udfyldt i indskriften.³²⁹

På stenen er endnu bevaret den øvre del af ægteparret, stående under en fladrundbuget arkade båret af pilastre med joniske kapitæler og arkitrav, der fortsætter bag figurene for at illu-

dere en niche. Knud Gyldenstjerne står til heraldisk højre iført rustning og fjerprydet hjelm, med lanse over højre og stridshammer over venstre skulder samt sværd ved venstre side. Sidsel Ulfstand bærer lang kjole med lille pibekrave, tætsiddende hovedklæde og holder foran brystet et par handsker eller et tørklæde. Arkaden over ægteparret brydes på midten af et flad-rektangulært indskriftfelt, hvorfra en lille kartouchefflig hænger ned mellem deres hoveder. Den næsten bortslidte indskrift i feltet stod med fordybede versaler og læstes 1607: »Omnia quæ dedit mihi pater, resuscitabo in novissimo die. Iohann. 16« (Alt det som Faderen har givet mig, skal jeg oprejse på den yderste dag, Joh. 6, 39). I sviklerne ses til venstre et udslidt våbenskjold med hjelmtegn for Gyldenstjerne, til højre tilsvarende med vesselhorn på hjelmen for Ulfstand. Ægteparrets anevåbener var udhugget tæt over hinanden på pilastrene. Kun de udslidte omrids af de tre øverste våbener på hver side er nu bevaret, men 1607 blev de beskrevet som henholdsvis »di gyldenstiernner, bildher, banner eller høgger, Lunger med di Lillier, Storm wasser, huilttinger, Bielcher, eller Littler, herdenbergher« og »di wlstendher, Throller, Rosen-sparer Thotter, Skoffgeorder, Wlfelder, Saxstrupr, Laxmender«.³²⁹

Da gravstenen blev beskrevet 1607, lå den midt for altret. Det var formentlig denne, der 1723 blev hugget midt over på grund af gulvets svaghed og mangel på rum, da amtsskriver Albert Godske fik indrettet begravelsessted i ko-ret⁵¹ (†åben begravelse nr. 1), hvilket også kunne forklare stenens nuværende udseende. Den blev ført ud af kirken og sandsynligvis henlagt på kirkegården, hvor den først 1926 blev genfundet.⁴⁷⁶ 1931-32 overvejedes det at flytte gravstenen til museet, men kirkebestyrelsen foretrak at opbevare den ved kirken,⁷⁵ og 1936 var den blevet fastgjort på kirkegårdsmuren, syd for den vestlige indgang,⁴⁷⁷ hvor den endnu hænger, dækket af et lille halvtæg.

(†)2) (Fig. 190) o. 1660. [Elias Eliesen Eisenb]jerg, forud sognepræst i Caalundb(org) og provst i Artz herred (†1660, og(?) hustru Karen Hermansdatter). Hun var enke efter Knud Han-

sen, slotspræst på Antvorskov, hvor Eisenberg virkede 1647-49, før han kom til Kalundborg. Eisenberg var sønnesøn af provst og kannik i Roskilde, Elias Eisenberg (jfr. epitafium og gravsten i Roskilde domkirke, DK. Kbh. Amt s. 1988, 2051f.) og søn af Elias Eisenberg, provst på Samsø, og Anne Jensdatter, der i sit andet ægteskab med efterfølgeren provst Hans Svane (jfr. *epitafium fra Besser s. 2742) fik sønnen Elias Svane (†gravsten nr. 11-13), jfr. samhørende †lukket begravelse nr. 3.

Figursten af rød ølandskalk, hvis nedre del og øvre venstre hjørne er afbrudt. Den tilbageværende del, med rester af omkringløbende indskrift med fordybede versaler på den flade ramme, er knækket i tre dele, der er indfattet i cement og måler ca. 178x122 cm. Ægteparret står i helfigur (benene afbrudt) under en rundbuet dobbeltarkade, vendt mod hinanden i trekvartprofil og begge med hænderne i bedestilling foran brystet. Han (til venstre) har halvlangt hår og hageskæg og er klædt i kåbe med bræmmekant og bred pibekrave, mens hun bærer tætsiddende, indskåret hovedlin, flad udstående krave samt knælang kappe med brede skuldre over en plisseret kjole med forklæde. Dobbeltarkaden hviler på små volutter i siderne og bærer på sin flade, skråkantprofilerede underkant en udslidt indskrift med fordybede versaler, hvoraf kun anes »G(l)oria«(?) på den vandrette kant, der forbinder de to rundbuer midt på stenen. Som en slags midtkonsol herunder en besynderlig båndomvundet frugt(?) omgivet af blade. Over arkadens bueslag ses i den bevarede højre svikkel en engel, der frembærer en krone, mens feltet mellem arkaderne udfyldes af et krucifiks stående på kranium over korslagte knogler. Over arkadefeltet, og adskilt fra dette med en bred, profileret liste, er bevaret en fladoval kartouche omkring en opstandelsesscene samt til højre herfor evangelisten Johannes siddende med bog og ørn, i en tilsvarende indramning.

Allerede ni år efter at Eisenbergs begravelse var indrettet i sakristiet, blev den mærkværdigvis flyet og jævnet, og gravstenen over den »i støcher schaaren«.⁵¹ Fra sin oprindelige plads blev den itubrudte sten antagelig henlagt på kir-

Fig. 190. Gravsten nr. 2 fra o. 1660 over sognepræst i Kalundborg og provst Elias Eliesen Eisenberg, †1660, og hustru Karen Hermansdatter (s. 3204). NE fot. 1986. - *Tombstone no. 2, c. 1660, of the rural dean Elias Eliesen Eisenberg, vicar in Kalundborg, †1660, and his wife Karen Hermansdatter.*

kegården, hvor den først 1936 bemærkedes igen, ved nordmuren som nr. 3 fra vest.⁴⁵⁴ Sammesteds 1975, i temmelig ringe tilstand, hvilket 1978 gav anledning til en større restaurering, hvor gravstenen sammenlimes og indmuredes i sin cementindfatning⁴⁴¹ for at blive anbragt i ligkapellet, hvor den nu hænger på øst-væggen.

(†) 3) (Fig. 192) 1600'ernes anden halvdel. Gravsten med ulæselig indskrift, af grå kalksten, 226x118 cm, beskåret langs venstre side med en fjerdedel af sin bredde, hvilket kunne tyde på, at den måske er blevet brugt som trappesten ved

Fig. 191a. Øvre halvdel af gravsten nr. 4 fra 1600'ernes anden halvdel, med sekundær indskrift fra o. 1741 over Hans Hansen Qvist og hustru (s. 3206). NE fot. 1986. - *Upper half of tombstone no. 4, from the second half of the 17th century, with a secondary inscription c. 1741 for Hans Hansen Qvist and his wife.*

Fig. 191b. Detalje af gravsten nr. 4, sml. fig. 191a. NE fot. 1986. - *Detail of tombstone no. 4, cf. fig. 191a.*

S. Olai kirkegård og derfor stammer derfra (jfr. ovf.). På de bevarede trefjerdedele, hvoraf nu også nedre venstre hjørne er afbrækket, ses foroven den opstandne Kristus med sejrsvane, omgivet af skybræmme, hvorunder en guirlande fremholdt af flankerende engle, jfr. *brudstykket, der hviler på en lille svejft og profileret konsol. Under opstandelsesscenen er det udslidte, høj rektangulære indskriftfelt, oprindeligt flankeret af to helfigurer, af hvilke nu kun er bevaret Noah til højre, med arken ved sin side og en lille blomst i højre hånd. Nederst tre våbenskjolde, det midterste med Jesumonogram og adskilt fra det til venstre af et timeglas, fra det til højre af et dødningshoved. Den glatte ramme brydes i hjørnerne af cirkulære evangelistmedaljoner, af hvilke højre sides endnu findes: øverst en løve med skriftbånd, hvorpå der med fordybede versaler læses »S. Marchvs«, nederst en ørn, tilsvarende med »S. Iohanes« og på brudstykket »S. Mathevs« på englens skriftbånd. Gravstenen nævnes første gang 1936 blandt stenene ved nordmuren, nr. 7 fra vest,⁴⁵⁴ 1975 sammesteds, nr. 5 fra vest, og efter at være blevet limet sammen og rensat for mos 1978⁴⁴¹ blev den lagt på sin nuværende plads ved østmuren, nr. 2 fra nord. Brudstykket står i gården i Kalundborg Museum op ad nordfløjen, øst for indgangen til museet (uden inv.nr.).

(†)4) (Fig. 191) 1600'ernes anden halvdel, med sekundær indskrift fra o. 1741 for Hans Hansen Qvist og hustru.

Øvre halvdel af billedsten af rød kalksten, 130x150 cm. Den decimerede sten, hvis øvre venstre hjørne også er afbrudt, mangler det oprindelige indskriftfelt på sin nedre halvdel og domineres nu af en højoval medaljon med en skildring af Kristus siddende på verdenskuglen, omgivet af engle samt to tilbedende skikkelser. Høj ovalens dommedagsscene flankeres af Peter og Paulus, henholdsvis med nøgle og bog (til venstre) og med sværd, begge i helfigur, stående under en bøjle med flad øreflipvolut. På de karakteristiske barokbøjler, der også kendes fra gravsten nr. 5 og en gravsten i Borum kirke (DK. Århus s. 2003 med fig. 26), læses med fordybede versaler henholdsvis »S. Petrus« og »S.

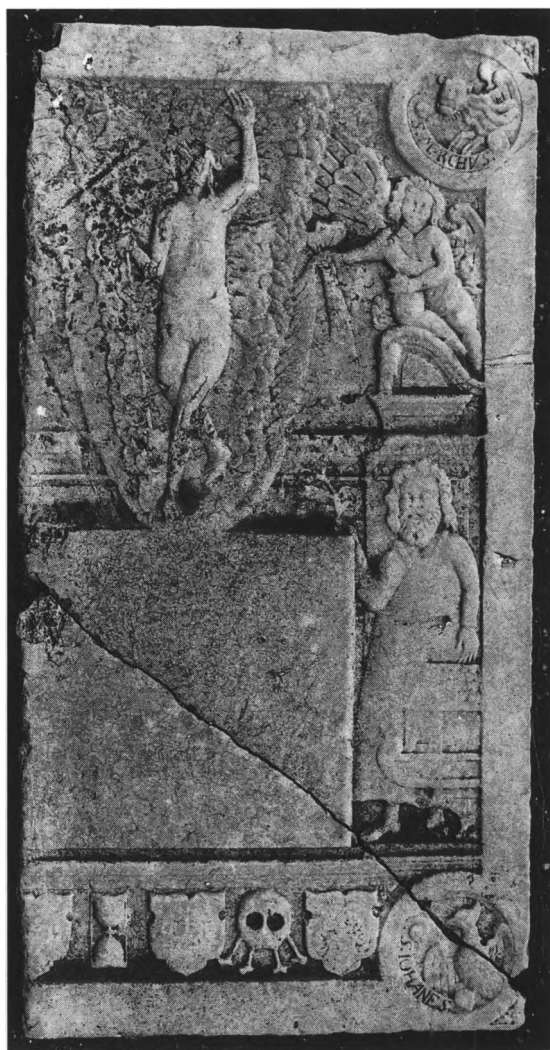

Fig. 192. Gravsten nr. 3 fra 1600'ernes anden halvdel med ulæselig indskrift. NE fot. 1986. Til venstre *brudstykke af samme sten, nu i Kalundborg Museum (s. 3205). NE fot. 1987. - *Tombstone no. 3, from the second half of the 17th century, with illegible inscription. On the left *fragment of the same stone.*

Paulus«. Over dommedagsscenen et halvmåneformet felt med den opstandne Kristus med sejrsfane, omgivet af sovende eller overraskede soldater. På det halvcirkelformede bånd herover spor af indskriften: »Jeg er Opstandelsen og Livet« med fordybede versaler. I stenens hjørner har været kvadratiske evangelistfelter, af hvilke kun Johannes med ørn er bevaret i øvre højre hjørne.

1741-42 købtes stenen for 10 rdl. fra Vor Frue kirkegård af Hans Hansen Qvist, der henførte den til S. Olai kirkegård og for fornyelsen af den til evig tid straks betalte 10 rdl. På dens flade

rammekant lod han hugge en sekundær indskrift med fordybede versaler, hvoraf der på den øvre og højre side anes: »...[Hans] Hansøn Qvist, fordum borger og møller i Callundborg, barnefødt i Wemeløv Mølle 1676, som døde i sit Alders...« (†1749).⁵¹ På den venstre side: Stenen pålagdes, da hustruen Maren Sørensdatter døde 1748 i sit 70. år,⁴¹⁶ og den sås på S. Olai kirkegård o. 1754⁴⁴¹ og 1759,⁴¹⁶ ligesom den bestandige fornyelse noteredes i kirkens regnskabsbog o. 1755 og o. 1790.⁵¹ Først 1936 nævnes gravstenen igen, i sin nuværende decimerede skikkelse, liggende på Vor Frue kirkegård,

hvortil den nok er blevet flyttet o. 1930. Den var da placeret ved nordmuren, nr. 5 fra vest,⁴⁵⁴ 1975 sammesteds, nr. 3 fra vest. Siden o. 1978 i rækken af sten i kirkegårdens sydøstlige del, nr. 7 fra nordøst.

5) (Fig. 193) 1600'ernes anden halvdel, med sekundær indskrift fra o. 1772 for Niels Lind.

Lysgrå kalksten, 200x151 cm, uden spor af den oprindelige indskrift i det fladovale indskriftfelt nederst på stenen. Over dette et stort høj ovalt felt med fremstilling af Kundskabens Træ med slangen. Fra træets grene hænger to bogposer(?), og ved dets fod står to korslagte ankre, hvorunder rødderne rækker ned til tre runde forhøjninger. Høj ovalen holdes frem af to engle, stående med palmeblade(?) på hver sin lille kugle, i en niche, der foroven afrundes af barokbøjle med øreflipvolut (fig. 212a), jfr. gravsten nr. 4. Over det højovalt felt den opstandne Kristus med sejrsfane, stående på sin grav i et trekvartcirkulært felt, der flankeres af to soldater med fjerprydede hjelme. I stenens hjørner kartoucher med evangelisttegn: øverst engel for Mattæus (til venstre) og ørn for Johannes, nederst okse for Lukas (til venstre) og løve for Markus. Over oxen er et timeglas, over løven et dødningehoved med korslagte knogler.

Gravstenen må være genanvendt o. 1772, da indskriftfeltet blev slebet ned, og en ny gravskrift hugget med fordybet kursiv (navn med versaler) over prokurator Niels Lind, *1702, †1772, ugift, efterladende sin formue til sine fattige venner og sig det eftermæle, at han var i sin tid en dygtig og ærlig prokurator.⁴⁷⁸ Han har givet til kirken og de fattige 200 rdl., hvorfor dette gravsted stedse på kirkens bekostning skal vedligeholdes.⁴⁷⁹ To initialer med fordybet kursiv »C.« og »RC«, henholdsvis til venstre og højre på listen langs med indskriftfeltets overkant, må være samtidige med den sekundære indskrift.

1824 måtte kirken forsvare over for biskop Münster, at prokurator Linds ligsten var blevet flyttet, hvilket var sket efter bekendtgørelse i flere aviser, uden at nogen af Linds familie eller andre på dens vegne havde givet mindste anmeldelse. Derfor var stenen, ifølge bekendtgø-

relserne 1811 og 1817, hjemfalden, men da den endnu fandtes, var der intet i vejen for, at den kunne lægges, hvor den før havde »lagt«, om end dette måtte ske på rekvirentens egen regning og graven vedligeholdes uden udgift for kirken.⁵² 1869 blev gravstenen beskrevet som en stor sandsten i jorden, i nærheden af den østlige indgang til kirkegården.⁴⁵² 1918 lå den i kirkegårdens sydøstlige hjørne som nr. 6 regnet fra østindgangen,⁴⁵³ 1936 nok sammesteds, nu betegnet som nr. 2 fra øst blandt stenene ved syd-muren.⁴⁴⁴ 1975 var den flyttet hen på »fortovet« lige sydøst for østtårnet, og siden o. 1978 ved nordmuren, nr. 1 fra vest.

6) (Fig. 194) 1600'ernes anden halvdel, med sekundær indskrift fra 1771 for Peder Carlsen Rauberg og to hustruer.

Lysgrå kalksten, 224x139 cm, hvis overkant (sekundært?) er udhugget som en usymmetrisk kurvehanksbue, udspringende fra to korte vandrette indhak. Det ovale indskriftfelt omgives af en bladkrans isprængt bær og blomster. Over kransovalen en vinget kugle, hvori timeglas, som symbol på tiden. I stenens hjørner fordybede cirkulære medaljoner med evangelisterne og deres symboler. Evangelisterne kendetegnes ved de karakteristiske foldeslag i deres klædedragt og er fordelt med foroven Mattæus (til venstre) og Johannes, forneden Lukas (til venstre) og Markus. Stenen er udført efter samme skema som nr. 7 og 8, men ikke af samme hånd.

1771 blev skriftfeltet forsynet med en ny gravskrift med fordybet kursiv (navne med versaler) over velædle og velvise Peder Carlsen Rauberg, forhen kgl. majestæts herredsfoged udi Arts og Schippinge herreder i 28 år, født i København 6. aug. 1702, død i Callundborg 14. april 1767, i to ægteskaber fader til 12 børn: fem sønner og syv døtre. Hans første hustru var Walborg Cathrine Schiønning, som efter 3 års ægteskab døde på Walløe 14. sept. 1734, moder til to døtre. Hans anden hustru var Eliche Marie Lyt, hvis støv og gemmes under denne sten, født i Rudkiøbing på Langeland 28. jan. 1717 og død i Callundborg (4. febr. 1776), moder til fem sønner og fem døtre udi 32 års ægteskab.

Fig. 193. Gravsten nr. 5 fra 1600'ernes anden halvdel, med sekundær indskrift fra o. 1772 for Niels Lind (s. 3208 NE fot. 1986. - Tombstone no. 5 from the second half of the 17th century, with secondary inscription c. 1772 for Niels Lind.

Fig. 194. Gravsten nr. 6 fra 1600'ernes anden halvdel, med sekundær indskrift fra 1771 for Peder Carlsen Rauberg og to hustruer (s. 3208). Helhed og detalje. NE fot. 1986 - Tombstone no. 6 from the second half of the 17th century, with secondary inscription from 1771 for Peder Carlsen Rauberg and two wives. In its entirety and detail.

Samtidig med udhugningen af den sekundære indskrift må evangelistnavnene være blevet anført med fordybet kursiv foroven: »St. [Ma]-thæus« (til venstre) og »St. Johannes«, forneden: »St. Lucas« (til venstre) og »St. Marcus«.

Under skriftfeltet er antagelig 1776 indhugget et sekundært, rektangulært felt, hvori det med nu næsten ulæselig fordybet kursiv oplyses, at stenen og gravstedet 23. juli 1776 er betalt for at blive liggende til Gud sætter dom, som det kan ses af kirkebogens folio 1076. Med samme skrifttype som på indskriftfeltet er på stenens nedre kant anført »Bekostet og Paalagt 1771«.

Ved Raubergs begravelse 1767 nævnes ingen sten, men ved hustruens 1776 betaltes for dens åbning. Den bestandige vedligeholdelse betaltes med 10 rdl. samme år og noteredes forrest i kirkebogen,⁵¹ gentaget o. 1790.⁴⁵⁸ 1861 beskrevet som en stor sandsten på kirkegården,³²² 191 8

nærmere bestemt ved kirkegårdens sydmur, nr.

14 fra den østlige indgang, 1936 og 1975 ved nordmuren, henholdsvis nr. 6 og nr. 4 fra vest.⁴⁸⁰ Siden o. 1978 ved østmuren, nr. 3 fra nord.

7) (Fig. 195) 1600'ernes anden halvdel, med sekundær indskrift fra o. 1763 for Olle Pedersen Nørager og hustru.

Rød kalksten, 205x132 cm, med lille stykke af nedre højre hjørne afbrudt. Inden for en enkel profileret ramme ses et fladovalt indskriftfelt omgivet af laurbærkrans, der foroven og forneden samt i siderne smykkes af en blomst. Derover en fordybet, højoval medaljon med den opstandne Kristus med sejrsvane, stående på sin grav og omgivet af skybræmme. Kristus flankeres af evangelisterne Mattæus med engel (til venstre, sml. fig. 197a) og Markus med løve, i fordybede cirkulære medaljoner. Under skrift-

feltet et kranium med korslagte knogler, kronet af vinget timeglas, og flankeret af de to andre evangelister, Lukas med okse (til venstre) og Johannes med ørn, alle i fordybede cirkelmedaljoner. Yderst i stenens hjørner små trebladede blomster. Nært beslægtet med nr. 8 og selvom udførelsen er noget enklere, må de to sten hidrøre fra det samme værksted.

Stenens indskriftfelt må o. 1763 være blevet nedslæbet og forsynet med en ny gravskrift med fordybet kursiv over Olle Pedersen Nørager, *1704 i Nørager, †16. febr. 1763 her i byen i hans 59. år, tilligemed hans hustru Mette Chatarina(!) Niels Daatter, *22. marts 1719 her i byen, †(24. april 1770) i hendes alders (51.) år og i 26 års kærligt ægteskab af Gud velsignet med 11 børn, 7 sønner og 4 døtre. Olle Pedersen Nørager blev 1763 begravet på S. Olai kirkegård,³²⁶ og gravstenen har antagelig oprindelig ligget dér, selvom det ikke direkte fremgår af den ene omtale i kirkeregnskabsbogen i forbindelse med betalingen af 10 rdl. for en fornyelse på 20 år regnet fra 1820.⁵¹ Stenen nævnes ikke 1869 og 1918, men er nok o. 1930 blevet overflyttet til Vor Frue kirkegård, hvor den lå 1936, ved nordmuren, nr. 4 fra vest.⁴⁵⁴ Sammesteds 1975, nr. 2 fra vest, og siden o. 1978 opsat østligst på ligkapellets nordvæg.

8) (Fig. 196) o. 1682, formentlig oprindelig over Hans Thomasen Bonnum, †3. jan. 1682, solgt 1749 til Jørgen Stub, der omkring dette år lod indhugge en sekundær indskrift over sig selv og sine hustruer.

Grå kalksten, 182x120 cm, af usædvanlig stor tykkelse (20 cm). Det fladovale indskriftfelt er omgivet af laurbærkrans med blomst foroven og forneden. Over feltet ses den opstandne Kristus med sejrsmåle, stående på skybræmme i en oval medaljon omvundet af skriftbånd med indskrift med fordybede versaler: »Je[g] er Opstandelsen oc Lifuet. Johan. [11, 25]«. Fra indskriftfeltets nedre hjørner hænger ligeledes skriftbånd med fordybede versaler, til venstre »Idag mig«, til højre »Imorgen dig«. I stenens hjørner ovale medaljoner med evangelisterne og deres symbol. Øverst Mattæus med englen (til venstre) og Markus med løven, nederst Lukas med oksen

Fig. 195. Gravsten nr. 7 fra 1600'ernes anden halvdel, med sekundær indskrift fra o. 1763 for Olle Pedersen Nørager og hustru (s. 3210). NE fot. 1986. - *Gravestone no. 7 from the second half of the 17th century, with secondary inscription c. 1763 for Olle Pedersen Nørager and his wife.*

(til venstre) og Johannes med ørnen (fig. 197d). Stenen smykkes af en enkel bladranke langs kanten, og i sviklerne mellem denne bordure og indskriftfeltet ses blomsterornamenter. Fra samme værksted som nr. 7.

Hans Thomasen Bonnums gravsten lå o. 1733 på kirkegårdens nordvestlige del, nord for stenene over hans fader og hans broder (†gravsten nr. 10 og 17). Den var da hjemfalden og vurderedes 1734 til 8 rdl.,²¹³ men blev først ved auktionen 1749 solgt for 8 rdl. 4 mk. til tolder Jørgen Jørgensen Stub,⁴⁸¹ der formentlig lod indskriftfeltet nedslibe og fik indhugget en sekundær indskrift med fordybet kursiv over sig selv, kgl. majestæts forrige tolder i Callundborg, ædle Jørgen Stub, *4. okt. 1705 i Sønder Aabye i

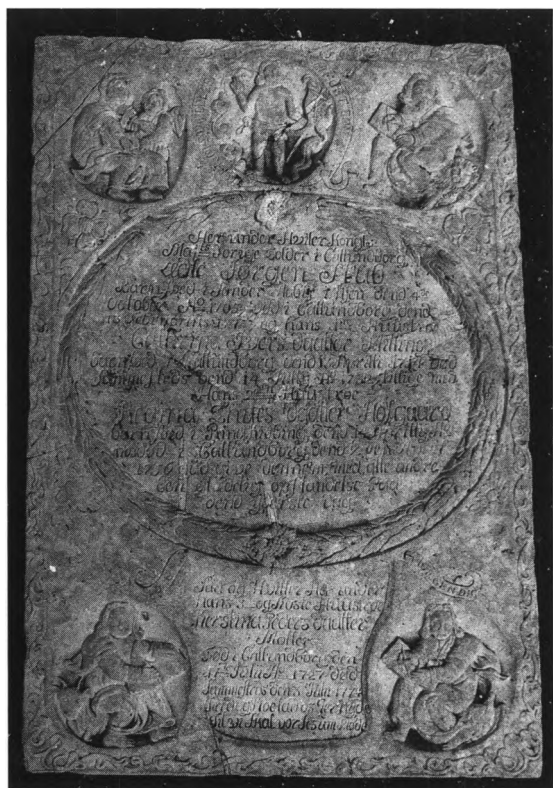

Fig. 196. Gravsten nr. 8 fra o. 1682, formentlig oprindelig over Hans Thomasen Bonnum, †1682, solgt 1749 til Jørgen Stub, der lod indhugge en sekundær indskrift over sig selv og sine hustruer (s. 3211). NE fot. 1986. - *Gravestone no. 8, c. 1682, probably originally of Hans Thomasen Bonnum, †1682, sold in 1749 to Jørgen Stub, who commissioned a new inscription commemorating himself and his wives.*

Fyen, †(13. febr. 1775) i Callundborg, hans første hustru Cathrina Iversdaatter Milling, *13. april 1714 i Callundborg, †14. juli 1732 sammesteds, og hans anden hustru Regina Thuesdaatter Hofgaard, *14. april 1703 i Ringkiøbing, †(2. april 1756) i Callundborg. En gang mellem 1759 og 1774 er et uregelmæssigt felt under kransovalen blevet hugget ud i stenen og forsynet med en indskrift med fordybet kursiv over Stubs tredje og sidste hustru Kerstine Pedersdaatter Møller, *17. juli 1727 i Callundborg, †(3. juli 1774) sammesteds.

Hans første hustru var en datter af Ivar Rasmussen (†gravsten nr. 56) og blev altså begravet før anskaffelsen af gravstenen.⁵¹ Denne betegnes

første gang som Stubs på specifikationen o. 1754 med henvisning til købet på den sidste auktion.⁴⁴¹ Stenen synes da at have ligget i kirkegårdens nordvestlige del, måske på sin oprindelige plads, idet Stub jo meget vel kan have overtaget Bonnums gravsted sammen med gravstenen. Den kan beregnes til at have ligget samme sted 1759, hvor det endnu kun er Stubs og de to første hustruers navne og data, der citeres.⁴⁴⁶ Stenen nævnes ikke direkte ved begravelserne 1756, 1774 og 1775, idet auktionsprisen vel dækkede dens åbning, men 1775 modtog kirken 20 rdl., for at gravstenen bestandig skulle blive liggende urørt.⁵¹ Den beskrives 1869 som en stor sten i jorden mellem kirkens nordre og vestre fløj⁴⁵² (dvs. samme placering?). 1918 flyttet hen i kirkegårdens sydøstlige del, som nr. 4 fra østindgangen,⁴⁵³ hvor den sandsynligvis genkendes på fotografi 1915. 1936 og 1975 vest for rækken af gravminder langs østmuren, nr. 1 fra nord.⁴⁵⁴ Siden o. 1978 ved nordmuren, nr. 6 fra vest.

9) (Fig. 198) 1704, formentlig oprindelig over Just Pedersen, byfoged fra 1698, †1706, 49 år, g.m. Ellen Olufsdatter, †1707, 47 år. Solgt på auktion 1749 til Dines With, der antagelig lod hugge en ny, sekundær indskrift samme år over sin farbroder Hans Dinesen With.

Gullig kalksten, 197x118 cm, med højrektangulær skrifttavle, der foroven har skråt afskårne hjørner og afsluttes af et englehoved med volutagtige vinger samt krone. Indskrifttavlen flankeres af to rigt draperede dydefigurer, der i den ene arm holder palmegren hen over tavlen og om den anden har en laurbærkrans. De står under dobbeltbøjler omkring løve(?)hoveder på enkle piedestaler med fod- og kronliste omkring et glat midtfelt. Over skriftfeltet står Kristus op af graven med sejrsvane og skybræmme, flankeret af to soldater, inden for en kartouche bestående af to knækkede bøjler, der foroven ligeledes mødes omkring et løve(?)hoved. Forneden har oprindelig været et felt adskilt fra tavlen ved en smal bladranke og formentlig udsmykket med forkrænkethedssymboler. I stenens hjørner cirkelmedaljoner med evangelisterne i halvfigur: Øverst Mattæus med engel (til venstre) og Johannes med ørn (sml. fig. 197b), nederst Mar-

Fig. 197a-d. Detaljer af gravsten, a. Nr. 7, fra 1600'nes anden halvdel, sml. fig. 195 og 197d (s. 3211). b-c. Nr. 9, fra 1704, sml. fig. 198 (s. 3212). d. Nr. 8, fra o. 1682, sml. fig. 196 og 197a (s. 3211). NE fot. 1986. - Details of tombstones. a. No. 1 from the second half of the 17th century, cf. fig. 195 and 197d. b-c. No. 9 from 1704, cf. fig. 198. d. No. 8 c. 1682, cf. fig. 196 and 197a.

Fig. 198. Gravsten nr. 9 fra 1704, formentlig oprindelig over byfoged Just Pedersen, †1706, g.m. Ellen Olufsdatter, †1707. 1749 solgt til Dines With, der antagelig lod hugge en ny indskrift over sin farbroder Hans Dinesen With (s. 3212). NE fot. 1986.- *Tombstone no. 9 from 1704, probably originally of Just Pedersen, recorder of Kalundborg, †1706, married to Ellen Olufsdatter, †1707. Sold in 1749 to Dines With, who evidently commissioned a new inscription to the memory of his uncle Hans Dinesen With.*

kus med løve (til venstre) og Lukas med okse (fig. 197c). De to øverste medaljoner er skilt fra dobbeltbøjlerne over dydefigurerne ved en bred, vandret, profileret liste og omgives som de nedre af trebladede blomster i sviklerne, med undtagelse af de øvre svikler ind mod kartouchen med Opstandelsesscenen, hvor der i stedet er udhugget to små engle. Bred, glat ramme.

Just Pedersen lagde 1702 en gravsten over Jacob Kock af Lübeck (†gravsten nr. 37). Hans egen sten var anskaffet(?) 1704 for 15 sletdl.

O.1733 ved søndre mur på kirkegården, hjemfalden til salg, 1734 vurderet til 8 rdl.²¹³ Ved auktionen 1749 gav Dines With 9 rdl. 1 mk. for den,⁴⁶⁰ og det var antagelig samme sten, der lagdes over farbroderen Hans With, som døde dette år. Den sekundære indskrift med fordybet kursiv beretter, at han fordum var borger og negotiant i Callundborg, født i Rudkiøbing på Langeland 22. sept. 1673 om aftenen mellem klokken 7 og 8 slet; efter at have skuet denne verdens ubestandighed i 76 år, 9 måneder og 4 dage, døde han 18. juni 1749. Adskilt af en smal bladranke fortsætter indskriften ned i et formentlig oprindelig særskilt udsmykket felt mellem de to nedre evangelistmedaljoner med oplysning om, at der for gravstedet og for at stenen stedse skal blive liggende på hans jordiske levninger til Opstandelsens dag er givet Vor Frue kirke 100 rdl., som de herrer kirkens inspektører på denne måde har modtaget og deres efterkommere til Dommens dag skal være forpligtet at holde, som denne gave findes indført i Vor Frue kirkebog pag. 554.

Det gravsted, der henvises til, er den sammenhørende †lukkede begravelse nr.14, indrettet i gangen i kirken, og hvorover gravstenen blev lagt, dækket af to lemme eller låger. For selve begravelsen med klokkerne betaltes straks 13 rdl.,³²⁶ gavebrevet på 100 rdl. først 1. okt. 1749 af ovennævnte brodersøn Dines With.⁴⁸² Det bemærkelsesværdige gravsted blev nævnt o. 1750,³²⁶ o. 1754⁴⁴¹ og 1759,⁴¹⁶ ligesom den bestandige fornyelse og vedligeholdelse noteredes o. 1790.³¹ Gravstenen udflyttedes før 1860 og sås 1861 på kirkegården, beskrevet som en stor sandsten i jorden.⁵³ 1918 ved kirkegårdens syd-mur, nr. 10 fra den østlige indgang,⁴⁵³ 1936 og 1975 vest for rækken af gravminder langs øst-muren, nr. 2 fra nord.⁴⁵⁴ Siden o. 1978 ved øst-muren, nr. 4 fra nord.

(†)10 (Fig. 199) 1705. [Ie]ns Anderssøn Woeller, [ford]um borger og farver i Calundborg, ... i hans alders 40 [år] (†4. aug. 1691) og Peter Festerssøn, [b]orger og farver her samme sted, (†1708) i hans alders (40) år, tilligemed deres hustru Anna lens Daatter, (†1710), (44 år) gammel. Jens Andersen Voller fik farverpriville-

gium 1688, og efter hans død overgik det til enkens anden mand Peter Fæstersen. Hun var med Jens Andersen Voller moder til Karen Jensdatter Voller, Maren Jensdatter Voller (†gravsten nr. 42 og 55) og Anne Kirstine Jensdatter Voller, hvis første mand Peder Jensen Feilberg gennem hustruen arvede farverprivilegiet efter Peter Fæstersens død. Efter at dennes søn med Anna Jensdatter, Bertel Fæster, en kort overgang havde privilegiet, fik Anne Kirstine Vollers anden mand Jørgen Clausen Blymester det⁴⁸³ (†gravsten nr. 58).

Grå, rødspættet kalksten, 211x127 cm, hvis venstre langside er borthugget, og det derved skabte øvre venstre hjørne siden afbrudt. Stenen er ydermere revnet på tværs lidt under midten. Af den bevarede udsmykning ses en laurbæromkranset højoval i hele stenens bredde med fordybet versalindskrift. I sviklen i øvre højre hjørne hviler en engel, holdende laurbærkrans ind mod stenens midte og i venstre hånd en fakkel(?). Under skriftfeltet er i højre hjørne fremstillet en knælende kvinde med foldede hænder (fig. 212c). Enkel, profileret ramme.

Til venstre for kvinden er 1749 med fordybet kursiv tilføjet, at stenen og gravstedet 21. april 1749 er betalt af deres børn, for at ligge herpå til Gud sætter dom, som ses kan af kirkebogen folio 530.

O.1733 på kirkegården, lige for vestre kirkedør. Det noteredes, at den var købt 1705 for 12 sletdl., åbnet 1710 (for hustruen), og at farveren (dvs. Jørgen Clausen Blymester) skulle forny den. 1734 hjemfalden, vurderet til 10 rdl., og 1735 erindredes sr. Clausen om fornyelsen af hans formand Peter Fæstersens ligsten.²¹³ 1749 fornyedes stenen og begravelsesstedet af Bertel Fæster med 10 rdl., så det skulle ligge urørt til evig tid, men vedligeholdes af arvingerne,⁵¹ jfr. mejsling i stenen. Nævnt o. 1754⁴¹ og 1759,⁴¹⁶ efter alt at dømme på oprindelig plads. Fornyelsen noteredes o. 1790,⁵¹ men stenen ses derefter ikke før 1936, hvor den lå ved nordmuren, nr. 9 fra vest, i den nuværende itubrudte skikkelse.⁴⁵⁴ 1975 sammesteds, nr. 7 fra vest og efter sammenlimning og rensning 1978⁴⁷³ flyttet til den nuværende plads ved nordmuren, nr. 5 fra vest.

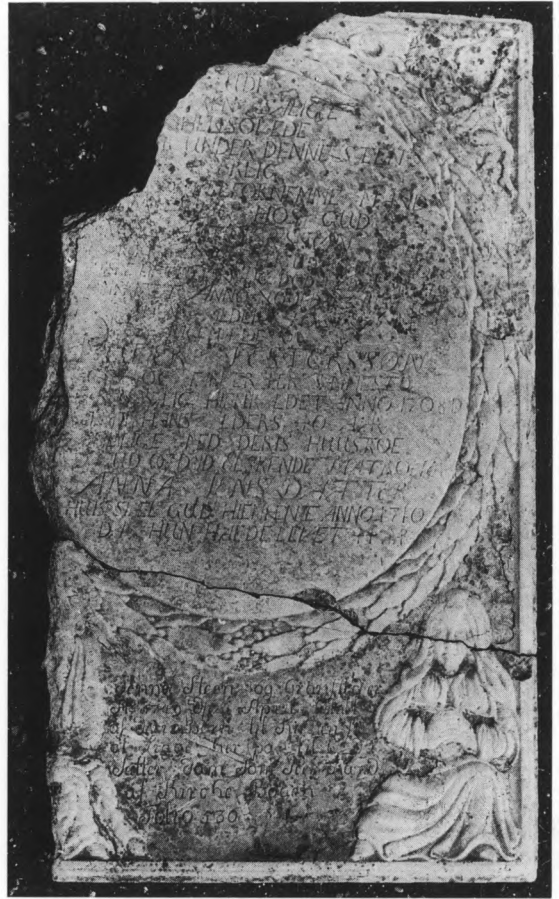

Fig. 199. Gravsten nr. 10 fra 1705 over farver i Kalundborg Jens Andersen Voller, †1691, og farver Peter Fæstersen, †1708, samt deres hustru Anna Jensdatter, †1710 (s. 3214). NE fot. 1986. - Tombstone no. 10 from 1705 of Jens Andersen Voller, dyer of Kalundborg, †1691, and Peter Fæstersen, dyer, †1708, and their wife Anna Jensdatter, †1710.

(†)11 (Fig. 200) 1710(?). [Søre]n Bagger, [sognepræst i Kal]undborg [og provst i Arsherred, †l.okt. 1694, og hustru Margaretha Schrøder, (†aug. 1721)] i hendes [72.] år.⁴⁸⁴ Hun beko-stede 1701 altertavlens staffingering og skænkede 1709 ved et gavebrev 100 rdl. til de fattige.⁴⁸⁵

Rød ølandskalksten, ca. 203x119 cm, meget nedslidt og brudt i fem stykker. Den næsten tabte indskrift med fordybet kursiv i cirkulært felt i hele stenens bredde omgives af laurbærkrans isprængt bær. Under skriftfeltet deler en vandret flad liste stenen på tværs, og i sviklerne mellem denne liste og kransovalen ses til venstre et timeglas, til højre måske et kranium over

Fig. 200. Gravsten nr. 11 fra 1710(?) over sognepræst i Kalundborg og provst i Ars herred Søren Bagger, †1694, og hustru Margaretha Schrøder, †1721 (s. 3215). NE fot. 1986. - *Tombstone no. 11 from 1710(?) of Søren Bagger, vicar in Kalundborg and rural dean of Ars herred, †1694, and his wife Margaretha Schrøder, †1721.*

knogler. Under listen et udslidt våbenskjold, omgivet af to små cirkulære medaljoner med vinget okse for Lukas (til venstre) og ørn for Johannes. De to øvrige evangelister befinder sig i tilsvarende medaljoner i stenens øvre hjørner: engel for Mattæus (til venstre) og vinget løve for Markus. Som i de nedre medaljoner er de tilhørende skriftbånd med navne udslidt.

O.1733 oplyses, at hr. Søren Bagers ligsten var »købt« 1710 for 8 rdl.,²¹³ hvilket kunne tyde på at den er yngre end den †lukkede begravelse 1694, nr. 7. Det er spørgsmålet, om stenen nogensinde har ligget over denne begravelse, idet

der med »købt« som regel også menes et tilhørende gravsted på kirkegården. Omend det 1721 noteres, at Margrete blev bragt i salig hr. Sørens grav, og ligstenen ved den lejlighed på hendes venners ansøgning af inspektørerne blev bevilget frit at pålægges, fordi hun havde bestøttet altertavlens maling,⁵¹ så er det mod sædvane ikke angivet, om denne grav var den oprindelige i sakristiet eller en nyere på kirkegården, måske indrettet i forbindelse med anskaffelsen af gravstenen, der på grund af bemærkningen o. 1733 antagelig må dateres til 1710, og ikke til 1694 eller 1721, som man ellers kunne fristes til. Første gang nævnt på kirkegården o. 1733, hvilket ganske vist er umiddelbart efter nedlæggelsen af en begravelse i sakristiet, der måske kunne være Baggers (s.d.), men det er påfaldende, at de gravsteder, som Margaretha Schrøders søster Sophie Schrøder (jfr. epitaf nr. 6) allerede 1725 betænkte med et gavebrev på 100 sletdl., alle siges at ligge på kirkegården. Donationen, som udover Bagger og hustru omfattede Sophie Schrøders afdøde mand Lorentz Dideriksen Braes (†gravsten nr. 40) og dennes fader og moder (†gravsten nr. 41), var udtrykkeligt beregnet på vedligeholdelsen af disses begravelse på kirkegården og stenene derpå.⁴⁸⁶

O.1733 lå Baggers gravsten på den sydøstlige del af kirkegården og blev trods Sophie Schrøders gavebrev betegnet som hjemfalden,²¹³ 1734 vurderet til 8 rdl.²¹⁸ Justitsråd Diderik Christian Braes, broder til ovennævnte Lorentz, betalte 1740 så meget som 200 rdl., for at de samme sten, som svigerinden havde betænkt, skulle blive liggende for stedse og vedligeholdes af kirken.⁴⁸⁷ Baggers sten optræder derfor de følgende år på listerne over de sten, der vedligeholdes for given legata,⁵¹ ligesom det o. 1754 angives, at den skulle ligge urørt.⁴⁴¹ Ud fra oplysning 1759⁴¹⁶ kan det beregnes, at stenen stadig lå i kirkegårdens sydøstlige del. Den bestandige vedligeholdelse overførtes o. 1790 til den nye kirkeregnskabsbog,⁵¹ men er ikke nævnt 1869, idet det blot vides, at Søren Bagger er begravet på kirkegården.⁴⁵² Heller ikke 1918 og 1936 sås den, måske fordi den lå i brudstykker og først 1975 genkendtes og registreredes, idet de fem

stykker da lå samlet ved østtårnets søndre mur.⁴⁸⁸ Gravstenen anbefalede, som en af kirkens mest skadede, til restaurering og sammenlimning 1978,⁴⁷³ men henligger endnu i sine dele, i rækken af sten i kirkegårdens sydøstlige hjørne, nr. 5 fra nordøst.

(†) 12) (Fig. 201) o. 1711, formentlig oprindelig over Thomine von Schepsel, †1711, 50 år, g.m. amtsskriver Jakob Borthig, *1646, †1702 (jfr. †åben begravelse nr. 1). Solgt på auktion 1749 til Søren Ivarsen Milling, købmand og kirkeværge, *1703, †27. febr. 1757 (søn af Ivar Rasmussen, †gravsten nr. 56, og fader til Margrethe Sørensdatter Milling, †gravtræ 1759, †S.Olai nr. 6), der antagelig genanvendte den for sig selv og sin hustru Sidsel Pedersdatter, *1703, †1748. Igen solgt 1793 til købmand Niels Fuglede, der antagelig fik anført den bevarede udsmykning og indskrift på bagsiden ved denne tid.

Gravstenen, af grå kalksten, 215x75 cm, har fået skåret den ene halvdel fra på langs (spor fra kløvning) og er antagelig anvendt på begge sider. Den oprindelige udsmykning fra o. 1711 og den sekundære indskrift (samt udsmykning?) fra 1749 befinder sig såvidt mærkes stadig på den nedadvendte side, og den synlige side er udhugget i en stil, der næppe kan stamme fra disse år, men må sættes i forbindelse med Niels Fugledes genanvendelse o. 1793 (jfr. ndf.).

O.1733, da gravstenen endnu tilhørte Thomine von Schepsel, lå den i kirkegårdens nordøstlige del og var 1734 hjemfalden, vurderet til 12 rdl.,²¹³ for hvilken temmelig høje pris den på auktionen 1749 blev købt af Søren Ivarsen Milling,⁴⁸⁹ der antagelig genbrugte den på det sted, hvor hans hustru var begravet året forinden.⁵¹ O.1754 vurderet til 10 rdl.,⁴⁴¹ men hverken da eller 1759⁴¹⁶ kan dens placering på kirkegården nøjere beregnes.

Derefter ikke nævnt førend Niels Fuglede 7. juli 1793 erhvervede den for 8 rdl.⁵¹ Han købte dagen efter yderligere en sten over Søren Madsen Lund (†gravsten nr.47), for den ringere sum af 6 rdl. Det kan være denne, men antages her snarere at være von Schepsels og Millings, som han omkring dette tidspunkt lod forsyne med en ny udsmykning på bagsiden og indskrift med

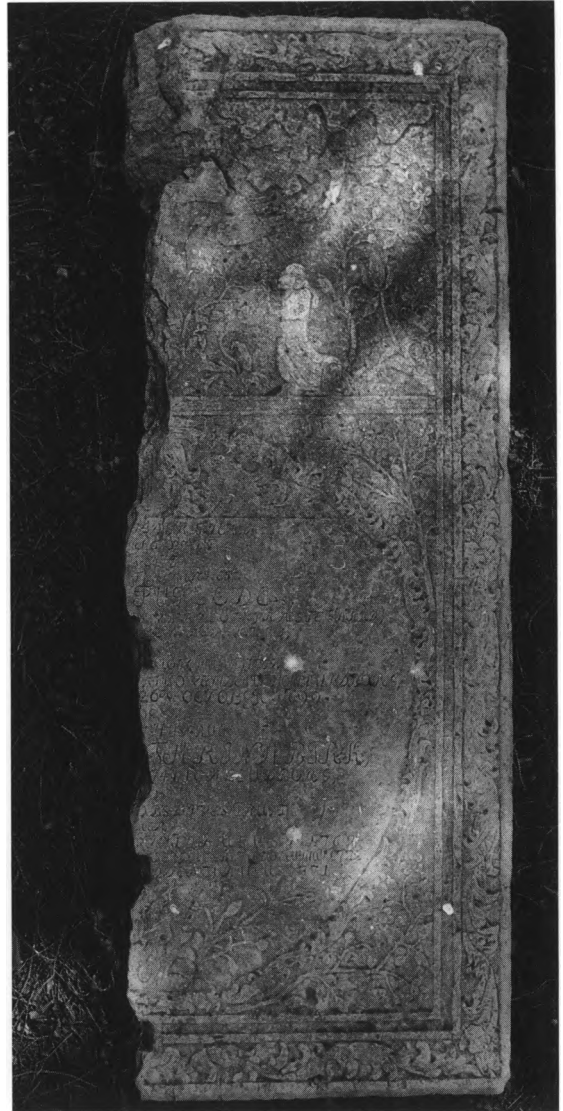

Fig. 201. Gravsten nr. 12 fra o. 1711, formentlig oprindelig over Thomine von Schepsel, †1711, g.m. amtsskriver Jakob Borthig, †1702. Solgt 1749 til købmand og kirkeværge Søren Ivarsen Milling, †1757, antagelig genanvendt over ham og hustruen Sidsel Pedersdatter, †1748. Igen solgt 1793 til købmand Niels Fuglede, der antagelig fik anført den bevarede udsmykning og indskrift på bagsiden omkring denne tid (s. 3217). NE fot. 1986. - *Tombstone no. 12 c. 1711, probably originally of Thomine von Schepsel, †1711, wife of Jakob Borthig, county revenue officer, †1702. Sold in 1749 to Søren Ivarsen Milling, merchant and churchwarden, †1757, probably reused for himself and his wife, Sidsel Pedersdatter, †1748. Sold again in 1793 to Niels Fuglede, merchant, who presumably added at about this time the still surviving decoration and inscription on the back.*

fordybet kursiv, ... [Niels] Fuglede [*1743 i] Wærsløs(e) præstegård, ... 1767(?), ... 1769, ... nov. 1776 i Callundborg, ... (†26. okt. 1799), ... hustru, [Margrethe Ca]thrina Birk, ... [*1]741 i Callundborg, ... lives trust, ...ar, ... 19. aug. 1769, ...sept., †l. nov. 1772, ... †31. aug. 1771. Hustruen døde først 1811, og de sidste dødsår gælder formentlig børn af ægteskabet. Niels Fuglede var søn af Peder Hansen Fuglede, sognepræst til Værsløv og Jorløse, og Karen Vorndran, datter af Christian Vorndran (†gravsten nr. 42). Hans søster Maren Fuglede var gift med Jens Hansen Kiær (†gravsten nr. 82). Niels Fuglede og hans hustru var forældre til den senere borgmester Peder Nicolai Fuglede (jfr. gravsten nr. 20) og til Christian Fuglede (†gravsten nr. 85).⁴⁹⁰ Ved Niels Fugledes død betales 6 rdl. 4 mk. for at lægge ligstenen på graven og for at den skulle ligge urørt i 20 år, regnet fra 6. nov. 1799.⁵¹

Indskrift i ovalt skriftfelt kranset af en ranke af småbladet akantus og indsat i et oprindelig kvadratisk felt, i hvis svikler ses grene med blade, blomster og bær. Over dette felt, adskilt af en smal liste, er et fladrektangulært, udslidt topfelt, hvori anes en knælende skikkelse omgivet af planteornamenter i stil med dem i sviklerne nedenfor. Stenen indfattes i en dobbeltriflet ramme indenfor en omkringløbende ranke af akantusblade isprængt blomster. At det må have været den korsfæstede Kristus, som skikkelsen i det øvre felt knæler for, fremgår af to nært beslægtede sten i Værsløv (s. 1955, fig. 47-48), begge fra o. 1781, og to tilsvarende i henholdsvis Stigs Bjergby fra o. 1769 (s. 767 med fig. 15) og i Bregninge fra o. 1777 (s. 1763 med fig. 65). Udover motivsammenfaldet kendetegnes alle disse sten også ved den karakteristiske ramme af akantusblade, som henfører dem til samme værksted.

Ikke nævnt efter pålæggeisen og fornyelsen 1799, men 1975 omtalt som en meget snavset sten, der formodentlig ville være læselig efter en grundig afrensning. Lå da på »fortovet« ved nordtårnets nordvestmur, siden o. 1978 i rækken af sten i kirkegårdens sydøstlige del, nr. 6 fra nordøst.

*(†)13) 1734, over den i live dyder[bare] mat-
t[ro]ne, [... is?]daatter ...rman, ... 1726 ... mo-
de[r], v l datte[r] døde. [I]evevede _____ 05(?) og er
hos Gud i e[v?]i?...]. [P]aalagt in [an?] 1734.

Grå kalksten, skåret midt over i to dele. Højre halvdel, 136x50 cm, mangler den nederste femtedel, mens venstre halvdel, 122x43 cm, savner den nederste trediedel. Inden for glat ramme er der af stenens simple udsmykning kun bevaret to cirkulære evangelistmedaljoner i de øvre hjørner, til venstre en engel med skriftbånd for Mattæus, til højre måske en ørn for Johannes. Af den temmelig udslidte indskrift med fordybede versaler ses øverst mellem medaljonerne en ulæselig gudelig sentens (»Cap 18 v...«), hvorunder selve gravskriften, og på et svagt ophøjet felt derunder oplysningen om året for pålæggeisen. Under dette felt en stor cirkulær medaljon med bomærke. Den hårdhændede behandling, stenen har oplevet, kunne tyde på, at den en overgang har været anvendt som trappesten, måske ved S. Olai kirkegård, hvorfra den formodentlig kunne stamme. Venstre halvdel ligger nu under hovedtrappen i det nærliggende gamle apotek Lindegade nr. 6, indmuret i cement, mens højre halvdel befinder sig i apotekets have, hvor den fungerer som trappesten.

14) (Fig. 202) 1734, over tre sønner og en datter af Hans Ottesen Langemach og Karen Hansdatter Holm (jfr. gravsten nr. 15).

Tre Sønner daatter een af Langemachis poder
Her hviler Og i Fyen ved een og Samme moder
Af Baggers Stamme tog Gud daatter een af dage
For hiin fiir Sønner er, For denne een tilbage
Paalagt Steenen Anno 1734 d. 1. Oktober⁴⁹¹

Lysgrå kalksten, 189x101 cm, med spor fra op-
hængning i jernankre langs kanten. Stenen, hvis
nedre venstre hjørne er forvitret, udfyldes af et
høj ovalt skriftfelt med fordybet kursiv. Herover
svejfet topfelt, der ender nærmest som et måne-
segl med spidserne nedad, og hvori er udhugget
et lille blomsterornament over en vinget kugle,
som symboliserer tiden eller eventuelt Merkur.
Under skriftfeltet en vase med blomster og i ste-
nens hjørner englebørn, der holder blomster el-
ler palmegrene (fig. 212d). Såvel den tekniske

udførelse som de enkelte motiver henfører stenen til samme værksted som nr. 15 over de afdøde børns forældre.

På auktionen 10. sept. 1734 købte Hans Ottesen Langemach to gravsten, hvoraf den over Peder Ibsen Væver (†gravsten nr. 4), betalt med 4 rdl., sandsynligvis genanvendtes for Langemachs børn.⁴⁵⁹ I givet fald må stenen dog være hugget om med sin nuværende udsmykning, idet bagsiden ikke synes at være anvendt. Pålæggeisen 1. okt. 1734 skete antagelig over et gravsted i hjørnet mellem kirkens syd- og vestfløj, dvs. samme sted hvor Langemach o. 1754 lod indrette et begravelsesarrangement, hvori såvel denne sten som hans egen indgik (jfr. †begravelsesarrangement nr. 1). På specifikationen o. 1754 optræder Langemachs to gravsten på lige fod med de øvrige,⁴⁴¹ men 1759 var stenen indsat i kirkens mur.⁴¹⁶ Det flisebelagte og med jerngitter indhegnede gravsted undergik 1822 formentlig en større ændring, men i modsætning til forældrenes gravsten synes børnenes at være blevet genopsat i en niche på muren,⁵² hvor den sås endnu 1857-58.³²² Ved nedbrydningen af begravelsesarrangementet 1869 lagdes de to gravsten på jorden sammesteds, og blev 1871 repareret.⁵³ Forældrenes lagdes på et senere tidspunkt oven på børnenes, som først sås igen 1936, da den få år tidligere var fremdraget.⁴⁵⁴ Endnu 1975 på sin gamle plads mellem kirkens syd- og vestfløj, men siden o. 1978 ved østmuren, nr. 5 fra nord.

15) (Fig. 203) o. 1734. Hans Otteson Langemach, fordum negotiant og handelsmand her i staden, *29. okt. 1691, (†9. jan. 1756) i hans alders (65.) år, med hustruen Karen Hans Datter Holm, *10. okt. 1688, (†10. marts 1751) i hendes alders (63.) år. Gift i (28½) år, velsignet med (8) børn. Gravvers. Forældre til fire af navn ukendte børn (gravsten nr. 14), og til Christian Hansen Langemach (gravsten nr. 17), Hans Christian Hansen Langemach (begravelsesarrangement o. 1778) og Otto Jens Hansen Langemach (†åben begravelse nr. 18).

Rød kalksten, 235x165 cm, med spor fra op-hængning i ankre. Nedre højre hjørne er afbrudt, men i øvrigt er den prægtigt udsmyk-

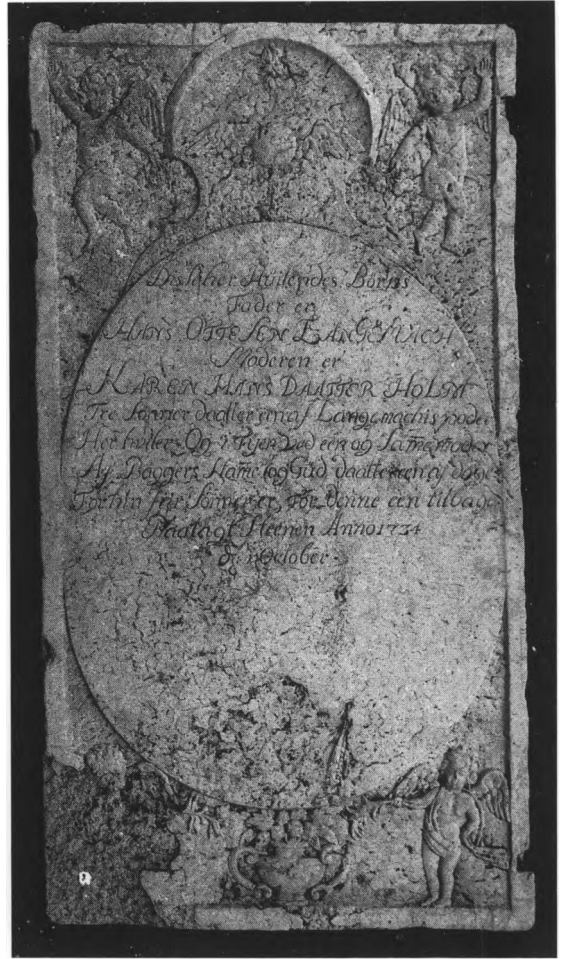

Fig. 202. Gravsten nr. 14 fra 1734 over tre sønner og en datter af Hans Ottesen Langemach og Karen Hansdatter Holm (s. 3218). NE fot. 1986. - *Tombstone no. 14 from 1734 marking the graves of three sons and a daughter of Hans Ottesen Langemach and Karen Hansdatter Holm, cf. fig. 203, tombstone no. 15.*

kede sten velbevaret. Den centrale høj ovale skriftmedaljon med reliefhugget kursiv, omgivet af laurbærkrans, flankeres af to glatte pilastre på høj rektangulære piedestaler med profileret overkant. Herpå står foran pilastrene to ynglinge i fodsider, draperede kjortler. De peger med den ene hånd på kransovalen, som de med den anden hånd kroner med en palmegren (fig. 213b). Pilastrene afsluttes foroven af enkel profilkant hvorpå vase med blomster. Adskilt ved en bred, profileret liste ses herover et høj rektangulært felt, der har samme størrelse som piedestalerne under pilastrene, og som disse smyk-

kes af allegoriske scener. På piedestalerne er således putti med forkrænkethedssymboler: Den til venstre står med le og kranium, samt timeglas på hovedet, over indskriften »1. Pet: 4. v. 2« med fordybet kursiv på underkanten (fig. 213a), mens den til højre blæser sæbebobler (underkanten brudt af). I felterne foroven ses til venstre et nøgent barn mellem blomster, holdende frugter eller snarere blomster, jfr. henvisningen til »Ps. 103. v. 15« med fordybet kursiv på kanten derunder. I feltet til højre er en knælende skikkelse foran sin vandrestav og bog ved at række et hjerte op til en hånd, der dukker frem af skyerne. På underkanten læses med samme skrift »Ps. 22. v. 15«. Over det højovale skriftfelt troner en nøgen, langhåret kvindeskikkelse, stående på en vinget kugle. Hun har spredte arme og holder med venstre hånd et banner, der hvælver sig bag hende og gribes i enderne af hendes højre hånd. Der er formentlig tale om en fremstilling af Fortuna, jfr. det tilsvarende motiv på et epitafium i Tønder (DK. SJyll. s. 996 med fig. 33). På hver side af hende hænger en stor frugt skråt ned fra de øvre højrektangulære felters overkant. Under skriftfeltet en kartouche kronet af engle(?)hoved og omgivet af bladværk med bær. I kartouchen et lille cirkulært felt, hvis reliefhugne kursivindskrift meddeler: »Denne Salige mand blev 1748 af hans Majestet befalet at være Borgemester udi byen og forblev i same tjeneste til Hans døds dag«. Indskriften er givetvis sekundær, idet dens oplysninger ellers havde stået i hovedindskriften. Da det i denne ikke er muligt at skelne tilføjelser fra oprindelig indskrift, er det derfor denne sekundære indskrift, der er udgangspunkt for en datering før 1748 og snarest o. 1734 (jfr. ndf.). Sekundær er også oplysningen med reliefhugget kursiv på stenens overkant, hvoraf fremgår, at »dette begravelse stæd skal paa Kirkens bekostning til ævighed vedliges holdes«.

Det omfattende udsmykningsprogram er i stor udstrækning gentaget på gravsten nr. 6 i Kolby kirke på Samsø (s. 2663) fra 1700'ernes første halvdel, og såvel denne sten som stenen over Langemachs børn (nr. 14) må stamme fra samme værksted som den her behandlede.

Den anden af de to gravsten, som Hans Ottesen Langemach købte på auktionen 1734, havde ligget over Christopher Mogensen (†gravsten nr. 43) og betaltes med den helt usædvanligt store sum af 26 rdl. 3 mk., hvilket var mere end dobbelt så meget som den i forvejen høje vurdering på 12 rdl.⁴⁵⁹ Alene derfor er der grund til at antage, at det var denne sten, Langemach valgte at benytte som sin egen. Da bagsiden på hans gravsten ikke synes at være anvendt, må den i så fald være blevet hugget om, i lighed med stenen over hans små børn. Dette må nok være sket omkring anskaffelsestidspunktet og i hvert fald før o. 1748, hvor den sekundære indskrift blev tilføjet. 1749-50 betalte Langemach 10 rdl. for en ligsten stående ved våbenhuset, hvilket antagelig skal forstås således, at den åbenbart endnu ikke pålagte sten blev fornyet eller frit kunne pålægges. Der betaltes således ikke for stens pålæggelse ved hustruens begravelse 1751.⁵¹

1754 søgte Langemach om tilladelse til at indrette et begravelsessted (†begravelsesarrangement o. 1754, nr. 1), hvori såvel den huggede sten, der allerede var lagt på hans salige kones grav, som gravstenen over hans små børn (gravsten nr. 14) skulle indgå.²¹⁴ De lå formentlig allerede ved siden af hinanden mellem kirkens syd- og vestfløj som ordinære gravsten over begravelser, således som de optræder i specifikationen o. 1754.⁴⁴¹ Ved indretningen af begravelsesarrangementet (s.d.) blev de to sten indfattet i kirkens mur over det flisebelagte og jerngitterindhegnede gravsted på benævnte plads op ad kirken, mellem dens sydlige og vestlige fløj. Ved ændringen af begravelsesarrangementet 1822⁵² blev Langemachs sten formentlig lagt ned på jorden over begravelsesstedet, hvor den lå 1857-58⁵³ og siden blev liggende, da hele arrangementet 1869 blev nedbrudt.⁵³ Begge sten gennemgik en reparation 1871, men Hans Ottesen Langemachs gravsten blev formentlig senere, af ukendte årsager lagt over børnenes sten (s.d.). Den sås 1918, 1936 og 1975 på sin gamle plads mellem syd- og vestfløjen,⁴⁸⁰ men siden o. 1978 har den været opstillet i ligkapellet, op ad sydvæggen.

Fig. 203. Gravsten nr. 15 fra o. 1734 over negotiant og handelsmand i Kalundborg Hans Ottesen Langemach, †1756, og hustru Karen Hansdatter Holm, †1751 (s. 3219). NE fot 1986. - Tombstone no. 15 c. 1734 of Hans Ottesen Langemach, broker and trader of Kalundborg, †1756, and his wife Karen Hansdatter Holm, †1751.

Fig. 204. Gravsten nr. 17 fra o. 1755, udført af Godfried Eulfeldt, over Christian Hansen Langemach, †1767, med to hustruer, Zusanna Theodora Gottlieb, †1753, og Julie Anna Høst, †1802 (s. 3222). NE fot. 1986. - *Tombstone no. 17 c. 1755, executed by Godfried Eulfeldt, marking the graves of Christian Hansen Langemach, †1767, and two wives, Zusanna Theodora Gottlieb, †1753, and Julie Anna Høst, †1802.*

O. 1741. Sekundær indskrift over Hans Hansen Qvist og hustru, se gravsten nr. 4.

O. 1749. Sekundær indskrift over Jørgen Stub og hans hustruer, se gravsten nr. 8.

O. 1749. Sekundær indskrift over Hans With, se gravsten nr. 9.

(†)16) 1752, [Anne Cathrinje Jens Dafter], ...sted(?) 1657 boede og [†1734 i] hendes alders 74. år, og hendes mand [Matthias Anjderson Felberede[r], [†1751 i sit 60. år].

To brudstykker af hvid, rødspættet kalksten, henholdsvis ca. 26x40 cm og 34x47 cm, der til-

sammen udgør det midterste af stenens højre halvdel. Indskrift med fordybet kursiv i et oprindeligt højovalt felt, der i bredden nåede helt ud til den glatte, brede ramme og i sviklerne foroven var omgivet af rankeværk.

Ved Matthias Felbereders begravelse 1751 på S. Olai kirkegård omtales ingen sten, men på specifikationens o. 1754 over gravstenene på samme kirkegård er den medtaget, vurderet til 6 rdl., og med bemærkningen, at den 12. juli 1752 var fornyet.⁴⁴¹ Denne fornyelse, for hvilken Michel Clemmensen (jfr. †S. Olai, †gravsten nr.

14) betalte 4 rdl., skal antagelig forstås således, at stenen blev pålagt dette år.⁴⁹⁴ Omtalt 1759⁴¹⁶ og endnu o. 1790 anførtes fornyelsen i den nye kirkeregnskabsbog,⁴⁹⁵ men siden da er gravstenen ikke nævnt. Fra S. Olai kirkegård må den, måske o. 1930, være kommet til Vor Frue kirkegård, hvor de to stumper af den nu henligger i kirkegårdens sydvesthjørne blandt andre brudstykker, nr. 8 og 9 fra øst.

17) (Fig. 204) o. 1755, udført af Godfried Eulfeldt, over Christian Hansen Langemach, for-dum negotiant i Callundborg, *31. okt. 1727, †□ (†1767), med sine kære hustruer, den første Zusanna Theodora Gottlieb, *1. marts 1731 her i staden, †28. april 1753, med hvilken han avlede en søn efter et års ægteskab, den anden Julie (Anna) Høst, *3. maj 1737 i Helsingør præs-te-gård, †□ (†1802), moder til □ søn□. Gravvers. Christian Hansen Langemach var søn af borg-mester Hans Ottesen Langemach (gravsten nr.

15). Hans første hustru var datter af apoteker Friederich Nicolai Gottlieb (†nr. 55). Hans anden hustru, andetsteds kaldet Anna, giftede sig efter hans død med amtsforvalter Niels Falck.⁴⁵¹

Rød kalksten, 204x120 cm, med reliefhugget kursiv på en høj rektangulær skrifttavle med indskårne hjørner foroven og en svejft og knækket, halvrund afslutning forneden. Skrifttavlen omgives af viltre og festlige rokokoornamenter og figurer, asymmetrisk placeret på den prik-huggede bund, inden for en bred, tværriflet ramme. Øverst fremholdes en krone over to små, udslidte våbenskjolde af en engel med basun i det øvre højre hjørne og af en dødning oven på en snoet søjle i venstre side. Under eng-

len er der tre rocailleagtige planteornamenter, mens der under søjlen ses en skikkelse stående på et ben mellem tilsvarende ornamenter og udstyret med pibe og bæger. I de nedre hjørner er til venstre en rocaille, hvori sværd over korslagte køller(?) omgivet af to skåle, og til højre en skægget mand, der sidder blandt rocailler og skriver i sin bog, mens han kigger op mod indskrifttavlen. Gravstenen er på den nedre kant signeret med nu næsten ulæselig fordybet fraktur af en Godfried Eulfeldt, fra hvis hånd der ikke i øvrigt kendes arbejder.⁴⁹⁶

Ved den første hustrus begravelse 1753 nævnes ingen sten,⁵¹ men på auktionen 1755 købte Christian Langemach tre gravsten, og gav 4 rdl. for hver af de to sten over henholdsvis Niels Sørensen Raklev (†nr. 44) og Niels Nielsen Vastrup (†nr. 35), men betalte 22 rdl. for den tredje, der havde ligget i S. Olai kirke over Ole Jespersen⁴⁴¹ (†S.Olai, nr. 1). De to første købte Langemach sandsynligvis for at komme i besiddelse af de to dertil hørende gravsteder, der godt kan beregnes til at have ligget nær hinanden, på kirkegårdens syd-sydøstlige del. Stenen fra S. Olai kirke anskaffedes antagelig for at blive genanvendt og lagt på Vor Frue kirkegård. I så fald er den hugget om af den ved signaturen navngivne stenhugger, Godfried Eulfeldt, idet den ikke synes anvendt på bagsiden.

Første gang nævnt 1759,⁴¹⁶ på den syd-sydøstlige del af kirkegården, hvilket synes at bekræfte tesen om, at Langemach overtog Raklevs og Vastrups gravsteder. Der betaltes for stenens åbning ved Langemachs død 1767,⁵¹ men hans data blev altså ikke tilføjet. Først 1918 nævnes den igen, liggende syd for kirkegårdens vestlige indgang. Sammesteds 1936 og 1975,⁴⁸⁰ men efter rensning 1978 opsat i ligkapellet, vestligst på nordvæggen.

O.1763. Sekundær indskrift over Olle Pedersen Nørager og hustru, se gravsten nr. 7.

1771. Sekundær indskrift over Peder Carlsen Rauberg og to hustruer, se gravsten nr. 6.

O.1772. Sekundær indskrift over Niels Lind, se gravsten nr. 5.

18) (Fig. 205) 1784. lens Wolder Worndran, bor-

Fig. 205. Gravsten nr. 18 fra 1784 over handelsmand i Kalundborg Jens Voller Vorndran, †1792, og to hustruer, Pernille Jensdatter Rhode, †1780, og Lene Maria Felum, †1791 (s. 3223). NE fot. 1986. - *Tombstone no. 18 from 1784 of Jens Voller Vorndran, trader of Kalundborg, †1792, and two wives, Pernille Jensdatter Rhode, †1780, and Lene Maria Felum, †1791.*

ger og handelsmand i Call[undbor]g, søn af hr. Caspar Worndran og madamme Karen Iensdotter Faaborg (jfr. †gravsten nr. 65), *30. april 1747, †(12. dec.1792) og hans salige hustruer. Den første Pernille Iensdatter Rhode, født i Ebeltøft 4. jan. 1741, gift sammesteds 15. maj 1774, men død Callundborg 6. nov. 1780, efter at hun i et kærligt ægteskab 6 år, 5 måneder, 3 uger og 3 dage var blevet moder til 7 børn, som alle modtog hende i evigheden. Den anden Lene Maria Felum, født i Aarhus 15. marts 1755, gift i Callundborg 26. nov. 1783, †(23. juli 1791) (jfr. †gravsten nr. 83).

Lysrød kalksten, 252x159 cm, med fordybede versaler på en nærmest kvadratisk skrifttavle

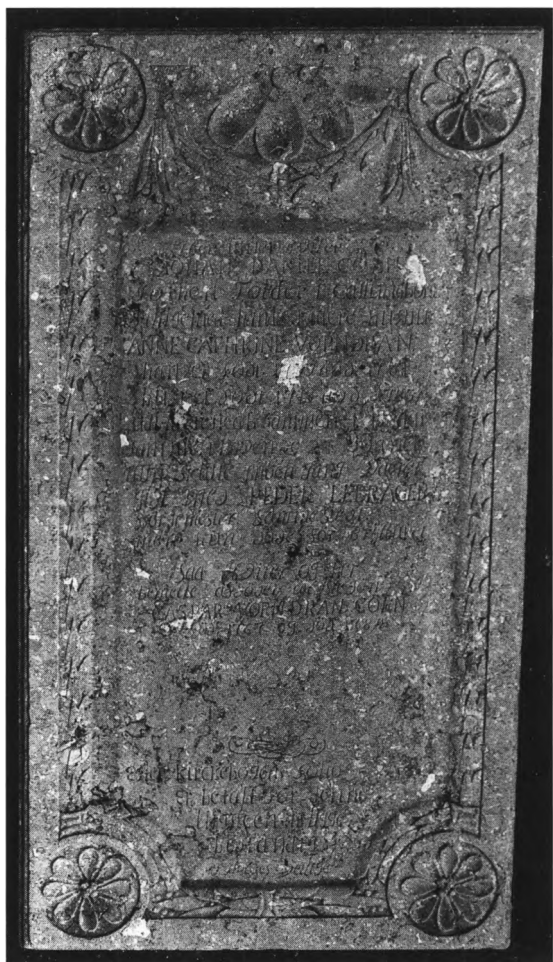

Fig. 206. Gravsten nr. 19 fra o. 1784 over tolder i Kalundborg Johan Daniel Cøln, †1781, og hustru Anna Cathrine Vorndran, †1783, samt deres ældste søn Caspar Vorndran Cøln, †1784 (s. 3224). NE fot. 1986. - *Tombstone no. 19 c. 1784 of Johan Daniel Cøln, customs officer of Kalundborg, †1781, his wife Anna Cathrine Vorndran, †1783, and their eldest son, Caspar Vorndran Cøln, †1784.*

omgivet af en simpel, klassicerende udsmykning. Foroven den opstandne Kristus med sejrsfane flankeret af to små basunblæsende engle og stående under en bue med fordybet versalindskrift: »leg er Obstandelsen og Lifuet. Iohanes 11« (Joh. 11, 25). Til siderne et nedhængende palmetagtigt ornament, og i sviklerne med fordybede versaler til venstre: »Hodie mihi [cr]as tibi« (Idag mig, imorgen dig), til højre: »Memento mori« (Husk du skal dø). Mellem eng-

lene og Kristus læses med samme skrift: »Basunen skal liude og« (til venstre), »de døde skal opstaa«. Opstandelsesscenen omgives til siderne af en lille riflet søjle(?) (sml. fig. 181). Under skriftfeltet et halvcirkelformet felt, kantet af laurbærkrans og flankeret af to opretstående palmetter. Heri er samtidig med hovedindskriften og ligeledes med fordybede versaler anført gravvers samt påpeget, at gravstedet skal blive urørt til Gud sætter dom, og vedligeholdes af kirken for tyve rigsdaler, med henvisning til kirkens regnskabsbog folio 1198. Stenens profilerede ramme har glat overkant, der brydes i hjørnerne af rosetter i cirkulære medaljoner, og mellem disse er på langsiderne udhugget en lodret laurbærguirlande. Denne indfatning kan ligesom de palmetagtige ornamenters minde om den næsten samtidige gravsten over bl. a. Vorndrans søster (nr. 19), og de er formodentlig hugget i samme værksted.

Som gravstenen fortæller, fremgår det af kirkens regnskabsbog, at Jens Voller Vorndran i regnskabsåret 1783-84 betalte 20 rdl. for at lægge en ligsten, der bestandig skulle være urørt, over hans afdøde hustrus grav på Vor Frue kirkegård. I betragtning af den også på stenen anførte dato for hans andet ægteskab, kan den næppe være blevet pålagt tidligere end 1784. At stenen skulle forblive urørt, men vedligeholdes af arvingerne, noteredes forrest i den nye kirkeregnskabsbog,⁵¹ hvori også ses begravelserne af den anden hustru 1791 og Jens Voller Vorndran selv 1792. For stenens aftagelse ved de to lejligheder betaltes først samlet ved den sidste.⁴⁵⁸ Gravstenen nævnes herefter ikke førend 1918 og 1936, da den lå ved kirkegårdens syd-mur, nr. 4 fra øst.⁴⁸⁰ 1975 sammesteds, nr. 2 fra øst, og siden o. 1978 ved nordmuren, nr. 3 fra vest.

19) (Fig. 206) o. 1784. Iohan Daniel Cøln, forhen tolder i Callundborg, *1733, †1781, og hustru Anna Cathrine Vorndran, *1748, †1783. Gift i 15 år, to sønner. Hun skulle anden gang have været gift med Peder Leerager, borgmester sammesteds, men døde før brylluppet. Endvidere afdødes ældste søn, Caspar Vorndran Cøln, *1767, †1784. Anne Cathrine Vorndran, datter af

Caspar Vorndran og Karen Jensdatter Faaborg (†gravsten nr. 65), var åbenbart efter Cølns død blevet forlovet med Peder Madsen Leerager, som fra 1778 var adjungeret sin fader Mads Pedersen Leerager i embedet som borgmester og ved dennes død 1786 overtog dette.⁴⁹⁷ Peder Leerager døde ugift 1792, 60 år gammel, og er antagelig begravet under samme sten som sin forlovede (jfr. ndf.).

Lysgrå kalksten, 243x130 cm, med fordybet kursiv (navne med versaler) på høj rektangulær skrifttavle med svejft afslutning nederst, hvor der under et fladt spejlmonogram gøres opmærksom på, at der »Efter kirkebogens folio □ er betalt for denne liigsteen at ligge bestandig og holdes vedlige af kircken«. Over skriftfeltet guirlande af laurbærblade, hvorover en halvrosset med brede kronblade, der genfindes i rosetterne i de cirkulære medaljoner, som i stenens hjørner bryder den glatte ramme med profileret kant. Mellem medaljonerne er på stenens langsider indhugget en laurbærguirlande, der fortsætter inden om de to nedre medaljoner før den sammenbindes på stenens nedre kortside. Antagelig fra samme værksted som stenen over hustruens broder (nr. 18).

1781, 1783 og 1784 er indtægterne fra Cølns, hans hustrus og søns begravelser opført i kirke-regnskabsbogen, men først 1784-85 betaltes 20 rdl. for en ligsten over sal. mad. Anne Cathrine Vorndran, enke efter forrige tolder Daniel Cøln. Stenen skulle forblive urørt, men vedligeholdes af arvingerne, som indført o. 1793 forrest i den nye kirkeregnskabsbog.⁵¹ Ved Peder Leeragers begravelse 1792 betaltes kirken for at aftage en gravsten, da hans lig blev nedsat.⁴⁵⁸ Der var altså en sten i forvejen, og det er ikke utænkeligt, at det var denne, hvorpå hans navn jo står nydeligt fremhævet. Først 1918 er stenen atter nævnt, liggende ved kirkegårdens sydmur, som nr. 8 fra den østlige kirkegårdsindgang.⁴⁵³ 1936 og 1975 var den mellem kirkens syd- og østfløj,⁴⁵⁴ jfr. ældre fotografi hvor gravstenen ses liggende på skrå på en græsgroet jordvold mellem de to fløje. Den særlige status, som den synes at have haft i kraft af sin solitære placering og forebyggende skråstilling,⁴⁹⁸ mistede den, da

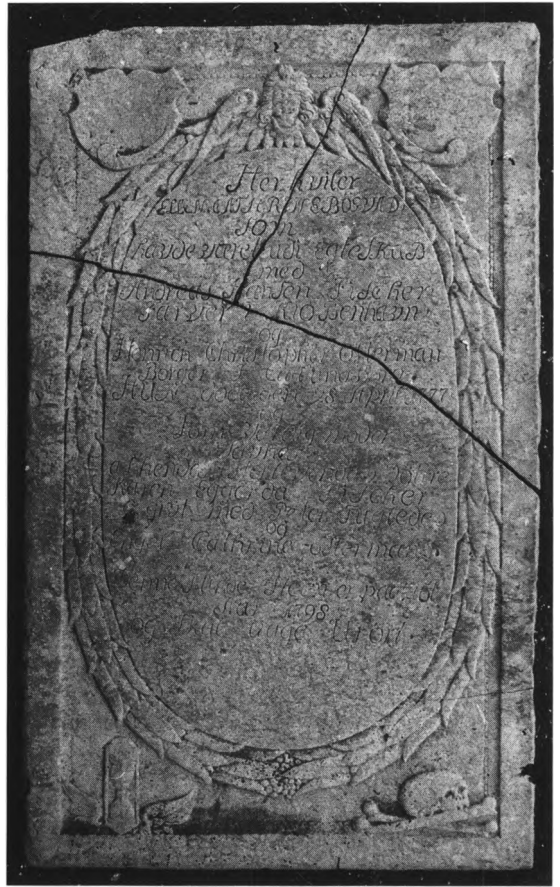

Fig. 207. Gravsten nr. 20 fra 1798(?) over Ellen Cathrine Bøgvad, †1777, og borger i Kalundborg Henrik Christoffer Ostermann. Tidligere gift med farver i København Andreas Hansen Fischer (s. 3225). NE fot. 1986. - *Tombstone no. 20 from 1798(?) of Ellen Cathrine Bøgvad, †1777 (formerly the wife of Andreas Hansen Fischer, dyer in Copenhagen), and Henrik Christoffer Ostermann, burgher of Kalundborg.*

den o. 1978 blev lagt i rækken af sten ved nordmuren, nr. 2 fra vest.

O.1793. Sekundær indskrift over Niels Fuglede og hustru, se gravsten nr. 12.

20) (Fig. 207) 1798(?). Ellen Cathrine Bøgvad, †28. april 1777, 1.° g.m. Andreas Hansen Fischer, farver i Kiøbenhavn, 2.° Henrich Christopher Ostermann, borger i Callundborg, savnet af to efterlevende døtre, Karen Eggerda Fischer, gift med Peter Fuglede, og Engel Cathrine Ostermann. Pålagt 1798 og skal ligge urørt. El-

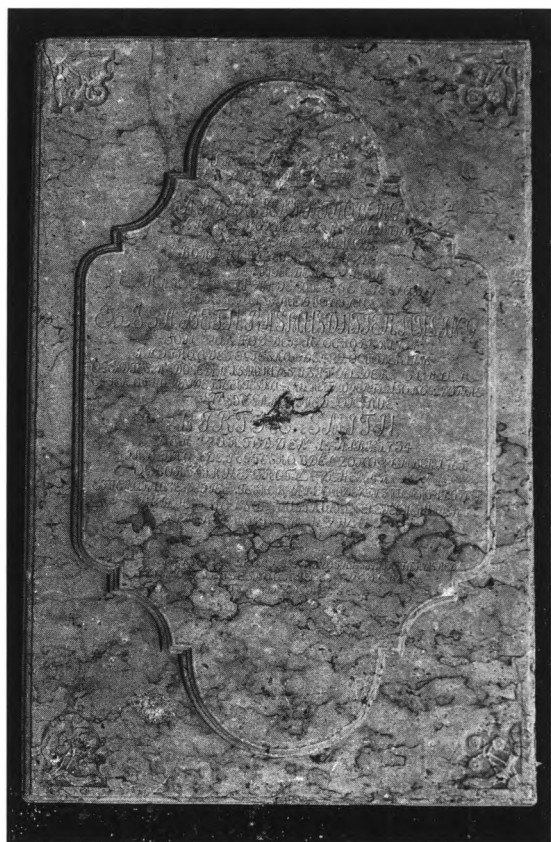

Fig. 208. Gravsten nr. 21 fra o. 1801 over køb- og handelsmand i Kalundborg Anders Jensen Faaborg, †1801, og første hustru Elisabeth Rasmusdatter Milling, †1765, samt anden hustru Birthe Smith, †1823 (s. 3226). NE fot. 1986. - *Tombstone no. 21 c. 1801 of Anders Jensen Faaborg, merchant and trader of Kalundborg, †1801, his first wife Elisabeth Rasmusdatter Milling, †1765, and his second wife Birthe Smith, †1823.*

len Cathrine Bøgvad var søster til Anders Nikolaj Kønsberg (†gravsten nr. 80), efter hvem farverprivilegiet overgik til hendes anden mand Henrik Christopher Dyrland Ostermann.⁴⁹⁹ Hendes datter af første ægteskab var, som stenen fortæller, gift med Peder Nicolai Fuglede, borgmester og søn af købmand Niels Fuglede⁵⁰⁰ ((†)gravsten nr. 12). I andet ægteskab havde hun udover den på stenen nævnte datter også sønnen Niels Christopher Dyrland Ostermann (kirkegårdsmonument nr. 1).

Grå kalksten, 183x108 cm, brudt i tre stykker. Indskriften med fordybet kursiv i højoval medaljone, der udfylder størstedelen af stenen og er

omgivet af laurbærkrans, foroven kronet af vinget englehoved. I sviklerne inden for den glatte rammekant, med perlestav på indersiden, ses foroven små, udslidte våbenskjolde, forneden vinget timeglas (til venstre) og kranium over knogler.

1798 betales 6 rdl. 4 mk. for at lægge en ny(!) ligsten på den grav, hvor Ellen Cathrine Bøgvad var begravet. Stenen skulle for betalingen ligge urørt på Vor Frue kirkegård i 20 år fra 1. dec.

1798.⁵¹ Den nævnes ikke 1869 og 1918, men sås 1936 ved nordmuren, nr. 8 fra vest, tilsyneladende ubeskadiget.⁴⁵⁴ 1975 sammesteds, nr. 6 fra vest, nu itubrudt. Efter sammenlimning og rensning 1978⁴⁷³ ligger den nu ved østmuren, nr. 1 fra nord.

21) (Fig. 208) o. 1801. Anders Jensen Faaborg, køb- og handelsmand i Callundborg, *28.juli 1726, †4. marts 1801, hans første hustru, jomfru Elisabeth Rasmusdatter Milling, *10. okt. 1734, gift 22. okt. 1756, †13. maj 1765, moder til en søn og to døtre, samt hans anden hustru, jomfru Birthe Smith, *14. april 1734, gift 20. nov. 1765, †(26. marts 1823), moder til tre sønner og en datter. Gudelig sentens. Jfr. stenen over alle de nævnte børn (nr. 22), med undtagelse af datteren af første ægteskab, Karen Faaborg, som blev gift med Frederik Mülertz (gravsten nr.

23). Anders Jensen Faaborg var broder til Karen Jensdatter Faaborg og Jacob Jensen Faaborg (†gravsten nr. 65 og 64). Hans første hustru var datter af Rasmus Ivarsen Milling (†S. Olai, †gravsten nr. 16), mens hans anden hustru var datter af Laurits Hansen Smith, hvis hustru Cathrine Maren Allerum var 2.º g.m. Anders Faaborgs broder Jacob, der således blev sin broders svigerfader⁵⁰¹ (jfr. †gravsten nr. 64).

Grå marmor, 218x144 cm, med fordybet kursiv på en ophøjet skrifttavle med lodrette sider, foroven og forneden afsluttet med identisk svejdet og halvcirkulært endestykke. Stenen har profileret kant, og den glatte, forsænkede marmorflade omkring skrifttavlen smykkes i øvrigt kun af små, vifteformede og fordybede felter i hjørnerne med relieffuggede blomsterornamenter. Som den foregående gravsten virker den noget ældre end dateringen i sin stil, der nærmere pe-

ger mod et forfærdigelsesår omkring første hustrus død. Det kan (i modsætning til den anden hustru) ikke afgøres, om Anders Faaborgs data er anført sekundært, men herimod taler såvel at samtlige børn med den anden hustru bliver fastslået i indskriften, som også de skriftlige kilders udsagn.

Ved Elisabeth Millings begravelse 1765 nævnes ingen sten, og det synes rimeligt at datere stenen til tidspunktet omkring Anders Faaborgs død 1801, hvor kirken modtog en sum på 200 rdl. for at pålægge en ligsten, der bestandig skulle ligge urørt over A. Faaborg på Vor Frue kirkegård.⁵¹ Den sekundære indhugning på stenen af den anden hustrus data o. 1823 viser, at hun også må være blevet begravet under den, selvom dette ikke fremgår af kirkens regnskabsbog - måske fordi hun blev begravet uden beregning, idet hun ved sin død testamenterede yderligere 200 rdl. til kirken, for at hendes børns gravsten skulle ligge urørt (s.d.). 1861 betegnedes gravstenen som en sandsten i jorden,³²² og 1918, 1936 og 1975 blev placeringen angivet som kirkegårdens sydvestlige hjørne.⁴⁸⁰ Siden o. 1978 ved nordmuren, nr. 4 fra vest.

22) (Fig. 209) 1802. Købmand Anders Faaborgs med hans to hustruer Elisabeth Milling og Birthe Smith sammenavlede seks børn, hvoraf en søn og en datter af første, tre sønner og en datter af sidste ægteskab. Jfr. stenen over forældrene (nr. 21).

Grå marmorplade, 124x68 cm, der inden for den profilerede kant kun smykkes af indskriften med fordybet kursiv samt små fordybede cirkler i hjørnerne. Adskillige gange i 1760'erne og 1770'erne betalte Anders Faaborg 1 rdl. for begravelsen af et lidet barn.⁵¹ Men gravstenen blev formentlig først lagt det år, den angiver, jfr. enken, Birthe Smiths testamente 1803, hvorefter kirken ved hendes død modtog en sum svarende til den, der var givet for hendes egen og ægtefællens gravsten, nemlig 200 rdl., mod at hendes børns ligsten forblev urørt.⁵⁰² Stenen nævnes ikke igen førend 1918, hvor den ligesom 1936 og 1975 lå umiddelbart syd for den østlige indgang til kirkegården,⁴⁸⁰ og som det ses på fotografi 1909 altså foran Hans Christian Langemachs be-

Fig. 209. Gravsten nr. 22 fra 1802 over købmand Anders Faaborgs og hans to hustruers seks børn (s. 3227). NE fot. 1986. - Tombstone no. 22 from 1802 of the six children of Anders Faaborg, merchant, and his two wives.

gravelsessted (begravelsesarrangement o. 1778). Siden o. 1978 i kirkegårdens sydvestlige hjørne, sydøst for Rasmus Saltens mindetavle (†begravelsesarrangement nr. 2).

23) (Fig. 210) o. 1813. Frederik Mülertz, købmand, formand for denne bys eligerede borgere, *1747 på Farupgaard i Fyen, †18. juli 1813, fader til syv sønner og to døtre med sine to hustruer, Ane Giertrud Kolbret, *1751, gift 1776, †28. maj 1786, og Karen Faaborg, *10. april 1761, gift 1787, † (†3. okt. 1828). For denne ligsten er betalt, at den bestandig skal blive urørt. Mülertz' første hustru var datter af Jørgen

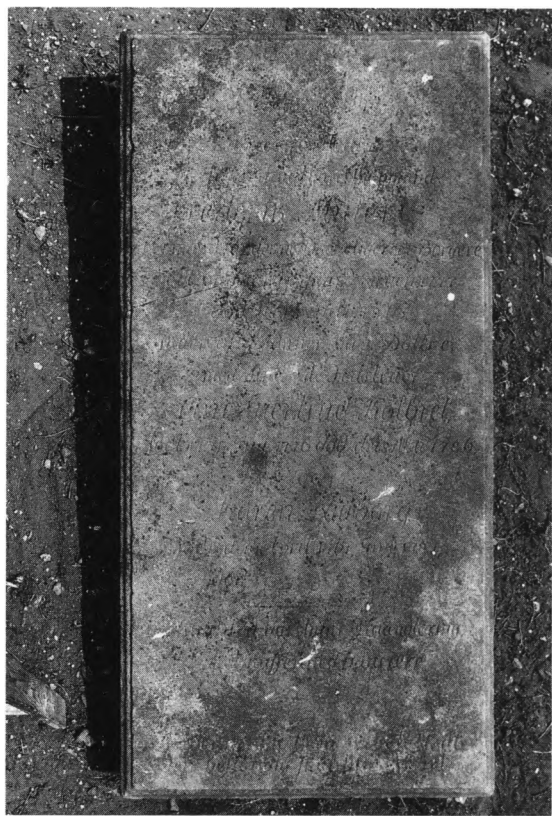

Fig. 210. Gravsten nr. 23 fra o. 1813 over købmand Frederik Mülertz, †1813, og de to hustruer Ane Giertrud Kolbret, †1786, og Karen Faaborg, †1828 (s. 3227). NE fot. 1986. - *Tombstone no. 23 c. †1813 of Frederik Mülertz, †1813, and his two wives, Ane Giertrud Kolbret, †1786, and Karen Faaborg, †1828.*

Kolbrecht (†S. Olai, †gravsten nr. 21), hans anden hustru datter af Anders Jensen Faaborg og Birthe Smith⁵⁰³ (gravsten nr. 21).

Rød sandsten, 167x83 cm, med profileret kant og uden anden udsmykning på fladen end indskriften med fordybet kursiv. Kun den første hustrus begravelse findes optegnet i kirkeregnskabsbogen, men 1825 betaltes 25 rbd., for at stenen over afdøde købmand Friderich Mülertz skulle ligge urørt og vedligeholdes af arvingerne.⁵¹ 1869 blot beskrevet som en sten i jorden,⁴⁵² 1918 og 1936 ved kirkegårdens sydmur, nr. 1 fra øst.⁴⁸⁰ 1975 flyttet længere mod vest, nr. 3 fra øst blandt gravminderne ved sydmuren. Siden o. 1978 liggende ved østmuren, nr. 6 fra nord.

24) (Fig. 211) 1828 [Jørgen Jørgensen, borger og købmand, *23. april 1767, †14. aug. 1827, efterladende sig hustru og to børn, der satte ham ... dette minde].

Grå sandsten, 168x121 cm, med profileret kant og næsten ulæselig indskrift med fordybet kursiv på den forvitrede flade, der i hjørnerne smykkes af små, udslidte rosetter af hvid marmor, indfattet i bly. 1828 betalte enken 50 rdl. til Vor Frue kirke, for at lægge en sten over hendes mands gravsted i 40 år fra 28. okt. 1828.⁵¹ 1859 betegnet som en sandsten i jorden,⁵⁰⁴ 1918 lå den ved kirkegårdsmurens sydvestlige hjørne,⁴⁵³ ligeså 1936 og 1975, men nu knapt læselig.⁴⁵⁴ Siden o. 1978 ved nordmuren, nr. 7 fra vest.

†GRAVSTEN

1) 1558. Jens Rosensparre, født S. Karens aften 1558 og død dagen derefter. Søn af hovedsmanden på Kalundborg slot 1552-65, Sten Rosensparre til Skarhult. På stenen var udhugget et barn, med Rosensparre, Rosenkrantz, Bilder, Lange eller Munks våbener.³²⁹ Placering ukendt.

2) O.1583. Erik Juul, †18. okt. 1583, og Anne Juul, †11. sept. 1583. Begge børn af hovedsmanden på Kalundborg slot 1581-87, Herman Juul til Åbjerg. Børnene var udhugget på gravstenen med deres fædre og mødre våbener, som var »Julinger, Liungher og enhjørnings Skrammer«.³²⁹ Placering ukendt.

3) O.1584. Jomfru Chrestendse Juul, †24. marts 1584 på Kalundborg slot, datter af hovedsmand Herman Juul til Åbjerg (jfr. ovf.). Hun var udhugget på gravstenen med våbener som sine søskende (nr. 2). Stenen lå o. 1607 »oven for«³²⁹ disses.

4) O.1641. Peder Ibsen (Jacobsen) Væver, borger og silkevæver, †1641, g.m. Bodil Christensdatter, *1579, †1649.⁵⁰⁵ Fader til rektor i Kalundborg og senere i Roskilde, Hans Pedersen Calundanus, hvis søn magister Peder Schade (†1712) fornyede sine bedsteforældres gravsten 1706 med 6 sletdl. O.1733 var stenen hjemfalden til kirken og kunne sælges. Den lå da på kirkegården »inden vestre kirkerist«³²⁹ og vurderedes 1734 til 4 rdl.²¹³ For dette beløb samme år

solgt på auktion til Hans Ottesen Langemach.⁴⁵⁹ Denne har muligvis genbrugt stenen til sine børns begravelse på Vor Frue kirkegård, men så er den hugget om (jfr. nr. 14).

5) O.1644. Berte Larsdatter Gram, *1640, †1644, datter af kapellan Lauritz Nielsen Gram (sml. epitafium nr. 3). O.1733 på kirkegårdens sydøstlige del, syd for Lauritz Nielsen Grams (†nr. 8). Den betegnedes da som »en liden sten«, der skulle sælges.²¹³ Hverken i listen 1734 eller ved selve auktionen samme år er den dog nævnt.

6) O.1649. Magister Valentin Christensen Køhler, provst, *18. dec. 1587 i Malmø, †4. juli 1649 på sin gård Hervigsholm.⁵⁰⁶ Lå o. 1733 på kirkegården, nord for en gravsten, der lå næst østen for hjørnet af våbenhuset (†nr. 46). Den skulle da sælges, men på listen over forfaldne sten 1734, hvor den vurderes til 8 rdl.,²¹³ er tilføjet den tvetydige bemærkning »fantis intet«. Gravstenen ses hverken ved auktionen 1734 eller senere.

7) Før 1656. Christen Sørensen (Jensen?) Agerup, født o. 1613(?). 1643 omtales Christen Agerup af lensmanden Hans Lindenov som »en modvillig Compan«, der bruger forprang.⁵⁰⁷ 1645 ejer han adskillige ejendomme i Kalundborg, herunder én beboet af Christen Jensen, 32 år, med tilnavnet Aggerup, g.m. Dorte Jensdatter, 32 år.⁵⁰⁸ På Årby kirkegård lå 1686 en gravsten over en Karen Jespersdatter, salig Christen Agerups efterleverske i Kalundborg, som døde i Årby præstegård 2.juli 1656 (jfr. Årby, †gravsten nr. 2, s. 1489). O.1733 lå stenen på kirkegården, syd for søndre tårn; den var 1732 solgt for 10 rdl. til apoteker Gottlieb,²¹³ der genanvendte den (†nr. 55).

8) O.1661. Magister Lauritz Nielsen Gram, kapellan ved Vor Frue kirke, †16. maj 1661 i sit 61. år, g.m. Maren Pedersdatter, †1663 i sit 64. år.⁵⁰⁹ Måske lå stenen oprindeligt i kirken (jfr. afbildning på epitafium nr. 3 og †lukket begravelse nr. 4), men o. 1733 var den på kirkegårdens sydøstlige del, næst norden for datteren, Berte Larsdatter Grams (†nr. 5), og kunne sælges.²¹³ Selvom den er udeladt på listen 1734, blev stenen og et tilhørende gravsted ikke desto min-

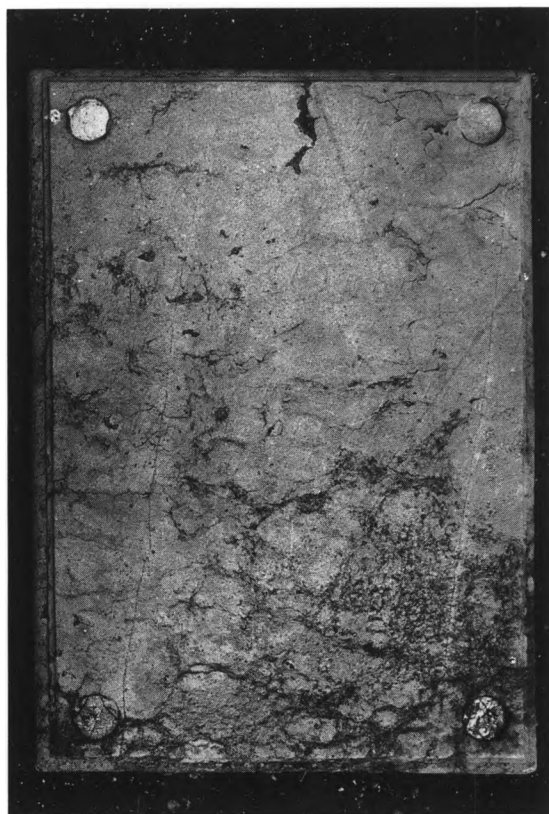

Fig. 211. Gravsten nr. 24 fra 1828 over købmand Jørgen Jørgensen, †1827 (s. 3228). NE fot. 1986. - Tombstone no. 24 from 1828 of Jørgen Jørgensen, merchant, †1827.

dre solgt på auktionen samme år for 12 rdl. 3 mk. til Jørgen Clausen Blymester,⁴⁵⁹ som genbrugte den (jfr. †nr. 58).

9) O.1663. Christen Pedersen Rømer, skipper og borger i Århus, død efter 1661 og senest 1663, g.m. Anna Olufsdatter Storm, født o. 1611, †1690 i Vordingborg. Fader til professor og politimester Ole Rømer,⁵¹⁰ som fornyede gravstenen første gang(!) 1706 med 15 sletdl. 1734 hjemfalden, vurderet til 6 rdl., men efter erindring til etatsråd Bartholin i København,²¹³ der var gift med Ole Rømers enke, blev den 1736 fornyet med 20 rdl. på de vilkår, at den evindeligt skulle blive liggende urørt. Derefter anføres Rømers sten som en af dem, kirken skal vedligeholde, men dette rettes 1755, og gravstenen opregnes o. 1755 med rettelse og o. 1790⁵¹ blandt de sten, arvingerne selv vedligeholder. O.1754 er den vurderet til 5 rdl.⁴⁴¹ Lå o. 1733 på kirke-

gårdens sydvestlige del,²¹³ nordøst for en gravsten ved »Herskabets Loge« (†nr. 47). Rimeligvis på samme plads o. 1754.⁴⁴¹

10) O.1666. Thomas Lauritzen Bonnum, kæmner og vurderingsmand, født o. 1609, †1650, g.m. Bodil Hansdatter, *1626, levede endnu 1682 på S. Jørgens gård, efter at hendes anden mand, borgmester Peder Trellund, 1666 havde forladt by og familie.⁵¹¹ Af en fortegnelse dateret samme år fremgår bl.a., at der betaltes 3 rdl. for et gravsted på kirkegården til Thomas Bonnum.⁵¹² 1733 lå stenen på kirkegårdens nordvestlige del sammen med stenene over to sønner (nr. 8 og †nr. 17). Den var da hjemfalden og blev 1734 vurderet til 1 rdl. 2 mk.,²¹³ men solgtes først ved auktionen 1749 for 2 rdl. 5 mk. til Ulrich Barfred,⁴⁶⁰ der genanvendte denne gravsten og den over sønnen (†sten nr. 17), som han købte samtidig, til sine børns begravelse - måske fordi stenene lignende hinanden (jfr. †nr. 68 og 69).

11-13) O.1676. Elias Hansen Svane, rådmand og handelsmand, født o. 1638, †9. (19.) marts 1676, og to af hans børn. Søn af Hans Jensen Svane, sognepræst i Besser på Samsø, og Anne Jensdatter. Hendes første mand og Hans Svanes forgænger i embedet var Elias Eliesen Eisenberg, jfr. gravsten nr. 2 over disses søn og altså Elias Svanes halvbroder.⁵¹³ O.1733 på kirkegårdens nordvestlige del sammen med to gravsten over to af hans børn, nr. 12 og 13. Alle tre sten var hjemfaldne, men 1734 ses under Elias Svanes navn blot vurderingen 6 rdl., samt bemærkningen »fantis intet«.²¹³

14) O.1676. Anders Bendtsen, borgmester, †1676, g.m. Birgitte (Birte) Lauritzdatter, død o. 1677 (sml. †oblatæske). O.1733 på kirkegården, sydvest for det søndre tårn og nord for stenen over datteren Sophia Eleonora Andersdatter (†nr. 19). Ligesom denne blev Anders Bendtsens sten fornyet 1707 med 4 rdl. af rådmand Hans Pedersen og arvingerne efter Sophia Eleonoras anden mand, Niels Nielsen Siersted (jfr. epitaf nr. 4). 1734 blev den hjemfaldne gravsten vurderet til 4 rdl., men ses ikke omtalt siden.²¹³

15) O. 1677. Jens Jensen, borgmester, †1677(?),⁵¹⁴ og hustru Anne Jensdatter, død efter

1680 (jfr. †messehagel). Gravstenen, som var en af de kun to, Amundin kunne læse 1759,⁵¹⁵ lå da over en †lukket begravelse (nr. 5) »straks ved koret«.⁴¹⁶ Omtales ikke senere, var måske blandt de ligsten, som allerede 1765 førtes ud på kirkegården.⁵¹ I modsat fald er den som de øvrige i kirkens gulv blevet udflyttet inden 1860.

16) O.1678. Peder Jacobsen, kirkeværge, †1678, og hustru Chrestence Olufsdatter, †1702. Lå o. 1733 på kirkegården mod øst, ved benhuset, og var da sidst fornyet med 3 sletdl. ved åbningen for hustruen 1702. 1734 vurderedes den hjemfaldne sten til 8 rdl., og året efter blev rådmand Johan Knuth, gift med Peder Jacobsens datter, mindet om fornyelsen.²¹³ Knuths svigersøn, Hans Richartsen Glostrup, fornyede den 1749 med 4 rdl. på 20 år.⁵¹ O.1754 vurderet til 8 rdl.⁴⁴¹ Sidst set af Amundin 1759,⁴¹⁶ men nævnt o. 1790.⁵¹

17) Før 1682. Lauritz Thomasen Bonnum, født o. 1631, død før 1682.⁵¹⁶ O.1733 på kirkegårdens nordvestlige del, nord for faderens (†nr.

10) og syd for broderens gravsten (nr. 8). Som disse var den hjemfalden og vurderedes 1734 ligesom faderens til 1 rdl. 2 mk., men indbragte ved auktionen 1749, hvor den solgtes til Ulrich Barfred, kun 1 rdl. 4 mk.²¹³ (jfr. †nr. 68 og 69).

O.1682. Hans Thomasen Bonnum, se sten nr. 8.

18) O.1683. Hans Rasmussen, rådmand og byfoged, født o. 1638(?), død o. 1683, 1.° g.m. Karen Mortensdatter, død o. 1682, og 2.° Ingeborg Jensdatter.⁵¹⁷ 1704 fornyet for 6 rdl. af hans sønner, der samtidig fornyede broderens sten (†nr. 33). Lå o. 1733 på kirkegårdens østlige del, næst ved og nord for broderens, og var hjemfalden, 1734 vurderet til 5 rdl.²¹³ Ved auktionen samme år ligesom broderens sten solgt til Peter Mathias Unruh⁵¹ (†nr. 57).

19) O.1686. Sophia Eleonora Andersdatter, †1686, datter af borgmester Anders Bendtsen (†nr. 14), 1.° g.m. herredsfoged og birkedommer Søren Bay, med hvem datteren Elisabeth Sørensdatter Bay (†nr. 54), og 2.° (1678) med borgmester Niels Nielsen Siersted (epitaf nr. 4, †lukket begravelse nr. 8). 1707 fornyet med 4

rdl. af rådmand Hans Pedersen og Siersteds arvinger, samtidig med faderens sten, som den o. 1733 lå syd for, på kirkegårdens sydvestlige del. 1734 blev den hjemfaldne sten vurderet til 8 rdl.,²¹³ men først ved auktionen 1749 solgt for 7 rdl. til Caspar Vorndran (†nr. 65).

20) O.1687. Niels Trudsen Hvid, rådmand og byfoged, født o. 1635,⁵¹⁸ †1698, og hustru Birgitte Lauritzdatter Gram, †1687 (sml. †lysekrone nr. 2), datter af Lauritz Nielsen Gram (jfr. epitafium nr. 3). Forældre til døtrene Cathrine (g.m. Niels Sørensen Raklev, †gravsten nr. 44) og Gertrud Marie (1.º g.m. Peder Ollesen Vindekilde, og 2.º (1715) Bagge Laugesen Roed, †gravsten nr. 45 og 62).

Gravstenen dateres efter hustruens dødsår, idet den ved hans død 1698 blev aftaget for 3 sletdl. Lå o. 1733 på kirkegården ved søndre ringmur, syd for svigersønnerne Niels Sørensen Raklevs og Peder Ollesen Vindekildes samt dennes børns gravsten. Den var da hjemfalden, 1734 vurderet til 6 rdl., men forventedes fornyet af den tredje svigersøn, borgmester Bagge Laugesen Roed, hvilket dog ikke skete.²¹³ O. 1754 vurderet til 5 rdl.,⁴⁴¹ og sidst fornyet på 20 år 1752 for 4 rdl. af Trude Guldsmid.⁵¹ Nævnt 1759.⁴¹⁶ O. 1790 er den på grund af fornyelsen 1752 overført i den nye kirkeregnskabsbogs liste over sten, der ikke må røres.⁵¹

21) O.1690. Jens Nielsen Bitzholt, rådmand og kræmmer, formentlig død o. 1690, 1689 g.m. Maren Lauritzdatter Hesselberg, †6.juni 1698. Jens Nielsen Bitzholt var broder til Karen Nielsdatter Bitzholt, hvis første mand, borgmester Jens Lauritsen Hesselberg (†gravsten nr. 23) omvendt var broder til Bitzholts hustru.⁵¹⁹ O.1733 lå stenen på kirkegårdens sydøstlige del, øst for våbenhuset, og var da hjemfalden.²¹³ 1734 vurderet til 8 rdl. og forventedes som nr. 20 fornyet af borgmester Bagge Laugesen Roed,²¹³ der var Bitzholts søsters, Karen Nielsdatters, anden mand (†gravsten nr. 62), men solgtes på auktion 1749 for 8 rdl. til Hans Richartsen Glostrup,⁴³¹ der må have genanvendt den (†nr. 66, jfr. †nr. 27 sandsynligvis tilhørende samme).

22) O.1692. Michel Gyngé, skriver, †1693, og hustru Ellen Pedersdatter, †1692. 1724 fornyet

for 4 rdl. af sr. Gyngé,⁵²⁰ lå o. 1733 på kirkegårdens østlige del, nord for østre kirkerist.²¹³ 1749 atter fornyet af Lauritz Gyngé (†S. Olai, †gravsten nr. 6) med 4 rdl. for 20 år.⁵¹ O. 1754 vurderet til 8 rdl.,⁴⁴¹ o. 1790 overført til den nye kirkeregnskabsbogs liste på grund af fornyelsen 1749.⁵¹

23) O.1693. Jens Lauritzen Hesselberg, borgmester, †1693, og hustru Karen Nielsdatter Bitzholt, †1715. Jfr. hendes broder, g.m. Hesselbergs søster Maren (†gravsten nr. 21). Gravstenen blev aftaget ved hendes død for 2 rdl. og fornyet 1722 af hendes anden mand, borgmester Bagge Laugesen Roed⁵¹ (†nr. 62). O.1733 på kirkegårdens østlige del,²¹³ solgt ved auktionen 1749 for 10 rdl. til Ole Andersen Ladefoged (†nr. 70).⁴⁶⁰

24) O.1695. Mogens Poulsen, borgmester, død o. 1695, g.m. Anne Hermansdatter.⁵²¹ Fader til Christopher Mogensen (†gravsten nr. 43). O.1733 østligst på kirkegården, hjemfalden til salg, 1734 vurderet til 8 rdl.,²¹³ men nævnes ikke senere blandt bortauktionerede gravsten.

25) 1698. Jens Nielsen Samsing.⁵²² En bemærkning o. 1733 må forstås således, at gravstenen var pålagt 1698 for 12 sletdl. Den hjemfaldne sten lå o. 1733 på kirkegården ved den vestlige ende af søndre kirkemur og blev 1734 vurderet til 5 rdl.²¹³ For denne pris solgtes den dog først ved auktionen 1749 til Mouritz Sørensen Høeberg,⁴⁶⁰ der muligvis har anvendt den i forbindelse med sin flukkede begravelse i †S. Olai kirke (†nr. 4 og †epitafium nr. 2).

26) 1675-1710. Peder Fuglede.⁵²³ Omtalt o. 1733 som en liden sten på kirkegårdens nordvestlige del. Den hjemfaldne gravsten vurderedes 1734 til kun 1 mk. og er da mærkværdigvis indlagt på gulvet i kirken.²¹³ Ses ikke siden.

27) 1675-1710. Jens Nielsen, rådmand. Den eneste kendte rådmand Jens Nielsen er Jens Nielsen Bitzholt, hvorover de samme ligstensfortegnelser i forvejen anfører en gravsten (†nr.

21). Måske har han ejet to, hvoraf denne har ligget over et barn, idet den 1734 kun var vurderet til 1 rdl. 2 mk. Lå o. 1733 på kirkegården, sønden for vestre kirkedør, men 1734 følges vurderingen af den hjemfaldne sten af bemærkningen »fantis intet«.²¹³

28) 1675-1710. Inger Marie Eriksdatter. Lå o. 1733 på kirkegårdens nordvestlige del, var 1728 solgt til Catharina Rasmusdatter for 8 mk. og lagt over hendes første mand, Christopher Sørensen,²¹³ som 1728 var blevet begravet på S. Olai kirkegård (†gravsten nr. 15).

29) 1675-1710. Hans Bays lille barn.⁵²⁴ Barneligstenen lå o. 1733 syd for sakristidøren og kunne sælges, var 1734 vurderet til 1 mk. 8 sk., men kom ikke på auktion, idet der efter vurderingen er tilføjet »fantis intet«.²¹³

30) 1675-1730. Kirkeværge Jens Pedersen Ribers lille barn⁵²⁵ (jfr. *dåbsdfad). Lå o. 1733 sydøstligst på kirkegården uden at være hjemfalden,²¹³ men nævnes ikke siden.

31-32) 1700-20. Rådmand Peder Ollesen Vindekildes to børn, under hver sin sten. De to barnegravsten lå o. 1733 på den sydlige del af kirkegården, syd for faderens sten (†nr. 45) og nord for en gravsten over en søster²¹³ (†nr. 52). Rådmand Vindekilde døde 1713, og hans enke Gertrud Marie Nielsdatter Hvid giftede sig 1715 med senere borgmester Bagge Laugesen Roed (†gravsten nr. 62). Det er derfor rimeligt at antage, at de to gravsten (samt søsterens), som ikke var hjemfaldne o. 1733, er identiske med to af de tre barneligsten, der o. 1754 opføres som tilhørende borgmester Roed,⁴⁴¹ og som må have ligget samme sted som o. 1733. De var da forfaldne, begge vurderet til 1 mk. 8 sk., men mentes at blive fornyet, hvilket skete 1756, da Lauge Roed betalte 2 rdl., for at de to børns sten og deres søsters skulle ligge urørt i 20 år. Denne fornyelse anførtes endnu o. 1790.⁵¹

33) Før 1704. Niels Rasmussen, født o. 1643(?), broder til rådmand og byfoged Hans Rasmussen⁵¹ (†gravsten nr. 18), hvis sønner 1704 fornyede denne sten såvel som deres faders for hver 6 rdl. O. 1733 på den østlige del af kirkegården, syd for broderens. Gravstenen var da hjemfalden, vurderet til 6 rdl.,²¹³ og blev ligesom broderens solgt ved auktionen 1749 til Peder Mathias Unruh, der betalte 6 rdl. 1 mk. for den⁴⁵⁹ (†nr. 57).

34) Før 1707. Poul Christensen Fyhn, »heraf Byen«, admiralitetsråd, fader til Islandskøbmand Christen Poulsen Fyhn (†1729, 85 år),⁵²⁶

som 1707 betalte 15 sletdl. for en ligsten neden for korsdøren (i korgitret), hvorunder faderen lå begravet⁵¹ (jfr. †lukket begravelse nr. 9). Stenen er ikke nævnt siden, men kan være en af de hjemfaldne, der o. 1754 lå i gangen (vurderet til 3 rdl.) eller måske den, der lå ved korsdøren (vurderet til 6 rdl.).⁴⁴¹ 1759 nok blandt de sten i kirken, der betegnedes som ulæselige formeldst ælde.⁴¹⁶ Måske udflyttet til kirkegården allerede 1765,⁵¹ senest 1860.

35) Før 1709. Niels Nielsen (Sørensen) Vastrup (jfr. †S. Olai, †gravsten nr. 17). Fornyet 1709 af Hans Tvede (jfr. †lukket begravelse nr.

8). O. 1733 hjemfalden og vurderet til 6 rdl., liggende på kirkegårdens sydøstlige del,²¹³ blev dog ikke solgt på auktionen 1734, men må være identisk med den sten, der o. 1754 nævnes på samme plads med patronymet Sørensen. Atter hjemfalden og nu vurderet til 4 rdl., for hvilken pris den solgtes på auktionen 1755 til Christian Langemach,⁴⁴¹ der dog muligvis kun har genanvendt-gravstedet (gravsten nr. 17).

36) 1700. Thomas Jensen, borgmester i Kalundborg, †10. maj 1699 i sit 57. år, og hustru Ingeborg Jensdatter Hegelund, †1698 (jfr. †salmenummertavler). Den ekstra indtægt, kirken fik 1700 ved at sælge 6 lispd. kalk, blev samme år brugt til at lægge en gravsten på Thomas Jensens og kærestes grav, samt til deres epitafium i kirken⁵¹ (*epitafium nr. 5). Gravstenen blev 1724 fornyet for 10 rdl. af kaptajn Jens Thomsen²¹³ og igen 1745 af kancelliråd Jørgen Thomsen for 66 rdl. 4 mk., for at den sammen med stenen over Thomas Jensens stedsøn Niels Hansen Hegelund (†nr. 38) skulle ligge urørt til evig tid og vedligeholdes af kirken. I Jørgen Thomsens gavebrev omtalt som en smuk ligsten, og det fremgår, at giveren som betingelse for den bestandige vedligeholdelse har forpligtet sig til for egen bekostning at renovere de to gravsten, reparere murværket, hvorpå de hviler, og rense gravstederne for grus, jord og sten, så at deres murværk derefter ikke behøver anden reparation end udspækning og hvidtning hvert 5. eller 6. år. Ses de følgende år i listerne over sten, der vedligeholdes af kirken,⁵¹ nævnes o. 1754⁴⁴¹ og er med i indberetningen 1759,⁴¹⁶ ligesom den er

overført til den nye regnskabsbog o. 1790, hvor også gavebrevet er afskrevet.⁵¹ Har ligget på kirkegården på den i gavebrevet specificerede plads til søndre side, næst op til ringmuren, næst ved stedsønnens gravsten.

37) 1702. Jacob Kock af Lübeck. O.1733 betegnet som et »bordblad«, der 1702 var lagt af Just Pedersen (nr. 9) for 10 dl., og 1724 fornyet for 5 rdl. af Johan Knuth (†nr. 74). Lå da på kirkegården, ved søndre tårn.²¹³

38) 1703. Niels Hansen Hegelund, studiosus, †5. sept. 1703. 1745 beskrevet som en smuk, blå sten.⁵¹ 1724 fornyet for 7 rdl. af kaptajn Jens Thomasen, der samtidig fornyede gravstenen over Hegelunds moder og stedfader ²¹³ (†nr. 36). 1745 betalte kancelliråd Jørgen Thomasen 66 rdl. 4 mk. for at begge sten skulle ligge urørt til evig tid. Hegelunds sten lå da ligesom o. 1733 på kirkegårdens søndre side op til ringmuren, ved siden af moderens. Omtales de følgende år blandt ligsten, der vedligeholdes af kirken,⁵¹ og er nævnt o. 1754,⁴⁴¹ men ikke 1759. Endnu o. 1790 overført til vedligeholdelseslisten i den nye regnskabsbog.⁵¹

39) 1704. Ove Paulin, handelsmand, †21. aug. 1711, 46 år, og hustru Cathrine Munchgaard, †8. febr. 1704. Genbrugt gravsten købt fra S. Olai kirkegård 19. juli 1704 for 30 sletdl. og pålagt hustruens grav. Aftaget 1711 ved Ove Paulins begravelse for 2 rdl. 1734 hjemfalden, vurderet til 12 rdl., og erindring om fornyelse blev givet til arvingerne, undtagen Laurs Nielsens enke Else Kirstine Paulin i Roskilde, som allerede havde betalt sin andel på 2 rdl. til borgmester Roed.²¹³ 1736 fornyet for 8 rdl. på 20 år.⁵¹ O.1754 vurderet til 6 rdl., og det er senere tilføjet, at den er forfalden, men menes at blive fornyet,⁴⁴¹ hvilket muligvis skete, da den stadig ses 1759.⁴¹⁶ Dog er det fornyelsen fra 1736, der henvises til o. 1790.⁵¹ På kirkegårdens sydøstligste del.²¹³

1704. Just Pedersen, se gravsten nr. 9.

40) 1705. Lorentz Dideriksen Braes, postmester og borgmester, †5. dec. 1718, g.m. Sophie Schrøder, †15. okt. 1727, få måneder efter at hun

havde ægtet Simon Nielsen Glud (epitafium nr.

6). Formentlig anskaffet 1705 for 15 sletdl.,²¹³ og ved et gavebrev 1725 betalte Sophie Schrøder 100 sletdl., for at kirken skulle vedligeholde den og hendes svigerfaders og dennes hustrus (†nr. 41) samt hendes søster og dennes mands sten⁵²⁷ (nr. 11). 1734 var den ikke desto mindre hjemfalden, vurderet til 12 rdl.,²¹³ men 1740 betalte Lorentz Dideriksen Braes' broder, justitsråd Diderik Christian Braes til Kokkedal, den anselige sum af 200 rdl., for at stenene over de samme personer stedse skulle blive liggende og vedligeholdes af kirken.⁵²⁷ Som sådan optræder gravstenen de følgende år i kirkeregnskabsbogens lister⁵¹ og o. 1754,⁴⁴¹ men er af uvis årsag ikke med i indberetningen 1759. O.1790 overført til den nye kirkeregnskabsbog.⁵¹ Lå o. 1733 på kirkegårdens sydøstlige del, men ikke så tæt på forældrenes og svogerens, at der kan have været tale om et familiegravsted.²¹³ Dette kunne derimod være tilfældet efter 1740, hvor en ny sten lagdes over forældrene (†nr. 61).

41) O.1705. Diderik Jacobsen Braes, borgmester, rådmand og tolder 1681, *1629, †11.juni 1716, og hustru Dorothea Christiansdatter, †1705³²⁸ (jfr. kalk og disk). 1705 blev stenen, vel i anledning af hustruens begravelse, »fornyset« af Braes selv. I betragtning af, at han gav 12 sletdl. derfor, skal bemærkningen nok forstås således, at stenen da blev pålagt.²¹³ Aftaget 1716 til hans egen begravelse, og var 1725 omfattet af det gavebrev på 100 sletdl., som hans søns enke Sophie Schrøder gav for vedligeholdelsen af endvidere hendes mands (†nr. 40) og hendes søsters og svogers sten (nr. 11).¹⁴⁰ 1734 hjemfalden, vurderet til 10 rdl.²¹³

Da den anden søn, justitsråd Diderik Christian Braes til Kokkedal, 1740 betænkte de samme gravsteder med 200 rdl., bekostede han samtidig en ny sten over sine forældre⁵²⁹ (†nr.

61), hvilket kan forklare, at der o. 1754 både er en gravsten, som skal ligge urørt, over Diderik Lorentzen Braes, og en anden, der er solgt på auktion 1749, over Diderik Braes.⁴⁴¹ Hvis den første er den nye sten fra 1740, må der være tale om en fejlagtig (men forståelig, jfr. sønnen Lorentz) angivelse af patronymet, og i så fald er det

den gamle sten fra o. 1705, der er blevet solgt, og den nye, der 1759 registreres under det korrekte patronym (s. d.). Køberen af den gamle gravsten var Caspar Vorndran, der gav 8 rdl.⁴⁶⁰ og sandsynligvis har genbrugt den $\dagger$ sten (nr. 65). O.1733 på kirkegårdens østlige del, øst for våbenhuset, i en afstand fra stenene over sønnen samt dennes svoger og svigerinde, der (i modsætning til den nye gravsten) ikke tyder på et familiegravsted.²¹³ O.1754 nævnes den stadig, nu tilhørende Caspar Vorndran og stående ved tårnet. 1861 sås på et brudstykke af en gravsten, der lå som dørrin ved et hus i Præstegade, indskriften: »...(v)elfornemme Mand, obson Bras, ... (ba)rnfødt i...«,³²² Det nu ukendte brudstykke kunne stamme fra såvel den gamle som den nye gravsten, idet den eventuelle genanvendelse af den gamle sten kan være sket på dens bagside.

42) 1709, købt for 10 rdl. Christian Vorndran, rådmand, $\dagger$ 2. okt. 1735, 65 år, hans 1. hustru Karen Poulsdatter, død april 1707, 39 år, og 2. hustru Karen Jensdatter Voller, død sept. 1772, 89 år (jfr. lysekrone, nr. 1). Christian Vorndran og Karen Jensdatter Voller var forældre til Caspar Vorndran ($\dagger$ gravsten nr. 65 og 79). Hun var datter af Jens Andersen Voller og Anna Jensdatter (gravsten nr. 10) og søster til Maren Jensdatter Voller og Anne Kirstine Voller ($\dagger$ gravsten nr. 55 og 58). 1734 hjemfalden, vurderet til 10 rdl.²¹³ Et »fantis intet« er tilføjet vurderingen, men 7. okt. året efter betales for gravens åbning for salig rådmand Vorndran.⁵¹ O.1754 er vurderingen stadig 10 rdl., og det er sekundært tilføjet, at stenen nu er forfalden, men menes at blive fornyet.⁴⁴¹ Det skete 1757, da enken Karen Voller betalte 10 rdl., for at stenen skulle ligge urørt eller i hvert fald ikke kunne tilfalde kirken før 20 år efter hendes død, som indtraf så sent som 1772, hvor der atter betaltes for stenens aftagelse. O.1790 anført i den afskrevne liste over gravsten, der bestandig skal ligge urørt.⁵¹ O.1733 på kirkegården, sydøst for det søndre tårn,²¹³ og 1759 lå sønnen Caspar Vorndrans første sten ved siden af.⁴¹⁶

43) O.1709. Christopher Mogensen, rådmann, *1671, $\dagger$ 1709, 37 år (jfr. * alterskranke).

Søn af borgmester Mogens Poulsen ($\dagger$ gravsten nr. 24). Ved Christopher Mogensens død 1709 blev stenen aftaget for 2 rdl., så den kan muligvis være ældre. O.1733 på kirkegårdens sydøstlige del, hjemfalden, 1734 vurderet til 12 rdl.,²¹³ og på auktionen samme år solgt til Hans Ottesen Langemach for 26 rdl. 3 mk.⁴⁵⁹ Beløbet antyder, at det var denne sten Langemach havde udvalgt som sin egen blandt adskillige, han købte 1734 og 1755. I givet fald må den endnu eksisterende gravsten dog være blevet hugget om (nr. 15).

44) 1710, købt for 10 sletdl. Niels Sørensen Raklev, *1669, død febr. 1716, 1.° g.m. Cathrine Nielsdatter Hvid, $\dagger$ 1713, 43 år, og 2.° Sophie Margaretha Laugesen Roed. Niels Sørensen Raklev var søn af handelsmand Søren Jespersen⁵³⁰ ($\dagger$ S. Olai, $\dagger$ gravsten nr. 5). Hans første hustru var datter af Niels Trudsen Hvid⁴⁵¹ ($\dagger$ gravsten nr. 20), og søster til Bagge Laugesen Roeds anden hustru Gertrud Marie Nielsdatter Hvid ($\dagger$ nr. 62). Raklevs anden hustru var søster til samme Roed og anden gang gift med Laurids Hansen Smith ($\dagger$ nr. 64).

O.1733 hjemfalden, liggende på kirkegårdens sydlige del, nord for svigerfaderen, Niels Trudsen Hvids gravsten og syd for dennes anden datters børn med Peder Ollesen Vindekilde ($\dagger$ gravsten nr. 31-32 og nr. 52). 1734 vurderet til 4 rdl. med henblik på at sælges,²¹³ ses dog endnu o. 1754, vurdering 3 rdl., men blev på auktionen 1755 solgt for 4 rdl. til Christian Langemach,⁴⁴¹ der sandsynligvis nøjedes med at genanvende gravstedet (gravsten nr. 17).

45) 1710, købt for 10 sletdl. Peder Ollesen Vindekilde, rådmand, død febr. 1713, 56 år, 2.° g.m. Margrethe Hansdatter Skov, og 3.° med Gertrud Marie Nielsdatter Hvid, født o. 1674, død okt. 1731.⁵³² Hans sidste hustru var datter af Niels Trudsen Hvid ($\dagger$ gravsten nr. 20) og søster til Cathrine Nielsdatter Hvid, g.m. Niels Sørensen Raklev ($\dagger$ nr. 44). Hun var 2.° g.m. Bagge Laugesen Roed ($\dagger$ nr. 62).

Aftaget ved Vindekildes død 1713 for 2 rdl. O.1733 på den sydlige del af kirkegården, nord for svigerfaderen, Niels Trudsen Hvids, svogeren Niels Sørensen Raklevs og stenene over

Vindekildes tre børn²¹³ (†nr. 31-32 og nr. 52). Mens disse børnegravsten sandsynligvis er identiske med dem, der o. 1754 tilskrives hans enkes anden mand borgmester Roed, så var hans egen sten ikke længere at se, selv om den ikke er noteret blandt de hjemfaldne 1734. En mulig forklaring, der også ville passe med placeringen, kan være, at den gravsten, der o. 1754 omtales som Roeds egen, faktisk er Vindekildes oprindelige, suppleret med en sekundær indskrift over Roed og deres fælles hustru (jfr. †nr. 62).

46) 1711, købt for 5 rdl. Niels Christoffersen Rudtkiøbing, baker, †1760, 81 år, og hustru Anna Mette Severin, †1730, 48 år. O.1733 på kirkegården, næst østen for hjørnet af våbenhuset. Stenen var da ikke hjemfalden, sandsynligvis på grund af betaling for hustruens begravelse 1730.²¹³ O.1754 derimod både brøstfældig og ufornyet, vurderet til 2 rdl. Den mentes dog at blive fornyet, hvilket må være sket, da den ikke blev solgt 1755,⁴⁴¹ men tværtimod genkendes i indberetningen 1759 med det fejlagtige tilnavn Nykiøbing.⁴¹⁶ 2.juli 1760 blev en Niels Christophersen begravet, uden at der dog betales for optagning af en sten.⁵¹

47) 1711, købt for 10 sletdl. Severin Madsen Lund, herredsfoged(?), og hustru. O.1733 er senere anført, at den foruden Søren Madsen Lund også ligger over »Niels Berkes Koone Mooder«, dvs. moderen til Niels Hansen Bechs hustru, Gertrud Severinsdatter Lund (†nr. 59).

1734 hjemfalden og vurderet til 8 rdl.,²¹³ men blev ikke solgt, idet den 1749 fornyedes på 20 år for 4 rdl. af Hans A. Paludan Bech,⁵¹ formodentlig en slægtning til svigersønnen. O.1754 vurderet til 5 rdl.,⁴⁴¹ endnu o. 1790 opregnet blandt sten, der skal ligge urørt. At det skyldes fornyelsen 1749 fremgår af, at stenen 10.juli 1793 sælges for 6 rdl. til Niels Fuglede,⁵¹ der kan have genbrugt den til sig selv. Dette gælder dog snarere den sten, han købte dagen før for 8 rdl. (nr. 12). O.1733 på kirkegårdens sydvestlige del, ved herskabets »Loge«.²¹³

O. 1711. Thomine von Schepsel, se sten nr. 12.

48-49) 1713. Jens Lauritzen Birch, smed, †1722, 60 år, 2.º g.m. Lisbeth Ivarsdatter. Lagt

1713 for 8 sletdl. sammen med en anden sten over hans barn.²¹³ Ved hans død 1722 betales for stenens aftagning.⁵¹ O.1733 var begge sten forfaldne, men forventedes fornyet af Rasmus Ivarsen (†S. Olai, †gravsten nr. 16), der vel var broder til Birchs anden hustru. Han erindredes om fornyelsen 1735,²¹³ men 1749 blev Jens Larsen Birchs gravsten solgt på auktionen for 4 rdl. til Michel Pedersen Vastrups enke⁴⁶⁰ (†S. Olai, †gravsten nr. 17). Barnestenens videre skæbne kendes ikke. De to sten lå o. 1733 sammen på kirkegårdens vestlige del, nord for vestre kirkerist.²¹³

50) 1714, købt for 10 mk. Lars Larsen Mundens barn. O.1733 hjemfalden, 1734 vurderet til 1 mk. 8 sk.²¹³ På auktionen samme år solgt for 2 mk. til Christian Carstensen Bager,⁴⁵⁹ der måske har genanvendt den over sine børn (†gravsten †S. Olai nr. 7-11). O.1733 på kirkegårdens nordøstlige del, ved muren op til »von der Borchs Have«.

51) 1715, købt for 8 rdl.²¹³ Lenert Nielsen Birch, købmand, †1755 i sit 74. år, og hustru Inger Christiansdatter, †1733 i sit 72. år. Åbnet og fornyet ved hustruens begravelse 1733⁵¹ og igen ved hans begravelse 1755.⁵³³ Blandt de indberettede gravsten 1759⁴¹⁶ og endnu o. 1790 anført blandt urørte sten på grund af fornyelsen 1755.⁵¹ Må have ligget på kirkegårdens sydvestlige del.²¹³

52) 1719, betalt 4 rdl. for pålægning. Peder Ollesen Vindekildes datter, måske Dorothea, †1719, 16 år. O.1733 lå den uden at være hjemfalden på kirkegårdens sydlige del, syd for faderens og to søskendes sten (†nr. 45 og †nr. 31-32).²¹³ Ligesom disse sidste er den rimeligvis identisk med en af de tre børnegravsten, der o. 1754 opføres som borgmester Roeds (†nr. 62), og i givet fald den, der betegnes som større end de to andre, vurderet til 2 rdl.⁴⁴¹ Stenene var da hjemfaldne, men fornyedes 1756 på 20 år af Lauge Roed, hvilket anførtes endnu o. 1790.⁵¹

53) O.1727. Peder Michelsen Vastrup, skipper, †1727 i sit 64. år, og hans anden hustru Birthe Olufsdatter, †1730 i sit 44. år. Hans 1. hustru var Birgitte Andersdatter, †1709 i sit 36. år, med hvem han bl.a. fik sønnen Michel Pe-

Fig. 212a-d. Detaljer af gravsten, a. Nr. 5, fra 1600'ernes anden halvdel, sml. fig. 193 (s. 3208). b. Nr. 3, fra 1600'ernes anden halvdel, sml. fig. 192 (s. 3205). c. Nr. 10, fra 1705, sml. fig. 199 (s. 3215). d. Nr. 14, fra 1734, sml. fig. 202 og 213a-b (s. 3218). NE fot. 1986. - Details of tombstones. a. No. 5, from the second half of the 17th century, cf. fig. 193. b. No. 3, from the second half of the 11th century, cf. fig. 192. c. No. 10, from 1105, cf. fig. 199. d. No. 14, from 1134, cf. fig. 202 and 213a-b.

dersen Vastrup (†S. Olai, †gravsten nr. 17) og datteren Anne Margrethe Pedersdatter Vastrup (moder til Peder Madsen Leerager, gravsten nr. 19). Nævnes ikke o. 1733, men er hjemfalden o. 1754, vurderet til 4 rdl.⁴⁴¹ Den ses stadig 1759,⁴¹⁶ på kirkegården, hvor den må have ligget på den nordvestlige del.

54) O.1729. Elisabeth Sørensdatter Bay, †2. dec. 1729, 1.º g.m. (1677) Jens Hansen Othnian [født i Odense], sognepræst i Fuglede, †1683, og 2.º (1692) med Roald Nielsen, sognepræst i Ubby, død o. 1694.⁴⁵¹ Hun var datter af herredsfoged Søren Bay og Sophia Eleonora Andersdatter (†gravsten nr. 19). O.1754 på kirkegården, sandsynligvis på dens nordvestlige del, hjemfalden, vurderet til 4 rdl., men mentes at blive fornyet.⁴⁴¹ Ses ikke siden.

55) 1732. Vincentz David Fischer, apoteker i Kalundborg siden 1707, †1725, 55 år, hans første hustru Maren Jensdatter Voller, †1723, 53 år (jfr. hendes fader, gravsten nr. 10, og søstre, †gravsten nr. 42 og 58), hans anden hustru Maren Tamdrup, *1701, †1735, og hendes anden mand

Friederich Gottlieb Nicolai (siden 1725 Gottlieb som efternavn), apoteker efter Fischer, *14.juli 1700, †16. juli 1742, med hvem hun bl.a. fik datteren Zusanna Theodora Gottlieb (g.m. Christian Hansen Langemach, gravsten nr. 17). Gottliebs anden hustru var Else Johansdatter Knuth (jfr. hendes fader, †gravsten nr. 74). De var forældre til Marie Gottlieb (g.m. Peder Christiansen Bagge, †S. Olai, †åben begravelse nr. 2). Else Knuth giftede sig efter Gottliebs død med Andreas Lorentzen Bech, som derefter blev apoteker (†begravelsesarrangement på S. Olai kirkegård).⁵³⁴

Apoteker Gottlieb købte 1732 stenen over Christen Sørensen Agerup (†nr. 7) for 10 rdl.²¹³ og genanvendte den samme år over sin salig formands begravelse. 1735 betaltes for stenens aftagning til hustruens begravelse, men ved Gottliebs død 1742 betaltes kun for jorden og klokkerne.⁵¹ Gravstenen nævnes mærkværdigvis ikke o. 1754, men derimod 1759, da den lå på kirkegårdens sydlige del, måske samme sted som da den tilhørte Agerup.⁴¹⁶

Fig. 213a-b. Detaljer af gravsten nr. 15 fra o. 1734, sml. fig. 203 og fig. 212d (s. 3219). NE fot. 1986. - *Details of tombstone no. 15 c. 1734, cf. fig. 203 and 212d.*

56) 1733. Ivar Rasmussen (Milling), smed, *1673, †1729, og hustru Maren Severinsdatter, †15. nov. 1734, 57 år. Forældre til Rasmus Ivarsen Milling (†S. Olai, †gravsten nr. 16), Søren Ivarsen Milling (gravsten nr. 12), Lisbeth Ivarsdatter (†gravsten nr. 48-49) og Catrina Ivarsdatter Milling (gravsten nr. 8). Gravstenen betegnes o. 1733 som et »Borblad«, 1762 som en mædelig og tynd sten. 1733 lagt over graven af enken, og i fortegnelsen o. 1733 anføres, at der endnu ikke var betalt derfor.²¹³ 1734 fjernedes stenen til hustruens begravelse,⁵¹ og de to sønner erindredes året efter om den manglende betaling, som sattes til 4 rdl., siden stenen var »kun liden«.²¹³ Pengene førtes til indtægt 1734-35, men under S. Olai kirke!⁵¹ O.1754 forfalden, vurderet til 4 rdl., mentes at blive fornyet.⁴⁴¹ Bemærkes ikke 1759, men 1762-63 betalte Rasmus Ivarsen dog 2 rdl. for den.⁵¹ O. 1754 tilsyneladende på kirkegårdens sydvestlige del.

57) 1734. Peter Mathias Unruh, rådmand, †1736 i sit 53. år, og hustru Margrethe Elisabeth von Aspern, †1751 i sit 63. år. Jfr. datteren Anna Adelgunda Unruh, g.m. Carl Ulrik Amundin (*epitaf nr. 7) og begravet på Tømmerup kirkegård (kirkegårdsmonument nr. 1, s. 1434).

På auktionen 1734 købte rådmand Unruh to hjemfaldne gravsten over brødrene Hans og Niels Rasmussen (†nr. 18 og 33) for henholdsvis 5 rdl. og 6 rdl. 1 mk.⁴⁵⁹ og genanvendte sandsynligvis den ene til sin egen gravsten. Af samme årsag betaltes ikke for stens pålæggelse ved hans begravelse 1736. 1751 bekostedes stens aftagning for hustruen,⁵¹ og o. 1754 opførtes gravstenen derfor som uforfalden, vurderet til 5 rdl.⁴⁴¹ 1786 betalte hr. Amundin i Svallerup 4 rdl., for at hans morfaders sten skulle ligge urørt i 20 år regnet fra 1771. Dette overførtes til den nye regnskabsbog o. 1793,⁵¹ og 1793 fornyedes stenen med 2 rdl. for at ligge urørt yderligere 20 år regnet fra 1791.⁵³⁵ Placeringen på kirkegården kan ikke beregnes med sikkerhed.

58) 1734. Peder Jensen Feilberg, farver, *1686, †1728, hans hustru Anne Kirstine Voller, *1691, †20. dec. 1760 og hendes anden mand Jørgen

Clausen Blymester, farver efter Feilberg, *1698, †1756. Anne Kirstine Voller var datter af farver Jens Andersen Voller og Anna Jensdatter (jfr. nr.

10, samt hendes søstre Karen og Maren, †gravsten nr. 42 og 55). Ved hendes faders død 1691 gik farverprivilegiet videre til moderens anden mand Peter Fæstersen. Efter dennes død fik Anne Kirstine Vollers første mand Peder Jensen Feilberg privilegiet, som han havde til sin død 1728, og efter at hendes halvbror Bertel Fæster havde haft det i kort tid, gik det til hendes anden mand, Jørgen Clausen Blymester. Denne interessante erhvervelse af privilegiet gennem kvinderne (jfr. også apotekerne, †gravsten nr. 55) blev først brudt, da Peder Jensen Feilbergs og Anne Kirstine Vollers søn Jens Pedersen Feilberg (†gravsten nr. 76) blev farver ved sin stedfars død 1756.⁴⁸³

Gravstenen blev købt af Jørgen Clausen Blymester på auktionen 1734.⁴⁵⁹ Han gav da 12 rdl.

3 mk. for den hjemfaldne sten over Lauritz Nielsen Gram (†nr. 8) og fik skøde på overtagelsen af såvel denne som gravstedet på kirkegården.⁵³⁶ Åbnet 1756 og 1760.⁵¹ Noget kunne tyde på, at kun stenen blev genanvendt, idet den såvel o. 1754⁴⁴¹ (hvor den vurderedes til 12 rdl. og ikke var forfalden) som 1759⁴¹⁶ ser ud til at have ligget på den vestlige del af kirkegården, nær svingforældrenes ved den vestre kirkedør.

59) 1735-45. Niels Hansen Bech, overmåler og konsumptionsforvalter, *13. april 1676, død febr. 1745, hans første hustru Gertrud Severinsdatter Lund, *15. nov. 1684, †juli 1729 (jfr. hendes fader, †gravsten nr. 47), og hans anden hustru Lucia Nielsdatter Barfoed, †20. aug. 1752, 58 år. Gravstenen nævnes ikke på fortegnelsen o. 1733, men ved Bechs begravelse 1745 og ved hans anden hustrus 1752. Hun skænkede ved et gavebrev 100 sletdl. for at hendes og hendes salslig mands gravsten skulle ligge urørt til evig tid og vedligeholdes af kirken, hvilket 1753 førtes til indtægt med 66 rdl. 4 mk.⁵¹ O.1754 vurderet til 8 rdl.⁵³ Gravstenen registreredes 1759, dog kun med Bechs og hans første hustrus navne,⁴¹⁶ og o. 1790 overførtes den stedsevarende fornyelse og vedligeholdelse samt afskriften af gavebrevet til den nye kirkeregnskabsbog.⁵¹ O.1754

og 1759 på kirkegården, muligvis på den nordlige del.

60) O.1739. Hans Amundin, residerende kapellan ved Vor Frue kirke i 42 år, †1739 i sit 70. år, og hustru Helvig Graae, †1753 i sit 85. år. Begge er nævnt på sønnen Carl Ulrik Amundins epitafium (*nr. 7). Ved Hans Amundins begravelse 1739 fik han fri jord og klokker, men stenen nævnes ikke direkte hverken da eller ved hustruens begravelse 1753,⁵¹ derimod o. 1754, vurderet til 8 rdl. og ikke forfalden.⁴⁴¹ I sønnens indberetning vedr. gravsten på kirkegården 1759 er forældrenes gravsten naturligvis nævnt.⁴¹ Den opregnes som stenen for svigerforældrenes (†nr. 57), men placeringen er usikker; o. 1754 synes den at have ligget på kirkegårdens sydøstlige del.

61) 1740. Diderik Jacobsen Braes, borgmester, *1629, †11. juni 1716, og hustru Dorothea Christiansdatter, †1705. Deres søn, justitsråd Diderik Christian Braes, gav 1740 200 rdl. til kirken, for at gravstenene over hans forældre, hans broder (†nr. 40) og dennes svoger og svigerinde (nr. 11) skulle ligge urørt og vedligeholdes af kirken. Samtidig bekostede han en ny og opmuret sten til sine forældre,⁵²⁷ mens den gamle (†nr. 41) blev solgt ved auktion 1749. Det må derfor være denne nye sten, som i årene derefter optræder på kirkens lister over sten, der vedligeholdes,⁵¹ og den der o. 1754 er blevet opført med det fejlagtige patronym Lorentzen.⁴⁴¹ 1759 er fejlen rettet,⁴¹⁶ og o. 1790 ses stenen anført på den afskrevne liste i kirkeregnskabsbogen over ligsten, der vedligeholdes.⁵¹ På kirkegårdens sydøstlige del, o. 1754 registreret som nr. 2 mellem henholdsvis sønnens og dennes svogers og svigerindes sten (nr. 3 og 1),⁴⁴¹ hvilket kunne tyde på, at der i modsætning til tidligere er blevet etableret et familiegravsted, idet den nye sten har indtaget den plads mellem de to gamle, hvor der tidligere lå en række hjemfaldne sten (†gravsten nr. 5, 8, 30). Det brudstykke, der 1861 sås som dørtrin i Præstegade med bl.a. navnet »...obsøn Bras« kan have været fra enten denne nye gravsten eller fra den gamle.

62) O.1742. Bagge Laugesen Roed, postmester og borgmester, †18. sept. 1742, 76 år (jfr.

Fig. 214. Detaljer af gravsten nr. 17 fra o. 1755, sml. fig. 204 (s. 3222). NE fot. 1986. - *Details of tombstone no. 17 c. 1755, cf. fig. 204.*

†lysearm nr. 3), 1.º g.m. Karen Nielsdatter Bitzholt, †1715, 69 år (jfr. hendes første mand Jens Lauritsen Hesselberg og hendes broder Jens Nielsen Bitzholt, †gravsten nr. 23 og 21), og 2.º med Gertrud Marie Nielsdatter Hvid, født o. 1674, †1731 (1.º g.m. Peder Ollesen Vindekilde, †gravsten nr. 45, jfr. deres børn, †nr. 31-32 og †nr. 52, hendes fader Niels Trudsen Hvid, †nr. 20, hendes søster Catrine, g.m. Niels Sørensen Raklev, der 2.º giftede sig med Roeds søster Sophie Margareta, †gravsten nr. 44). Bagge Laugesen Roed fik efter sin afgang fra borgmesterembedet 1737 tilladelse til at beholde såvel titlen som embedsjorderne resten af sin levetid.⁵³⁷ Ved hans begravelse 1742 omtales ikke en gravsten,⁵¹ men o. 1754 er den med på specifikationen, vurderet til 4 rdl. og ikke hjemfalden, idet der henvises til begravelsesdatoen.⁴⁴¹ Det er tænkeligt, at det er hans anden hustrus første mand, Peder Ollesen Vindekildes gravsten, der nu i kraft af en sekundær indskrift nævnes under Roeds navn, i lighed med stenene over Vindekildes børn. I modsætning til disse nævnes stenen mærkværdigvis ikke siden, da det kun er barnestenene, der 1756 fornyes af Lauge Roed (en søn?). O.1754 på kirkegårdens sydlige del, med en placering, der kunne være identisk med Vindekildes o. 1733, nemlig nord for stenene over dennes børn.

63) O.1746. Jens Poulsen, forvalter, *1688, død o. 1764, og hustru Margrethe Lorentzdatter, *1699, †1746. Forvalter Poulsen betalte 1746 10 rdl. for hans kærestes ligs indsættelse på kirkegården, og 13 rdl. for hans egen begravelse, når han afgik ved døden. Gravstedet skulle vedligeholdes af kirken, og som det fremgår 1748 og o. 1755 lå der en gravsten.⁵¹ O.1754 vurderet til 10 rdl., skulle ligge urørt.⁴⁴¹ 1764 åbnedes graven til hans begravelse, og kirken modtog samme år et legat på yderligere 50 rdl. for vedligeholdelsen af stenen.⁵³⁸ O. 1754 og 1759 på kirkegårdens sydlige del, syd for søndre tårn.

64) 1749. Laurids (Lars) Hansen Smith, klokker, *1670, †13. jan. 1740 (1.º g.m. Sophie Margareta Laugesen Roed, jfr. hendes første mand Niels Sørensen Raklev, †gravsten nr. 44, hendes broder Bagge Laugesen Roed, †nr. 62), hans an-

den hustru Cathrine Maren Allerum, †1775, 80 år, og hendes anden mand Jacob Jensen Faaborg, kirkeværge, *1716, †3. dec. 1793 (jfr. hans søster Karen Jensdatter Faaborg, †gravsten nr. 65, hans broder Anders Jensen Faaborg, der 1765 ægtede Laurids Hansen Smiths datter Birthe og altså blev sin broders svigersøn, gravsten nr. 21). Jacob Faaborg var 2.º g.m. Dorte Pedersdatter, *1733, †20. febr. 1783, enke efter Christen Tømerup (†S. Olai, †gravsten nr. 23).⁵³¹

O. 1754 vurderet til 6 rdl., skulle være købt på auktionen 1749 (ses dog ikke på auktionslisten⁴⁴¹). Nævnt 1759,⁴¹⁶ blev 1775 aftaget ved Cathrine Maren Allerums begravelse. 1779 betalte Jacob Faaborg 10 rdl., for at stenen skulle ligge urørt til Gud sætter dom, hvilket anførtes i listerne i den gamle og o. 1790 den nye kirke-regnskabsbog. 1793 betaltes 2 rdl. for gravstens aftagelse og pålæggelse ved Jacob Faaborgs død.⁵¹ Det er derfor besynderligt, at Jacob Faaborg 1783 fik overladt en hjemfalden gravsten for den store sum af 20 rdl.; en mulig forklaring er, at han lagde den særskilt over sin anden hustru, der døde samme år og blev begravet, uden at der betaltes for stenens aftagning. O.1754 og 1759⁵³⁹ på kirkegårdens vestlige del, nær vestre kirkerist.

65) 1749. Caspar Vorndran, rådmand, *1715, †1754, og hustru Karen Jensdatter Faaborg, *1713, †1769. Caspar Vorndran var søn af Christian Vorndran og Karen Jensdatter Voller (†gravsten nr. 42) og selv fader til bl.a. Jens Voller Vorndran og Anne Cathrine Vorndran (gravsten nr. 18 og 19). Hans hustru var søster til Jacob og Anders Faaborg (†gravsten nr. 64, gravsten nr. 21). Hun var anden gang (1756) g.m. Helge Bruun, der ved sin død 1788 ikke blev begravet sammesteds, men på S. Olai kirkegård, uden sten.⁵¹

Caspar Vorndran købte ved auktionen 1749 de to gravsten over Diderik Jacobsen Braes og Sophia Eleonora Andersdatter (†nr. 41 og 19) for henholdsvis 8 og 7 rdl.⁵⁴⁰ Han har givetvis genanvendt en af dem til sit eget gravsted, uden at det kan afgøres hvilken. O.1754 nævnes ingen særskilt sten over Caspar Vorndran, men det bemærkes, at Braes' gamle sten (som 1740 var ble-

vet afløst af en ny) nu står »ved tårnet« og tilhører Vorndran.⁴⁴¹ Ved Vorndrans begravelse 1754 beregnedes ingen indtægt for stenens pålæggelse,⁵¹ men ifølge auktionskonditionerne var køberen jo også befriet for denne betaling. 1759 er gravstenen registreret, omend med forkert dødsår (nemlig faderens: 1735),⁴¹⁶ og 1769 betales for aftagning af stenen til Helge Bruuns kæreste,⁵¹ dvs. Karen Faaborg. 1793 afløst af en ny (†gravsten nr. 79). 1759 på den sydlige del af kirkegården, sandsynligvis ved siden af faderens. Hvis det var stenen over Braes, som Vorndran genanvendte, stod den altså o. 1754 ved tårnet, og det er tænkeligt, at det så også var den, der endnu 1861 blev set som dørrtrin i Præstegade med Braes' navn,³²² idet Vorndran kan have genanvendt den på bagsiden.

66) 1749. Hans Richartsen Glostrup, købmand, †IO. febr. 1778, 60 år, g.m. Anne Knuth, *1710, †1780 (datter af Johan Knuth, †gravsten nr. 74). Købt på auktionen 1749 for 8 rdl., havde ligget over Jens Nielsen Bisholt (†gravsten nr. 21).⁵⁴⁰ En lille søn blev begravet samme år.⁵¹ O.1754 vurderet til 5 rdl.,⁴⁴¹ men nævnes ikke 1759, og hverken 1778 eller 1780 ved ægtefællernes begravelse omtales en sten.⁵¹ O.1754 tilsyneladende på kirkegårdens østlige del.

67) 1749. Jens Hansen Barfred, købmand og ladefoged(?), †1734(?) i sit 65. år, hans første hustru Malene Mortensdatter, †1719 i sit 31. år, og anden hustru Anne Pedersdatter(?), †1754 i sit 54. år.⁵⁴¹ Forældre til Ulrich Barfred (jfr. dennes børn, †gravsten nr. 68-69). På auktionen 1749 købtes en gravsten, der o. 1754 betegnes som Jens Ladefogeds, vurderet til 6 rdl., stående ved den vestre kirkedør (dvs. endnu ikke pålagt).⁴⁴¹ 1754 betales for gravstens aftagning til Jens Barfreds enke,⁵¹ og 1759 blev stenen registreret på kirkegården,⁴¹⁶ antagelig syd for vesttårnet.

68-69) 1749. Ulrich Antoni Jensen Barfreds børn under to sten. Ulrich Barfred, *1714, †1760, var søn af Jens Hansen Barfred (†gravsten nr. 67) og g.m. Anna Johanne Christiansdatter Bager, *17. maj 1722 (datter af Christian Carstensen Bager, †S. Olai, †gravsten nr. 20). Han købte på auktionen 1749 to gravsten over Thomas Lauritzen Bonnum og dennes søn Lauritz

Thomassen Bonnum (†nr. 10 og 17),⁴⁶⁰ det må være disse to sten, han har genanvendt til sine børn, begravet 1748, 1750, 1751, 1754 (en søn) og 1759 (en datter).⁵¹ O.1754 nævnes Ulrich Barfreds sten, dog kun betegnet med et enkelt nummer, vurderet til 2 rdl. og skulle ligge urørt,⁴⁴¹ men 1759 omtales begge barnegravnene.⁴¹⁶ Den sten, der 1771 aftages til jomfru Barfred (formentlig Anna Magdalene Barfred, født o. 1742), var sandsynligvis en af disse.⁵¹ O.1754 og 1759 på kirkegårdens sydvestlige del, ikke langt fra Jens Hansen Barfreds.

1749. Søren Ivarsen Milling, oprindelig over Thominen von Schepfel, se gravsten nr. 12.

70) 1749. Ole Andersen Ladefoged, der på auktionen 1749 købte gravstenen over Jens Larsen Hesselberg (†nr. 23) for 10 rdl.,⁴⁶⁰ med alle de rettigheder dette indebar mht. genanvendelse af sten og gravsted ifølge auktionskonditionerne. O.1754 vurderet til 8 rdl.,⁴⁴¹ nævnes ikke 1759 eller siden, og det er mærkværdigt, at såvel børn (1752 og 1753) som enken (1770) begravdes på S. Olai kirkegård.⁵¹ På kirkegårdens sydøstlige del o. 1754.

71-72) 1749. Peder Hansen Paludan, provst, *1687, †1753. Købt ifølge auktionsprotokollen 1749 en gravsten stående ved nordre kirkedør for den ringe sum af 2 mk.⁴⁶⁰ I kirkeregnskabsbogen beregnes han derimod 1 rdl. for to små hjemfaldne gravsten.⁵¹ Måske har de købte sten fundet anvendelse ved den familiegravelse, som indrettedes i sakristiet omkring dette tidspunkt, hvor Paludans anden hustru døde (†lukket begravelse nr. 15).

73) 1755. Stephan Clausen, konsumptionsforvalter, *25. jan 1694, †17. maj 1753. Han blev begravet 1753 uden at en sten nævnes,⁵¹ og sandsynligheden taler for, at den gravsten, kirken tilhørende ved nordre kirkerist, som svigersønnen Niels Hansen Paludan købte for 11 rdl. ved auktionen 1755,⁴⁴¹ var beregnet til at ligge over hans hustru, Anne Clausens fader. Således nævnes der 1759 ingen sten over Paludan, mens Stephan Clausens nu er omtalt, liggende på kirkegården, muligvis i dens nordlige del.⁴¹⁶

74) O.1756. Johan Knuth, †1742 i sit 73. år, og hustru Gedsche Pedersdatter, *1671, †1756. Hun var datter af Peder Jacobsen (†gravsten nr.

16). Johan Knuth var fader til Else Johansdatter Knuth, 1.º g.m. Friederich Gottlieb (†gravsten nr. 55) og 2.º med Andreas Lorentzen Bech (†begravelsesarrangement o. 1774, †S. Olai), samt Anne Knuth, g.m. Hans Richartsen Glostrup (†gravsten nr. 66), og endvidere stedfader til Margrethe Poulsdatter, g.m. Jens Sørensen Vissing (†S. Olai, †gravsten nr. 19). Der nævnes ingen gravsten ved Knuths og hans enkes begravelser 1742 og 1756.⁵¹ Kun 1759 er den omtalt, liggende på kirkegården, sandsynligvis i den sydvestlige del.⁵⁴²

75) 1758. Margrethe Rose Willumsen, †17. juli 1758, 73 år, g.m. S. Willumsen. Fem måneder efter begravelsen betales 5 rdl. for at lægge en mådelig sten over Sr. Willumsens moders lig,⁵¹ og 1759 nævnes gravstenen på kirkegården, måske i den nordøstlige del.⁴¹⁶

O.1783. Dorteia Pedersdatter, *1733, †20. febr. 1783, 1.º g.m. Christen Tømmerup (†S. Olai, †gravsten nr. 23) og 2.º Jacob Faaborg (†gravsten nr. 64). Hendes anden mand fik ved hendes død overladt en hjemfalden gravsten for den anseelige sum af 20 rdl.⁵¹ Han har næppe anvendt den som sin egen, men muligvis lagt den særskilt over Dorteia Pedersdatter, og da nok ved siden af stenen over ham selv, hans første hustru og hendes første mand, på kirkegården, nær vestre kirkerist.

O. 1783. Hans Sørensen Bastrup, †23. dec. 1796, 73 år, g.m. Kirsten Michelsdatter Vastrup, †1. april 1796, 61 år (jfr. hendes fader Michel Pedersen Vastrup, †S. Olai, †gravsten nr. 17). Hans Bastrup fik i lighed med Jacob Faaborg (jfr. †gravsten(?) nr. 64) og svigerinden Margrethe Michelsdatter Vastrup (†S. Olai, †gravsten nr. 25) 1783-84 overladt en gravsten for 3 rdl.⁵¹ Som disse er stenen muligvis genanvendt, omend den ikke nævnes ved hans eller hustruens begravelse.⁵⁴³ Placering i givet fald ukendt.

76) 1785. Jens Pedersen Feilberg, farver, *1717, †9. marts 1785, g.m. Johanne Marie Høst, *7. okt. 1742, †1765. Jens Feilberg var søn af farver Peder Jensen Feilberg og fik 1756 farverprivilegiet efter sin stedfar Jørgen Clausen Blymester (jfr. †gravsten nr. 58). Hans hustru var søster til Anna (Julie) Høst, g.m. Christian

Hansen Langemach (gravsten nr. 17).⁵⁴⁴ Af kirkeregnskabsbogen fremgår udtrykkeligt, at Jens Feilbergs gravsten blev pålagt 1785 for 2 rdl. og skulle ligge urørt i 20 år.⁵¹ Samtidig med stenens pålæggelse skulle graven være ommuret, så den blev så stor, at både Feilbergs og hans hustrus kister kunne stå ved siden af hinanden.⁴⁸³ Derfor er det besynderligt, at der ved hans (eneste) hustrus tidlige død 1765 betales for at aftage en sten.⁵¹ Måske er hun blevet begravet sammen med svigerforældrene, under disses gravsten på den vestlige del af kirkegården, og hendes kiste siden ved Jens Feilbergs død flyttet til en (nærliggende?) grav under hans gravsten? Placering på kirkegården i øvrigt ukendt.

77) 1786. Christoffer Other, løjtnant, konsumptionsinspektør, †10. dec. 1786, 64 år. 1786 betales 2 rdl. for at lægge en gammel, ubrugelig sten over løjtnant Other og for dens fornyelse i 20 år.⁵¹ Placering ukendt.

78) 1793. Johan Otto Weygaard, postmester og gæstgiver, *21. juni 1709, †17. april 1785.⁵⁴⁵ 1793 blev en ny gravsten lagt over postmester Weygaard. Herfor og for at stenen skulle ligge urørt i 40 år betales 12 rdl. På kirkegården.⁵¹

79) 1793. Caspar Vorndran, rådmand, *1715, †1754. En ny gravsten blev 1793 lagt på Caspar Vorndrans gravsted på kirkegården og samtidig fornyet på 20 år fra 1788. Derfor betales af Christian Vorndran (en søn?) 6 rdl. 4 mk.⁵¹ Så sent som 1812 fornyedes gravstenen igen for årene 1808 til 1828.⁴⁵⁸ Den må have afløst den gamle gravsten (†nr. 65) på dennes plads på sydlige del af kirkegården.

80) 1793. Anders Nikolaj Kønsberg, farver, *1751, †9. marts 1785, g.m. Karen Langemach, *1756, †4. jan. 1829. Kønsberg var farver i en kort periode efter Jens Feilberg (†gravsten nr.

76) og Frederik Mülertz (gravsten nr. 23), men derefter blev privilegiet overtaget af Henrich Christopher Ostermann, som var gift med Kønsbergs søster, Ellen Cathrine Bøgvad (gravsten nr. 20).⁵⁴⁶ 1793 betales 6 rdl. 4 mk. for at pålægge farver Kønsbergs gravsted en ny sten, der skulle ligge urørt i 20 år. På kirkegården.⁵¹

81) 1799. Hans Herman Kiær, *1770, †22. april 1799. Søn af købmand Jens Hansen

Kiær (†gravsten nr. 82), med hvem han var i kompagni. Hans forældre bekostede en stor gravsten på hans grav.²¹⁴ men først 1807 betales 13 rdl. 2 mk. for pålæggeisen af både Hans Herman Kiærs og hans faders sten, samt for at den første skulle ligge urørt i 20 år fra 1799.⁵¹ 1820 betalte moderen yderligere 50 rdl. for fornyelsen af såvel sønnens som ægtemandens gravsted og -sten.⁴⁵⁸ På kirkegården ved siden af faderens gravsten.

82) 1805. Jens Hansen Kiær, købmand, *17.jan. 1742, †27. jan. 1805, og hustru Maren Fuglede, *17. maj 1742, †22. sept. 1821, datter af Peder Hansen Fuglede og Karen Vorndran og søster til Niels Fuglede (gravsten nr. 12). Forældre til Hans Herman Kiær (†gravsten nr. 81).⁵⁴⁶ Ved Jens Hansen Kiærs død lagde enken og arvingerne på hans grav en svær og stor sten, som efter skriften på samme skulle åbnes, når hans hustru døde.²¹⁴ 1807 var der uenighed om betalingsbetingelserne, men samme år betales 13 rdl. 2 mk. for såvel denne som sønnens gravsten, og for at stenen over Jens Hansen Kiær skulle ligge urørt i 20 år fra 1805.⁵¹ Maren Fuglede betalte 1820 endvidere 50 rdl. for hendes to »familiegravsteders fornyelse og ejendoms ligstene«. På kirkegården ved siden af sønnens.⁴⁵⁸

83) O.1805. Jens Voller Vorndrans børn. Jens Voller Vorndran (gravsten nr. 18) betalte 1776, 1777, 1778 og 1780 for begravelser af sine børn, men først 1805 nævnes en gravsten over dem, og den skulle ligge urørt i 20 år fra 1805 mod en betaling på 5 rdl.⁵¹ Placering ukendt.

84) Før 1807. Anne Jespersen, jomfru hos købmand Niels Fuglede (gravsten nr. 12), †24. aug. 1807, 60 år. 1807 betales 2 rdl. for at optage en ligsten og begrave Ane Jespersen derunder.⁵¹ Det er uvist, hvornår og over hvem, denne sten oprindelig er lagt.

85) Før 1808. Christian Fuglede, købmand, *31. aug. 1771, †1808, søn af købmand Niels Fuglede (gravsten nr. 12). For en betaling på 2 rdl. blev en ligsten 1808 optaget for derunder at begrave købmand Christian Fuglede.⁵¹ Som den foregående gravsten, der også havde tilknytning til Fugledefamilien, er årstal og navn for den oprindelige gravlæggelse ukendt.

Fig. 215. Øvre del af en middelalderlig *gravflise (s. 3243). I NM2. Ældre fot. i NM. - *Upper part of a medieval *tomb slab.*

86) O.1820. Frederik Christian Ficht, forhen havnefoged og lodsoldermænd, †21. april 1820, 59 år, g.m. Inger Fahnøe, †19. aug. 1868, 89 år. Sås 1856 på kirkegården.⁵⁴⁷

†GRAVTRÆER OG GRAVRAMMER

1) 1665. Søren Rasmussen. Kirken modtog 1665 6 dl., for at et gravtræ blev lagt over Søren Rasmussens grav.⁵¹

2) 1754. Peder Jørgensen Fogh, købmandskarl, †1754. Samme år betales 4 rdl. for en træramme, hvori var indlagt to små sten, at lægge over graven.⁵¹ Gravrammen vurderedes til 2 rdl. o. 1754⁴⁴¹ og nævnes også 1759.⁴¹⁶ På kirkegården.

3) 1758. Rasmus Mogensen, boedreng hos Helge Bruun (jfr. dennes hustru, †gravsten nr. 65), *1739 i Århus, †1758. 1758 betales 4 rdl. for en træramme med to små sten i at lægge over Rasmus Mogensens grav.⁵¹ 1759 på kirkegårdens sydøstlige del.⁵⁴⁸

4) 1787. Madame Lund, degneenke, †1787.⁵⁴⁹ Samme år gav hendes arvinger 3 rdl. 2 mk. for et gravtræ, som skulle ligge urørt i 20 år, om det kunne konserveres så længe. Fornyelsen noteredes o. 1793.⁵¹

GRAVFLISER OG UIDENTIFICEREDE BRUDSTYKKER

*Gravflise (fig. 215), middelalderlig. Øvre del, 28x38 cm, af en 13,5 cm tyk gravflise, af rød-

Fig. 216. Brudstykke nr. 1 af gravsten fra 1600'nes første halvdel (s. 3244) og brudstykke nr. 12 fra 1600'rne (s. 3247). NE fot. 1982. - *Fragment of tombstone no. 1 from the first half of the 17th century probably part of the same monument as fragments no. 2, 3 and 4, cf. figs. 217 and 218, and fragment no. 12 from the 17th century.*

brændt ler med brun glasur, med det øverste af et kors i fordybet relief. Fundet indmuret i Kalundborg rådhus og måske stammende fra Vor Frue kirke. Nu i Nationalmuseet (inv. nr. D13155).

*Daterbare brudstykker.*⁵⁵⁰ De brudstykker, der tidligere måtte have ligget på S. Olai kirkegård, er formentlig først o. 1930 overflyttet til Vor Frue kirkegård.

1) (Fig. 216) 1600'nes første halvdel. Rød kalksten, ca. 60x40 cm, kun få centimeter tyk. Del af venstre side af en figursten, der sandsynligvis fremstillede en mand flankeret af sine to hustruer (jfr. f.eks. DK. Århus s. 780 med fig. 504, s. 2027 med fig. 24, s. 2058 med fig. 34). På brudstykket ses den øvre halvdel af en kvinde med hovedlin, ørenringe, pibekrave og kappe med brede skuldre. Hun har hænderne foldet foran brystet og har stået under et bueslag på ægtemandens højre side. Dette er usædvanligt og heraldisk forkert, hvilket er anledningen til at antage, at hun er den ene af to flankerende hustruer. Yderst til venstre en bred, flad ramme med rester af omløbende indskrift med fordy-

bede versaler: »...som hafve...«. Materialet, skriften og rammen er identisk med brudstykkerne nr. 2 og 3, og har muligvis hørt sammen med disse på trods af den ringe tykkelse, der imidlertid kan skyldes at stenen er flækket, og brudstykke nr. 4 oprindeligt har udgjort bagsiden. Nok blandt de sten, der 1936 betegnedes som brudstykker, der ikke passede sammen, og identisk med det af de største stykker, der mentes at fremstille en præst. Lå da på kirkegården ved nordmuren.⁴⁴⁴ Hvis antagelsen om samhörighed med brudstykkerne nr. 2, 3 og 4 er rigtig, er det sikkert en af de tre stumper af en figursten af rød kalksten, der 1975 sås på kirkegården ved kirkens sydøsthjørne, og som var genbrugt på bagsiden. Nu stående ved den sydvestlige kirkegårdsmur, nr. 3 fra øst.

2-3) 1600'nes første halvdel, genanvendt på bagsiden i 1600'nes anden halvdel (fig. 217a-b). To sammenhørende brudstykker af rød kalksten, der udgør henholdsvis venstre side, 54x64 cm, og højre side, 54x74 cm, af den øvre tredjedel af en gravsten. Omkring et mærkværdigt (sekundært?) rocaille- eller bruskagtigt orna-

Fig. 217a-b. Brudstykker nr. 2-3 af gravsten fra 1600'ernes første halvdel, genanvendt på bagsiden i 1600'ernes anden halvdel, a. Forside af brudstykke nr. 2. b. Bagside af nr. 3. Sml. også fig. 216 og 218. (s. 3244). NE fot. 1982. - *Fragments no. 2-3 of tombstone from the first half of the 17th century, the back reused in the second half of the 17th century. a. Front of fragment no. 2. b. Back of no. 3. Cf. figs 216 and 218.*

ment ses to ottekantede medaljoner, hvori til venstre evangelisten Mattæus, fremstillet som en rigt draperet og dramatisk bevæget skikkelse i helfigur, der holder en bog(?) i udstrakte arme over et lille englebarn, stående med blækhus. Til højre en ikke genkendelig evangelist, siddende med venstre hånd på en bog. Gravstenen har været omgivet af en bred, flad ramme hvorpå omløbende indskrift med fordybede versaler: »...[h]annem kier/ Salig er dit mennisk[e]...« (nr. 2), og »...der anfetning thi/naar...« (nr. 3).

På brudstykkernes anden side er resterne af en udsmykning fra 1600'ernes anden halvdel. På det største brudstykke (nr. 3), som altså her udgør den øvre, venstre side, ses ind mod midten venstre del af en glorie og en skybræmme samt en højrearm med sejrsvane fra en fremstilling af den opstandne Kristus. Han flankeredes af to engle, der ses på begge brudstykker, siddende på volutter, hvorfra de holder en draperet guirlande. På den flade ramme rester af omkringløbende (antagelig senere) indskrift med fordybet kursiv: »...(tre uforståelige tegn) Betalt t[il] Kirken...« (nr. 2), og »...Gud setter Dom«.

Materialet, skriften og rammen på den sekundært anvendte side er identisk med brudstykke nr. 4, ligesom en tilsvarende identitet kan fastslås for brudstykke nr. 1, hvad angår den primære udsmykning (s. d.). Brudstykkerne nr. 1 -

4 udgør resterne af en sten, der på den ene side har været udhugget som en figursten med ottekantede evangelistmedaljoner fra 1600'ernes første halvdel, og på den anden side har båret en udsmykning bestående af øverst den opstandne Frelser flankeret af engle, hvorunder givetvis et skriftfelt flankeret af Johannes Døberen til højre og sandsynligvis Kristus til venstre, begge i helfigur (jfr. det tilsvarende forlæg i f.eks. Nørre Nebel og Ovtrup kirker, DK. Ribe, s. 1209 med fig. 41, og s. 1154). På den sekundært anvendte side er der så yderligere tilføjet en senere omløbende indskrift (sandsynligvis fra o. 1757, jfr. brudstykke nr. 4). Nu ved den sydvestlige kirkegårdsmur, henholdsvis nr. 6 og 5 fra øst.

4) 1600'ernes anden halvdel (fig. 218). Rød kalksten, 59x40 cm, kun få centimeter tyk. Del af højre side af en sten, der sandsynligvis har haft et centralt indskriftfelt flankeret af to stående figurer. På brudstykket ses den øvre halvdel af en skægget mandsskikkelse, som i sin venstre arm holder en korsstav, hvorom er snoet et skriftbånd med ulæselige, fordybede versaler. Forestiller givetvis Johannes Døberen, mens den modstående figur sandsynligvis var Kristus (jfr. ovf.). Yderst til højre en flad rammekant, hvorpå rester af en omløbende og antagelig senere indskrift med fordybet kursiv: »Aaret 1757 den.« Materialet, skriften og ram-

Fig. 218. Brudstykke nr. 4 af gravsten fra 1600'ernes anden halvdel (s. 3245). NE fot. 1982. - *Fragment no. 4 of tombstone from the second half of the 17th century, cf. fig. 217b.*

men er identisk med den ene side af brudstykkerne nr. 2 og 3. Nu ved den sydvestlige kirkegårdsmur, nr. 2 fra øst.

5) 1600'ernes anden halvdel (fig. 219). Rød kalksten, 53x104 cm. Den øvre afskårne tredjedel af en gravsten med cirkelmedaljoner i hjørnerne, kronet af den opstandne Kristus med sejrsfane under en arkadebue, båret af snosøjler, hvis øverste del endnu anes, og som flankerede et nu tabt skriftfelt (jfr. bl.a. Århus domkirke, gravsten nr. 76 og 77, DK. Århus s. 810f.). I medaljonerne en engel med bog over skriftbånd med fordybede versaler: »S. Mateus« (til venstre) og en vinget løve, hvorunder tilsvarende skriftbånd: »S. Marcus«. På arkadebuen med fordybet kursiv: »Jeg er opstandelsen og lifvet, siger CHRISTUS - Hvo som troer paa Mig, Hand skal lefve« (Joh. 11, 25). Stenen har haft bred, flad ramme. 1975 ved den sydvestlige kirkegårdsmur, hvor den endnu står som nr. 7 fra øst.

6) 1600'ernes anden halvdel (fig. 220). Grå kalksten, 111x120 cm. En større del af nedre højre hjørne af sten med et rektangulært skrift-

felt, hvorunder mindre fladovalt felt, begge med udslidt indskrift; evangelistmedaljoner i hjørnerne og langs siderne bredbladet akantusløv. I den bevarede cirkelmedaljon ses en siddende evangelist med bog, og en ørn(?) for Johannes. 1936 på kirkegården ved østmuren, nr.

3 fra nord.⁴⁴⁴ 1975 lænet op ad muren sammensteds, men siden o. 1978 liggende på den sydøstlige del af kirkegården, nr. 3 fra nordøst.

*7) 1600'ernes anden halvdel (fig. 221). Rød kalksten, 62x101 cm. Øvre afskårne tredjedel af en sten med tre højoval medaljoner foroven og sandsynligvis også forneden, hvorimellem et skriftfelt flankeret af to nicher(?). I den midterste medaljon ses Kristus på korset; de flankerende, sammensat af bøjler der mødes foroven og forneden, rummer fremstillinger af evangelisterne Mattæus med pen ved et lille bord hvorpå blækhus(?) sammen med et englebarn, og Johannes, stående med ørnen ved siden. Derunder, adskilt af en flad liste, den øvre del af to fordybede nicher(?) uden spor af udsmykning, hvorimellem det itubrudte skriftfelts øverste del. Kun få af bogstaverne, med fordybet kur-

Fig. 219. Brudstykke nr. 5 af gravsten fra 1600'ernes anden halvdel (s. 3246). NE fot. 1982. - *Fragment no. 5 of tombstone from the second half of the 17th century.*

siv, er tilbage: »Her under/Hv[i]l[er]
...t(?)bare/og nu/ ...«. I sviklerne mellem
ovaler og nicher trebladede blomsterornamen-
ter. Stenen har haft bred ramme med reliefversaler.
Nu anes kun enkelte ord: »itoc de er faa
som d[e]n fin[de]/... n.. report .de .../ ..d oc
dend vey er br/«. Brudstykket har ligget i går-
dens brolægning i Kordilgade 31, men blev 1955
foræret til Kalundborg Museum, hvor det nu
står op ad muren i gårdens nordøstlige hjørne
(inv. nr. 7650).

*8) 1600'ernes anden halvdel, genanvendt i
1700'erne. Gråsort kalksten, 32x48 cm, fra en
temmelig solid sten (14 cm tyk). På brudstyk-
kets ene side et udsnit af svunget bladornament
og måske spor af reliefhugget kursiv. På den an-
den side det nedre højre hjørne af en større
kransmedaljon og øvre højre hjørne af et sand-
synligvis mindre, fladovalt skriftfelt, hvor der
kun anes »m.nd« med reliefversaler. Kalund-
borg Museum, i det sydvestlige hjørne af går-
den (uden inv. nr.).

*9) 1600'erne. Hvidlig kalksten, ca. 27x22 cm.
Nedre venstre hjørne af en gravsten med hjør-

nemedaljoner. Stenens kant ser ud til at have
været skråt afskåret ind mod undersiden. På
brudstykket et udsnit af en cirkulær medaljon
med en okse, hvorunder skriftbånd med fordy-
bede versaler: »S. Lvcas«. Kalundborg Mu-
seum, sammen med nr. 8 (uden inv. nr.).

10) 1600'erne. Sort kalksten, ca. 39x42 cm.
Omkring et vinget kerubhoved ses med relief-
versaler en næsten bortslidt indskrift: »Hvi-
ler/...g vel/.../ ...seng/...dels/...som«. Indmu-
ret i cement i gulvet under hovedtrappen i det
gamle apotek, Lindegade 4.

11) 1600'erne. Rødbrun kalksten, 43x46 cm.
Nedre venstre hjørne af en gravsten med hjør-
nemedaljoner og cirkulært eller ovalt skriftfelt.
På brudstykket en cirkelmedaljon med en okse
over et udslidt skriftbånd, for evangelisten Lu-
kas og nedre venstre hjørne af et felt med for-
dybet planteornament. Placering som nr. 10.

12) 1600'erne, genanvendt på bagsiden (fig.
216). Rød kalksten, ca. 56x44 cm. Nedre ven-
stre hjørne af en gravsten med hjørnemedaljoner
og ramme med bladornamenter. På brudstykket
en cirkulær medaljon i kvadratisk indramning,

med en vinget okse over skriftbånd med fordybet kursiv: »[S. Lu]ca[s]«.

På den anden side en kvadratisk medaljon, hvori siddende, draperet figur med barn på skødet. Barnet har armen om halsen på figuren. På den flade kant til højre og neden for medaljonen læses med fordybede versaler: »...eders ...ar[.]f(?)edsine -z-«.

Stående op ad den sydvestlige kirkegårdsmur, nr. 4 fra øst.

13) 1600'rne. Rødlig kalksten, ca. 39x38 cm (sml. fig. 220). Øvre højre hjørne af en gravsten med hjørnemedaljoner. På brudstykket cirkelmedaljon med en ørn, hvorunder et skriftbånd med udslidt indskrift for evangelisten Johannes. Neden for medaljonen og inden for den brede ramme ses et spinkelt planteornament med en blomst. Liggende op ad den sydvestlige kirkegårdsmur, nr. 10 fra øst.

14) 1600'rne. Hvid kalksten, ca. 30x43 cm. Fra en gravsten med hjørnemedaljoner. Inden for resterne af en medaljon, antagelig sammensat af to bøjler, der mødes foroven og forneden, anes en siddende skikkelse med en løve, for evangelisten Markus. Op ad den sydvestlige kirkegårdsmur, nr. 12 fra øst.

15) 1600'rne. Grå kalksten, 80x94 cm. En større del af det nedre hjørne af en gravsten med hjørnemedaljoner, hvori til højre en stående skikkelse, måske med løve. 1936 på kirkegården ved østmuren, nr. 5 fra nord.⁴⁴⁴ 1975 lænet op ad muren sammesteds, nr. 6 fra nord, men siden o.

Fig. 220. Brudstykker af gravsten. Til venstre nr. 13 fra 1600'rne (s. 3248), til højre nr. 6 fra 1600'ernes anden halvdel (s. 3246). NE fot. 1982. - *Fragments of tombstones. On the left, no. 13 from the 17th century; on the right no. 6 from the second half of the 18th century.*

1978 liggende på den sydøstlige del, nr. 2 fra nordøst.

16) 1700'rne. Lysgrå kalksten, 70x111 cm. Nedre tredjedel af en sten med slidt skriftfelt indfattet af kransmedaljon. I hjørnerne store reliefhugne barokblomster som opstandelsessymboler og mellem disse en højoval med forgængelighedssymboler i form af vinget timeglas, spade, skovl og le(?). 1936 på kirkegården ved østmuren, nr. 4 fra nord.⁴⁴⁴ Sammesteds 1975, lænet op ad muren som nr. 5 fra nord. Siden o. 1978 liggende på kirkegårdens sydøstlige del, nr. 1 fra nordøst.

17) 1700'rne. Hvid kalksten, ca. 35x40 cm. På stykket anes bredbladet akantusværk omkring en indskrift med fordybet kursiv: »al.../føð .../An(d?)...«.

Op ad den sydvestlige kirkegårdsmur, nr. 11 fra øst.

Andre brudstykker. 1) Hvid kalksten (sml. fig. 218), ca. 42x28 cm, hvorpå et stråleagtigt ornament. Op ad den sydvestlige kirkegårdsmur.

2-3) Udover de ovenfor beskrevne i gulvet under hovedtrappen i det gamle apotek ses endvidere to udslidte brudstykker. Det ene af gullig kalksten, glat, ca. 54x59 cm, det andet af rød kalksten, 139x63 cm, med enkelte ornamentrester. Adskillige større og mindre især sorte stenplader, der kan være dele af gravsten, ligger i gulvet i det moderniserede kælderareal bag trappen.

4) Rød kalksten, 130x51 cm. En afskåret del af en udslidt gravsten med profileret kant, der ligger som dørsten foran indgangen til Torvet 6, brudt midt over.

†EFTERMIDDELALDERLIGE BEGRAVELSER I KIRKEN

Kun forholdsvis få begravelser fandtes inde i selve kirken på grund af pladsforholdene. Mulighederne for at erhverve sig et sådant, almindeligvis mere eftertragtet begravelsessted var om ikke udtømte, så dog temmelig få i 1700'rne. Flovedparten af de 17 begravelser i kirken, der gennemgås i det følgende er således fra 1600'rne eller fra 1700'ernes første halvdel, og det er sigende, at de fleste af de sidste synes anlagt på tidligere begravelsessteders plads, ligesom anvendelsen af våbenhuset og især sakristiet, frem for selve kirkerummet, er karakteristisk.

Fig. 221. *Brudstykke nr. 7 af gravsten fra 1600'ernes anden halvdel (s. 3246). I Kalundborg Museum. NE fot. 1982. - *Fragment no. 7 of tombstone from the second half of the 17th century.

I de skriftlige kilder er begravelser i kirken kun sjældent omtalt ved navn, og de kendte begravelsessteder, der skal omtales her, er således kun et udsnit blandt de mange anonyme, som i 16-1700'erne repareredes eller nedlagdes, omend de måske også i visse tilfælde kan være identiske med disse. 1659-60 blev en grav opfyldt ved nordre kirkedør, og 1691 blev fire lig udflyttet til kirkegården fra kirken, hvor de i mange år havde stået, »kirken aldeles til ingen interesse men skade og menigheden til forhindring«(!). Det ene stod under det søndre pulpitur i den bageste stol i kirken, de tre andre i »det inderste sakristi«. På dette sidste sted, benævnt »det øverste sakristihus, østen ud til kirkegården«, fremgår det af regnskabet 1695-96, at der var begravelsessted, ligesom der 1728-29 betales for at reparere to gamle begravelser i sakristiet og gulvet sammesteds. 1732-33 opfyldtes en grav, og sten pålagdes i sakristiet, hvorefter gulvet omlagdes over samme grav, som var »falden igien«. 1758-60 fandt større reparationer sted såvel ved gulvet over »begravelsen i sakristiet«, som ved det over »begravelsen i koret«. Tilsvarende skete ved »begravelsen i våbenhuset« 1765-67.⁵¹

I løbet af 1800'erne må de tilbageværende synlige spor af begravelsessteder i kirken være forsvundet, herunder de af navn ubekendte adelige familiers i koret, som omtales 1788.⁴²⁸ 1807-09 og 1814 blev sakristiets gulv helt omlagt, bl.a. med brædder over »et begravelsessted«.⁵⁵¹ 1820 betales for et gravsted i koret at »redgiøre«, hvorefter fulgte en række omfattende reparationer og omlægninger af gulvet i både

kirken og sakristiet 1831-34⁵¹ og 1851-54,⁵⁵¹ kulminerende med pålægningen af helt nyt gulv i kirken ved den store restaurering 1871, og tilsvarende i sakristiet 1882-83.⁵³

Et fingerpeg om de forsvundne begravelsessteder i kirken giver de forskellige kilders sparsomme oplysninger om gravsten på kirkegulvet (jfr. s. 3202). Disse må i vid udstrækning antages at have ligget over begravelser sammesteds. I det følgende, hvor der som sagt kun er medtaget begravelser, der kan tilskrives navngivne personer, har disse oplysninger om gravsten i visse tilfælde været udgangspunkt for at notere en †begravelse, men dog kun når gravstens placering også er tilnærmelsesvist kendt (†lukkede begravelser nr. 1, 3-5, 9). Af samme årsag er f.eks. ikke medtaget de begravelsessteder, der må have været i forbindelse med gravstenene over forskellige lensmandsbørn (†gravsten nr. 1-3), ligesom de højst sandsynlige begravelser i forbindelse med kirkens epitafier kun er nævnt, når deres eksistens og placering i kirken kan bekræftes.

En væsentligere kilde er selvfølgelig de tilfælde, hvor personer med sikkerhed vides at være blevet begravet i kirken. Desværre er kun de færreste af disse begravelsers udseende eller art blevet nøjere beskrevet i kilderne, men den begravelses (eller dennes slægtning) position og embede har her været rettesnor for vurderingen af, hvorvidt der i disse tilfælde blot har været tale om en simpel jordefæstelse i kirken eller om et egentligt lukket og muret begravelsessted. †Lukkede begravelser er således blevet noteret ved

lensmænd (nr. 1-2) og præster (nr. 3-4, 7, 15) samt højt rangerende embedsfolk, som er blevet begravet i kirken, selvom det ikke af kilderne direkte fremgår, hvorledes begravelsesstedet så ud. Dette gælder også for de militære personer, der som præsterne havde lovfæstet ret til at blive begravet i kirken, og som i 1700'erne udgør en forholdsvis stor mængde (nr. 11 - 13, 16, 19). Endelig har også den pris, der betales for begravelsen, været afgørende for at kunne antage, at der har været tale om anlæggelse eller opmuring af et egentligt begravelsessted.

De forsvundne begravelser er opdelt i to grupper, åbne og lukkede. De åbne begravelser har været umiddelbart tilgængelige rum med en eller flere fritstående kister, mens de lukkede har været overdækket med en gravsten eller med gulvfliser, således at man ved sekundære gravlæggelser har måttet »åbne stenen« eller bryde gulvet op. Hvorvidt disse sidste har været anlagt med opmurede sider, dvs. som egentlige murede begravelsessteder, har ikke direkte kunnet afgøres, men må formodes at være tilfældet mange af stederne.

†*Åbne begravelser.* 1) 1723. Albert Godske (Götsche), amtsskriver 1702-23, *1668, †1723, og en søn(?) med samme navn, †1739. Godskes enke Charlotte Amalie Borthig (rimeligvis beslægtet med hans forgænger som amtsskriver, Jakob Borthig), der vides at have været meget velhavende, var 2.º (1727) g.m. sognepræst Ivar Olsen Boeslund.⁵⁵² 1723 betales så meget som 40 rdl. for amtsskriver Godsches begravelse i kirken, og ved indrettelsen måtte en gammel ligsten på grund af gulvets svaghed og mangel på rum hugges midt over, førend den kunne udføres.⁵¹ Denne gravsten er sandsynligvis identisk med Knud Pedersen Gyldenstjernes (nr. 1), der lå netop, hvor Godskes åbne begravelse indrettedes i koret, måske med en lem over (sml. †lukkede begravelser).

1739 blev Albret Götsche indsat i en begravelse i kirken for 6 rdl. 6 mk., hvilket var prisen for bisættelse i en allerede eksisterende begravelse.⁵¹ I hvert fald må det være Godskes begravelse, der o. 1754 optræder som en unavngiven åben begravelse ved altret, fornyet 1743-63,⁴⁴¹ ligesom det er den, der 1760 repareredes med 5 egestolper mm., idet koret sammesteds var »forrådneth i gulvet«.⁵¹ Udgiften påtaltes af kirkeinspektionen, der mente, at arvin-

gerne burde betale, og der blev skrevet til den ældste hr. Henrich Götsche, sognepræst i Tanderup på Fyn, som bad om udsættelse for at få sine medarvinger til at bidrage til bekostningens erstatning og begravelsens fornyelse.⁵⁵³ Sandsynligvis blandt de begravelser, der 1788 omtales i koret og antoges at tilhøre nogle af navn ubekendte adelige familier.⁴²⁸ Muligvis identisk med det gravsted i koret, som Søren Graver 1820 fik 3 mk. for at »redgiøre«.⁵¹

2) O.1727. Simon Nielsen Glud, tolder, *16. okt. 1664 i Odense, †17. aug. 1747, hans første hustru Cathrine Rahn, *17. aug. 1657, †24. maj 1727, og anden hustru Sophie Schrøder, enke efter borgmester Lorentz Braes (†gravsten nr. 40), død okt. 1727 i sit 75. år, samt tredje hustru Anne Cathrine Pedersdatter Thisted, *6. febr. 1679, død marts 1753. Ligesom epitafiet (nr. 6) dateres begravelsen til årene omkring de to hustruers død, idet der allerede 1730-31 betales for murer- og kalkslagerarbejde ved tolder Gluds begravelse, en udgift, kirkeinspektionen mente, burde være betalt af Glud selv. 1747 åbnedes graven i våbenhuset til tolderens begravelse,⁵¹ og 1751 betalte enken ved et gavebrev 20 rdl., for at begravelsesstedet skulle være urørt til evig tid og vedligeholdes af kirken efter hendes død.⁵⁵⁴ Graven åbnedes 1753 til hendes begravelse.⁵¹ O.1754 omtales begravelsen tillige med stenen i muren som urørt,⁴⁴¹ med henvisning til den bestandige fornyelse og vedligeholdelse, som også findes o. 1755 og o. 1790. 1766 betalte kirken 11 rdl. 6 sk. for murarbejde ved begravelsen og det nyindrettede skillerum, hvortil forbrugtes kalk og grus for 5 rdl. 5 mk., og året efter købtes tømmer, som blev lagt over begravelsen, for 10 rdl. 1 mk. 8 sk.⁵¹ 1867 opgravedes en del ældre mur- og tilhugne kampesten af grunden under våbenhuset og et derværende forfaldent gravsted. De sidste spor af begravelsen forsvandt det følgende år, da våbenhuset blev revet ned.⁵³

3) 1738. Matthias Raben, amtsforvalter 1723-50,⁵⁵⁵ død jan. 1750, 63 år, hans broder Poul Bastian Raben, forvalter på baroniet Lindenborg, død maj 1738, 55 år, hans datter, †1739, hans hustru(?), †1771, hans datter Anna

Margrethe Raben, †19. jan. 1788, 48 år, hans datter Sophia Amalia Raben, †7. nov. 1798, 73 år, og endvidere hans nevø(?) Reinholdt Zelling, død marts 1788, dennes første hustru Anna Guldbech, *1723, død aug. 1760, og anden hustru Elisabeth Clausen, *1732, †6. sept. 1770 (datter af Stephan Clausen, †gravsten nr. 73 og 1.º g.m. Otto Jens Hansen Langemach, †lukket begravelse nr. 18).

En lukket begravelse i sakristiet, der havde tilhørt borgmester Niels Siersted (†lukket begravelse nr. 8), var af mangel på fornyelse sat på auktion 1737, men blev først afhændet året efter til brødrene Raben for 50 rdl. Beliggende »i det øverste sakristihus, til nord fra sakristiet og øster ud til kirkegården, længden til et fuldkommen lig, og bredden imellem væggene, så vidt som rum er, grunden uskadte«. Begravelsen blev sammen med det tilhørende epitafium (nr. 4) overladt sådan som den da forefandtes, men kunne frit forandres og indrettes efter køberens behag, så længe kirkens grundmur ikke tog skade. Bortset fra den nyligt afdøde borgmesterenke Anna Hansdatter, som skulle forblive urørt til 1746, kunne de øvrige ligs ben, som for mere end 20 år siden var nedgravne i muld i begravelsen, samles i en kiste for at unde de lig rum, som herefter blev sat ind i begravelsen. Hvis noget lig blev indsat enten »åben jorden« eller »åben grav«, dvs. som åben begravelse i modsætning til hidtil, da skulle der gøres en tæt egedør uden for døren til begravelsens indgang, så ejere og arvinger kunne have fri indgang, som aldrig skulle kunne tilmures.⁵⁵⁶

Matthias Raben betalte straks 20 rdl. til begravelsens uafsladelige fornyelse, angiveligt for ikke at risikere sine børns og arvingers eventuelle senere manglende evne til at betale, og derved stedets bortsalg til andre. Ved overdragelsen 1738 var broderen Poul Bastian Raben allerede indsat i begravelsen,⁵⁵⁷ og 1739 anbragtes amtskriver(!) Rabens datter, 1750 Matthias Raben selv.⁵¹ O.1754,⁴⁴¹ o. 1755 og o. 1790 noteres hans åbne begravelse og kirkens vedligeholdelsespligt. En større reparation over begravelsen i gulvet, som var forfaldent og brøstfældigt, fandt sted 1759, hvortil forbrugtes 5 stk. ege-

stolper og 10 stk. 6 alen firskårne brædder.⁵¹ Reparationen kan også gælde Paludans (†lukket begravelse nr. 15). Omtalt 1759⁴¹⁶ og 1761 med bemærkningen, at indgangen dertil er fra sakristiet.³³³ 1760 blev sakristidøren åbnet til begravelsen for hustruen (Anna Guldbech) til den Reinholdt Zelling,⁵¹ som var curator for Rabens to ugifte døtre, og som boede sammen med disse.⁵⁵⁸ Hans næste hustru Elisabeth Clausen indsattes 1770, og året efter betales for en mad. Raben. 1788 åbnedes for såvel den yngre af Rabens døtre som for Reinholdt Zelling, og 1798 indsattes den ældre jomfru Raben. 1807-09 skete adskillige omlægninger og reparationer af gulvet i sakristiet, og 1814 lagdes et bræddegulv over et begravelsessted,⁵¹ der var meget forfaldent, da det i flere år havde været brugt til militærdepot.¹⁹⁷ Ved licitationen samme år over reparationsarbejder indgik tilmuring af indgangen til Rabens begravelse i sakristiet.⁴⁶⁶ Kirken modtog 1816 en anmeldelse vedr. familiebegravelsen »i kapellet ved sakristiet« fra Reinholdt Zellings datter Sophie Amalie Zelling, der var arving efter den ældste jomfru Raben. Hun anmodedes da om at modtage et bekvemt og passende gravsted på Vor Frue kirkegård, med samme rettigheder, og hvori de i begravelsen stående lig kunne nedsættes. Inspektionen henholdt sig til forordningen af 1805, der kraftigt indskrænkede brugen af familiegravsteder i kirken, og understregede endvidere den store ubehagelighed, stanken fra ligene afgav om sommeren, hvilket skulle komme af et eftersyn og en ransagning mellem disse et par år forinden i anledning af et tyveri, der var udøvet på de dødes ligklæder.⁵²

Angives 1762²⁸⁹ og 1788⁴²⁸ samt i de øvrige kilder blot som beliggende i sakristiet i et mindre, endnu eksisterende aflukke mod nord.

†*Lukkede begravelser.* 1) O.1552. Knud Peder- sen Gyldenstjerne til Tim, lensmand på Kalundborg slot, født o. 1480, †27. (20.) juni 1552 (gravsten nr. I),³²⁹ sandsynligvis 1723 overtaget af Albert Godske, der da fik en åben begravelse (†nr. 1) på denne plads i koret.

2) O.1623. Kay Rantzau til Rantzauholm, lensmand på Kalundborg slot, *6.juli 1591,

†5. april 1623, og måske hans tjener Lorentz, †1622. Dette år blev gulvet lagt til igen for den vestre kirkedør, efter at være opbrudt til velbyrdige Kay Rantzaus tjener, Lorentz', begravelse,⁵¹ og året efter blev Kay Rantzaus »adelige Liig med Christelig Process og adelige Ceremonier sørgeligen nedsatt« i kirken,⁵⁵⁹ måske sammesteds.

3) 1660. Elias Eliesen Eisenberg, provst i Ars herred, †1660, jfr. den tilhørende gravsten (nr.

2). 13. aug. 1660 blev mester Elias Eliesen Eisenberg begravet i sakristiet. Han havde alle klokkerne for sig uden betaling, idet han i sit yderste gav 100 dl. til kirken. Efter nedsættelsen blev de stole slået fast, der var taget løs, hvor mester Elias var indsat. Allerede ni år senere betalte kirken Anders Andersen murmester for to dages arbejde med mester Elias' grav at fly og jævne for den østre kirkedør, og for »2 - 16 al træ« og »4 fyrdeller« til graven.⁵¹ Med den østre kirkedør menes givetvis indgangen til sakristiet, hvor den lukkede og sandsynligvis murede begravelse var indrettet. Endnu 1788⁴²⁸ og 1869⁴⁵² bemærkes, at Eisenberg var begravet i kirken.

4) O.1661. Magister Lauritz Nielsen Gram, kapellan ved Vor Frue kirke, †16. maj i sit 61. år, g.m. Maren Pedersdatter, †1663 i sit 64. år, jfr. epitafium nr. 3, og †gravsten nr. 8. På epitafiet ses i baggrunden en gravsten liggende i gangen op mod koret (jfr. fig. 183), rimeligvis Grams egen, der muligvis har ligget over en †lukket og måske muret begravelse, som må være nedlagt før o. 1733, da stenen sås på kirkegården.

5) O.1677. Jens Jensen, borgmester, †1677(?), hustruen Anne Jensdatter, død efter 1680, og hans datter Birgitte Jensdatter, †1690. Jens Jensens gravsten (†nr. 15) lå 1759 »strax ved koret«, ⁴¹⁶ sandsynligvis over en †muret begravelse i gangen neden for korsdøren. Anne, salig borgmester Jens Jensens, betalte 11. okt. 1680 6 daler for at lade sin søn Anders Jensens lig indsætte i sakristiet. Datteren, Birgitte, begravdes 2. juni 1690, og en sten åbnedes i kirken for 15 daler.⁵¹ Begravelsen må være nedlagt, da stenen udflyttedes, måske allerede 1765 og inden 1860.

6) Før 1683. Familiebegravelse(?), bl.a. anvendt for en datter af Jørgen Hansen, ridefoged

og amtsskriver 1664-84, g.m. Sabine Borthig.⁵⁶⁰ Det lille pigebarn blev begravet 25. maj 1683 og indsat i det inderste sakristi, antagelig det lille rum i sakristibygningens nordside, som vides siden at være blevet brugt til familiebegrovelser (†lukket begravelse nr. 8, og †åben begravelse nr. 3). Om det også var tilfældet 1683 er uvist. 1691 gravedes dog en grav på kirkegården ved skolen til fire lig, hvoraf de tre stod i det inderste sakristi, et under det søndre pulpitur i den bageste stol i kirken. De havde i mange år stået på bemeldte steder, og angiveligt kirken aldeles til ingen interesse, men skade, og menigheden til forhindring.⁵¹

7) 1694. Søren Bagger, provst i Ars herred, †1.okt. 1694, og muligvis hustruen Margaretha Schrøder, død aug. 1721 i sit 72. år. 1694 fik Laurids Murmester 2 mk. for med 40 hele mursten at lægge gulvet i sakristiet til rette efter hr. Søren Baggers gravlæggelse. 1728-29 repareredes to gamle begravelsessteder i sakristiet til gulvets konservation, og de eneste, der kendes af navn i dette tidsrum og på denne plads, er familiebegrovelsen tilhørende Siersted i det lille rum nordligst i sakristibygningen (†lukket begravelse 1695, nr. 8) og Baggers begravelse. 1732-33 lod man i sakristiet en grav opfylde »og steen paa-lægge«, og gulvet anlagdes over samme grav, »som var falden igien«.⁵¹ Det kan ikke være Siersteds begravelse, der sløjfes, og selvom pålæggeisen af sten kan gælde almindelige gulvsten, kan det også antages at være en beskrivelse af, at en gravsten, af hvilke kun Baggers kan være på tale, lagdes ude på kirkegården, samtidig med at begravelsesstedet i kirken opfyldtes.

8) 1695. Niels Nielsen Siersted, borgmester, *1630, †3. marts 1695 (1.° g.m. Sophia Eleonora Andersdatter, jfr. †gravsten nr. 19), hans 2. hustru Anna Hansdatter Tvede, *1663, †jan. 1736 (2.° g.m. (1711) borgmester Niels Caspersen Valerius Fedler), og hans salig kærestes søster samt hans stedsøn Hans Nielsen Tvede, begge døde før 1718⁵⁶¹ (jfr. epitafium nr. 4). Begravelsen overtoges ved skøde 31.juli 1695 og afløste sandsynligvis den eventuelle tidligere familiebegrovelse sammesteds (†lukket begravelse nr. 7), i det lille rum nordligst i sakristibygningen. An-

tagelig den der nævnes 1698 i »det øverste Sacristie huus, østen ud til Kierckegaarden«, og nok det ene af de to gamle begravelsessteder, som 1728-29 repareredes i sakristiet til gulvets konservation.⁵¹ Fornyet første gang 1715, og

1735 erindredes enken Anna Hansdatter om den anden fornyelse.²¹³ Hun var imidlertid geråden i armod og kunne ej betale de forlangte 10 rdl.;

30. jan. 1736 blev hun nedsat i begravelsen, uden at spørgsmålet var løst.⁵¹ Efter forespørgsel viste det sig, at datteren Birgitte Sophie Siersted i København heller ikke ville betale.⁵⁶² Begravelsesstedet sattes derfor på auktion 1737 for 50 rdl., uden dog at finde Liebhave.⁵⁶³ Året efter købtes den lukkede begravelse og epitafiet imidlertid af familien Raben for auktionsprisen på bl.a. den betingelse, at Anna Hansdatters lig forblev urørt til 1746.⁵¹ De øvrige, som for mere end 20 år siden var nedgravet i mulden i sakristiet, kunne de nye ejere frit samle i en kiste (jfr. *†åben begravelse* nr. 3).

9) Før 1707. Poul Christensen Fyhn, admiraltetsråd. Den gravsten (*†*nr. 34), som hans søn islandskebmænd Christen Poulsen Fyhn 1707 betalte 15 sletdl. for,⁵¹ må antages at have ligget over en lukket og eventuelt muret begravelse, der vel forsvandt, da stenen måske allerede 1765 og inden 1860 flyttedes fra sin plads neden for korsdøren.

10) 1708. Margretha Dorthæ(a?) Bøkker, *†*1708, begravet 23. nov. i Vor Frue kirke, straks inden for korsdøren, dvs. i koret, for så meget som 30 sletdl.⁵¹ Prisen giver anledning til at betvivle, at der blot var tale om en simpel jordefæstebegravelse.

11) 1717. Kaptajn Thilen, *†*1717, 46 år, begravet 24. april kl. 5 om eftermiddagen »med Parentation som de udi Rangen«. For hans lejersted i gangen inden for nordre kirkedør, under det nordre pulpitur, betales 10 rdl.⁵¹

12) O.1739. Martin Falkenskiold, oberst, *1690, *†*22. juni 1746, hans søn Arnoldus, *1739, død i aug. samme år og tvillingerne Frederik og Ludvig, *1744, døde henholdsvis i juli og aug. samme år.⁵⁶⁴ Ved børnenes begravelse 1739 og 1744 betales 4 rdl. for deres lejersted i kirken, og ved Falkenskiolds egen død betales 10 rdl.

for hans nedsættelse i kirken,⁵¹ antagelig i det samme lukkede begravelsessted, som her dateres efter den tidligst kendte begravelse.

13) O.1742. Cathrine Marie Rohweder, død marts 1742 som spæd, og Henrik Rohweder, *†*17. maj 1742, *4/4* år, begge børn af major Adam Otto Rohweder (*†*9. jan. 1755).⁵⁶⁵ Der betales 2 rdl. for hver af de to børns begravelse i kirken, rimeligvis i det samme begravelsessted.⁵¹

14) 1749. Hans Dinesen With, borger og negotiant, *22. sept. 1673, *†*18. juni 1749. With gav 100 rdl. til kirken for at hans gravsten (nr. 9), og hvad der må have været en lukket og måske muret begravelse under den, skulle vedligeholdes til evig tid. Begravelsen og stenen på den var dækket af to lemme eller låger og befandt sig i gangen i kirken, indtil stenen inden 1860 udflyttedes.⁵⁶⁶

15) O.1749. Peder Hansen Paludan, provst i Ars herred, *1687, *†*1753 (1.° g.m. Cecilia Cathrina Hansen, *1688, *†*1. nov. 1722), og anden hustru Margrethe Weile, *1684, *†*15. dec. 1749, og sønnen Hans Jacob Paludan, provst i Ars herred, *29. sept. 1717, *†*2. maj 1782, hans første hustru Anna Elisabeth Lønborg, født o. 1730, *†*8. febr. 1762 og hans anden hustru Friderica Lovise Jacobsen, *1738, *†*15. april 1795.

20. dec. 1749 blev provsten, Peder Hansen Paludans, kæreste begravet i sakristiet, og der forbruges 34 lybske mursten til gulvet, som alt blev omlagt ved provstindens begravelse. Paludan havde samme år på auktion købt en eller to små gravsten (*†*nr. 71-72), som muligvis er anvendt i forbindelse med indretningen af begravelsesstedet i sakristiet. 1753 begravdes Paludan selv, uden betaling, »fri efter loven«,⁵¹ og o. 1754 nævnes begravelsen i sakristiet over salig »provst Pallundan«.⁴⁴¹ 1759 foretoges en større reparation med 5 stk. egestolper og 10 stk. 6 alen firskårne brædder⁵¹ på den begravelse i sakristiets gulv, der således var forfalden og brøstfældig, denne eller Rabens (*†åben begravelse* nr. 3).

Paludans begravelse omtales ikke 1759 men hos Hofmann 1762.²⁸⁹ Samme år ansøgte sønnen, sognepræst Hans Jacob Paludan, om, at det begravelsessted i kirken, hvori de jordiske levninger af hans hustru var nedsat,⁵⁶⁷ måtte med

klokkerne forundes ham frit og uden betaling til kirken. Han henviste til det kgl. reskript 1688, som tilkendte sognepræsterne og endog deres hustruer fri begravelse i kirken.²¹⁴ Anmodningen synes efterkommet, idet der ikke 1782 betales for, at provst Paludan blev »bragt i sine fædres grav i sakristiet«. ⁵⁶⁸ Familiebegravelsen omtales naturligvis i den anden søn Peder Paludans Kalundborgbeskrivelse 1788,⁴²⁸ og 1795 blev den atter anvendt ved nedsættelsen af provsteenens lig.⁴⁵⁸ 1807 var gulvet i sakristiet sunket, og det gennemgik i de følgende år adskillige reparationer og omlægninger som følge af den skade, det led ved at blive anvendt som militærdepot.⁵⁵¹ 1814 lagdes således brædegulv i sakristiet, og 1831 samt 1834 fulgte yderligere omlægninger af sakristigulvet med mursten, indtil der 1853 blev gået mere radikalt til værks og lagt helt nyt, oliemalet brædegulv over et nyindlagt »bord« (dvs. plankefundament).⁵¹ Senest ved denne lejlighed, om ikke før, må de synlige spor af Paludans lukkede begravelse være forsvundet.

16) 1750. Ritmester Windfeldt. Den 17. juli 1750 betales 10 rdl. for velbårne hr. ritmester Windfeldts ligs begravelse i kirken.⁵¹

17) 1750. Johan Frederik von Aspern, *1739, †1750, søn af justitsråd Jakob Frederik von Aspern.⁵⁶⁹ For sin lille søns begravelse i sakristiet betalte von Aspern 4 rdl.⁵¹

18) 1758. Otto Jens Hansen Langemach, borgmester, *1723, †1758, 1753 g.m. Elisabeth Clausen, *1732, †1770, der 2.º var gift med Richard

Zelling, og som denne blev begravet i den Rabenske familiebegravelse i sakristiet (†åben begravelse nr. 3). Otto Jens Hansen Langemach var søn af den forrige borgmester Hans Ottesen Langemach (gravsten nr. 15), men ved sin død blev han ligesom sine to yngre brødre ikke begravet i faderens familiebegravelse (†begravelsesarrangement nr. 1), men derimod i kirken inden for våbenhusdøren, formedelst 8 rdl. med klokkerne.⁵¹ I våbenhuset fandtes tolder Simon Gluds begravelsessted (†åben begravelse nr. 2), men da der ikke synes at være nogen familiemæssig forbindelse mellem denne og Langemach, var der sandsynligvis tale om en selvstændig, mindre, lukket og evt. muret begravelse, hvoraf sporene er forsvundet senest ved våbenhusets nedrivning 1868.

19) O.1781. Ritmester von Preusser(?), †1788, og datteren Mariane, *7.juli 1781, †12. nov. samme år. Ritmester von Preusser var g.m. Elisabeth Paludan, *1754, †1836 (datter af Niels Hansen Paludan og Anne Clausen, jfr. morfaderen Stephan Clausen, †gravsten nr. 73). Han betalte 1781 2 rdl. for at nedsætte sit barn i kirken, og 1788 blev der for jord og lys til ritmesteren selv overordentligt betalt 6 rdl.,⁵¹ måske for hans indsættelse i den samme begravelse.

**Gravfane*, af vinrød silke, fuldstændig laset, på 251 cm lang stang. Over fyrstekrone ses to modstillede laurbærkviste, resten mangler. 1939 afleveret til Kalundborg og Omegns Museum (inv. nr. 5068 B).

Fig. 222. Stik af Ludvig Kabell (1853-1902). Kvinde ved monument op ad søndre kirkegårdsmur, sml. fig. 6. - *Print by Ludvig Kabell. Woman standing by memorial tablet in the churchyard wall to the south, cf. fig. 6.*

MINDETAVLER OG BEGRAVELSESARRANGEMENTER PÅ KIRKEGÅRDEN

Kirkegården omkring Vor Frue kirke blev i 1700'rne præget af en række karakteristiske gravminder, opsat og indrettet af velhavende borgere, der på grund af den sparsomme og udnyttede plads i selve kirken valgte at sætte sig et lige så standsmæssigt minde uden for denne. Disse gravminder kan ikke henføres under de kirkegårdsmonumenter, der efter forordningen mod begravelser i kirken 1805 dukkede op overalt i resten af landet, og de omhandles derfor her i et særskilt afsnit. De fordeler sig i to grupper: dels i form af mindetavler, opsat som en slags udendørs epitafier, dels i form af større anlæg med murværk, jerngitre og indskrifttavler, her under et betegnet som begravelsesarrangementer. Af mindetavlerne stammer kun den ene fra 1700'rne, men da de to øvrige fra 1800'rne må være inspireret af dette forbillede, behandles de her, frem for under de traditionelle

kirkegårdsmonumenter. Af begravelsesarrangementerne er kun Hans Christian Langemachs fra o. 1778 delvist bevaret, mens de øvrige blev nedbrudt i 1800'rne. En mindetavle fra det største af disse eksisterer, nemlig Rasmus Saltens begravelsesarrangement fra 1762, der nærmest havde udseende som et lille kapel. Fra Hans Ottosen Langemachs †begravelsesarrangement o. 1754 findes endnu de to gravsten, som indgik deri, men disse er i overensstemmelse med deres oprindelige funktion behandlet i det foregående afsnit om gravsten (nr. 14-15). Det er tænkeligt, at der udover de kendte mindetavler og begravelsesarrangementer på kirkegården har eksisteret yderligere, men mindre iøjnefaldende, hvilket bl.a. synes bekræftet af et billede fra før 1827 (fig. 81), hvor enkelte temmelig usædvanlige gravmonumenter ses blandt de almindelige gravsten på kirkegården.

Mindetavler. 1) (Fig. 223) 1714. Hans Zachariæ-søn, kgl. majestæts kontrollør ved søtolden og rådmand i Calund(bor)g, som 1709 efter tiende arving med hans trofaste ægtefælle, den dyd-ædle, gudelskende og meget hæderbårne matrone sal. Anna Catharina Mogensdatter, glædes i Guds salighed, som hans sjæl opnåede til beskuelse i evigheds lande, da den fra fødslen havde resideret inden dødeligheds grænser 43 år, 5 måneder, 15 dage.

»Ja, Kære Ven, Jeg her er lagt med mine flere,
Ej Verdens onde fred bemøjer os nu mere,
Vor liv var Christi Tro, vor død i Jesu navn,
Vor Støv har salig haab, vor Siæle Himel-stavn.
En dag til Støvet's Liv vi vente paa med Somme,
Naar Christus voris Liv i herlighed vil komme;
da som hands Legeme forklaret er i alt,
Forklares vi og faar en Engle-lig gestalt.
Vi da med Øjnene til overvettes glæde,
skal skuejesum i sin Majestætis Sæde,
Ak, yndig Himmel-syn for os og dig Vor Ven,
Hvor vi som skildtes før, Kand findis glad igien.«

Rød kalkstenstavle, 157x87 cm, der foroven og til siderne er indfattet i en 18 cm bred, kraftigt

profileret ramme af grå sandsten, og forneden hviler på en ca. 30 cm høj aftrappet sokkel, ligeledes af grå sandsten. Tavlens indskrift med reliefhugget kursiv omgives af en portalopbygning i fladt relief bestående af to pilastre med blomsterranker, bærende en rundbuet arkade. Over denne spejlmonogram, flankeret af to bundter palmeblade stukket gennem hver sin cirkelrunde laurbærkrans. På rammen ses foroven et vinget englehoved og i de nedre hjørner dødningshoved (til højre) og timeglas(?).

O.1733 beskrevet som et »stenblad« i ringmuren, indsat 1714 for(?) 2 rdl. 1734 var den hjemfalden, vurderet til 4 rdl., og året efter erindredes Zacharias Hansen i København om fornyelsen af sin faders ligsten.²¹³ Den nævnes o. 1754, nu vurderet til 6 rdl.⁴⁴¹ Algreen-Ussing afskrev tavlens gravvers 1856³²² og nævnte den naturligvis i sin bog 1869.⁴⁵² Ved synet 1942 indstilledes gravmonumentet til snarligst reparation, idet rammeværket var splittet af frost og rust.⁷⁵

På oprindelig plads, indmuret i vestlige del af søndre kirkegårdsmur. Den utraditionelle og murfaste placering synes at have sparet den for slitage, bortsalg og omflytninger i modsætning til kirkens andre gravminder, og gør den genkendelig på ældre billeder (jfr. fig. 222).

2) O.1835. Johan Christopher Voigt, distriktslæge, *23. dec. 1775, †9. juli 1835, og to af hans forud afdøde hustruer (den ene var Frandsine Bertholine Møller, †23. dec. 1803, 19 år).⁵⁷⁰ Hvid marmorplade, 35x54 cm, med fordybede versaler. Endnu 1918 prydedes tavlen af en æskulapstav af bronze, men 1936 var denne forsvundet og tavlen revnet.⁴⁸⁰ Nævnt første gang 1869⁴⁵² på sin nuværende plads på østre kirkegårdsmur, lige nord for den østlige indgangslåge.

3) O.1846. Emanuel Bonnevie, justitsråd og toldinspektør i Kallundborg, *23. dec. 1763, †6. nov. 1846, og hustru Anna Olea, født Gun-

Fig. 223. Mindetavle fra 1714 over kgl. majestæts kontrollør ved søtolden og rådmand i Kalundborg, Hans Zachariasen, †1709 (s. 3256). NE fot. 1986. - *Memorial tablet from 1714 for Hans Zachariasen, H.M. excise comptroller, and councillor of Kalundborg, †1709.*

Fig. 224. Begravelsesarrangement fra o. 1778 tilhørende køb- og handelsmand i Kalundborg Hans Christian Langemach, †1778, og to hustruer Dorothea Wiium, †1762, og Elisabeth Salten, død efter 1778 (s. 3257). NE fot. 1986. - *Funerary arrangement c. 1778, belonging to Hans Christian Langemach, †1778, and two wives Dorothea Wiium, †1762, and Elisabeth Salten, †17□.*

dersen, *31. maj 1764, †11. juni 1847. Bedsteforældre til maleren Johan Th. Lundbye.⁵⁷¹ Gravvers.

Grå kalksten, 184x103 cm, foroven og til siderne omgivet af sekundær, profileret cement(?)ramme. Ud over indskriften med fordybede versaler smykkes den glatte tavle blot af en lille roset i hvert hjørne. Lå oprindelig som gravsten i jorden på S. Olai kirkegård.⁵⁷² Noteres første gang 1918 på nuværende plads⁴⁸⁰ indmuret i den østlige del af søndre kirkegårdsmur, nu som mindetavle efter samme koncept som og givetvis inspireret af Zachariasens monument (fig. 223).

Begravelsesarrangement. (Fig. 224) o. 1778. [Hans Christian Langemach, køb- og handelsmand, *29. maj 1731 i Callundborg, †16. jan. 1778 sammesteds, tilligemed hans to hustruer, Dorothea Wiium, *29. sept. 1744, †8. aug. 1762, og Elisabeth Salten, *21. okt. 1740, †17□]. Hans Christian Langemach var søn af borgmester Hans Ottesen Langemach (gravsten nr. 15 og †begravelsesarrangement nr. 1). Hans første hu-

stru blev af uvis årsag begravet i rådmand Peders Bagges begravelse i S. Olai kirke (†åben begravelse nr. 2) og ikke på Vor Frue kirkegård, som mindetavlen angiver. Den anden hustru var søsterdatter til Rasmus Salten, der ligesom Langemachs fader tidligere havde indrettet et begravelsesarrangement på kirkegården (†nr. 2). Ved Langemachs begravelse 1778 blev han i første omgang indsat i netop Rasmus Saltens begravelse, for derfra at blive nedsat på kirkegården,⁵¹ måske i hans egen begravelse, som i hvert fald må dateres til omkring dette tidspunkt.

Langemachs begravelsessted fremstår i dag som en lille åben plads trukket ud fra den oprindelige kirkegårdsmur ved hjælp af to ca. 200 cm høje og 138 cm lange teglhængte sidemure og en 340 cm bred endegavl, alt i gule Flensborgsten, hovedsageligt i krydsskifte. Mens sidemurene kun smykkes af simple kvadratiske spejlblændinger med indskårne hjørner, så domineres endegavlen af en niche kronet af svejft og profileret gesims. I en fladrundbuet blænding i den murede niche er indsat en mindetavle af

grå, porøs og grovkornet marmor, 124x74 cm, fæstnet med bladformede kiler. Den nu helt udslidte indskrift stod med fordybet kursiv.

1788 beskrives gravstedet som en liden firkantet, indmuret åben plads med et $\dagger$ jerngitter foran, hvor der i den bageste mur var anmærket Langemachs fødsel og død osv. på en sten. Ikke uden en vis malice bemærkes begravelsesstedets tilbagerykning fra den egentlige kirkegård, om hvilken »Almuen tør da vel sige: at disse Døde ei ere begravne i Christenjord«. ⁴²⁸ 1817 betales 77 rdl. for at istandsætte Saltens begravelse, såvelsom »taget at nedrive ved Langemarkes begravelse«. ⁵⁷³

Mens Hans Ottesen Langemachs begravelsessted næppe har haft tag over sig, så synes denne tanke derimod rimelig, hvad angår det her behandlede begravelsesarrangement. Ikke mindst når man tager endegavlens nuværende udformning i betragtning, synes det rimeligt at forestille sig, at der har været en form for tagdækning, som dog altså nok er kommet til efter 1788, jfr. beskrivelsen dette år af pladsen som »åben«. 1840 betales smed Mørch for beslag på den Langemachske begravelse, snedker Wer-muth for låger til den og murmester Lindemann og maler Timm for arbejde sammesteds. ⁵¹ Såvel dette som faderens begravelsessted kan vel her være på tale, ligesom det gravgelænder, der 1868 blev nedtaget, kan komme fra begge steder. Derimod må den »gravkarm«, der 1871 blev malet til Langemachs begravelse, ⁵³ nok have hørt til Hans Christian Langemachs begravelsessted, idet faderens formentlig var nedbrudt to år forinden. 1918 kunne indskriften på mindetavlen stadig læses, men 1936 var den næsten helt forsvundet. ⁴⁸⁰ Man overvejede 1945 at rense den og trække den op, men nøjedes 1948 med at henstille, at tavlen blev afslebet nænsomt, uanset at det foreløbig var for kostbart at ophugge indskriften. ⁷⁵ Ved synet 1945 anbefaledes endvidere, at de to sidemure afdækkedes helt med tagsten, hvilket synes at fastslå, at disse antagelig er sekundære i forhold til den oprindelige opbygning med jerngitter og senere et tag.

Begravelsesarrangementet står nu temmelig tilgroet med vedbend og noget upassende de-

koreret med vejvisere til de bagvedliggende toiletter, ved kirkegårdsmurens østside, syd for den østre indgang (sml. fig 22)..

$\dagger$ *Begravelsesarrangementer.* 1) O.1754. Hans Ottesen Langemach, borgmester, *29. okt. 1691, $\dagger$ 9. jan. 1756, hans hustru Karen Hansdatter Holm, *10. okt. 1688, $\dagger$ 19. marts 1751, og tre af deres sønner samt en datter. Jfr. gravstenene over henholdsvis Langemach og hustru og over deres børn (nr. 14 og 15), som begge indgik i det begravelsesarrangement, der 1754 blev givet til-ladelse til at indrette, efter at de først havde tjent som almindelig gravsten.

I sin ansøgning 1754 beskriver Langemach, hvorledes han forestillede sig begravelsesarrangementet indrettet tæt op ad kirken. Opgangen til den såkaldte »grevelige stol« (jfr. s. 3171) havde han i sinde at lade nedbryde og igen opsætte med en tyk stenmur, hvorudi den huggede ligsten, som allerede var lagt på hans hustrus grav, skulle indhæftes. I den søndre ende på den »udgående kirkes« mur skulle indfattes den sten, som var overlagt hans der hvilende børn, »og er mit Desein fra denne udkandt paa den søndre side af kirken at lade indhegne saadan en liden plads, ... hvorunder vore ben saaledes bestandig maatte henhvile.« Indhegningen skulle bestå af et jernstakitværk, opsat på en grund af huggen sten, og den lille plads indvendig belægges med fliser. ²¹⁴ Tilladelsen blev som nævnt givet allerede samme år, mod at penge og renter udbetaltes ved Langemachs død. ⁵¹ Da den indtraf 1756, var begravelsesarrangementet antagelig færdigindrettet, måske også med anvendelse af de tre gravsten Langemach købte på auktionen 1755, nemlig en gravsten ved sakristidøren (7 rdl.), en liden barnesten (1 rdl.) og en gravsten fra S. Olai kirke (7 rdl.) over kirkevæрге Jens Jensen ⁴⁴¹ ($\dagger$ S. Olai, $\dagger$ gravsten nr. 2).

Ud over betalingen på 5 rdl. for selve jordfæstelsen og klokkerne ⁵¹ tilfaldt der ved gavebrev af 21.juli 1756 kirken 200 rdl., ⁴⁸⁵ for hvilke den forpligtede sig til at vedligeholde begravelsesstedet, som det da forefandtes, til evig tid, hvilket indførtes i regnskabsbogen samme år og i den nye kirkeregnskabsbog o. 1790. ⁵¹ I indberetningen 1759 beskrives begravelsesarrange-

mentet som to ligsten indmuret i kirkens mur, et gulv belagt med fliser og det hele indhegnet med »jern-traldværk«,⁴¹⁶ dvs. et jerngitter. I de topografiske beskrivelser de følgende år er Langemachs begravelse nævnt blandt de bemærkelsesværdige.³¹² 1788 fortælles således, at begravelsesstedet i det sydvestlige hjørne mellem tårnene var hegnet af et jerngitter, belagt horisontalt med fliser og »en Steen vertikal med Indskrift«.⁴²⁸

Efter alt at dømme ændrede begravelsesarrangementet væsentligt karakter 1822, da det er det eneste, der kan være identisk med den familiegravelse, som dette år måtte nedbrydes, da den formedelst sin nærhed ved kirkens vinduer hindrede lysningen. En ny, smuk, muret familiegravelse med niche, hvori ligstenen var anbragt, opførtes derefter uden for kirkens søndre side i stedet for den gamle.⁵² De udgifter til beslag, låger, mur- og malerarbejde, der anføres 1840 til den Langemachske begravelse,⁵¹ kan gælde både den her omtalte og sønnen Hans Christian Langemachs (begravelsesarrangement o. 1778), hvilket også gælder det gravgelænder, der blev nedtaget 1868.⁵³ 1869⁴⁵² beskrives begravelsesstedet (på baggrund af iagttagelser 1857-58³²²) som et stort indhegnet gravsted mellem kirkens søndre og østre(!) fløj, med en bagside dannet af en teglstensmur. Langemachs gravsten lå da i jorden nedenfor, mens børnenes var indsat i teglstensmuren. Samme år betaltes 3 rdl. 3 mk. for nedbrydning af »Langemarks gravmonument«, og de deriværende 2600 stk. mursten blev rensat og opstablet.⁵³

Angivelsen af placeringen 1869 (som ikke ses i noterne 1857-58) er en fejl, idet pladsen mellem kirkens søndre og østre fløj jo indtil 1868 var optaget af tvåbenhuset (jfr. s. 3107) og Rasmus Saltens begravelsessted (†begravelsesarrangement nr. 2). Begravelsesarrangementet befandt sig i hjørnet mellem vesttårnets sydside og sydføjens vestre mur (jfr. opgangen til »den grevelige stol«), hvor de to tilhørende gravsten efter nedtageisen af murværket og jerngitteret i øvrigt stadig lå indtil omflytningen o. 1978 (s.d.).

2) 1762. Rasmus Rasmussen Salten, kgl. majestæts amtsforvalter (1750-62), som 7. aug. 1717

indgik i fødslen til det forfængelige, og 5. aug. 1762 tiltrådte igennem døden det evige, herlige og uforgængelige liv, samt hans elskelige, kære hustru Albertina Maria Langejann, *26.juni

1712, †□ (23. juni 1776).⁵⁷⁴ De levede i et kærligt ægteskab tilsammen 13 år, 5 måneder og 3 uger. Deres sted til hvile for de jordiske dele er indtil opstandelsedagen på deres bekostning beredt, og derfor er skænket til kirken til årlig interesse 250 rigsdaler foruden anden betænkning til gudelig brug.

Af dette †begravelsesarrangement er bevaret den ovenfor citerede høj rektangulære, fladbuende mindetavle af grå, glat sandsten, 120x73 cm, med den temmelig forvitrede indskrift i fordybet kursiv. Tavlen var indmuret indvendig i, hvad der adskillige steder betegnes som »et lille kapel«, ved den østre side op til kirken. Det kunne tænkes at have haft en udformning i stil med Hans Christian Langemachs begravelsesarrangement (o. 1778); snarere er der dog tale om benhuset eller en udbygning op ad det. I Saltens tilfælde vides med sikkerhed, at begravelsesarrangementet havde tag, idet det 1785 nævnes, at det var tækket med bly.²¹⁴ Begravelsens endevæg lå i modsætning til Langemachs op ad selve kirken, og facaden ud mod kirkegården har givetvis også været muret, idet der her eller i en af sidemurene (til våbenhuset ?) var en dør, hvilket alt i alt forklarer betegnelsen »kapel«. 1764 omtales Saltens begravelsessted blot som et af kirkegårdens bemærkelsesværdige monumenter,³¹² mens det 1788 beskrives mere udførligt som et lille kapel, indvendig med en marmorsten med optegnelser over Salten og hustru.⁴²⁸ På ældre tegninger og malerier ses en kapelagtig tilbygning på sydføjens østmur, nord for våbenhuset (jfr. fig. 108), og det er højst tænkeligt, at det er Saltens begravelsesarrangement.

Begravelsen blev indrettet kort efter Saltens storstilede jordefærd 13. aug. 1762 i en †kiste overtrukket med sort »Boy« og smykket med en liden †kisteplade. En måned senere modtog kirken 250 rdl. fra enken, for hvilke det var blevet tilladt at oprette en begravelse enten i kirken eller på kirkegården, og som skulle forblive urørt og vedligeholdes af kirken. Hun var da

Fig. 225. *Kistebeslag fra 16-1700'rne (s. 3261). I Kalundborg Museum. NE fot. 1982. - *Coffin mounts from the 17th/18th centuries.

blevet anvist et sted til begravelsens indretning, som hun var vel fornøjet med, og hvor hun allerede havde ladet begynde indretningen, som hun håbede skulle blive både kirken til »Ziir« og så trofast bygget, at i lang tid ingen reparationer skulle behøves derpå.⁵⁷⁵ 1776 blev enken selv indsat i begravelsen, uden at hendes dødsår altså afmærkedes på mindetavlen, og to år senere indsattes Saltens søsterdatter Elisabeth Saltens ægtemand Hans Christian Langemach, førend han derfra blev nedsat på kirkegården, formodentlig i sit eget nyindrettede begravelsessted (begravelsesarrangement o. 1778). 1776 forbrugtes 6 lispd. 4 pd. bly til Saltens begravelse, 1781 betaltes urmager Seerup for reparationer på den, og der anvendtes 8 pd. tin til at »lodde renderne« på begravelsesstedet.⁵¹ Disse render afslører sig 1785 som tagrender, idet det da nævnes, at en »åben begravelse« ved kirken, den såkaldte »Herr von Sahltings Cappelle«, var takket med bly, men at dette var så forfaldent, at det måtte afbrækkes og omstøbes. Til denne omfattende reparation anvendtes 20 skippd. bly, 10 lispd. 2 ½ pd. loddetin, blyøm, tækkesøm og murstifter, hvilket inklusive arbejds løn løb op i den

svimlende udgift af 1088 rdl. 5 mk. 14 sk.¹²¹⁴ 1817 fulgte endnu en større istandsættelse, hvor der bl.a. bekostedes et par hængsler og »stabler med nethagler«, beslået med 16 søm, samt en ny lås, endvidere bortkørt »9 læs snavs«!²⁹² 1857 var begravelsesarrangementet nær blevet nedlagt, idet det må være identisk med den ældre familiegravelse, som menighedsrådet mente, at man for en ringe bekostning kunne forandre for at opfylde behovet for et kapel til kirken.⁵⁷³ Begravelsesstedet forsvandt dog nok først samtidig med nedbrydelsen af det nærliggende tvåbenhus ved den store restaurering 1867-71 (jfr. s. 3107f.), idet det endnu 1890 erindredes, at der ved den lejlighed var flyttet ca. 12(!) $\dagger$ kister ud af et kapel i kirkens sydøstlige hjørne, og at de var blevet nedgravet på kirkegården ud for samme.⁴²³ Det store antal kan skyldes, at også kisterne fra Simon Gluds begravelse i våbenhuset ($\dagger$ åben begravelse nr. 2) er medregnet. Begravelsesarrangementet nævnes ikke i bybeskrivelsen 1869, men dukker først op af glemslen, da den til begravelsen hørende mindetavle o. 1918 blev fundet under et gruslag nær det sted, hvor begravelsesstedet havde ligget, nemlig

foran kirkens sydøstlige indgang. Tavlen lagdes i en række gravsten langs nordmuren, som nr. 1 fra vest, hvor den også lå 1936.⁴⁸⁰ 1975 var den blandt en række gravminder ved østmuren, nr. 4 fra nord, og siden o. 1978 har den ligget i kirkegårdens sydvestlige hjørne, nordvest for gravsten nr. 22.

3) O.1834? Søren Herschend, kammerråd, toldkasserer, †4. marts 1834, 83 år.⁵⁷⁷ Antagelig en form for begravelsesarrangement, der rækker ud over det simple kirkegårdsmonument, idet der 1871 betalt 1 rdl. 3 mk. for at få »malet muren på Herschinds begravelse«.⁵⁷⁶

*Kistebeslag. Fra de mange †åbne og †lukkede begravelser samt †begravelsesarrangementer er ingen kister og kun ganske få kistebeslag bevaret. 1-3) (Fig. 225) 16-1700'rne. Et kranium, et timeglas og to korslagte knogler af irret og beskadiget messingblik. Kraniet og timeglasset er 14,5 cm høje. Fundet i grav ved kirkens fod (nordre mur) og 1924 deponeret i Kalundborg Museum (inv. nr. 2685 a-c).

4) 16-1700'rne. Et tresidet hjørnebeslag, af messing. De to sider er glatte, den øvre udtun-

get og drevet med bukler og punkter i en kvart roset. Fundet ved opgravning til elektriske ledninger uden for kirken og 1957 skænket til Kalundborg Museum (inv. nr. 8494 S).

*Kisteplade og -hanke, fra 16-1700'rne, stærkt forrustede, pladen ulæselig. Fundet i krypten i sakristiet i forbindelse med indlægning af gas 1989. Afleveret til Kalundborg Museum (uden inv. nr.).

En *gravpotte (fig. 226), af ler, gråbrændt, 12,6 cm høj, med svejet munding, fire omkringløbende, forhøjede bånd og tre ben, hvis nederste del mangler.⁵⁷⁸ Fundet på kirkegården med trækul i, nu i Kalundborg Museum (inv. nr. 2474).

KIRKEGÅRDSMONUMENTER

1) (Fig. 227) o. 1842 (1848?). Niels Christopher Dyrland Ostermann, købmand, *27. jan. 1779, †11. sept. 1848. »Hans graa Haar var en deilig Krone, Fundet af ham paa Retfærdigheds Vei. Ordsp. 16, 31«. Hans hustru Maren Ostermann, født Holst, *25. febr. 1776, †18. nov. 1842 »... vandrede den rette Vei og gik ind til Fred«. Ostermann var søn af Henrik Christopher Dyrland Ostermann og Ellen Cathrine Bøgvad (gravsten nr. 20) og fader til Louise Lund og Birthe Raae (kirkegårdsmonument nr. 3 og nr. 4).⁵⁷⁹

Sandsten, 91 cmx ca. 132 cm, med reliefhuggede vedbendranker og to indfældede tavler af hvid marmor med indskrift over henholdsvis ægtemanden (til venstre) og hustruen, med fordybede, sortmalede versaler. Over tavlerne en bikube, der ligesom det 97 cm høje kors, der er fæstnet oven på stelen, er af hvid marmor. 1869 ved østre kirkegårdsmur,⁵⁸⁰ hvor det endnu sås 1975 som nr. 2 fra nord. Det tilhørende gravsted nedlagdes sandsynligvis 1968,⁷⁵ men i modsætning til de fleste af kirkegårdens øvrige gravminder fik monumentet ved omflytningen o. 1978 lov til at blive stående på sin oprindelige plads op ad østmuren, hvor det nu står nordligst bag rækken af gravsten.

2) O.1851. I(ens). P(eter). Hammer (købmand, *1797, †1851). Lille sandsten, 52x42 cm med fod, med reliefhuggede vedbendranker og

Fig. 226. Middelalderlig *gravpotte af ler (s. 3261). I Kalundborg Museum. Fot. 1972. - *Medieval earthenware funerary urn.*

Fig. 227. Kirkegårdsmonument nr. 1 fra o. 1842 over købmand Niels Christopher Dyrland Ostermann, †1848, og hustru, Maren født Holst, †1842 (s. 3261). NE fot. 1986. - Churchyard monument no. 1 c. 1842 marking the grave of Niels Christopher Dyrland Ostermann, †1848, and his wife, Maren (née Holst), †1842.

indfældet skrifttavle af hvid marmor med yngre, fordybet versalindskrift: »I. P. Hammers familiebegravnelse«. Foroven et 47 cm højt hvidt marmorkors. 1861 sås to »gravkuler« ved I. P. Hammers ligsten, hvorpå læstes (på et træskilt el. lign.?) navnene på to døtre: Cathrine Petrine Hammer, *1837, †1854, og Johanne Christine Juliane Hammer, *1857, †1858.³²² 1936 ved kirkegårdsmurens sydvestlige hjørne,⁴⁵⁴ hvor det også sås 1975, dog uden kors. Siden o. 1978 på kirkegårdens sydøstlige hjørne, nr. 3 fra øst.

3) O.1880.⁵⁸¹ Mouritz Monberg Lund, *30. okt. 1803, †27. nov. 1860 (1866), og hustru Louise Lund, født Ostermann, *23. sept. 1813, †24. marts 1880. Datter af Niels Christopher Dyrland Ostermann og søster til Birthe Raae⁵⁸² (kirkegårdsmonument nr. 1 og 4). Sandsten,

73x73 cm med fod, med indfældet hvid marmortavle som en opslået bog, hvorpå fordybede, sortmalede versaler: ægtemandens data i venstre side, hustruens i højre, (sml. †kirkegårdsmonument nr. 1). Foroven et 64 cm højt kors af hvidt marmor. 1918, 1936⁴⁸⁰ og 1975 sikkert på oprindelig plads, ved kirkegårdens østmur, nr. 1 fra nord. Det tilhørende gravsted blev nok sløjft 1968,⁷⁵ og o. 1978 flyttedes monumentet til nuværende plads i sydøsthjørnet, nr. 2 fra øst.

4) O.1886. Peter Henrik Jordan Raae, *16. aug. 1796, †3. jan. 1859, og hustru Birthe Raae, født Ostermann, *28. nov. 1806, †9. marts 1886. Datter af Niels Christopher Dyrland Ostermann og søster til Louise Lund (kirkegårdsmonument nr. 1 og 3). En lille poleret sten af sort granit, 79x53 cm, med fordybede versaler. Må stamme fra årene omkring hustruens død, da det monument, der 1861 beskrives som Raaes, så ganske anderledes ud (†kirkegårdsmonument nr. 1). 1921 blev hækken omkring det Raaeske familiegravsted skåret ned,⁷⁵ antagelig som 1918, 1936⁴⁸⁰ og 1975 mellem kirkens nordlige og vestlige fløj. Siden o. 1978 i kirkegårdens sydøstlige hjørne, nr. 1 fra øst.

Støbejernskors. O.1839. Ida Elisa Maria Bayer, *1834, †1839. Ligearmet kors, højde 99 cm, på sokkel af rød granit. Indskriften nævnes 1869,⁴⁵² men derefter omtales korset først 1975, ved nordtårnets nordvestmur.⁵⁸³ Siden o. 1978 i kirkegårdens sydøstlige hjørne, nr. 4 fra øst.

†Kirkegårdsmonument. 1) O.1859. Peter Hendrik Jordan Raae, *16. aug. 1796, †3. jan. 1859. 1861 betegnet som en opslået bog i sandsten³²² (jfr. kirkegårdsmonument nr. 3), der siden må være blevet til Raaes nuværende monument (kirkegårdsmonument nr. 4).

2) O.1860. Overretsprøkurator (Christian Ditlev Høegh) Nissen, *(21. nov.) 1790, †(19. aug.) 1867, og hustru Helene Birgitte Nissen (født Grandjean), *(11. nov.) 1796 (1794), †(28. nov.) 1862, (samt) Vilhelmine Nissen, *1821, †1860.⁵⁸⁴ Stele af sort granit, med rundbuet(*) afslutning, blankpoleret på forsiden. 1915 på kirkegårdens sydøstlige hjørne, 1918 og 1936 samme sted,⁴⁸⁰ men 1975 forsvundet.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Pastoratsarkivet. Vor Frue pastorat, Kalundborg. Kirkeinspektionens arkivalier. Rgskbøger 1614-1855.
- Rgsk. 1615-1786. - Korrespondance 1690-1790.
Heri læg vedr. Vor Frue og S. Olai kirkes rep. 1750. - Monita synodalia 1738-61, div. syn 1803-61. - Korrespondancesager 1805-25. - Journal 1833-60. - *Stifts-øvrighedsarkivet.* Kommune sager. Kalundborg by 1736-89, 1800-20. - Kommune kopibøger 1820-1903.
- Kalundborg kirkes rgsk. 1846-83. - *Kalundborg rådstues arkiv.* Brandtaksationer 1761, 1771 og 1791. - De offentlige stiftseisers korrespondancesager ca. 1700-1800. - De offentlige stiftseisers kopibog 1811-43. - De offentlige stiftseisers rgsk. Bilag og antegnelser 1815-17. - *Kalundborg købstad.* Korrespondancesager for inspektionen for de offentlige stiftelser 1805-69. - *Sjællandske retsbetjentarkiv.* Kalundborg byfoged. Auktionsprotokoller div. år. - *Ved embedet.* Kirkesynsbog for Kalundborg kirke 1862-19(86). - Se i øvrigt arkivalier for Holbæk amt i almindelighed s. 50.

NM2. Div. projekter, overslag og korrespondance 1856f. vedr. Vilhelm Tvedes restaurering 1867-71 (*Tvedes saml.*). Koncept samt 14 bilag vedr. J. J. A. Worsaaes indstilling til Kultusministeriet 30. april 1859 i anledning af den påtænkte restaurering af Kalundborg kirke (*Worsaaes indstilling*). Cirkulære til biskopperne 1890. Indberetninger ved Jacob Kornerup 1877 (ligkapel), J. B. Løffler 1881 (inventar og epitafier), J. B. Løffler og M. Mackeprang 1899 (ydertårnenes murkrone), Chr. Axel Jensen 1905 (murværksundersøgelse i søndre korsarm), Eigil Rothe 1906 (kalkmalerier i kor), C. M. Smidt 1906 (forsønkede halvøjler), Niels Termansen 1906 (kalkmalerier og forsønkede søjler i koret), Andreas Clemmensen 1914 (indvendigt murværk), Mogens Clemmensen 1919 (kalkmalerier i våbenhus og kirkelade), Poul Nør-lund 1919 (kalkmalerier i våbenhus og kirkelade), F. Uldall før 1921 (klokker), Chr. Axel Jensen 1926 (gravminder), C. M. Smidt 1935 (manuskript til af-handling om kirken), Chr. Christensen 1936 (grav-minder), Kirsten Weber 1953 (inventar), Marinus An-dersen 1962 (kirkegårdsmur), Einar V. Jensen 1969 (altertavle), Marie-Louise Jørgensen 1970 (altertavle), Mogens Larsen 1972 (kalkmalerier), Peter Fuglsang 1973 (notat om relikviekapel), Niels Jørgen Poulsen 1975 (gravminder), Robert Smalley 1976 (kalkmale-rier). - Ved udarbejdelse af beskrivelsen har redaktio-nen kunnet benytte rapporter, tegninger og fotogra-fier m.m. i arkitekt Marinus Andersens privatarkiv, venligst stillet til disposition af arkitekt Mogens An-dersen. - Peter Zeeberg har været behjælpelig ved oversættelse af latinske indskrifter. - Historisk ind-

ledning ved Aage Andersen, bygningsbeskrivelse, glas- og kalkmalerier ved Hugo Johannsen, inventar ved Marie-Louise Jørgensen, bogsamling ved Kar-sten Christensen, gravminder ved Lars Grambye (1988). Redaktionen afsluttet 1995.

Tegninger. NM2. Plan, snit og prospekt o. 1820, formentlig ved C. B. Hornbech. - To tegninger af kirken, set fra vest samt en fra øst ved Jacob Kornerup 1852. - Plan, snit og facader ved Vilhelm Tvede 1857. - Plan, snit, detaljer, rekonstruktion af søjle og døbefont ved Heinrich Hansen 1859 (forlæg til Wor-saae & Hansen). - Restaureringsprojekt (plan, snit og facader) ved Vilhelm Tvede 1863. - Div. opmålinger og rekonstruktionsforslag af portaler, vinduer, tårn-glugger, sokler, søjler, baser og tømmerkonstruk-tioner samt af prædikestol, dørfloj og orgel ved Vilhelm Tvede 1863f. - Facade og snit til midtertårnet ved Vilhelm Tvede 1869. - Restaureringsprojekt til sakri-sti (planer, facader, snit og detaljer) ved Vilhelm Tvede 1871. - To blade med udkast til kalkmalet de-koration ved Jacob Kornerup 1871. - Planer, snit og facader af ligkapel ved Jacob Kornerup og Vilhelm Tvede 1877. - Tegning af lysekrone nr. 1 ved Hans J. Holm 1901. - Tre blade m. skitser aflysearme 1901.

- Div. bygningsdetaljer samt prospekt fra nordvest ved V. Ahlmann 1903-04 (forlæg til *ÆldNordArch.*).

- C. M. Smidt 1906 (forsønkede søjler). - Eigil Rothe 1906 (kalkmalerier). - Forslag til istandsættelse af kir-kelade (planer, snit og facader) ved Andreas Clem-mensen o. 1920. - Plan, facader og snit af helhed samt portaler ved Fr. Jensen o. 1921 (forlæg til Clemmen-sen & Lorenzen). - Sokkel, vinduer og tårnslug ved Mogens Clemmensen 1921 (forlæg til Clemmensen & Lorenzen). - Skitse af indridsninger i alterbordspla-den 1954. - Skitse af kirkegård ved Niels Jørgen Poulsen 1975. - *Kalundborg og Omegns Museum.* Kirken, set fra øst før 1827. Usign. og udat. akvarel. - Kirken, set fra sydøst ved J. Madsen Bjørnstrup 1865. - *Kgl.Bibl.* 2°. 69. Johan Gottfred Burman Becker: Købstadskirker paa Sjælland. - *Kunstakademiets Bib-liotek.* Plan og snit, usign. og udat. (Den Koch'ske samling). - Forslag, undersøgelser, skitser m.v. (A. 3422-28) vedr. restaureringen 1917-21 ved Andreas og Mogens Clemmensen (kirkelade, varmekor og -an-læg, kirkens istandsættelse, orgelpulpiturer, stole, bænke, døre, lysekroner og stager). - *Kunst industri-museet.* Laveret udkast til alterdug samt skitser til samme ved Vilhelm Tvede 1871. - *Statens Museum for Kunst.* Kirken, set fra syd, ved J. Th. Lundbye 1837.

Notebøger. NM2. N. L. Høyen, XII, 5-6. - Wor-saae, XX, 42. - C. M. Smidt, XII, 27 og CXXXVI,

45-49. - Mogens Clemmensen IV, 100-106, 108-111, 113-25, VIII (formand Jørgensens notater) og XI, 16-18. - E. Rothe, VI, 150-52, XVI, 62f.

Litteratur. P. Paludan: Beskrivelse over Staden Kalundborg, 1788 (fotografisk genoptryk, 1977) (*Paludan*). - J. J. A. Worsaae og Heinrich Hansen: Kallundborg Kirke før 1827. Danske Mindesmærker. 1. Hefte, 1860 (*Worsaae & Hansen*). - Frederik Algreen-Ussing: Efterretninger om Kallundborg, 1869 (*Algreen-Ussing*). - J. Kornerup: Om Kalundborg og dens Kirke, i KirkehistSaml., 4. rk., 6, 1899-1901, s.179-87. - J. B. Løffler og M. Mackeprang: Har Kalundborg Kirke haft Murkrone og Skyttegang?, i ÅrbOldkHist. 1902, s. 37-44. - Emil Eckhoff: Kalundborgs kyrkas forna anordning och betydelsen af de i kyrkorna ej sällan förekommande murkanalerna, genmåle, i Antiqvarisk Tidskrift för Sverige, 13, 1905, s. 1-16. - H. Storck: Kallundborg Kirke, i ÆldNordArch., IV, 3. rk., 1902-06, bl. 1-5 med opmålinger og tegninger ved V. Ahlmann. - Axel Ekberg: Opmålinger af ligkapel, i ÆldNordArch., V, 4. rk., 1913, bl. 10-12. - Mogens Clemmensen og Vilh. Lorenzen: Kallundborg Kirke. Udg. af Selskabet til Udgivelse af danske Mindesmærker (med engelsk paralleltekst), København og London 1922 (*Clemmensen & Lorenzen*). - Anmeldelser ved Poul Nørlund, i HistT., 9. rk., VII, 1919-25, s. 551f., Francis Beckett, i Berlingske Tidende, Aften (16. Febr. 1923), Chr. Axel Jensen, i Arkitekten, 1924, s. 143-44, Richard Haupt, i Deutsche Bauzeitung, 59, 1925, s. 597-602. - E. Marquard: Nogle aktstykker vedrørende Kalundborg By i ældre Tid, i ÅrbHolbæk 1927, s. 106-35. - C. M. Smidt: Kalundborg. Esbern Snares Anlæg og dets Udvikling gennem Middelalderen, i NMArb. 1936, s. 1-16. - J. S. Møller: Vor Frue Kirke i Kalundborg, 1940. (Særudgave af ÅrbHolbæk 1940, s. 134-62). Revideret udgave ved Chr. Waagepetersen 1976. - Mogens Bencard: Om Kalundborg Kirke, i ÅrbHolbæk 1960, s. 74-104 (*Bencard*). - C. Th. Sørensen: Parterret ved Vor Frue, i Jul i Kalundborg og Omegn 1975, s. 9. - Tore Nyberg og Thomas Riis, red.: Kalundborgs Historie, 1-4, Kalundborg 1983-92. 1. Tiden indtil 1830. 1985. 2. Tiden 1830-1980. 1987. 3. Byens huse. 1982. 4. Specialartikler, noter, bilag, registre. 1992 (*Kalundborgs Historie*). - Hugo Johannsen: Vor Frue i Kalundborg. Mål og mening, i Architectura (Arkitekturhistorisk Årsskrift) 11, 1989, s. 130-49. - Johs. Hertz: Kalundborg, »Danmarks Carcassonne«, i NMArb. 1990, s. 79-93 (*Hertz*). - Samme: Kalundborg, a Danish Mediaeval Fortified Town and Castle, i Chateau Gaillard, XIV, 1990, s. 195-212. - Lars Holleufer: Kalundborg i middelalderen (hovedfagsspeciale i middelalder-arkæologi, Århus Universitet, 1985), udg. af Kalundborg og Omegns Museum og Middelalder-arkæologisk nyhedsbrev, Horsens 1990. - Kalundborg by- og borgruin-

ner. Danmarks ruiner 10 (udg. af Skov- og Naturstyrelsen) 1992. - Orla Hylleberg Eriksen: Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra Vor Frue kirke, Kalundborg (NNU rapport nr. 13) 1995.

¹ SRD. I, 190.

² Repert. nr. 4357.

³ Repert. nr. 5075.

⁴ DiplDan., DaRigBr. 4. rk. IV, nr. 120; jfr. også ActaPont. II, nr. 909-10.

⁵ DiplDan., DaRigBr. 2. rk. IV, nr. 3, 4. rk. III, nr. 44. Den samme vanskelighed gør sig også gældende i den følgende tid, jfr. Kalundborgs Historie, 1, s. 50-52, 4, s. 260 bilag 9.

⁶ P. F. Suhm, udg.: Samlinger til den danske Historie II, 1, 1781, s. 117-18, 146, 149.

⁷ KirkehistSaml. 2. rk. V, 161-62; Landebogen s. 126-27, 203; KancBrevb. 9. sept. 1568, 5. juli 1589.

⁸ Kalundborgs Historie, 1, s. 50-52.

⁹ RA. DaKanc. A28. Fortegnelse og div. dok. vedk. kirker og sognekald.

¹⁰ LA. Pastoratsarkivet. Kirkeinsp.ark. Rgsk. 1615-1786.

¹¹ RA. DaKanc. F47. Indb. fra gejstligheden om kirkernes tilstand.

¹² Roskildebispens jordebog s. 51.

¹³ Repert. nr. 6632.

¹⁴ KirkehistSaml. 3. rk. III, 373; Gammeldanske Diplomer. Gruppe A. Den middelalderlige overlevering. 2. rk. I, 1968, s. 15.

¹⁵ Repert. nr. 3035.

¹⁶ Repert. nr. 7300.

¹⁷ Jfr. f. eks. Repert. nr. 1735, 2019, 8823 (jfr. HofmFund. VIII, 211-12), 8824.

¹⁸ Repert. nr. 335, 547.

¹⁹ Repert. nr. 7252, 8541.

²⁰ Repert. nr. 165, 1115, 2049.

²¹ Repert. nr. 413, 850, 3440 (jfr. KirkehistSaml. 3. rk. II, 365-66), 5435, 8824, 11599; LA. Perg. saml. Kalundborg rådstue 27. aug. 1515, 7. maj 1547, 23. april 1551, 4. dec. 1587; LA. Kalundborg byfoged. Dok. til tingbogen 1524-1740: 15. jan. 1532.

²² LA. Perg. saml. Kalundborg rådstue 28. jan. 1521.

²³ Repert. nr. 8824.

²⁴ KirkehistSaml. 2. rk. V, 161-62.

²⁵ LA. Perg. saml. Kalundborg rådstue 14. juli 1547; DaMag. 4. rk. I, 295; KirkehistSaml. 2. rk. V, 162-64; Landebogen s. 126-27, 203; KancBrevb. 22. maj 1551.

²⁶ HofmFund. VIII, 210-11, 212-13.

²⁷ Gammeldanske Diplomer. Gruppe A. Den middelalderlige overlevering. 2. rk. I, 1968, s. 15.

²⁸ KancBrevb. 22. maj 1551.

²⁹ Repert. nr. 7300.

³⁰ Repert. nr. 8152 (jfr. Lauritz Weibull, utg.: Diplo-

matarium Dioecesis Lundensis V, Lund 1921, s. 275 nr. 337).

³¹ Repert. nr. 1850.

³² Repert. nr. 2019, 2706.

³³ Repert. nr. 3440 (jfr. KirkehistSaml. 3. rk. II, 365-66).

³⁴ LA. Perg. saml. Kalundborg rådstue 8. okt. 1585, 4. dec. 1587.

³⁵ Repert. nr. 6071.

³⁶ Repert. nr. 8824 (jfr. HofmFund. VIII, 211-12); KirkehistSaml. 2. rk. V, 162-64; DaMag. 4. rk. I, 295; DaKancReg. 14. juli 1547; LA. Kalundborg byfoged. Dok. til tingbogen 1524-1740: 13. juni 1541; LA. Perg. saml. Kalundborg rådstue 14. juli 1547; KancBrevb. 3. marts 1556; Landebogen s. 126.

³⁷ DK. Frborg. s. 41; C. F. Wegener, udg.: Aarsberetninger fra det kongelige Geheime-Archiv III. Tillæg, 1861, s. 22 nr. 26.

³⁸ Repert. nr. 3987; C. Nyrop, udg.: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen. I, 1895, s. 180f.

³⁹ Repert. nr. 850.

⁴⁰ Repert. nr. 6725.

⁴¹ Repert. nr. 2512.

⁴² Repert. nr. 7552, 8774.

⁴³ Repert. nr. 8774.

⁴⁴ LA. Perg. saml. Kalundborg rådstue 23. april 1551, 4. dec. 1587.

⁴⁵ LA. Perg. saml. Kalundborg rådstue 27. aug. 1515.

⁴⁶ RA. DaKanc. B 18. Reg. over alle Lande nr. 4 f. 185r (jfr. DaKancReg. 4. sept. 1542).

⁴⁷ Henry Petersen, udg.: Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen, 1886, nr. 393*; Repert. nr. 5947, nu i seglsamlingen i RA., beskadiget.

⁴⁸ Som note 47 nr. 1030*; Repert. nr. 3697.

⁴⁹ Jens Lauridsen Wolf: Encomion regni Daniæ, 1654, s. 546.

⁵⁰ Jfr. Kalundborgs Historie, 4, s. 14.

⁵¹ LA. Pastoratsarkivet. Kirkeinsp.ark. Rgskbøger 1614-1855.

⁵² LA. Kalundborg rådstuearkiv. De offentlige stiftelsers kopibog 1811-43.

⁵³ LA. Stiftsovrighedsarkivet. Kalundborg kirkes rgsk. 1848-83.

⁵⁴ J.M. Thiele: Danmarks Folkesagn I, 1843, s. 195-96.

⁵⁵ Som note 54 s. 197.

⁵⁶ C. M. Smidt: Kalundborg. Esbern Snares Anlæg og dets Udvikling gennem Middelalderen, i NMArb. 1936, s. 1-16; Kalundborgs Historie, 3, s. 9f; Jørgen Ganshorn: Nogle betragtninger over Kalundborg bys anlæggelse, i Antikvariske Studier, 6, 1983, s. 200-05; Kalundborg by- og borgruiner. Danmarks ruiner 10 (udg. af Skov- og Naturstyrelsen) 1992, s. 5f.

⁵⁷ Jfr. Hertz; samme: Kalundborg, a Danish Mediaeval Fortified Town and Castle, i Chateau Gaillard,

XIV, 1990, s. 195-212; Jørgen Ganshorn: Kalundborgs slotte og befæstning, i Kalundborgs Historie, 4, s. 183-201.

⁵⁸ Teltpladser til soldater kendes bl.a. fra tyske borge, jfr. Gerhard Streich: Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters. Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfälzen, Burgen und Herrnsitzen, II, Sigmaringen 1984, s. 603, 633.

⁵⁹ J. Olrik & H. Ræder, ed.: Saxonis Gesta Danorum I, 1931, s. 199.

⁶⁰ Saxos brug af betegnelserne »urbs« og »oppidum« som synonymer for en befæstet by er behandlet af J. Kinch, i ÅrbOldkHist. 1874, s. 326f.; af L. M. Bååth, i Helsingborgs Historia, I, Helsingborg 1925, s. 217f. Ifølge sidstnævnte har Saxo fortrinsvis benyttet »urbs« om byens militære del, »oppidum« om den handelsmæssige bebyggelse. Jfr. endvidere Hans Andersson: Urbanisierte Ortschaften und lateinische Terminologie (Acta societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis. Humaniora, 6) Göteborg 1971, s. 23f., 86; Tore Nyberg, i Kalundborgs Historie, 4, s. 82f.

⁶¹ Vilh. LaCour: Danske borganlæg til midten af det trettende aarhundrede, 1972, I, 210f., II, 68f; Hertz (note 57) s. 80f.

⁶² Clemmensen & Lorenzen s. 5.

⁶³ Vilh. Lorenzen: Kalundborg Slot, i ÅrbHolbæk 1924, s. 64.

⁶⁴ LaCour (note 61) s. 272f.

⁶⁵ Hertz s. 83.

⁶⁶ Hertz s. 85f.

⁶⁷ Kalundborgs Historie, 1, s. 22f.

⁶⁸ »Gørtlergården« (Kalundborg og Omegns Museum. Arkæologiske rapporter nr. 1), 1990, 1, s. 24f.

⁶⁹ Jørgen Ganshorn: Stenhuse i Kalundborg, i hikuin, 13, 1987, s. 63-84.

⁷⁰ Ganshorn (note 69) s. 77f.; Kjeld Borch Vest: Præstegade 23, Kalundborg, i Bygningsarkæologiske Studier, 1995, s. 45-55.

⁷¹ Arkæologiske udgravninger i Danmark 1992, 1993, s. 318.

⁷² Chr. Waagepetersen: Kalundborgs middelalderlige Præstegaard, i Jul i Kalundborg og Omegn, 1964, s. 6-9.

⁷³ J. S. Møller: Lindegården i Kalundborg, dens Historie og dens Ejere, I, i ÅrbHolbæk 1941, s. 89.

⁷⁴ Kalundborgs Historie, 2, s. 82.

⁷⁵ Ved embedet. Synsprot. 1862-19(85).

⁷⁶ Jfr. Anna Myrhøj: Hyhn's hus, i Jul i Kalundborg og Omegn, 1964, s. 14-15.

⁷⁷ Jfr. korrespondance i Det særlige Kirkesyns arkiv.

⁷⁸ C. Th. Sørensen: Parterret ved Vor Frue, i Jul i Kalundborg og Omegn, 38, 1975, s. 9; Sven-Ingvar Andersson og Steen Høyer: C. Th. Sørensen - en havekunstner, 1993, s. 88f.

⁷⁹ Jfr. brev til Det særlige Kirkesyn (17. april 1951).

⁸⁰ Jfr. brev fra borgmesteren til Nationalmuseet, dat. 20. febr. 1957.

⁸¹ Jfr. korrespondance i Det særlige Kirkesyns arkiv.

⁸² Ifølge Kornerups tegning fra 1852 (fig. 111) var vestmurens nordligste del da afdækket med vingetegl, og tilsvarende på et ældre fotografi af sydturen (fig. 63). Ved kirkesynet 1907 bemærkes følgende, at der kun må benyttes »munketagsten« ved reparation af overdækningen på kirkens ringmur, jfr. note 75.

⁸³ Jfr. f.eks. Hagested (s. 526), Mørkøv (s. 774), Reerslev (s. 960), Finderup (s. 1152), Rørby (s. 1498), Ubby (s. 1538), Føllenslev (s. 1654) og Holmstrup (s. 1771).

⁸⁴ NM2. Håndskriftsaml. J. H. Larsen: Bidrag til topografisk Beskrivelse over Ars Herred. 1849.

⁸⁵ Kirkens arkitekt Marinus Andersen har over for menighedsrådet redegjort for sine undersøgelser forud for opførelsen af den nye mur, jfr. brev til menighedsrådet, dat. 8. marts 1963.

⁸⁶ Fløjene ses på fotografi fra 1897, som viser Kirkestrædet, kort før nedbrydningen af Hyhns gård 1898 (jfr. s. 3026).

⁸⁷ Ristene, der var ganske forfaldne og med møg og skarn »forfaldte«, blev oprensede, hvorefter gruberne mur af kamp og mursten istandsattes, jfr. note 51.

⁸⁸ 1644 fornyedes træværket i kirkeristen, jfr. note 10.

⁸⁹ LA. Stiftsovrighedsarkivet. Kommune kopibøger. 1820-1903.

⁹⁰ Følgende regnskabsnotits fra 1871 kan sigte til den gamle vestre låge: »ringmuren repareret ud- og indvendig, en dør i samme udbrudt, hullet tilmuret, muren indvendig malet rød og afstreget«, jfr. note 53.

⁹¹ Den nye vestportal omtales ikke direkte i regnskaberne, hvori det 1872 om de afsluttende restaureringsarbejder vedr. kirkegårdsmuren blot siges, at »ringmuren er repareret og forsynet med jernport samt med en større ny egetræsport og to murpiller«, jfr. note 53. De to murpiller og jernporten må henføres til den nye vestindgang, mens træporten anbragtes i den brede østre låge.

⁹² Jfr. eksempelvis Tømmerup, Årby og Rørby (s. 1406, 1444 og 1498).

⁹³ Snedker Hansen fik 1844 betaling for ny stakitporte, jfr. note 51.

⁹⁴ Jfr. note 53 samt kort omtale i Kallundborg Avis, 23. sept. 1871.

⁹⁵ Repert. 3. bd., nr. 7447.

⁹⁶ M. Mackeprang: Kirkelader, i Arkitekten, 1912, s. 397-409; Dan Lund: Lidt om Kalundborg nedlagte latinskole, II, i ÅrbHolbæk, 1937, s. 121f.; Kalundborgs Historie, 3, s. 335f.; samme, 1, s. 223; Ganshorn (note 69) s. 77.

⁹⁷ På Resens byplan (s. 3014) er bygningen betegnet som skole.

⁹⁸ I slutningen af 1700'erne benyttedes den til tærskning af korn, jfr. Paludan s. 125.

⁹⁹ Eksistensen af et styrtrumsloft fremgår af, at den oprindelige murkrone lå højere end bindbjælkerne, der på et tidspunkt er udtaget gennem vestmuren, hvor hullerne ses tilmuret (jfr. fig. 23-24).

¹⁰⁰ Notebog IV, 108-111. Skitserne er dateret febr. 1918.

¹⁰¹ Jfr. latinskolen i Slagelse, hvortil eleverne fra Kalundborg i øvrigt henvistes efter reformen 1739; jfr. Mackeprang (note 96) og DK. Sorø s. 188.

¹⁰² Jfr. Kalundborgs Historie, 3, s. 90; Ganshorn (note 69) s. 75f. Sidstnævnte foreslår en oprindelig benyttelse som præstebolig og konventhus, men det forekommer mere sandsynligt, at stueetagen har været tænkt som skolestue, således som det også kendes fra den middelalderlige latinskole i Næstved, det såkaldte »Peder Syvs hus«, jfr. Hans Henrik Engqvist, i Boderne i Næstved (udg. af Næstved kommune og Planstyrelsen 1988), s. 70-73; samme forfatter side-stiller netop de to stenhuse i artiklen Bebyggelsesmønstre og bygningstyper i danske byer i årene mellem 1480 og 1630, i Købstadmuseet »Den gamle By«, årbog 1988-89, Århus 1989, s. 36.

¹⁰³ Ved kirkegårdsmurens reparation 1690 omtales huset som »skolemesterens residens«, jfr. note 51. I Paludans beskrivelse (s. 125) som en tidligere »Rektorresidens«, hvorefter navnet »Rektorbolig« bliver fast betegnelse i de topografiske værker.

¹⁰⁴ Jfr. redegørelsen i Kalundborgs Historie, 1, s. 223.

¹⁰⁵ I 1818 husede den således fem enlige kvinder med børn, to enker og en mand, i alt 19 personer, jfr. Kalundborgs Historie, 1, s. 308.

¹⁰⁶ Kornerup konstaterer i sin indberetning blot tilstedeværelsen af de to tilmurede døre. Den vestre dør, der må have slugt ethvert spor af det nu rekonstruerede vindue, kan være indsat i forbindelse med en senere opdeling af overetagen i flere lejligheder.

¹⁰⁷ Ved undersøgelsen 1877 fandtes her en dyb »omend maaske ikke oprindelig« niche, som Kornerup formodede havde tjent som bogskab i analogi med en tilsvarende i den 1843 nedbrudte latinskole i Roskilde. I hvert fald viser Kornerups egen tegning af kirkens ydre (jfr. fig. 111), at murværket på dette sted var repareret, hvorfor han på sin færdige version (jfr. Kalundborgs Historie, 4, s. 18), der også dannede forlæg for gengivelsen i Trap, tegnede et blændet vindue på dette sted. Ifølge sidstnævnte var der vestligst i nord indsat et stort, sprossedelt vindue, som dog på den anden side ikke ses på hans opstalt (fig. 28d).

¹⁰⁸ Jfr. Engqvist (note 102).

¹⁰⁹ Dette kan være sket længe før nedlæggelsen af latinskolen 1739, da skoledirektørerne foreslog, at bygningen, der hidtil havde huset både rektor og hørerne, nu indrettedes med skolestue foruden og degnebolig foroven, jfr. Kalundborgs Historie, 1, s. 223.

¹¹⁰ Hugo Johannsen: Vor Frue kirke, i Kalundborgs Historie, 4, s. 13-62; Marie-Louise Jørgensen: Ka-

lundborg Vor Frue kirke: Inventar og gravminder, smst. s. 63-77.

¹¹¹ Arild Huitfeldt: Danmarckis Rigis Krønnicke. Chronologia I, 1600, s. 72. Huitfeldt kan på dette punkt være inspireret af Sorø klostres sidste abbed, der tidligere havde fastslået, at Esbern byggede kirker i »Kalundborg og Ubbi i Ars herred«, jfr. Morten Pedersøn: Biscops Absalons oc her Esbern Snaris Herrekomst oc Adelige Stamme, 1589, s. iii.

¹¹² DaAtlas, II, 1764, s. 412; Paludan s. 116.

¹¹³ Jul i Kalundborg og Omegn, 1971, s. 20.

¹¹⁴ Clemmensen & Lorenzen s. 27.

¹¹⁵ Vilh. Wanscher: Architekturens Historie, II, 1929, s. 412f.

¹¹⁶ Jfr. Vilh. Wanscher: Det historiske Bevis, i Politiken, 27. aug. 1935; samme: De historiske Bygningers Sandhed, i Politiken, 28. okt. 1936 og samme: Danmarks Architektur, 1943, s. 30, 35-37. Wanschers datering blev straks imødegået med henvisning til Clemmensens og Smidts arbejde i en kronik, skrevet af den lokale kender, kredslæge J. S. Møller (Oprensning til Esbern Snare. Han er sikkert Kalundborg Kirkes Bygherre, i Kalundborg Avis, 30. okt. 1936). Ifølge Wanschers bygningshistoriske teori, som først fremsattes i kronikken fra 1936, tænkte kirken opført i 1200'ernes første halvdel med et uhvælvet skib, underdelt i kirkerum forned og mødesal til danehof(!) foroven. Sin nuværende skikkelse skulle kirken da først have fået efter branden 1314. Ideen afvises med rette af Bencard (s. 86) som »tankespind«.

¹¹⁷ Hugo Johannsen, i Architectura, 1989, s. 130; samme, i Kalundborgs Historie, 4, s. 32f.

¹¹⁸ Høyen fremhævede allerede 1852 grundplanens slægtskab med S. Lars i Visby og de to kirkers fælles byzantinske træk, jfr. Hellig-Aands Kirken i Wisby paa Gulland. Fire Tegninger af Architect J. D. Herholdt med Forklaring af Prof. N. Høyen. Udgivet af Selskabet for nordisk Konst, 1852. Genoptrykt i J. L. Ussing, udg.: Niels Laurits Høyens Skrifter, 2, 1874, s. 151. I sin beskrivelse af kirken 1862 videreudviklede han tanken: »I hele den firkantede Dels indre Anordning, mindes man paafaldende om de græske Kirker. Disses Kupler, som rejser sig over Taget, er her imidlertid blevet ombyttet med Taarne, som i Orienten alt i det 12. Aarhundrede traadte i stedet for Orientens Kuppelformer«, jfr. note 75.

¹¹⁹ RA. DaKanc. D 102a. Efterretn. om købstæderne og amterne indsendt i henh. til oversekretærens skrivelse 6. sept. 1743.

¹²⁰ Clemmensen & Lorenzen s. 28-36. En dansk arkæolog, K. E. Kinch, henledte 1900 opmærksomheden på slægtskabet med en anden byzantinsk kirke, den lille S. Andreas i Peristera (870-71) i Nordgrækenland, jfr. Festskrift til J. L. Ussing, 1900, s. 144-55.

- Lorenzen havde i øvrigt selv tidligere arbejdet med spørgsmålet om Kalundborg kirkes forudsætninger,

jfr. Eglises à plan rayonnant en Danemark, i Revue de l'Art chrétien, 1907, s. 1f.

¹²¹ Russisk træbygningskunst, til dels meget yngre end Kalundborg, inddroges allerede af Josef Strzygowski: Die Baukunst der Armenier und Europa, II, Wien 1918, s. 616; senere mere detaljeret af Bencard (s. 95f.). Mogens Clemmensen pegede med udgangspunkt i de kubeformede baser (fig. 91) og skibets fir-søjlede opbygning på lighedspunkter med stavkirkerne og så disse træk som en spejling af forsvundne, hjemlige trækirker (Clemmensen & Lorenzen s. 20f.). Endelig er temaet taget op i Anders Bugges afhandling om den norske stavkirke i Nore, jfr. Et unicum av en stavkirke, i Viking. Tidsskrift for norrøn arkeologi, IX, 1945, s. 119-42.

¹²² Jfr. Worsaae & Hansen s. 4; Bjernedetypen har navnlig været udbredt på Sjælland, hvor det tilsvarende hvælvschema med sikkerhed har været benyttet i rundkirkerne på Søborg slot (DK. Frborg s. 1151f.) og i Hørve (s. 2515f.); jfr. endvidere Hugo Johannsen og Claus Smidt: Kirkens huse (Danmarks arkitektur, 6) 1981, s. 56f.

¹²³ I vor egen kunstkæologiske litteratur har J. B. Löffler (Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder, 1883, s. 238f.) tidligst peget på slægtskabet med Mariekirken, som dog ud over skibets hvælvsystem og centralformen adskiller sig markant fra Kalundborg. Beskrivelse af denne 1720 nedrevne valfartskirke var publiceret i Fr. Adler: Mittelalterliche Backsteinbauwerke des preussischen Staates, I. Die Mark Brandenburg, Berlin 1862, s. 5f. Den var sammenstillet med Kalundborg i Heinrich Otte: Geschichte der romanischen Baukunst in Deutschland, Leipzig 1874, s. 634.

¹²⁴ Richard Haupt: Die Kirche zu Kalundborg, i Deutsche Bauzeitung, 59, 1925, s. 597-602.

¹²⁵ C. M. Smidt: Absalon og Roskilde Domkirke, i Historisk Aarbog for Københavns Amt, 1928, s. 389.

¹²⁶ J. B. Löffler: Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder, 1883, s. 238f.

¹²⁷ Otto Blom: Befæstede Kirker i Danmark fra den ældre Middelalder, i ÅrbOldkHist. 1895, s. 71f.

¹²⁸ Friedrich Seesselberg: Die fruehmittelalterliche Kunst der germanischen Voelker unter besonderer Beruecksichtigung der skandinavischen Baukunst, Berlin 1897, s. 88f.

¹²⁹ Emil Eckhoff: Om kyrkornas forna egenskap af försvarsverk, i ÅrbOldkHist. 1899, s. 46f.

¹³⁰ Indberetningen til Nationalmuseet dannede udgangspunkt for den trykte artikel, J. B. Löffler og M. Mackeprang: Har Kalundborg Kirke haft Murkrone og Skyttegang?, i ÅrbOldkHist. 1902, s. 37-44. Eckhoff tog til genmæle i Antiquarisk Tidsskrift för Sverige, 13, 1905, nr. 4, s. 1-16.

¹³¹ Clemmensen & Lorenzen, s. 15f.; Beckett: Da-Kunst, I, 178; Vilhelm Wanscher: Architekturens Hi-

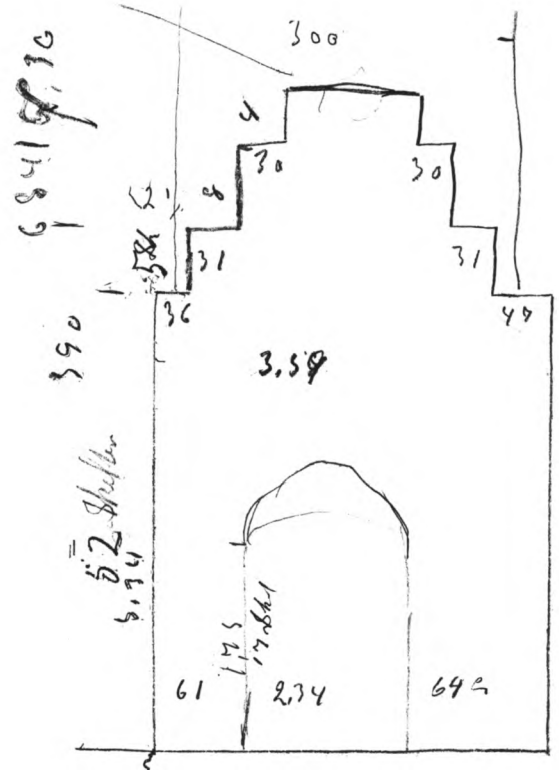
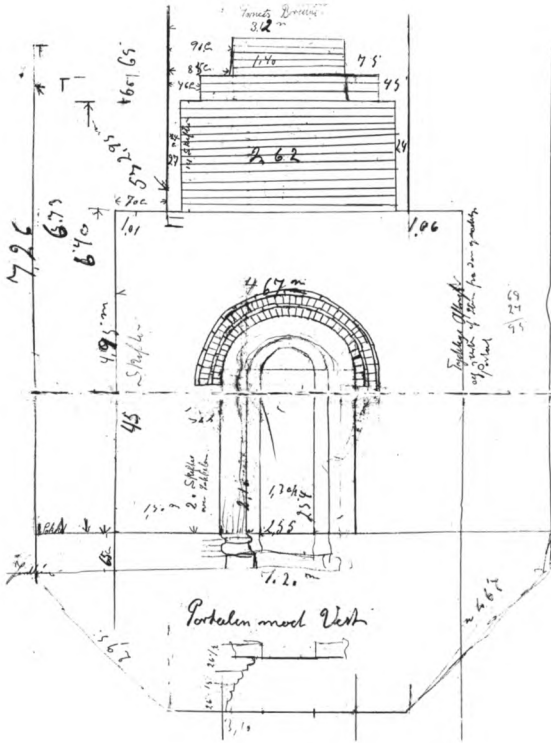

Fig. 230-31. Skitser til rekonstruktion af vest- og nordportal (s. 3076 og -78). Tegnet af murerformand Jørgensen o. 1920 i Mogens Clemmensens notebog VIII. - Sketch proposals for the reconstruction of the west and north portals.

¹⁴³ Jfr. Bencard s. 84f.

¹⁴⁴ Wanscher (note 116) og C. M. Smidt: Kalundborg. Esbern Snares Anlæg og dets Udvikling gennem Middelalderen, i NMArb. 1936, s. 14f.; Smidt gentog senere sin teori i monografien om Roskilde Domkirke (note 169) s. 42f.

¹⁴⁵ Clemmensen & Lorenzen s. 7-9.

¹⁴⁶ Jfr. redegørelse i brev fra arkitekt Marinus Andersen til museumsinspektør Otto Norn, dat. 21. maj 1964.

¹⁴⁷ En sådan praksis er veldokumenteret fra yngre eksempler, af hvilke det mest kendte formentlig er de 9,5 m høje søjler i Christian IV.s kirke i Kristianstad, af hvilke alene skafterne i de to østligste er brudt næsten i ét stykke af ca. 7,3 m.s længde, jfr. Matheus Lundborg: Heliga Trefaldighetskyrkan i Kristianstad, Kristianstad 1928, s. 65f.

¹⁴⁸ Clemmensen & Lorenzen s. 13.

¹⁴⁹ Clemmensen (s. 13) anså gesimserne for oprindelige i modsætning til den ældre litteratur og senest Hugo Johannsen i Kalundborgs Historie, 4, s. 26f.

¹⁵⁰ Clemmensen & Lorenzen s. 9-12.

¹⁵¹ Regnskaberne rummer dog ingen oplysninger om en sådan istandsættelse.

¹⁵² 1869 afregnedes for tilhugning af 175 stk. mursten

til »den gamle indgangsdør«, og 1871 betaltes for opmuring af den gamle indgangsdør i søndre tårn, jfr. note 53.

¹⁵³ Clemmensen & Lorenzen s. 11.

¹⁵⁴ Kornerups initiativ bar frugt, og indtil kirkegårdens nyordning 1981 lå karmstenen først som en stenbænk ved ligkapellets sydside, senere ud for østgavlen (jfr. fig. 27).

¹⁵⁵ I kirkeregnskabet for 1870 afholdtes udgifter til afstivning af dørstenoverliggeren i vestre tårn samt for opstilling af dørstenkarmen, jfr. note 53.

¹⁵⁶ Regnskaberne fortæller blot, at stenhugger Jens Andersen 1870 fik betaling for udført kampestensarbejde til nordre kirkedør, hvis »stolper« opstilledes af muremesteren, jfr. note 53.

¹⁵⁷ I Tvedes beskrivelse fra 1858, som ledsagede hans opmålinger og første restaureringsforslag, hedder det om nordportalen, at »dog findes endnu den nedre Del af Portalet uforandret, men med tydelige Spor af, at noget svært engang er styrtet ned og knust Portalets øverste Murværk, der senere er ommuret«, jfr. RA. Kultusministeriets arkiv. 1. kontor. Journalsager. Journalsag K 783.

¹⁵⁸ Clemmensen & Lorenzen s. 12-13.

¹⁵⁹ Worsaae & Hansen s. 3.

Fig. 232. Nordtårnets sydøstre hjørne med sekundært ommurede kanaler (s. 3082). HJ fot. 1995. - *The north tower's south-east cower with rebuilt openings.*

¹⁶⁰ Worsaae & Hansen s. 3. Det må bl.a. være tårn-gluggerne, Høyen sigter til, når han i Det særlige Kirkesyns skrivelse til Kultusministeriet 23. okt. 1866 erklærer, at »Kirken, navnlig hvad nogle af dens oprindelige Træk angaar, kendelig har forværret sig, siden jeg første Gang saa den i 1832«.

¹⁶¹ At disse detaljer refererer til dværgsøjlen kapitæl fremgår af det lille »x« (jfr. fig. 33), hvormed sidebilletet henføres til kapitælet på tegningen af hele dværgsøjlen. Den tilsyneladende uoverensstemmelse var vel grunden til, at Heinrich Hansen undlod at tage hensyn hertil i sin omtegning af Høyens skitse (Worsaae & Hansen fig. 1), mens Clemmensen i sin reproduktion (Clemmensen & Lorenzen fig. 18) fik denne detalje retoucheret bort.

¹⁶² Hans Stiesdal: Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, Herning 1983, s. 26f.

¹⁶³ Jfr. taggavlene i tidlige teglstenskirker som Sorø og Skelskør (DK. Sorø s. 28-29 med fig. og s. 247).

¹⁶⁴ Clemmensen & Lorenzen s. 16.

¹⁶⁵ På Tvedes opmålinger fra 1857 (jfr. fig. 39-40) er vesttårnet vist med blændingsgavle, én blandt flere ukorrekte detaljer, f.eks. nordportalens buestik eller vestportalens fronton. På alle øvrige tegninger fra tiden umiddelbart før restaureringen er vesttårnets gavle glatte. Dette understreges også i beskrivelser såsom Høyens notebog (jfr. fig. 33).

¹⁶⁶ Målet er summen af tre enkeltmål, nemlig afstanden fra gulv til hvælv (15 alen), fra hvælv til murværkets afslutning (22 alen) og endelig træværket fra murene og op til det øverste af spidsen eller spiret (32 og

en halv alen). De tilsvarende mål for ydertårnene er 31 trekvart alen (murværket) og 20 alen (træværket), dvs. 51 trekvart alen, svarende til ca. 32,5 m, hvor den nuværende højde andrager ca. 31 m. Sidstnævnte sammenligning viser, at man ved beregningen af murhøjderne ikke medtog gavlspidserne; ligeledes, at spirenes tømmerkonstruktioner må være opmålt som selvstændige enheder og inklusive fløj stænger, jfr. LA. Kalundborg rådstuearkiv. Brandtaksationer 1761.

¹⁶⁷ Brandtaksationens målopgivelser findes på en udateret lap, betegnet »Udskrift fra den ældre afdøde Kirkeværges Protokol« (Det særlige Kirkesyns arkiv).

¹⁶⁸ Jfr. Otto Norn: Forsøg på at få vore Granitsøjler til at tale. Den berlingske Aftenavis' kronik, 18. nov. 1964.

¹⁶⁹ Arkitekten C. M. Smidt har konstateret (fig. 100), at søjlernes dimensioner stemmer overens med Fjenneslev-galleriets, når det øvre skafled borttages, og kapitælerne anbringes over det nedre, jfr. Roskilde Domkirkes middelalderlige Bygningshistorie (Nationalmuseets Skrifter. Arkæologisk-Historisk Række. III) 1949, s. 42f. Det er uvist, hvilken slutning man skal drage af denne iagttagelse; men Smidts tanke om et oprindelig påbegyndt dobbeltkapel kan i hvert fald afvises, jfr. note 144.

¹⁷⁰ Regnestykket går op, hvis man antager, at de seks nye dele er tre baser og tre skafled. Til støtte herfor kan anføres, at mens Vilhelm Tvede udførte en særskilt tegning til stenhuggerens udformning af baserne, findes en tilsvarende ikke bevaret til kapitælerne. Som yderligere indicium for kapitælernes autenticitet skal bemærkes, at man burde forvente at finde de oprindelige, beskadigede stykker på kirkegården, såfremt de var blevet erstattet af nye.

¹⁷¹ Dette skaft med vulstformet afslutning i begge ender synes skitseret af Høyen (jfr. fig. 33), uanset det i den ledsagende tekst siges, at »Ethvert af disse Stykker havde kun Afløb paa den ene Ende«.

¹⁷² Således fandt C. M. Smidt 1906 ved prøveafdækning af de nederste ca. 2 m af nordre vægpille i østre korsarm, at halvsøjlerne her for en stor dels vedkommende var ødelagt ved borthugning, der senere var erstattet af små gule mursten.

¹⁷³ Disse konstateringer fremgår af Andreas Clemmensens indberetning i brev af 28. marts 1914 til Det særlige Kirkesyn. Redegørelsen bygger på de notater, som Mogens Clemmensen havde gjort, jfr. notebog IV, 124.

¹⁷⁴ Opmåling i Mogens Clemmensens notebog IV, 115.

¹⁷⁵ Clemmensen & Lorenzen s. 21.

¹⁷⁶ Ingen af de oplysninger, der er samlet i Mogens Clemmensens notebog (IV) antyder, at man efter fjernelsen af de sekundære pudslag stødte på levn af

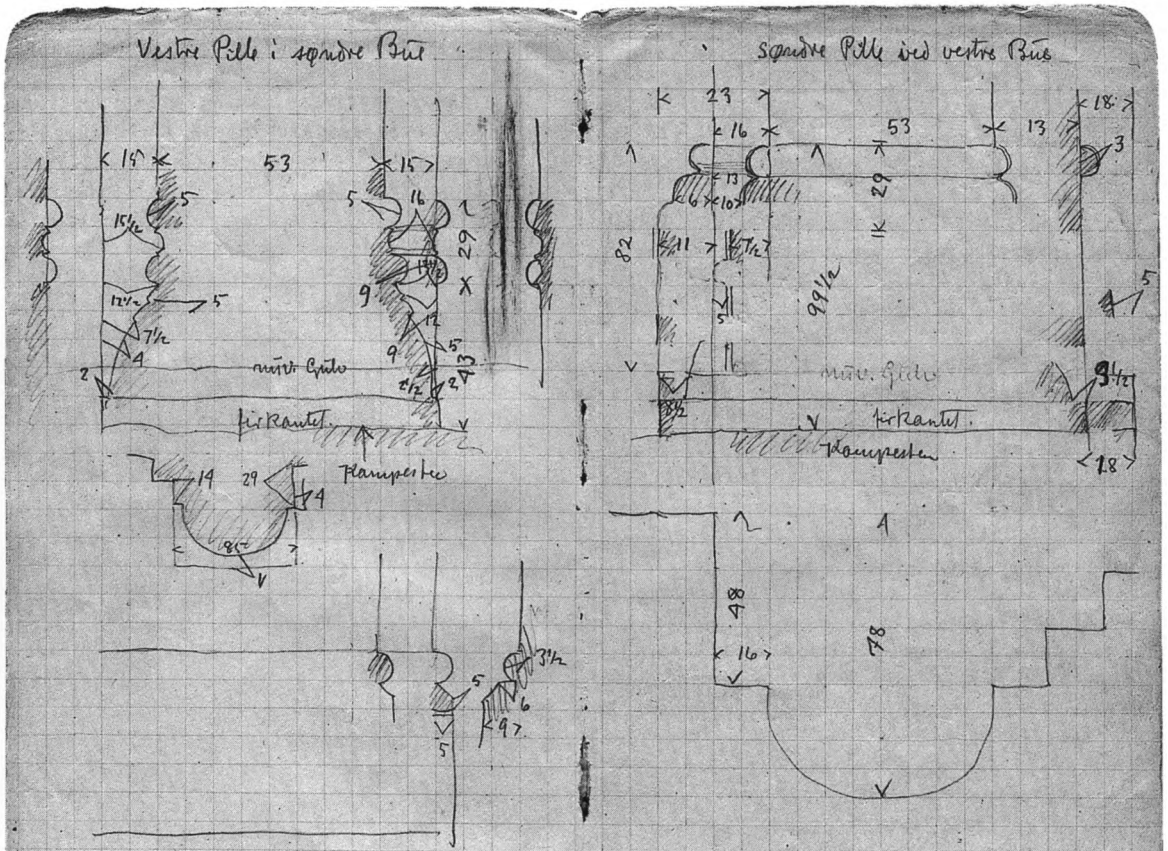

Fig. 233. Skitse o. 1920 af halvøjlebasen ved søndre og vestre korsarmsarkade, jfr. fig. 93 og 95 (s. 3092f.). Mogens Clemmensens notebog IV. - Sketches c. 1920 of bases of engaged columns by the arcades of the south and west transepts, cf. figs. 93 and 95.

sokkelprofiler i arkadeåbningerne. Således understreges det i C. M. Smidts indberetning (1906), at der i hvert fald ikke på østre korsarms søndre vægpille var spor af nogen sokkel (over det eksisterende gulv).

¹⁷⁷ Clemmensen anså dem for at repræsentere en tidlig form af dette almindelige murstenskapitel, jfr. Clemmensen & Lorenzen s. 22. Den cirkelformede grundflade og de rundede hjørner svarer dog nærmere til den såkaldte »tyske« form end den typisk »danske«, hvor overgangen mellem en ottekantet grundflade foruden og firkantet buevederlag foroven formidles af skråt afskårne sider, jfr. Clemmensen: Slægtskabet mellem lombardisk og dansk Teglstensarkitektur, i ÅrbOldkHist. 1922, s. 300.

¹⁷⁸ DK. Århus s. 255.

¹⁷⁹ DK. Ribe s. 211.

¹⁸⁰ Ifølge Clemmensen er disse brud på arkitektonisk konsekvens undtagelser, men i øvrigt almindeligt forekommende i den tidlige teglstensarkitektur, jfr. Clemmensen & Lorenzen s. 23.

¹⁸¹ Tilsvarende udformning af lysgluggerne kendes fra Århus domkirke (DK. Århus s. 168).

¹⁸² Indberetning ved Chr. Axel Jensen 1905 samt Mogens Clemmensens notebog IV, 125.

¹⁸³ Pladsen umiddelbart inden for den mest benyttede indgangsdør leder tanken mod vievandsnicher, jfr. Roskilde, S. Ib (DK. Kbh. Amt s. 49, 52) og Soderup (s. 280).

¹⁸⁴ Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed... 1656 (facsimileudg. 1971), s. 33f.

¹⁸⁵ Beckett: DaKunst I, 174.

¹⁸⁶ Bencard s. 98.

¹⁸⁷ Der er ikke bevaret synderlig meget ældre tømmer fra kirken, hvis tagværker fornyedes helt 1867-71. Boreprøver fra den markante »konge« (s. 3133), der opbevares i søndre tårn, lod sig ikke datere dendrokronologisk. I de fire ydertårne findes dog for det søndres og vestres vedkommende endnu enkelte ældre loftsbjælker. Prøver fra sydtårnets bjælkelag har imidlertid ikke kunnet dateres, mens tilsvarende materiale fra vesttårnet skønnedes fældet ca. 1505, jfr. Niels Bonde: Miscellanea Dendrochronologia II (NNU rapport nr. 10, 1994) s. 7; Orla Hylleberg Eriksen: Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer

fra Vor Frue kirke, Kalundborg (NNU rapport nr. 13, 1995).

¹⁸⁸ Et af de få hjemlige eksempler på brugen af skaft-ringe ses på Ribe domkirkes vestportal fra o. 1225, jfr. DK. Ribe s. 236f.

¹⁸⁹ Eksempler på brugen af skaft-ringe som ornamentering af murede halv- eller helsøjler optræder i enkelte tilfælde i hjemlig teglstensarkitektur, således ved tårnarkaden i Torup (DK. Frborg s. 1640). Endvidere i to af kirkerne på Rügen, som begge hører til samme kreds af tidligt »sjællandsk« teglstensbyggeri: Korbuen i Bergen og skibets sydøstre arkade i Altenkirchen, jfr. Walter Ohle og Gerd Baier, udg.: Die Kunstdenkmale des Kreises Rügen, Leipzig 1963, s. 60f. og 98f.

¹⁹⁰ Borgkapellerne i Kobern og Vianden har knippeagtigt opmurede piller med skaft-ringe, mens hvælvene i den tyske ordens kapel fra Ramersdorf (nu Bonn, Friedhofkapelle) hviler på særdeles elegante frisojler, hver samlet af to skafter omkring vulstformet skive. Helt for sig er søjlerne i Heisterbachklostrets koromgang, hvor to selvstændige søjler er stillet over hinanden, jfr. Hans Erich Kubach og Albert Verbeek: Romanische Baukunst an Rhein und Maas, 1-2, Berlin 1976, s. 119f., 369f., 476f. og 1181f.

¹⁹¹ DK. Sorø s. 1213.

¹⁹² Otto Norn: Rhinlandsk Stil paa Sjælland, i Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade *Armin Tuulse*, Uppsala 1967, s. 99-113, specielt s. 107.

¹⁹³ Torup-tårnet dateres til o. 1200 (note 189), mens hovedkirken på Rügen menes påbegyndt før 1180 (note 189). De seneste danske undersøgelser af kirken i Altenkirchen, bl.a. dendrokronologisk datering af korets tagværk til o. 1250, antyder behov for revision af de traditionelle dateringer, jfr. Thomas Seip Bartholin: Dendrokronologisk undersøgelse af kirken og klokkehuset i Altenkirchen, Rygen, Tyskland (NNU rapport nr. 5 - 1995). - Nykøbing kirke med kamtaket afslutning af præstedørens murfremspring, dateres skønsmæssigt til o. 1225.

¹⁹⁴ Jfr. inventarium 1665 (note 51).

¹⁹⁵ DK. Århus s. 1048f.

¹⁹⁶ DK. Kbh. Amt s. 1442f. og Kbh. By s. 20f.

¹⁹⁷ LA. Pastoratsarkivet. Monita synodalia. 1738-1861.

¹⁹⁸ Citeret efter Høyens kladde (aug. 1864) til Det særlige Kirkesyns kommentar til Tvedes restaureringsforslag, fremsendt af Kultusministeriet 8.juli 1863.

¹⁹⁹ Sakristiet omtales hverken i Mogens Clemmensens redegørelse fra 1922 (Clemmensens & Lorenzen) eller i hans notebøger. Dog foreligger tre fotografier fra restaureringen, ligesom monografiens grundplan (fig. 47) giver visse oplysninger.

²⁰⁰ Set fra trappeløbet er dettes underdør (fig. 103) og søndre vange samhørende med gavlen og vestmuren.

Alle er af røde munkesten, hvis format (25-26x12x9-9,5 cm) og farve adskiller sig fra de til overetagen benyttede sten (28-29x14,5x8,5 cm).

²⁰¹ Dette fremgår af, at det oprindelige murværk i vestre flankemur hæver sig fem skifter over det murede loftsgulv.

²⁰² Jfr. Kundby (s. 627) med andre eksempler i note 31.

²⁰³ Fra omegnen af Kalundborg kan nævnes Tømmerrup, Rørby og Bregninge (s. 1410, 1503 og 1723).

²⁰⁴ Tilsammen strækker disse kvadre sig over 210 cm, regnet fra hjørnet mellem koret og sakristiet. De to største er 76-77 cm lange.

²⁰⁵ Dette år fik muremester Ravn betaling for at hugge en ny indgang til tårnet samt lægge en stentrappe, jfr. note 51.

²⁰⁶ I muremester C. H. Møllers regning af 6. febr. 1883 anføres bl.a., at døren mellem sakristiet og »det lille rum« to gange i sommerens løb er gennembrudt og atter opmuret, jfr. note 53.

²⁰⁷ Denne komposition er ikke almindeligt forekommende i Vestsjælland, hvor den nærmeste slægtning findes på våbenhuset i Nørre Asmindrup (s. 2247).

²⁰⁸ Ifølge Paludan (s. 117) meddelte tavlen, at hovedforbedringen 1750 var sket på kirkens egen bekostning; endvidere opregnedes i teksten navnene på medlemmer af Stiftsøvrighed og Kirkeinspektion samt kirkens værge.

²⁰⁹ Kirkens regnskabsbog nævner dette år murerarbejde ved begravelsen i våbenhuset og det »nyindrettede skillerum sammesteds«. Da materialerne alene er kalk og grus, må selve skille væggen formentlig være ældre, jfr. note 51.

²¹⁰ Således fik muremester Anders Andersen 1669-70 betaling for »at fly renden med bly i den kvist, som man går ud over gangen til orgelværket«, jfr. note 51.

²¹¹ Således 1734 og 1746, jfr. note 51.

²¹² Kommentar fra rgsk. 1696, jfr. note 51.

²¹³ LA. Pastoratsarkivet. Kirkeinsp.ark. Korrespondance 1690-1790. Vor Frue og S. Olai kirkes reparation 1750.

²¹⁴ LA. Stiftsøvrighedsarkivet. Kommune sager. Kalundborg. 1736-89. 1800-20.

²¹⁵ Jfr. note 10 og 51.

²¹⁶ Hans blytækker udførte da reparationer på det mellemste tårn »og det som klokken hænger i«, jfr. note 51.

²¹⁷ I Kirkeinspektionens indberetning tales om det »store og uformodentlige Fald af det østre Taarn på vor skønne Kirke... dets 575 aar gamle, sydvestre Sides yderste Mur«, jfr. note 214.

²¹⁸ Portalerne kan sammenlignes med de ændringer af indgangene som Heinrich Riemann gav Århus domkirke i 1744, jfr. DK. Århus s. 300.

²¹⁹ 1659 arbejdedes der 20 dage på »muren over den vestre kirkedør«, hvortil forbrugtes 350 store mur-

sten, jfr. note 10. 3. juni 1693 blev muren over vestre kirkedør, som truede kirkegængerne sikkerhed, brudt ned og atter genopbygget tillige med det meste af pillerne på begge sider af døren. Arbejdet udførtes af muremestrene Laurids og Anders, og materialerne, bl.a. 8 tavler bly »at bedække kammene med«, er nøje specificeret, jfr. note 51. Omtalen af kammene samt den omstændighed, at man ved synsforretningen 1732, noterede, at størstedelen af »udbygningen ved vestre dør var nedfalden« tyder snarest på, at arbejdet i 1693, ligesom det foregående 1659, var en reparation af det middelalderlige portalfremspring, jfr. note 213. Men heller ikke det arbejde, som udførtes 1732-33, og hvortil kun brugtes 550 (store og små) mursten mod det ved synet anførte behov på 3000 Flensborgsten, kan have været andet end en reparation, jfr. note 51.

²²⁰ Berensteens overslag omtaler »tvende Bortaler(!), som og er meget brøstfældig«, og ifølge Jens Suhrs kalkule behøvedes hertil 4000 dobbelte sten foruden grus og kalk. Berensteen, hvis tilbud antoges i kraft af billighed, kunne i sommeren 1777 indsende regning på dette arbejde, jfr. note 214.

²²¹ Det fremhæves, at denne opgang fra nu af skal vedligeholdes af lejerne selv, jfr. note 51.

²²² Tømreren skulle bl.a. bruge træ til fodstykker, dørstolper og spær, mens mureren beregnede 160 dobbelte Flensborgsten og 40 tagsten, jfr. note 51. Et sidestykke til en sådan udvendig stoleindgang i bindingsværk er bevaret i Sønder Jernløse (s. 136).

²²³ Beskrivelsen taler om »en brandmur sønden for sakristiet, som i runddel kan slutte til tårnet, og i højden opgår til taget, hvorigennem indgangen til ommeldte stol kan ske«, jfr. LA. Kalundborg rådstuearkiv. De offentlige stiftseisers korrespondance 1700-1800. Hvis trappehuset skulle respektere sakristiets daværende indgangsdør (s. 3106), må det have været tanken at lade opgangstrappen udmunde ved tårnets nordøstre vindue.

²²⁴ Dette år blev en af de øverste parter lagt i nyt bly, jfr. note 51.

²²⁵ 16. marts fik Oluf muremester betaling for at brække hul på muren under lensmandens stol til et stort vindue. Endvidere udførte Christoffer glarmester til samme vindue seks nye tavler, jfr. note 10.

²²⁶ Ved synsforretningen skønnede muremester Berntsen og tømrermester Sachmann, at de samlede reparationer ville beløbe sig til 8638 rdl., jfr. note 52.

²²⁷ Proprietær Jacob Schnell fra Kålund Kloster, der gik ind for fjernelsen af spirene, gjorde 1812 gældende, at en af de fire granitøjler under midtertårnet havde givet sig mærkbart og i sin tid var befæstet med en jernring. Heroverfor fremhævede sognepræsten den »næsten ubeskrivelige Tømmerforbinding«, der sammen med de uhyre mure og granitpillerne bar tårnet, jfr. note 52.

²²⁸ Jfr. Vilhelm Tvedes beskrivelse og overslag mht. restaurering af kirken, dateret 28. febr. 1858 (RA. Kirke- og Undervisningsministeriet. 1. kontor. Journalsager K 783).

²²⁹ Ifølge Hornbechs plan var der på dette sted en gennemgang til sakristiet, som man i stedet udnyttede til degnestolen - muligvis den »smukke stol« som 1822 efter omtalen af korets flisegulv siges at være anbragt sammesteds, jfr. note 52.

²³⁰ Jfr. note 52 og LA. Kalundborg rådstuearkiv. De offentlige stiftseisers rgsk. Bilag og antegnelser 1815-17.

²³¹ Jfr. Worsaae & Hansen s. 6.

²³² LA. Kregme-Vinderød pastoratsarkiv. 1805-41. Liber daticus.

²³³ Ifølge Dansk Penning Magazin 1835 (s. 773) var der »næppe Udsigt til at Esbern Snares sjældne, maa-ske eneste Bygning af sit Slags, vil faa sit femte Taarn og Spir igjen«. Det bemærkes, at det indre siden tårnets fald »har vundet mere Lys og Rummelighed«.

²³⁴ Mynster: Visitationdagbøger s. 18f.

²³⁵ LA. Pastoratsarkivet. Journal 1833-60.

²³⁶ Jfr. note 51. Om Jacobsens virke, se Knud Voss: Bygningsadministrationen i Danmark under enevælden, 1966.

²³⁷ H. C. Andersens dagbøger (udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab) III, 1974, s. 389.

²³⁸ De officielle henvendelser var dateret hhv. oktober og 23. dec. 1856 iflg. skrivelser i Tvedes saml. (NM2).

²³⁹ Af et brev til »kaptajn Jacobsen«, dat. 16. april, fremgår, at Tvede har kontaktet »Hofbygningsinspektør Friis«, der er konstitueret for »Bygningsdirekteur Koch«. Friis vil foretage sig »det fornødne«, hvis han via Stiftsovrigheden anmodes derom af kirkens bestyrelse (Tvedes saml.).

²⁴⁰ Tvede besvarede 27. sept. 1856 en række spørgsmål fra Friis angående midtertårnet, hvis konstruktion han i øvrigt ikke kendte. I et nyt svar af 1. okt. er han imidlertid korrekt informeret og henviser til granitpillerne på kirkegården (Tvedes saml.).

²⁴¹ Brev af 10. okt. fra bygningsinspektør Friis til Jørgen Hansen Koch, jfr. RA. Kirke- og Undervisningsministeriet. 1. kontor. Journalsager. K 783.

²⁴² Tvedes beskrivelse og restaureringsforslag findes i RA. Kirke- og Undervisningsministeriet. 1. kontor. Journalsager. K 387. Et lidt fyldigere koncept hertil beror i Tvedes saml. Af de fremsendte tegninger er tilsyneladende kun bevaret opmålingen fra 1857 (fig. 39-42).

²⁴³ 1858 betales snedker Dahl for en pakkasse til modellen af en gipshvælving, jfr. note 53.

²⁴⁴ Jfr. Tvedes redegørelse i udateret koncept til ledsageskrivelsen (Tvedes saml.).

²⁴⁵ Jfr. koncept (Tvedes saml.).

²⁴⁶ Jfr. Kallundborg Avis 10. febr. 1859; endvidere Berlingske Tidende 14. febr.

²⁴⁷ »Etatsraad Worsaaes Indstilling af 30te April 1859 til Cultusministeriet i Anledning af den paatænkte Restauration af Callundborg Kirke« (Worsaaes indstilling).

²⁴⁸ Hornbechs tegninger købtes på arkitektens dødsboauktion 1855 af samleren Anton Petersen, der i maj 1858 gjorde museumsinspektør A. Strunck opmærksom på deres eksistens. Nationalmuseet, hvortil de senere erhvervedes, lod dem aftegne af J. Magnus Petersen, hvis kopier findes i Kalundborg og Omegns Museum (inv. nr. 2387a-c), jfr. notits i Anton Petersens samling. KglBibl. Ny kgl. Sml. 1795⁸.

²⁴⁹ Således videresendtes skrivelsen af 30. april samtidig til overhofmarskal Levetzau, overdirektør for de kgl. kunstsamlinger med ønske om anbefaling fra samme. 16. aug. skrev han til biskop Martensen og bad om hans støtte til søjlerummets genrejsning (Worsaaes indstilling).

²⁵⁰ Jfr. skrivelse fra Worsaae til Kirkeinspektionen, dat. 20.juni 1859 (Worsaaes indstilling). Worsaae kunne i sin henvendelse til biskop Martensen (note 249) meddele, at pastor Hoskier ikke anså genopstillingen af søjlerne for en væsentlig forringelse af gudstjenesten. Flytningen af søjlerne gennemførtes allerede 1859, jfr. note 53.

²⁵¹ Jfr. udkast til Tvedes svar til Kirkeinspektionen, dat. 14. sept. 1859 (Tvedes saml.).

²⁵² Jfr. konceptet i Tvedes saml. Kirken betalte 1863 for en pakkasse til tegningerne, jfr. note 53.

²⁵³ Jfr. koncept (Tvedes saml.).

²⁵⁴ Jfr. overslag (Tvedes saml.).

²⁵⁵ Jfr. Høyens kladde i Det særlige Kirkesyns arkiv.

²⁵⁶ Iflg. det approberede forslag skulle arbejdets gang være som følger: 1867-68 (skibet med søjler og hvælv), 1869 (søndre tårn og korsarm), 1870 (vestre), 1871 (nordre), 1872 (østre) og 1873 (tilbygningerne samt den indre udsmykning), jfr. Tvedes svar af 7. nov. 1868 til overprokurator Krabbe, rigsdagsmand for Holbæk amt (Tvedes saml.). Jfr. endvidere referat i Kallundborg Avis, 23. sept. 1871.

²⁵⁷ 3. maj 1867 opfordrede Kirkeinspektionen Tvede til at påtage sig arbejdet, efter at Kultusministeriet ved skrivelse af 3. april havde udbedt sig Synets indstilling, som forelå 9. april (NM2. Korrespondance-arkiv).

²⁵⁸ Jfr. note 256.

²⁵⁹ Jfr. Dags-Telegraphen 29. maj 1870.

²⁶⁰ Jfr. notat (Tvedes saml.).

²⁶¹ Jfr. Kallundborg Avis 23. sept. 1871. I brev af 3. maj 1870 meddelte Hoskier Tvede, at Kirkeinspektionen dags dato havde afsendt indstillingen om centraltårnet til Det særlige Kirkesyn i håb om, at Ministeriets godkendelse kunne indløbe i juni (Tvedes saml.).

²⁶² Jfr. referat i Kallundborg Avis, 26. sept. 1871.

²⁶³ Kirkens regnskaber indeholder specificerede po-

ster vedr. stenhuggerarbejdet, hvoraf fremgår, at Nielsen & Søn leverede 5 granitsten og 1 fodsten (base), da der henstår tre gamle baser på kirkegården (jfr. fig. 87 og s. 3086).

²⁶⁴ Clemmensen & Lorenzen s. 7.

²⁶⁵ Jfr. brev af 17. sept. 1919 i Det særlige Kirkesyns arkiv.

²⁶⁶ Jfr. skrivelse af 5. okt. 1827 fra Kirkeinspektionen til hofbygmester Koch, jfr. note 52.

²⁶⁷ Kongestolpen er tidligst registeret på Ivar Hertzsprungs fotografi fra 1898 (fig. 126). Museumsinspektørens besøg kan have givet stødet til, at Synet 1899 anmodede om, at man tog bedre vare på en række inventargenstande, bl.a. kapitælet, som henlå på loftet i vestre tårn, jfr. note 75.

²⁶⁸ En dendrokronologisk analyse gav ikke resultat, jfr. brev fra Niels Bonde (27.7.1988). Kulstof-14 analysen henfører prøven til 890-1020 (statistisk sandsynlighed 70%) eller 820-1150 (95%). Den brede tidsramme gælder den indsendte prøve, som dog ikke omfatter hele det fældede træ. jfr. skrivelse fra Uffe Rahbek, Nationalmuseets kulstof-14 laboratorium (17. juni 1994); samme: Danske arkæologiske ¹⁴C-dateringer, København 1994, i Arkæologiske udgravninger i Danmark 1994, 1995, s. 287.

²⁶⁹ Jfr. Friedrich Ostendorf: Die Geschichte des Dachwerks, Leipzig-Berlin 1908, s. 188; Günther Binding: Das Dachwerk, München 1991, s. 185.

²⁷⁰ Clemmensen & Lorenzen s. 13.

²⁷¹ Da understrøg murermester Søren Larsen taget over orgelværket tilligemed kirkens andre tegltage, jfr. note 51.

²⁷² Jfr. Clemmensen & Lorenzen s. 8, 17f.; endvidere om dette fænomen: M. Mackeprang: Udvendig malet Dekoration paa middelalderlige Kirker og Renæssancebygninger, i ÅrbOldkHist. 1914, s. 168f.; Mogens Clemmensen: Udvendig Murbemaling i Renæssancetiden, i Arkitekten, 20, 1917-18, s. 428f.; Dietrich Ellger: Der Ratzeburger Dom und die Frage nach der Farbigkeit romanischer Backsteinkirchen zwischen Niedersachsen und Seeland, i Nordelbingen, 39, 1970, s. 9-34. Endvidere Århus domkirke (DK. Århus s. 336) Søborg og navnlig Torup (DK. Frborg. s. 1101 og 1639).

²⁷³ Beskrivelse og overslag mht. restauration af Kalundborg Kirke, dat. 28. Febr. 1858 (RA. Kirke- og Undervisningsministeriet. 1. kontor. Journalsager. K 783).

²⁷⁴ LA. Bispearkivet. Ars hrd. 1672-1820.

²⁷⁵ Jfr. div. overslag og korrespondance (Tvedes saml.).

²⁷⁶ Ved kirkesynet 26.juli 1827 bemærkedes, at en solskive burde anbringes ved kirken. Hertil kunne benyttes »den gamle på det søndre tårn opsatte marmorskive«, jfr. note 52.

²⁷⁷ Af en seddel fremdraget af kuglen ved kobbetæk-

Fig. 234. Detalje af altertavlefigur. Bagside af topstykkets basunblæsende engel, sml. fig. 144 (s. 3150). Erik Skov fot. 1971. - *Detail of figure on altar-piece. Back of the top-piece: Angel sounding a trumpet, cf. fig. 144.*

ningens fornyelse 1960 fremgik bl.a. navnene på firmaet og de kobbersmedesvende, som opsatte fløjstangen, jfr. foto ved arkitekt Marinus Andersen (NM2). Udgiften til forgyldning af kugle, vejrhane og kors anføres med 130 rdl. i kirkens regnskab (jfr. note 53), mens fløjstangen og dens forskellige dele samt forgyldningen er beregnet til 420 rdl. i Tvedes overslag af 19. okt. 1869 (Tvedes saml.).

²⁷⁸ Reparationerne af »hovedet og rumpen« på den vejrhane, som kronede spiret i 1627 (†vindfløj nr. 1), kunne tyde på, at denne også var plastisk formet og ikke blot en flad, udstanset plade. Marinus Andersen, som 1960 undersøgte den nuværende vejrhane, overvejede muligheden af, om den var genanvendt og stammede fra det nedstyrtede spir, jfr. brev af 18. aug. 1960 (NM2. Korrespondancearkivet). Dette er ikke tilfældet; og det er heller ikke sandsynligt, at den gamle vejrhane er blevet gemt på kirkens loft, idet det gamle kobber indgik i betalingen til Hans Svitzer, der 1671 udførte †vindfløj nr. 2, jfr. note 51.

²⁷⁹ Tvede har sekundært med blyant skitseret vejrhansen på sin opmåling fra 1857 (jfr. fig. 39), og den er indtegnet - ligeledes sekundært - på det 10 år yngre, reviderede projekt til centraltårnet (jfr. fig. 120).

²⁸⁰ Jfr. korrespondance i NM2.

²⁸¹ Således i Århus domkirke (DK. Århus s. 347), domkirken i Lund (Thomas Rydén: Domkyrkan i

Lund, Malmö 1995, s. 144f.) og Oscarskyrkan i Stockholm (SvK. vol. 160).

²⁸² Clemmensen & Lorenzen s. 13 og 18; Nørlund-Lind: Kalkmalerier s. 180f. og kat. nr. 19.

²⁸³ Clemmensen & Lorenzen s. 18.

²⁸⁴ Jfr. s. 1559 og DK. Sorø s. 53.

²⁸⁵ Jfr. DK. Frborg. s. 2674.

²⁸⁶ Sml. de mange altertavlemalerier, Lucie Ingemann på denne tid forærede sjællandske landsbykirker, jfr. sagregister.

²⁸⁷ Jfr. skrivelse i en glasflaske fundet i alterbordet ved restaureringen 1973. Den oplyser: »Kalundborg 20 Novb 1919. Dette Alterbord blev opmuret af os undertegnede Murere 20 Novb 1919, Vi mener her at have sat os et Minde der vil blive bevaret igennem Tiderne, vi ønsker

Det Bord vi i Guds Hus har bygt
maa staa til fjerne Tider trygt
Og hvordan alt end maa sig føje
maa tjene med Guds Sag for Øje.

Axel Thyme
Murer

født 28 Marts 1885

Christoffer Petersen Arbejds
født 2 Marts 1881

Skrevet af Aage Olsen«.

Aage Olsen
Murer

født 28 Juli 1883

²⁸⁸ S. 1385 samt DK. Sorø s. 332 og DK. Frborg. s. 1128. Se i øvrigt Jens Vellev: Altre og alterindvielser - særligt i Odense stift, i Fynske Minder 1975-77, s. 23-61, især s. 52. Vellev nævner endvidere dækpladen over biskop Peder Vognsens grav i Århus domkirke (DK. Århus s. 659), hvor det oplyses, at den sortgrå ortoceratitkalk stammer fra Fågelsång i Skåne, et brud der ligger tankevækkende nær den ærkebiskoppelige gård i Kungsmarken, et par mil øst for Lund.

²⁸⁹ HofmFund. VIII, 186.

²⁹⁰ Note 51. I senere inventarier benævnes det skarlaget, men materiale omtales ikke.

²⁹¹ Klædet synes at være fra 1702, men materialerne først betalt 1703 (note 51).

²⁹² LA. Kalundborg rådstuearkiv. Bilag og antegnelser vedr. Kalundborgs offentlige stiftesers rgsk. 1815-17.

²⁹³ Note 51. 1733 fik skrædder Christen Allerum betaling for reparation af alterklæde og messehagel (note 51).

²⁹⁴ 1848 købtes således karmoisinrødt fløj hos Mørch, og Cohns enke leverede galoner mm. (note 51 og 345), 1859 syede Sophie Oest et klæde, og 1871 købtes fløj hos sadelmager O. Jensen (note 53).

²⁹⁵ DK. Kbh. Amt s. 199 med fig. 24-27 og Frborg. s. 122 med fig. 39-45.

²⁹⁶ Før restaureringen var med gule versaler på sort bund malet henholdsvis: »Iohannis. XIX.« og »Matthæi. XXVIII.«.

²⁹⁷ Note 53. Ifølge restaureringsrapporten fra 1969 lå som bund en egetræsådring; figurenes nøgne dele havde hudfarve, hår- og skægfarver vekslede. Ornamenterne var udmalet med brogede farver, især rødt og blå, det sidste i flere nuancer. Adskillige figurer havde blå sølvazurer på dragterne; desuden var anvendt grøn søvlasur og klart sølv samt uægte forgyldning, som i større eller mindre grad var dekomponeret.

²⁹⁸ Note 51 og 213. Gardiner for altertavlen, sml. Varde S.Jacobi (DK. Ribe s. 894). Såvel prædikestol som orgel i Kalundborg beskyttedes ligeledes af tekstiler.

²⁹⁹ Der hersker en vis usikkerhed med hensyn til datering af knoppen, som tidligere ansås for at være udført 1525-50, men snarere må betragtes som jævnaldrende med foden. Tilsvarende knop findes på alterkalkene i Roskilde Vor Frue, Hvidovre, Sengeløse, Torslunde, Kirkerup, Sæby, Østed (DK. Kbh. Amt s. 83 med fig. 22, s. 323, 520, 562, 757, 794, 936), Terslev, Haslev, Bråby (DK. Sorø s. 554, 570, 592, fig. 5), Frederikssund, Vellerup (DK. Frborg. s. 661, 2786).

³⁰⁰ Note 292. Ifølge Wiberg: Præstehist. gjorde Jonas Collin sig uheldigt bemærket tilsyneladende alle steder. På Falster blev der eksempelvis indgivet 14 klageposter imod ham, og i Borup gav etatsrådinde Negergaard sin kaldsret bort for at blive ham kvit.

³⁰¹ Note 214 og 52.

³⁰² Note 51. I Næstved S. Peders kirke nævnes 1681 et kalkklæde »til at lægge over kalken, når den var iskænket, at svalernes urenlighed ej deri skulle falde« (DK. Præstø s. 95).

³⁰³ Note 51. Det fremgår ikke, om der er tale om ændret brug eller manglende viden hos meddelelsen.

³⁰⁴ DK. Maribo s. 223 med fig. 14. I amtet Svinninge, Jyderup, Stigs Bjergby, Svallerup, Store Fuglede, Vig og Vallekilde (s.723, 744 fig. 15, 763, 1599, 1622, 2224 og 2497 fig. 28).

³⁰⁵ Note 53. Sml. Tømmerup og Årby s. 1429 og 1478.

³⁰⁶ Jfr. Peter Bloch: Romanische Bronzekruzifixe, Berlin 1992, hvor krucifikset i Kalundborg er rubriceret som V A 14 og omtalt sammen med et stilistisk sammenhørende fundet ved gadearbejde i København. Sidstnævnte er støbt ligesom det i Kalundborg, men er kun en torso, og med stærkt bøjede arme. Der henvises til Poul Nørlund: Gyldne Altre, Jysk Metal-kunst fra Valdemarstiden, 1926. Ny udgave 1968.

³⁰⁷ Note 51 og 213.

³⁰⁸ Note 53. Kilden anfører W.Fjelskov, formentlig fejl for Niels.

³⁰⁹ Note 51, 1729 (note 213), 1745 og 1811 (note 51).

³¹⁰ DK. Sorø s. 326 med fig. 11 og DK. Præstø s. 198, fig. 2. Se også J.B. Løffler: Vordingborg slotskirke, i ÅrbldkHist. 1906, 11. rk. 21. bd., s. 319-22.

Fig. 235. Indridsninger på altertavlens bagside (s. 3150). NE fot. 1995. - *Incised figures on the back of the altar-piece.*

³¹¹ Se Mackeprang: Døbefonte, s. 2, 8, 34, 92-94 og s. 104, hvor fonten på grund af sin samhörighed med bygningen dateres 1170-90, en opfattelse, der afviger fra den nuværende forskning. Se endvidere Otto Norn: Rhinlandsk Stil paa Sjælland, i Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse, Stockholm 1967, s. 102f.

³¹² NM2. Håndskriftsaml. Indb. vedr. Sjælland til Thurah og Hoffman 1755 og 1773, II.

³¹³ Note 51, jfr. Algreen-Ussing s. 116.

³¹⁴ RA. Kultusmin. 1. Dep. 1848-1916. Journalsager og note 75, jfr. note 53.

³¹⁵ Note 213. Inventariet 1817 nævner til dåben: En font af sten, dertil et dækbræt, en tinvandkande og messingbækken, et tinfad og et håndklæde (note 292).

³¹⁶ J. S. Møller: Vor Frue Kirke i Kalundborg, i Årb-Holbæk 1940, s. 147.

³¹⁷ Note 51. Inventariet fra 1855 såvel som de senere nævner kun én dåbskande (note 53, 1861 og 1872). Svanbergs kander har sædvanligvis en anden form (sml. †kande i Røsnæs s. 1364, fig. 22), dog købtes 1862 en af såkaldt chokoladekandeform til Skrydstrup (DK. SJyll. s. 682 med fig. 15).

³¹⁸ Note 51 og 53.

³¹⁹ Lundforlund og Vemmelev (DK. Sorø s. 706 med fig. 7, s. 741, fig. 5 og DK. Kbh. Amt s. 1232 med fig. 9). I Kunsthistorisk oversigt til Sorø amt (s. 1243) henføres værkerne til et billedskærverværksted i Slagelse, formentlig grundlagt af en tilflyttet Lybækker.

³²⁰ Om ham se Merete Bergild og Jens Jensen: Ulrik Mathiasen og Mathias Ulriksen Sartz - en billedhuggerfamilie i Århus i 16-1700-tallet, i Østjysk Hjem-

stavn 1993, s. 43-58. Se endvidere Vibeke Michelsen: Genbrug af gravsten, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 193, hvor det fremgår, at U.M. også virkede som stenhugger.

³²¹ DK. Frborg. s. 2620 med fig. 18 og Feldballe, Randers Søndre hrd., Randers amt.

³²² KglBibl. NyKglSaml. 2246. Fr. Algreen-Ussing: Gravskrifter osv. 1-2, 1856-64.

³²³ DK. Kbh. By s. 189, fig. 115.

³²⁴ Mynster: Visitationdagbøger II, 19.

³²⁵ LA. Kalundborg rådstuebog 1586-1625, jfr. Hugo Matthiessen: En Snedker-Forskrivning fra Kalundborg, i Fra Arkiv og Museum V, 1912-15, s. 459-60. Sml. også note 326.

³²⁶ KglBibl. Langebeks excerpter pk. 15.

³²⁷ Jfr. Erich Pontoppidan: Marmora Danica selectiora sive Inscriptionum I, 1739, s. 139f. Langebeks excerpter anfører 1378 (note 326). Pontoppidan underer sig over, at der kun er medtaget de tre kroner og ikke resten af kongens våben. Det må, siger han, være skåret, mens striden med Sverige om de tre kroner stod på.

³²⁸ LA. Holbæk amts provsti. 1808-23. Synsforretn.

³²⁹ RA. Genealogisk-heraldisk selskab. Anne Krabbes antikviteter 1607.

³³⁰ Eksempelvis 1721 og 1790 (note 51).

³³¹ Note 213. Et eksempel på en lukket stol på pulpitur ses på fotografi af Sebber kirke (Slet hrd., Ålborg amt) gengivet i Kalundborgs Historie 4. bd. s. 70. Sml. også Kastelskirken (DK. Kbh. By 2. bd. s. 444).

³³² Lignende omstændigheder gør sig gældende i S. Petri kirke i København, hvor der, vistnok fra første begyndelse, fandtes pulpiturer i begge korsarme (DK. Kbh. By s. 266).

³³³ LA. Kalundborg rådstuearkiv. Brandtaksationer 1761, 1771 og 1791.

³³⁴ Paludan 1788.

³³⁵ Note 51. Pulpiturer i koret kendes fra andre bykirker. I Vor Frue kirke i Kbh. omtales således 1625 og igen 1654 et pulpitur i koret (DK. Kbh. By 1. bd., s.

45). Sml. også ↑pulpiturer i Køge kirkes kor (DK. Kbh. Amt s. 222), hvor de blev nedtaget så sent som 1851. Den nærmere placering indenfor koret er desværre ikke anført. Sml. også note 336.

³³⁶ Note 51. Allerede 7. aug. 1634 udstedtes en forordning, ifølge hvilken der i købstadkirkerne skulle bygges pulpitur eller andet stude i koret til skolebørnene, for at de kunne høre prædiken.

³³⁷ Ved afbankning af puds i søndre korsarm 1905 fremkom spor af huller fra pulpiturbjelker.

³³⁸ DaMag. 1. rk. III, 371, jfr. også note 10.

³³⁹ LA. Kalundborg rådstue. De offentlige stiftelser. Korrespondancesager ca. 1700-1800.

³⁴⁰ Jfr. H. Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon, 1924-29, der endvidere oplyser, at Peder Hansen Paludan 1738 blev provst.

³⁴¹ Først 1828 ordineredes en kateket.

³⁴² Note 197 og 51.

³⁴³ Note 345 og 197.

³⁴⁴ Jfr. betegnelsen »skriftestol« på hans projekt nr. 3.

³⁴⁵ LA. Ars og Løve hrdr.s provsti. 1831-61. Synsforretningsprot.

³⁴⁶ F.eks. Kalundborgs Historie, s. 45, billedteksten. Formodningen er opr. Chr. Jürgensen Thomsens fra 1835.

³⁴⁷ Rasmus Nyerup og Søren Abildgaards antikvariske Rejser i Aarhus Stift i Aarene 1771 og 1807, 1808, s. 7.

³⁴⁸ Titlerne er fortrinsvis verificeret via Anton Hiersemann: Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts, Stuttgart 1983. Bindtilskrivningerne er baseret på endnu upublicerede unde'søgelsers af Karsten Christensen.

³⁴⁹ Afbildet i Emil Hannover: Kunstfærdige gamle Bogbind indtil 1850, 1907, s. 37, fig. 20, men med noget misvisende tekst.

³⁵⁰ Afbildet i Kalundborgs Historie, s. 46.

³⁵¹ Note 292, jfr. inv. 1791, der opregner en jernbeslagen blok i våbenhuset, tidligere i gangen op til koret (note 51).

³⁵² Note 292 og 53. 1849 var en omgangstavle blevet fornyet (note 51).

³⁵³ Note 51. Stolen var sandsynligvis den, grev Carl von Ahlefeldt 1706 havde betalt for. Han var siden 1702 ejer af Kalundborg ladegård og siden 1703 tillige Østrupgård, som han købte af Frans Marselis.

³⁵⁴ Th. Frobenius & Sønners arkiv.

³⁵⁵ Samuel Kleinsmed betales 1632 for at forsyne orgeldøren med en lås, der kan forhindre børn i at komme ind og gøre skade på værket (note 51).

³⁵⁶ Note 10. Christian Smidt var næppe orgelbygger af profession; antagelig har han været en af de mange organister, der supplerede deres indkomster ved at udføre forefaldende orgelbyggerarbejde. Den lave pris, 160 rdl., tyder ikke på anskaffelsen af et nyt orgel med 9 eller 10 stemmer.

³⁵⁷ Til dette formål indkøbtes 2 alen grøn »Sarss« (note 10). Der kendes ingen tilsvarende vidnesbyrd om orgelforhæng i danske kirker; normalt har man i stedet beskyttet instrumenterne med hængslede fløj-døre, der kunne lukkes for pibefacaden, når orglet ikke var i brug. Sml. altertavlens grønne forhæng.

³⁵⁸ Note 51. Der kendes ingen orgelbygger af dette navn. Hans Lund må snarere antages at have været en organist, der påtog sig at tilse og reparere orgler. Organistnavnet Hans Jørgensen Lund træffes i Stege i 1660'erne. Arbejdet, der kun kostede 6 dl., omfattede reparation af en stor del af orgelværket samt forbedring af visse af stemmerne, som i nogle år havde været ubrugelige.

³⁵⁹ Note 51. Svane udførte desuden mindre reparationer 1693 og 1696 (note 51).

³⁶⁰ Hans Goldapfels navn kendes også fra Odense, S. Knuds kirke, hvor »Hans Goltafel« fra Marslev fornyede bælgene 1725 (DK. Odense s. 604).

³⁶¹ Note 51. Hans Goldapfel modtog 73 rdl. for dette arbejde.

³⁶² Note 51. Bælgenes antal oplyses af Amdi Worm 1750 (note 214). Vindkanalen har sandsynligvis været ført gennem den blændede vinduesåbning mellem sakristiet og skibet. Regnskaberne omtaler 1694 en lille firkantet, aflåselig dør ved bælgene; denne dør eller luge kan evt. have siddet i den samme vinduesblænding og tjent som adgangsvej mellem orgelpulpituret og bælgekammeret (note 51).

³⁶³ Note 339. Hver af de nye bælg målte 4x2 alen. Arbejdet kostede 180 rdl. Orgelbyggerens detaljerede tilbud nævner intet om omdisponering og udvidelse, så den anførte disposition, der er én stemme større end dispositionsoptegnelsen 1721, er muligvis identisk med tilstanden før 1751. Orglet har uden tvivl været modent til udskiftning på dette tidspunkt; dels var det i dårlig stand, dels harmonerede dets spinkelt klingende stemmer ikke med tidens krav til et værdigt gudstjenesteinstrument. Paludan skriver 1788 om orglet, at det ikke formår at »hæve den sandelige Siel op til Alvorlighed« ved gudstjenesten. På grund af pengemangel så kirken sig imidlertid nødsaget til at beholde det.

³⁶⁴ Dette var tidligere en diskantstemme, jfr. betegnelsen »24 piber Qvint og Blochflöiter« 1721. Det kan ikke udelukkes, at den også efter 1751 havde omfanget c^2-c''' .

³⁶⁵ Muligvis delt i bas og diskant, jfr. note 326. 1755 var der problemer med denne stemme, der angiveligt var kommet i dårlig stand, fordi den aldrende og svagelige organist Gultzau ikke kunne overkomme at foretage den nødvendige ugentlige stemning. Dette var ifølge Amdi Worm særlig beklageligt, idet troinpetstemmen måtte anses for »ganske umistelig fra et saa lidet Orgel, i saa stor Een Mehnighed« (Kalundborg rådstue. W. 5. Inspektionens indkomne breve mm. 1699-1762).

³⁶⁶ Tremulanten nævnes ikke af Amdi Worm, men omtales i ældre og yngre optegnelser om orglet (note 51 og 326).

³⁶⁷ Oplyst 1721 (note 51).

³⁶⁸ Organist Christen Been oplyser 1774, at orglet ikke har været repareret »i en Snees aar Ungefær siden det blev gjort«, og at det rummer følgende 10 stemmer: Prinsipal 4re fod, Gedagt 8te fod, Flautte 4re fod, Nasat 3: fod, Octav 2: fod, Sie Flaut $\frac{1}{4}$ fod, Sedesima 1: fod, Mextuer 3: fod (fejlskrift for 3 fag), Sexqvalter 2: fod (fejlskrift for 2 fag), Tromet 8te fod (note 214). En indberetning om orglet (note 326), indsendt til L. de Thurah fra sognepræst C. U. Amundin, antagelig kort efter ombygningen 1751, afviger trods flere fællestræk så meget fra Worms til-

bud 1750 og Beens.oplysninger 1774, at den må anses for upålidelig: »Orgelet efter organistens beskrivelse: En bedækket underfod (fejlskrivning for Undersatz?) bestående af 8 »foed«, en Principal 8 foed, en Octav 4 fod, en anden octav 2 foed; Mixturen er beblandet med 3 slags piber, en 6 qvalter, en qvint, en trompet 8 foed, deraf $\frac{1}{2}$ del descant, $\frac{1}{2}$ del i bassen, en tremulant; består forresten af 2 bælg som trædes med fødderne. Værket er i sig selv et »Clavair«, og er ellers alt i god stand«.

³⁶⁹ Note 214. Det fremgår, at det hører med til organistens bestalling at »i Agt tage Orgel Værkets Conservation«.

³⁷⁰ Note 214. Arbejdet kostede 110 rdl. 9 sk., heraf skulle medhjælperen Royer ifølge overslaget have 40 rdl. i arbejdsløn, mens Been selv kun gjorde krav på 28 rdl. 1788 (Paludan s. 209) fortælles, at organisten, som i lang tid tillige havde været stadsmusikant, spillede, når det forlangtes, ved kirkelige forretninger, og fik derfor efter evne og vilje.

³⁷¹ Note 51. Reparationen kostede 30 rdl.

³⁷² Reparationen 1819 kostede 450 rdl., hvortil kom de udgifter til orgelbyggerens husleje mm., der skulle bestrides af kirken, i alt ca. 620 rdl. Et nyt orgel ville kunne erhverves for ca. 800 rdl., men Rapp anbefalede alligevel kirken at bruge pengene til reparation af det eksisterende, idet et nyt orgel til en sådan pris næppe kunne være af særlig høj kvalitet »og allene med Træpiber, eller andre uvarige Bestanddeele«. Et solidt nyt orgel ville efter Rapps mening koste ca. 1200-1400 rdl., og ville antagelig rumme færre stemmer end de 10, der fandtes i det gamle orgel (note 52).

³⁷³ Algreen-Ussing s. 117. Arbejdet betegnes fejlagtigt som en nybygning.

³⁷⁴ Rørdam indberettede 1827 til stiftsøvrigheden, at orglet var sluppet uskadt fra ulykken, men dette skal næppe forstås som andet end en detalje i et øjenvidnes hastige og foreløbige vurdering af skadernes omfang. En påtænkt istandsættelse ved Marcussen & Reuter synes ikke at være blevet realiseret (note 52).

³⁷⁵ Note 51 og 53. Auktionen bekendtgjordes i Aarhus Stifts-Tidende den 5.juli 1847: »Efter Forlangende af denne Byes Kirke=Inspection vil det i Kalundborg Kirke hidtil afbenyttede Orgel, med gode Bælg og en god Vindlade, der antages at egne sig for en Landsby Kirke, ved Auction, som afholdes paa Raadhuset, Tirsdagen den 20de Iuli ...«.

³⁷⁶ Note 51. Orglet kostede 2.625 rdl. eksklusiv fragt, forgyldning mm. 1843 havde orgelbygger Thornam, Næstved, på kirkens anmodning givet overslag på et nyt orgel (note 52 og 51). Orglet måtte 1852 og 1857 repareres af Ramus for henholdsvis 70 og 100 rdl. (note 51 og 53).

³⁷⁷ Note 53, i denne periode anvendtes et orgelharmonium fra Petersen og Steenstrups Harmonika Handel, København.

³⁷⁸ Arbejdet kostede 800 rdl. (note 53). I forbindelse med orglets aflevering måtte Knud Olsen forsvare sig mod kritik af hans arbejde. Han hævdede at han ikke havde haft til opgave at restaurere orglet, og at man derfor ikke kunne forlange, at det fungerede perfekt; han fremførte endvidere, at han havde udført mere arbejde, end han var forpligtet til, idet han på egen bekostning havde lagt nyt skind på toneventilerne. Brev fra Knud Olsen til Vilhelm Tvede 10. november 1871 (fotokopi i Kalundborg by- og egnshistoriske arkiv).

³⁷⁹ I. Starup: Koncept til ombygningsoverslag 1902. Erhvervsarkivet, Århus. I. Starup & Sønns arkiv. Koncepten anfører ikke pedalets stemmer, åbenbart fordi det ikke var på tale at foretage ændringer ved disse; pedalværkets disposition er her opgivet efter Organist- og Kantorembederne, 1. udg. 1906.

³⁸⁰ Erhvervsarkivet, Århus. I. Starup & Sønns arkiv. Ombygningen kostede 2.055 kr.

³⁸¹ Organist- og Kantorembederne, 1. udg. 1906.

³⁸² Erhvervsarkivet, Århus. I. Starup & Sønns arkiv. Eftersom man på denne tid overvejede bygningen af et nyt og større orgel, er det sandsynligt at optegnelsen gælder de aktuelle forhold; i så fald må der være foretaget en mindre omdisponering i perioden 1905-1918.

³⁸³ Skrivelse fra I. Starup til Kalundborg kirke 17. april 1914. (Fotokopi i Kalundborg by- og egnshistoriske arkiv).

³⁸⁴ Dette orgel blev senere flyttet til Almind kirke (Viborg amt).

³⁸⁵ 1871 betales malerne Melchor Schou & Timm for dekoration på orgelpiberne (antagelig staffing af pryddisten) (note 53).

³⁸⁶ November 1871 opstilledes »31½ Al. Talerør« under orglet; rørets længde synes at udelukke et samtaleanlæg til organisten (note 53). 1876 anmodede organisten om at få et lille signalapparat på orglet, da han ikke vidste hvornår han skulle påbegynde indgangspræludiet ved de »ministerielle forretninger«. (Brev fra Jørgen Cronberg til kirkeinspektionen 26. sept. 1876. Fotokopi i Kalundborg by- og egnshistoriske arkiv).

³⁸⁷ Th. Frobenius & Co.: Faktura til kirkestyrelsen for Kalundborg Kirke (fotokopi i Kalundborg by- og egnshistoriske arkiv). Det fremgår, at orglet stod færdigt på værkstedet i juli måned 1919, men at det på grund af forsinkelser i byggearbejdet først havde kunnet opstilles et halvt år senere.

³⁸⁸ Th. Frobenius & Co.: Faktura af 21. januar 1920 (fotokopi i Kalundborg by- og egnshistoriske arkiv). Orglet kostede 17.461 kr.

³⁸⁹ Notat i Th. Frobenius & Sønners arkiv.

³⁹⁰ Th. Frobenius & Co.: Orgelfortegnelse 1937. P.S. Rung-Keller var muligvis konsulent på projektet; i hvert tilfælde anmodedes I. Starup 1918 om at for-

handle med denne angående det musikalske arrangement - uden udgift for kirken (!).

³⁹¹ Organist- og Kantorembederne, 4. udg. 1944.

³⁹² Organist- og Kantorembederne, 5. udg. 1953.

³⁹³ Det fremgår endvidere at mixturen i manual I nu kun havde to kor.

³⁹⁴ Denne lave hovedværksplacering, hvor pibernes labier afskærmedes af frontpanelet, var meget utilfredsstillende, idet den fik hovedværket til at lyde fjernere end svelleværket. Kun de klingende prospektpiber (Principal 8', C-gs) havde en tilfredsstillende placering (beskrivelse 1. februar 1954 ved Walther Frobenius, i Th. Frobenius & Sønners arkiv).

³⁹⁵ Th. Frobenius: Opstillingsskitse 2. maj 1919, i Kunstakademiets bibliotek. Det lille pulpitur har været tætpakket med piber og andre orgeldele, og det har været yderst vanskeligt at stemme og vedligeholde instrumentet. Kun ét sted, under svelleværket, fandtes en lille passage; den gav adgang fra trappen til pulpiturets forreste del.

³⁹⁶ Th. Frobenius & Co.: Faktura til kirkestyrelsen for Kalundborg Kirke (fotokopi i Kalundborg by- og egnshistoriske arkiv).

³⁹⁷ Clemmensens kan også have hentet inspiration fra gotiske orgelfacader, jfr. f.eks. orglet i Alcala de Henares, Spanien, gengivet i A.G. Hill: The Organ Cases and Organs of the Middle Ages and Renaissance. London 1883, s. 66.

³⁹⁸ I Kunstakademiet ligger bl.a. to forslag til facadens udformning. Det endelige forslag bærer Mogens Clemmensens signatur.

³⁹⁹ Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

⁴⁰⁰ Note 345 og 197.

⁴⁰¹ HofmFund. X, 28.

⁴⁰² Note 75. Det var formentlig gørtlermester H. P. Iversen, hvis samling af gørtlermodeller Vendsyssels historiske Museum overtog 1975, jfr. Nyt og Noter fra Nationalmuseet nr. 110.

⁴⁰³ Ifølge Paludan s. 123 med henv. til Herredsbogen og HofmFund. X, 28, jfr. også Algreen-Ussing 1869.

⁴⁰⁴ Note 51. HofmFund. X, 28 og derefter Paludan s. 123, anfører, at den er skænket af Maren Lauritz Datter Hesselberg og hænger i koret. Algreen-Ussing siger s. 117, at sønnen Lauritz H. 11.juni 1702 skænkede 100 rdl.

⁴⁰⁵ Jfr. note 345 og 53.

⁴⁰⁶ Jfr. note 51 og 53.

⁴⁰⁷ Henningsen: Kirkeskibe Holbæk.

⁴⁰⁸ 24. og 27. dec. 1822, 16. maj 1829, 15. jan., 23. marts, 6.juli og 13. sept. 1830, 25. sept. 1832, 3. juni og 8.juli 1833.

⁴⁰⁹ Medvirkende var blytækkerne Peder og Jens fra Århus, Niels kleinsmed (leverede ni store hager at fæstne skiven på muren), snedker Peder Villadsen (for at udfærdige egeplanker til skiven), Johan kon-

trafejer (stafferede skiven), Jens klejnsmed (for en stang og for at udsave viseren).

⁴¹⁰ LA. Bispearkivet. Visitatsbøger mm. 1739-51, 1748-56, 1775-80.

⁴¹¹ 1759 ansås klokken for at være skænket af et fruentimmer, Anna Maria (note 416), åbenbart en fejllæsning af indskriftens to første ord.

⁴¹² Uldall: Klokke s. 112, sml. også Grandløse klokke nr. 1 (s. 216, fig. 21).

⁴¹³ Omtalt der 1665 (note 51), 1759 (note 416) og 1881.

⁴¹⁴ Note 51, jfr. også Bent Schiermer Andersen: Faldt ned og brast, i Skalk 1989, nr. 1, s. 12-15.

⁴¹⁵ Jfr. Nyrop: Kirkeklokker nr. 70, Stephan Scherrenbein.

⁴¹⁶ LA. Bispearkivet. 1758-59. Hist. efterretn. til HofmFund.

⁴¹⁷ Note 51 og 416.

⁴¹⁸ I Jul i Kalundborg 1939 er indskriften fejlagtigt gengivet: P. V. G. MDCCCLXX. Nyrop: Kirkeklokker, 1882, anfører under nr. 114, B. Løw & Søn, at den ikke ubetydelige import af støbestålsklokker sikkert ikke vil undlade at øve indflydelse på den danske klokkeindustri udvikling ... ti tiden går jo ud på at skaffe alt billigere og atter billigere. Hensynet hertil er hovedsagen, og ikke spørgsmålet om, hvorvidt det, der frembringes, i og for sig er godt!

⁴¹⁹ Venligst meddelt af sognepræsten ved Ålholm kirke. Sml. De danske Kirker, red. Erik Horskjær, 1966-71, bd. 1.

⁴²⁰ LA. Kalundborg rådstueprot. 1604.

⁴²¹ Note 51. Om støberen, se Vibeke Michelsen: Jørgen Hansen klokkestøber i Århus og Kalundborg, i Arv og Eje 1983-84, 1985, s. 83-103, især s. 94. Nævnt i Nyrop: Kirkeklokker nr. 62.

⁴²² Note 51, 328 og 197.

⁴²³ Jfr. cirkulære til biskopperne 1890.

⁴²⁴ Konstaterede familiemæssige sammenhænge er således angivet i tilfælde, hvor der kendes et gravminde over en slægtning, lige som oplysninger om fødsels- og dødsår mm. i stor udstrækning er tilføjet i parentes, selvom gravmindet ikke selv oplyser dette. Denne fremgangsmåde har virket rimelig i betragtning af, at en Kalundborgs Historie i disse år er under udgivelse (gravminderedaktionen afsluttet 1988). Den stigende interesse for lokal- og slægtshistorie, som denne udgivelse er udtryk for, er imødekømt ved redaktionen af gravminderne i Kalundborg. Mange af de personalhistoriske oplysninger, som ofte er afgørende for dateringen af gravminderne, stammer fra arkivaliegennemgangen, men en uvurderlig hjælp er også kommet fra Henry Gottlob ved Kalundborgs lokalhistoriske arkiv, hvis mange oplysninger fra kirkebøger, tingbøger, folketællinger mm. ofte har haft stor betydning og med tak viderebringes.

⁴²⁵ Noterne 328 og 197.

⁴²⁶ Endnu 1849 synes de ikke alle at være kommet tilbage, idet den topografiske beskrivelse fra dette år fortæller, at der kun er nogle få, nyere epitafier i kirken. I sin beretning fra 1828 fortæller forfatteren, at epitafierne er borttagne på grund af sammenstyrtningen, og nævner i øvrigt, at det ældste er fra 1594, hvilket må være en fejl (note 84).

⁴²⁷ Noterne 235 og 75.

⁴²⁸ Paludan, s. 121f.

⁴²⁹ Note 322. Fejlagtigt beskrevet som en sten.

⁴³⁰ Trap 4. udg.

⁴³¹ J. S. Møller: Vor Frue Kirke i Kalundborg, i Årb-Holbæk 1940, s. 150f.

⁴³² Det er nærliggende at antage og er ofte hævdet, at epitafiet hænger over den kgl. bygmester Hercules von Oberberg. Denne er imidlertid begravet i Åstrup (Haderslev hrd., Haderslev amt, sml. T. O. Achelis: Koldinghus' Bygmester, Hercules von Oberberg, i Vejle Amts Aarbog, 1924, s. 307) og har næppe fungeret hverken som købmand eller kirkeværge i Kalundborg (jfr. Kalundborgs Historie, 1, s. 114). Tvivl om læsningen af Ouerberghs navn (Ouerbergh, Querbergh, Overbergh) har medvirket til forvirringen, men at også hans navn har afvejet fra den kgl. bygmesters fremgår af en indførsel i kirkens regnskabsbog 1615 for 6 skippd. rullebly købt hos »Hercules Ørfuerberg« (note 51).

⁴³³ Jfr. note 51. Anders Nielsen Hatts værksted har stået for adskillige altertavler og prædikestole i amtet, f.eks. i Grandløse (s. 210 og 213), Søndersted (s. 405), Tuse (s. 604) og Ubby (s. 1567). Derimod er epitafier sjældnere i værkstedets kendte produktion, jfr. DK. Kbh. Amt s. 2260f.

⁴³⁴ E.F.S. Lund: Danske malede Portræter, IX, 1903, s. 95f.

⁴³⁵ Der er ingen til grund til at antage, at den viste gravsten netop skulle være kirkens eneste bevarede fra 1500'erne, nemlig Gyldenstjernes (nr. 1), som det hævdes af Chr. Birkeland: Laurits Olufsen Kok, i Årb-Holbæk 1934, s. 107f., og også fremgår i Jul i Kalundborg 1946, s. 8f.

⁴³⁶ Forespørgsel ved Inger Stig Hansen 27. sept. 1978. NM2. Korrespondancearkivet. Også anført i Årb-Holbæk 1978-79, s. 85f., jfr. Weilbach: Kunstleks.

⁴³⁷ Skrivelse ved M. Mackeprang 24. sept. 1978. NM2. Korrespondancearkivet.

⁴³⁸ Noterne 326 og 312.

⁴³⁹ Man må f.eks. formode, at et maleri i forbindelse med epitafiet var blevet nævnt 1859, jfr. note 322.

⁴⁴⁰ NM til kirkeinspektionen 6. juli 1910. NM2. Korrespondancearkivet.

⁴⁴¹ Specifikation på de ligsten som findes på Vor Frue kirkegård, så og i kirken tillige med åben begravelse, tillige med de i S. Olai kirke såvelsom på kirkegården, hvilke er til kirken hjemfaldne og fornyede, o. 1754, samt særskilt liste over hjemfaldne sten samme-

Fig. 236. Øvre del af *dørfløj fra 16-1700'rne (s. 3179). I Kalundborg Museum. NE fot. 1987. - *Upper part of *door from 17th-18th century.*

steds, o. 1754, og auktionen 1755, i L.A. Pastoratsarkivet. Kirkeinspektionens korr.sager mm. 1805-25 og diverse ældre sager fra rådstuen.

⁴⁴² Noterne 326 og 312.

⁴⁴³ Chr. Christensen: De gamle Ligstene og Gravmonumenter paa Kirkegaarden omkring Kallundborg Kirke, i Kallundborg Avis 13.-16. Aug. 1918.

⁴⁴⁴ Chr. Christensen: De gamle Ligstene og Gravmonumenter paa Kirkegaarden omkring Kallundborg Kirke, i Kallundborg Avis Juli 1936.

⁴⁴⁵ Måske identisk med den Niels Jørgensen, der i mandtalslisten 1645 er 36 år og ejer en stor og andre mindre eiendomme, jfr. ÅrbHolbæk 1978-79, s. 42 (nr. 219).

⁴⁴⁶ Note 326. Angiver Oluff Jensen i stedet for Ole Jørgensen, i modsætning til alle øvrige kilder.

⁴⁴⁷ Jfr. note 289. Angiver Maren Pedersdatter i stedet for Andersdatter i note 326.

⁴⁴⁸ Hvis epitafiet ikke blot blev kasseret, er det måske endt på kirkeloftet ligesom nr. 5 og 7. Da det var af sten, kunne de *sandstensornamenter, der her er forbundet med nr. 5, umiddelbart også knyttes til dette ældre epitafium, men herimod taler dels disse ornamentals stil, dels den ringe beskrivelse, der i kilderne er blevet dette epitafium til del.

⁴⁴⁹ Såvel den omtalte sten som en del af de uidentificerede brudstykker, der befinder sig i Kalundborg Museum eller i privathuse i byen, har det vist sig hensigtsmæssigt at behandle under Vor Frue kirke frem for at gisne om, hvorvidt de har hørt til S. Olai eller ej.

⁴⁵⁰ En del af disse brudstykker stammer dog givetvis fra S. Olai kirkegård, og deres mulige identitet må søges blandt de forsvundne gravsten fra denne kirke.

Hovedparten af dem ligger nu ved Vor Frue kirke, men også de, der befinder sig på Kalundborg Museum (nr. 7 - 10) eller i private huse i byen (nr. 11-12 og tre udaterede), er af praktiske årsager behandlet under Vor Frue kirke (jfr. note 449).

⁴⁵¹ Jfr. Anna Myrhøj: Gammel Gaard i Adelgade, i ÅrbHolbæk 1965, s. 19.

⁴⁵² Algreen-Ussing: Kalundborgbeskrivelse 1869, s. 117f.

⁴⁵³ Sml. Kalundborgs Historie 3, s. 256.

⁴⁵⁴ Chr. Christensen: De gamle Ligstene og Gravmonumenter paa Kirkegaarden omkring Kallundborg Kirke, i Kallundborg Avis Juli 1936.

⁴⁵⁵ Begravelsesforordningen er bl.a. afskrevet i kirkens regnskabsbog, jfr. note 51, s. 23 og s. 336 om de særlige forhold vedr. klokkepenge.

⁴⁵⁶ Jfr. sådanne vedligeholdelser 1749-50, 1753, 1755, 1758, 1762, 1773, 1786, jfr. note 51, s. 560, 645, 688, 747, 847, 1104, 1260.

⁴⁵⁷ Jfr. note 51, s. 21f. Hovedparten af indførslerne er sket o. 1755, men med enkelte sekundære tilføjelser.

⁴⁵⁸ Note 51. Til afskriften af den gamle fortegnelse tilføjes sekundært adskillige fornyelser fra 1780'erne op til 1819.

⁴⁵⁹ L.A. Sjællandske retsbetjentarkiv. Kalundborg byfoged, F. Auktionsprotokol 1722-57. Auktion 10. sept. 1734, s. 233. Samlet indtægt 53 rdl. 9 mk.

⁴⁶⁰ Jfr. note 459. Auktion 17. marts 1749, s. 338. Samlet indtægt 82 rdl. 5 mk. 14 sk.

⁴⁶¹ Auktionen 11. sept. 1755 er ikke indført i auktionsprotokollen, men ses sammen med specifikationen o. 1754 over kirkernes ligstene (note 451). I kirkeregnskabsbogen (note 51, s. 684) opgøres den samlede indtægt til 67 rdl. 2 mk. 4 sk.

⁴⁶² Konditionerne anførtes 1734 og 1749 i selve auktionsprotokollen, jfr. note 459 og 460.

⁴⁶³ Jfr. Vibeke Michelsen: Genbrug af gravsten, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 181-197.

⁴⁶⁴ Auktionen 1770 er kun anført i kirkeregnskabsbogen, jfr. note 51, s. 967.

⁴⁶⁵ Jfr. note 459. Auktionsprotokol 1793-1809. Auktion 1. nov. 1805, s. 712, og Auktionsdokumenter 1802-1806.

⁴⁶⁶ Jfr. note 459. Auktionsprotokol 1813-23. Auktion 22. juli 1818, s. 117, og Auktionsdokumenter 1814-21.

⁴⁶⁷ L.A. Pastoratsarkivet. Kirkeinspektionens Korrespondancesager 1805-25. Proklamation 1812 efter kgl. bevilling om års og dags varsel for ligsten og begravelser i Vor Frue og Olai kirkegårde, aftrykt i Altonaischer Mercurius 26. marts 1812.

⁴⁶⁸ Jfr. note 458, s. 741, 879, 891, 901.

⁴⁶⁹ Noterne 51, 197 og 52.

⁴⁷⁰ Trap 1. udg.

⁴⁷¹ Noterne 235 og 75.

⁴⁷² Note 75 og NM2. Korrespondancearkivet. Den

tegnede plan 16. nov. 1978 over nyplaceringen blev i store træk fulgt.

⁴⁷³ Indb. 27. april 1978 ved Vitus Nielsen. NM2. Korrespondancearkivet.

⁴⁷⁴ I modsætning til den overleverede indskrift, jfr. note 329, har Dansk Biografisk Leksikon, 3.udg., dødsdatoen 20. juni. Jfr. i øvrigt Jul i Kalundborg 1946, s. 8f.

⁴⁷⁵ Jfr. Jensen: Gravsten I, 251f. En nær parallel tilhørende samme gruppe findes i Kongsted kirke, DK. Præstø s. 542 med fig. 10.

⁴⁷⁶ 1926 noteredes, at stenen var henlagt uden for kirken mellem sten, som var optagne af kirkegulvet ved sidste istandsættelse, men det fremgår ikke, hvorvidt Gyldenstjernes sten var en af disse (jfr. note 477). Sml. Susanne Vogt: Skiftet efter Peder Gyldenstjerne til Timgård, i Hardsyssels årbog 1992, s. 105-23, og samme: Knud Pedersen Gyldenstjerne og nemesis, i Heraldisk Tidsskrift, bd. 7, nr. 70, 1994, s. 471-78.

⁴⁷⁷ Jfr. note 454. Det vides her, at stenen var blevet fundet i jorden i nærheden af kirken.

⁴⁷⁸ Jfr. H. Hjorth-Nielsen. Danske Prokuratorer, 1935, s. 212. Lind var ejer af en ejendom i området ved den gade, der nu betegnes »Lens Banke«, jfr. Jul i Kalundborg 1970, s. 20.

⁴⁷⁹ Jfr. gavebreve 1741 og 1772, afskrevet i bybeskrivelserne (note 428, s. 181, 184 og note 452, s. 145, 147).

⁴⁸⁰ Jfr. note 453 og 454.

⁴⁸¹ Jfr. note 468 og 51.

⁴⁸² Jfr. note 326 og 51. Gavebrevet afskrevet jfr. note 428, s. 182 og note 452, s. 145.

⁴⁸³ Note 51. Jfr. H. F. Feilberg: Peter Jensen Feilberg og Jens Pedersen Feilberg. Privilegerede Farvere i Kalundborg, i ÅrbHolbæk 1943, s. 92 - 116, og Kalundborgs Historie, 3, s. 452, samt Jul i Kalundborg 1973, s. 4f. Se også C. Nyrop: Danske farvere, 1900, s. 166.

⁴⁸⁴ Hun underskriver sig ved auktionen over Baggers bøger 1695 Margreta jfr. note 459. Auktionsprotokol 1683-1702. Auktion 7. marts 1695. Bøgerne blev meget pietetsfuldt solgt »paa det at de ei af møll skulle forderfuis og till intet blifue.«

⁴⁸⁵ Jfr. note 428, s. 179, og note 452, s. 143.

⁴⁸⁶ Jfr. note 51, s. 21, og note 289, s. 193f.

⁴⁸⁷ Note 51 og 289, s. 194f.

⁴⁸⁸ Jfr. Jul i Kalundborg 1979, s. 6.

⁴⁸⁹ Jfr. note 460 og 51, s. 529.

⁴⁹⁰ Jfr. I. C. L. Lengnick: Genealogier over adelige og borgerlige Familier 1844-47, Familien Fuglede, og Jul i Kalundborg 1971, s. 5, 1966, s. 9, samt Kalundborgs Historie, 1, s. 291.

⁴⁹¹ Versets omtale af »Baggers Stamme« er en henvisning til de børn, som Karen Hansdatter Holm havde med sin første mand, Jacob Jacobsen Bagger, rektor i Kerteminde og sognepræst til Hvirring i Skanderborg amt, †1717. De havde sammen den om-

talte datter, †1721, og den nævnte tilbageværende søn, Jacob Jacobsen Bagger, født 25 uger efter faderens død, senere sognepræst i Skamstrup, i Hagested og sidst i Kundby, Holbæk amt, g.m. Cathrine Hedvig von Aspern, en broderdatter til Jacob Frederik von Aspern (†lukket begravelse nr. 17). Jfr. Wi-berg: Præstehist.

⁴⁹² Jfr. note 322, s. 64f. Gentaget i den på disse noter baserede bog (note 452, s. 120).

⁴⁹³ Jfr. note 51, s. 601. Ej heller ved hans anden hustrus begravelse 1749 er en sten nævnt (note 51, s. 552).

⁴⁹⁴ Jfr. note 51, s. 22, 623. En alternativ forklaring kan være, at stenen allerede 1734 var blevet lagt over Anne Cathrine Jensdatter, men i så fald er det mærkværdigt, at den ikke nævnes ved de senere begravelser, ligesom Anne Cathrine Jensdatters begravelse heller ikke optræder i kirkeregnskabsbogen.

⁴⁹⁵ Note 51. Ligesom i den gamle kirkeregnskabsbog er det ikke specielt angivet, at stenen lå på S. Olai kirkegård.

⁴⁹⁶ Billedhuggeren ses ikke i Weilbach: KunstLeks. eller i tilsvarende tyske værker.

⁴⁹⁷ Jfr. Dansk Biografisk Leksikon 3. udg., red. Sv Cedergreen Bech og H. Hjorth-Nielsen: Danske Prokuratorer med kongelig Bevilling 1660-1869, 1935, s. 205, 388.

⁴⁹⁸ Jfr. note 473, hvor særstillingen bemærkes.

⁴⁹⁹ Lengnick: Stamtavler (note 490).

⁵⁰⁰ Jfr. Kalundborgs Historie, 1, s. 291, og Jul i Kalundborg 1966, s. 9.

⁵⁰¹ Jfr. Jul i Kalundborg 1971, s. 3f. Det hævdes her også, at Anders Faaborgs første hustru Elisabeth Mølling udover at være datter af Rasmus Iversen skulle have Hans Hansen Qvist ((†)gravsten, nr. 4) som morfader. Ingen af Rasmus Iversens hustruer synes dog at være beslægtet med Qvist eller dennes jævnaldrende hustru Maren Sørensdatter.

⁵⁰² L.A. Kalundborg Købstad. Korr.sager for inspektionen for de offentlige stiftelse 1805-69. Div. år.

⁵⁰³ Jfr. Danske Patriciske Slægter, IV, 140, og Jul i Kalundborg 1971, s. 5.

⁵⁰⁴ Jfr. note 322. I stedet for to børn angives her seks i afskriften.

⁵⁰⁵ Jfr. Dan Lund: Lidt om Kalundborg nedlagte Latinskole, II, i ÅrbHolbæk 1937, s. 130.

⁵⁰⁶ Jfr. note 452, s. 56f., 141. Se også Henrik Larsen: Kalundborg By og Omegn i Fortiden, i ÅrbHolbæk 1936, s. 137, og note 507, s. 44f.

⁵⁰⁷ Jfr. J. S. Møller: Lindegaarden i Kalundborg, dens Historie og dens Ejere, i ÅrbHolbæk 1941, s. 52.

⁵⁰⁸ Mandtalslisten 1645, i ÅrbHolbæk 1978-79, s. 35f., nr. 749-54, Ejendom nr. 105, 167, 182.

⁵⁰⁹ Inger Stig Hansen: Efterskrift til Mandtalslisten 1645, i ÅrbHolbæk 1978-79, s. 85f.

⁵¹⁰ Hvorfor Ole Rømers fader er begravet i Kalund-

borg står ikke klart. Hans ejendom i Århus brændte 1659, og 1662 blev Ole Rømer indskrevet på Københavns Universitet. 1666 havde enken en ny ejendom i Århus, som hun solgte 1675, jfr. Aarbøger udg. af Historisk Samfund for Aarhus Stift, XXXVII, Århus 1944, s. 1.

⁵¹¹ Jfr. note 512, note 459, nr. 816f. og Jul i Kalundborg 1972, s. 13.

⁵¹² Jfr. E. Marquard: Nogle Aktstykker vedrørende Kalundborg By i ældre Tid. IV. »Fortegnelse paa hues som er bekost paa sl. Thommes Bonnums begraffelse«, i ÅrbHolbæk 1927, s. 132-35. Fortegnelsen omfatter en nøje redegørelse for udgifterne til begravelsen. Den er angiveligt dateret 1666, selvom Thomas Bonnum døde allerede 1650.

⁵¹³ Jfr. PersHistT. 8. rk., 6. bd., 1927, s. 244.

⁵¹⁴ Amundin anfører (note 416) dog dødsåret 1627. Antagelig er det en fejllæsning for 1677, idet Jens Jensen stadig var i live 1676, da messehaglen foræredes til kirken, men derimod omtales som salig, da hans søn 1680 blev indsat i sakristiet (note 51).

⁵¹⁵ Jfr. note 416. Herfra medtaget i HofmFund. (note 289).

⁵¹⁶ Lauritz Thomasen var 1645 14 år (jfr. note 340, nr. 819). Ifølge Chr. Waagepetersens afskrift fra auktionsprotokollen døde han før 1682 (NM2. Korrespondancearkivet).

⁵¹⁷ Rasmus Hansen Væver havde 1645 tre sønner, Hans Rasmussen 7 år, Niels Rasmussen 1½ år og Jens Rasmussen 9 år (note 459, nr. 119-24). 1682 var der skifte efter Karen Mortensdatter, 1683 efter Hans Rasmussen selv. Enken Ingeborg Jensdatter havde da fire sønner, Rasmus, Jens, Niels og Hans.

⁵¹⁸ Niels Trudsen var 1645 10 år (note 459, nr. 293).

⁵¹⁹ Jfr. Jul i Kalundborg 1964, s. 11, 1969, s. 13. Hos Algreen-Ussing (note 114, s. 116) er Maren Lauritzdatter fejlagtigt omtalt som enke efter en Jens Nielsen Hesselberg. Hun var, som det fremgår, søster til Jens Lauritzen Hesselberg og enke efter Jens Nielsen Bitzholt.

⁵²⁰ Jfr. note 416. Amundin noterer navnet Mads i stedet for Michel, måske på grund af en sammenblanding med Mads Gynges gravsten, der da lå i S. Olai kirke.

⁵²¹ Jfr. note 289, og Johan Jørgensen: Bogsamlinger i Kalundborg i slutningen af det 17. århundrede, i KirkehistSaml. 7. rk., 4. bd., 1961, s. 367.

⁵²² Måske identisk med en Jens Nielsen Samsing, *1647, †1713.

⁵²³ Denne Peder Fuglede optræder ikke hos I. C. L. Lengnick: Stamtavler. Familien Fuglede, idet han næppe er identisk med Peder Hansen Fuglede, sognepræst i Vørslev-Jordløse 1728-60, *1700, †1760 (fader til Niels Fuglede, jfr. gravsten o. 1711, nr. 12, genannvendt 1749 og 1793). Måske har stenen ligget over Peder Hansen Fugledes fader, Hans Fuglede til Ag-

gersvold, *1666, g.m. Maren Trellund, †1721, ifald den noget usædvanligt benævnes med sønnens navn? Den ringe størrelse og vurdering kunne dog tyde på, at der er tale om en barneligsten.

⁵²⁴ Måske et barn af Hans Jensen Bay, overformynder, †1717 i Ringsted, g.m. Apelone Pedersdatter, †1748 i sit 67. år.

⁵²⁵ Jens Riber levede endnu 1716, jfr. Johs. C. Jessen: Kalundborg skolevæsens historie indtil 1850, i ÅrbHolbæk 1954, s. 23.

⁵²⁶ PersHistT. 8. rk., 5. bd., 1926, s. 279, 287f.

⁵²⁷ Jfr. note 51, note 452 og note 289.

⁵²⁸ Jfr. Jul i Kalundborg 1977, s. 6, og note 452, s. 74.

⁵²⁹ Jfr. note 321, s. 30f., note 452, s. 144 og note 289, s. 194f.

⁵³⁰ Jfr. Jul i Kalundborg 1964, s. 14.

⁵³¹ Jfr. Jul i Kalundborg 1971, s. 3f.

⁵³² Jfr. note 430, og PersHistT. 3. rk., 5. bd., 1926, s. 199.

⁵³³ Jfr. note 51, s. 22, 649, 656, 663 og note 451.

⁵³⁴ Jfr. bl.a. Jul i Kalundborg 1957, s. 3f. og 1981, s. 11.

⁵³⁵ Jfr. note 458, s. 100 og note 51.

⁵³⁶ Skødet findes i L.A. Pastoretsarkivet. Kirkeinspektionens korr. sager 1805-25 og div. ældre sager fra rådstuen.

⁵³⁷ Jfr. note 452, s. 74 og PersHistT. 1955, s. 84.

⁵³⁸ Jfr. note 51, s. 856, 857 og note 458, s. 18.

⁵³⁹ Såvel købet af ligstenen som hustruens begravelse er anført sammesteds i kirkeregnskabsbogen, jfr. note 51.

⁵⁴⁰ Jfr. note 460 og note 51.

⁵⁴¹ Der er grund til at antage, at den Jens Hansen Ladefoged, der 1721-22 betalte stoleleje for sin hustru Anne Pedersdatter, og som 1734 begravedes på kirkegården med alle klokkerne og lysene, er identisk med købmand Jens Hansen Barfred. Dels kaldes Jens Ladefogeds enke 1751-52 mad. Barfred, dels bliver gravstenen åbnet ved Jens Barfreds enkes begravelse 1754, dvs. den lå der i forvejen, hvilket passer med, at der o. 1754 noteres en sten på kirkegården tilhørende Jens Ladefoged, købt på auktionen 1749. Jfr. note 51, s. 47, 63, 199, 599, 607. Købet ses ikke i auktionsprotokollen, men det er der andre eksempler på. Imod taler kun, at indb. 1759 (note 416) opfører Barfreds dødsår som 1724, men denne indberetnings oplysninger om de begravedes data har ved flere lejligheder vist sig at være ukorrekte.

⁵⁴² Jfr. note 416. Knuths dødsår er fejlagtigt angivet til 1749.

⁵⁴³ Jfr. note 458, s. 138, 155. Også 21. jan. 1795 blev der begravet en madam Baastrup på Vor Frue Kirkegård!

⁵⁴⁴ Jfr. note 483 og note 428, s. 259.

⁵⁴⁵ Jfr. Jul i Kalundborg 1981, s. 9.

⁵⁴⁶ Jfr. I. C. L. Lengnick: Stamtavler (jfr. note 490).

Familien Fuglede, og Jul i Kalundborg 1971, s. 6.

⁵⁴⁷ Jfr. note 322. Algreen-Ussing (note 452) anfører dødsdatoen 21. april.

⁵⁴⁸ Note 416. Dødsåret angivet til 1757 i modsætning til note 51, s. 736.

⁵⁴⁹ Det kan næppe være en enke efter degnen Hans Lund. Han var gift med Christiane Schmidt, som døde 9. jan. 1776, og han døde selv en måned efter.

⁵⁵⁰ Se i øvrigt s. 3201f. med note 213 og 51.

⁵⁵¹ Note 51 og 197.

⁵⁵² Jfr. PersHistT. 7rk., 4. bd., 1920, s. 99.

⁵⁵³ Jfr. note 51. 1772 repareredes en »klap« bag altret med sadelmager- og smedearbejde, hvilket eventuelt kunne være en hentydning til den lem, der kan have dækket begravelsen (sml. flukket begravelse nr. 14) men kan også være præstens sædebræt (sml. s. 3173).

⁵⁵⁴ Jfr. note 51, s. 594, 602. Afskrevet jfr. note 128, 452.

⁵⁵⁵ Jfr. PersHistT. 7 rk., 4. bd., 1920, s. 94.

⁵⁵⁶ Jfr. note 51, s. 349, 352-54 og note 458.

⁵⁵⁷ Jfr. note 214 og 51.

⁵⁵⁸ Jfr. Anna Myrhøj: Jomfru Rabens Gaard, i Årb-Holbæk 1962, s. 62-66.

⁵⁵⁹ Bidrag til Kallundborg Historie VI, i Kallundborg Avis 1857.

⁵⁶⁰ Jfr. PersHistT. 7. rk., 4. bd., 1920, s. 93f. og Jul i Kalundborg 1981, s. 8.

⁵⁶¹ Oplysninger om de begravede personer og skødet 1695 stammer fra overdragelsen til familien Raben 1738, jfr. note 51, s. 352-54.

⁵⁶² Oplysningerne om Anna Hansdatters armod og datterens afvisning af betalingen stammer fra overdragelsen 1738, jfr. note 51.

⁵⁶³ Jfr. note 459. Auktion 2. dec. 1737.

⁵⁶⁴ Jfr. Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg. og Adels-årbogen XLVI, 1929, II, 242f.

⁵⁶⁵ Jfr. PersHistT. 2. rk., 6. bd., 1891, s. 76.

⁵⁶⁶ Jfr. noterne 326, 482, 442, 416 og 51.

⁵⁶⁷ Hustruen Anna Elisabeth Lønborg var død samme år og åbenbart nedsat i familiebegravelsen uden begravning. To af Paludans børn, som 1760 og 1763 blev

begravet »inden for kirkedøren« (dvs. i familiebegravelsen?), betales der derimod hver 2 rdl. for, jfr. note 51.

⁵⁶⁸ Jfr. note 51, broderens levnedsskildring s. XXII.

⁵⁶⁹ Jfr. PersHistT. 2. rk., 4. bd., 1889, s. 28. En forbindelse til rådmand Unruhs hustru, Margrethe Elisabeth von Aspern, har ikke kunnet konstateres (jfr. flgravsten nr. 57).

⁵⁷⁰ Jfr. note 452, s. 122 med note 24. 1803 betales 2 rdl. for at begrave Dr. Voigts kone i jorden på Vor Frue kirkegård (note 458).

⁵⁷¹ Jfr. Jul i Kalundborg 1945, s. 26-28.

⁵⁷² Registreret dér 1856, jfr. note 322 og 452.

⁵⁷³ LA. Kalundborg rådstue. Bilag og antegnelser vedr. Kalundborgs offentlige stiftseisers rgsk. 1815-17.

⁵⁷⁴ Jfr. PersHistT. 7. rk., 1920, 4. bd., s. 94 og J. S. Møller: Lindegaarden i Kalundborg. Dens Historie og dens Ejere, i ÅrbHolbæk 1942, s. 16.

⁵⁷⁵ Jfr. note 51. Gavebrevet afskrevet i HofmFund. X, 52, og note 428 samt 452. Jfr. J.S. Møller: Lindegaarden i Kalundborg. Dens Historie og dens Ejere, i ÅrbHolbæk 1942, s. 16, samt Jul i Kalundborg 1968, s. 12.

⁵⁷⁶ LA. Pastoratsarkivet. 1857-70. Forhandlingsprot.

⁵⁷⁷ Jfr. V. Richter: 100 Aars Dødsfald 1791-1890, Odense 1905, s. 484.

⁵⁷⁸ Nr. 141 hos Mogens Bencard og Else Roesdahl: Dansk middelalderlertøj 1050-1550. Jysk Arkæologisk Selskabs Håndbøger I, Århus 1972.

⁵⁷⁹ Jfr. dattersønnen Ole Lunds erindringer, i Årb-Holbæk, 1910, s. 58, sml. Jul i Kalundborg 1971, s. 6.

⁵⁸⁰ Jfr. note 452, s. 121f. Sml. note 454. Indskrifttavlerne er ved en fejltagelse(?) forbyttet.

⁵⁸¹ Monumentet nævnes ikke 1869, hvorfor det formentlig først er opstillet ved hustruens død.

⁵⁸² Jfr. sønnens erindringer, note 579.

⁵⁸³ Se Aase Faye: Danske støbejernskors, 1988, kat. nr. 61, s. 69.

⁵⁸⁴ Suppleringer efter H. Hjorth-Nielsen: Danske Prokuratorer med kongelig Bevilling 1660-1869, 1935, s. 251.

Fig. 237. Kirken set fra sydøst, fra fjorden. Chr. Reinau, Kalundborg, fot. o. 1900. - *The church, seen from the south-east, from the fjord.*

THE CHURCH OF OUR LADY

ENGLISH SUMMARY

Historical background (pp. 3017-19). The church, which according to Peder Olsen (†1570) is said to have been devastated by a fire in 1314, is mentioned for the first time in 1400. Consecrated to Our Lady, the Virgin Mary, it possessed at least five altars in addition to the high altar, dedicated respectively to St. Anne, St. Erasmus, St. Gertrude, the Holy Cross, and the Body of Christ. In his Danish topography of 1654 J. L. Wolf writes that the central tower is consecrated to Our Lady, and the adjacent towers are called after St. Gertrude, St. Mary Magdalene, St. Anne, and St. Catherine. This tradition possibly in part reflects the position of the medieval altars

which disappeared after the Reformation in 1536.

Book-keeping records preserved from 1614 onwards show that innumerable repairs were carried out to these very towers. The church was modernised in 1820-22, but the central tower collapsed only a few years after - in 1827, and was not rebuilt until the extensive restoration in 1867-71. The present appearance of the church goes back to a re-restoration undertaken in 1917-21.

Surroundings (pp. 3020-27). The church is intimately linked with Kalundborg, whose strategic position at the head of the deep fjord on the

west coast of Zealand made it a natural focal point for the Crossing to Jutland. The naval levy assembled here in what was called '*Hærvig*' (army bay), and according to the chronicler Saxo (c. 1200) the harbour was rid of pirates and fortified about 1170 by the powerful nobleman of Zealand Esbern Snare. This initiative should be seen in the light of Valdemar I the Great's naval base at Vordingborg in Southern Zealand, and Bishop Absalon's stronghold at Havn, now Copenhagen.

Kalundborg was built on a mound (200x300 m), two sides of which were originally bounded by marshy ground, and the third to the south overlooked a small natural harbour, sheltered by the long sandy neck of land called Gisseløre (fig.

3). East of Kalundborg or the 'high-town' there was the lower town, a quarter known as Kordel, with roots going back to a fishing harbour. Kordel was probably of earlier origin than the high-town and its parish church †St. Olai stood on the west spur of the mill bank.

Opinions differ on the subject of Kalundborg's earliest topography. According to older hypotheses the high-town was founded by Esbern, who built a stronghold both to the west and east of the town itself, whose church and three parallel streets (Adelgade, Præstegade and Munkesøgade) were believed to be the layout of a collective project. More recent investigations (Hertz) attribute only the west keep (ruins excavated 1907 ff) to Esbern, whereas the east keep which later became Kalundborg castle was probably not built before about 1300. Therefore the mound on which Kalundborg stood may, in its first phase, have had the character of an outer ward and pitch for soldiers' tents, which later gradually developed into a permanent urban community. About 1240 Kalundborg was already the third largest taxpayer among the towns of Zealand, and following the pacification of the country Kalundborg would have certainly grown rapidly. The church, judged on the basis of stylistic reassessments, may well have been built in the period 1200-25. It perhaps replaced a †wooden chapel on the site.

Valdemar Atterdag's conquest of Kalundborg

in 1344 brought renewed prosperity to the town, which had otherwise been subject to changing hands since the death of Esbern Snare's daughter Ingeborg in 1267. Gradually the importance of the west stronghold diminished in favour of the Castle which was within easier reach of the wharf serving modern deep-draught ships. The palisades enclosing the town were succeeded by ring-walls c. 1360; by this time, at the latest, the fens to the north were stemmed into a lake (the Munkesø), and defence works of ditches were established round the perimeter of the town and its fortifications (fig. 4). Kalundborg still preserved this general appearance in the oldest town map (fig. 5).

In the late Middle Ages, Kalundborg was often chosen as the seat of important national assemblies, and this status was reflected by the buildings around the church, among which were the town hall and brick-built residences for the king, bishop, clergy, and guilds. The remains still exist of houses built c. 1400 for the bishop of Roskilde on the north side of Adelgade (fig. 17), opposite the little triangular market-place east of the church. Moreover, no. 23 Præstegade (cf. figs. 6, 22-23) our best preserved medieval town house was built in the 1480s, and it became the benefice of the incumbent of St. Gertrude's altar.

The Reformation in 1536 reduced the medieval priesthood, but the brick house in Præstegade continued to serve as a parsonage, at periods together with a large property, Lindegården, west of the church. (Lindegården now houses the Kalundborg Museum of Local History). For a long time schooling was also closely connected to the church (cf. the churchyard buildings), and likewise poor relief foundations built almshouses close to the church; for example along Adelgade abutting the churchyard's north wall. With the wars of the 1600s a slump set in, symbolised at Kalundborg by the destruction of the castle during the Swedish occupation of 1658-60. The high-town, however, whose municipal privileges extended to the hub of trade at Kordel, continued to be the seat of the town council and from 1539 until 1854 the

former bishop's palace served as the town hall.

After the major restoration of the church in 1867-71 works began on the clearance of the church's precincts in keeping with the spirit of the times: to remove neighbouring properties which 'concealed and disfigured the splendid church'. In 1872 a parking place to accommodate vehicles was made west of the church in a former garden (figs. 7, 112), and in 1898 a number of properties east of the church were pulled down (figs. 8, 10) to make way for a public garden; in 1953 the latter was turned into a formal garden (fig. 31) designed by C. T. Sørensen. In 1962 the last remnants of post-medieval buildings north of the churchyard disappeared. Yet, in spite of many changes, the original structure of the high-town is still perceptible (fig. 2), just as it possesses medieval brick-built houses in considerable number compared with other Danish towns.

The churchyard (pp. 3027-34) is first mentioned in records in 1441 but it is undoubtedly contemporary with the church. With the exception of diverse post-medieval repairs and the entire north wall (rebuilt in 1963 on the old foundations) the *boundary walls* of large medieval bricks date from the 1400s or before (figs. 6, 12-16). A row of angular footing ashlar suggests that earlier the enclosure was more polygonal in shape (cf. fig. 11); in which case the most easterly part of the south wall, and the northernmost part of the west wall must have been straightened when the tithe barn and mortuary were built adjoining them c. 1500.

In their present form the three *gates* leading into the churchyard are of recent date. The east gate from about 1900 is the oldest (fig. 17), the renewal of the west gate occurred in 1927 (fig. 19), and the north gate was installed in 1963. Through book-keeping records it is possible to follow variations in the number and position of gateways back in time to the beginning of the 17th century when there were five, of which the north-east and east gates remain in the same place. Records also mention †grating over brick-lined pits (fig. 21) to prevent livestock from straying into the churchyard.

Buildings in the churchyard (pp. 3034-43). Two late medieval buildings dating back to about 1500 are preserved in the south-east and north-west corner of the churchyard: the tithe barn (now the parish hall), and the school and presbytery (now the mortuary). The *tithe barn* (figs. 22-26) is mentioned in records in 1444, but the present building would not pre-date c. 1500. It is of medieval red brick with north and south gable-ends enriched by brickwork recesses in the manner typical of the area. The barn is entered by a door in each of these gable walls. After the Reformation and until 1739 the building served as the premises of the Latin school. Traces of †murals on the inner face of the gable walls above show that there were once rooms in the loft. When the Latin school was discontinued here, the building served as a stores and coach-house for a succession of merchants. In 1906 the tithe barn was handed over to the National Museum, and it underwent a major restoration when the church was re-restored in 1917-21 (architect: Andreas Clemmensen). In 1973-74 the interior was rebuilt with rooms for parish activities (architect: Marinus Andersen).

The mortuary (figs. 27-29) has probably been built by the same master-builder who was at work in the 1490s on the large pilgrimage church in Holmstrup (p. 1803). The medieval red-brick building with east/west gables enriched with recesses originally served as a combined school and presbytery of the type found in several towns (Næstved, Roskilde, Odense). The windows and early measured drawings (fig. 28) reveal that it was a two-storey building, in which the first storey accommodated the schoolroom entered from the churchyard. The presbytery was in the second storey with access from an †external gallery, whose traces are still discernible on the south wall. After the Reformation the building was used by the rector of the Latin school, which gave rise to the name 'the rector's house'. When the Latin school was discontinued in 1739 the building was reconstituted as a charity school ('The Danish School', cf. fig. 3), but after the educational reform of 1814 it was further demeaned and became one of

the poor-law authority's crowded almshouses (figs. 33, 111-12). It was restored in 1877 (Vilhelm Tvede) and turned into a mortuary, whereby the floor division between the two storeys was demolished.

THE CHURCH

Earlier research (pp. 3045-49). With its five towers this unique church has always been an object of research and engendered an extensive body of literature (cf. p. 3264 and notes). Yet, apart from a number of guidebooks, few monographs have been written. The first by *J.J. A. Worsaae* and *Heinrich Hansen* was published in 1860. The restoration of 1917-21 gave rise to the treatise in Danish and English by *Mogens Clemmensen* and *Vilhelm Lorenzen* (1922). In 1960 *Mogens Bencard* published an article under the auspices of Copenhagen University, and in 1992 *Hugo Johannsen* and *Marie-Louise Jørgensen* described the church (now including its furniture and fittings) in the fourth volume of the latest urban history (Kalundborgs historie, edited by *Tore Nyberg* and *Thomas Riis*).

The dating of the church has long been considered indisputable and a tradition which evolved about 1600, on the basis of Saxo's chronicle, laid down that it was founded in 1171 at the order of Esbern Snare. Architectural historians of a later era found the tradition confirmed by elements of kinship between this church and other examples of early brick architecture in Denmark, and Clemmensen dated the church to the period 1170-90. Vilhelm Wanscher opposed this view in his history of architecture published in 1929, and he compared the visual effect of the building with Frederick II's Castel del Monte (c. 1240) in Apulia. However Wanscher's often controversial and fanciful theories found no support. The latest to cast doubt on the traditional dating (Johannsen 1989 and 1992) suggests that the church was built at the earliest after the turn of the century and Esbern's death in 1204.

Scholars have devoted far more interest to the question of what might be its architectural pro-

totypes. Niels Laurits Høyen, pioneer of research into Danish medieval art and architecture, made a number of important notes and drawings already in 1832 (figs. 32-33), and he was later to play an important role as adviser to Vilhelm Tvede, who undertook the major restoration in 1867-71. Høyen and his students saw the church's prototypes in the Byzantine tradition which, for example, also characterised the church of St. Lars in Visby on the island of Gotland. Likewise, the theory that oriental archetypes were the source is further developed by Kinch (1900), and especially by Vilhelm Lorenzen (1922) who, apart from references to Byzantine and Armenian architecture, drew attention to eastern inspiration in western Europe (Germigny-des-Prés, Milan's San Satiro, Venice's San Marco). The true model was perhaps a vanished centralised church in Milan, a hypothesis which had undoubtedly been coloured by Mogens Clemmensen's ongoing studies in the stylistic links between Lombardic and Danish architecture in brick ('La parenté entre les architectures en briques lombarde et danoise', *Mémoires de la société royale des antiquaires du nord*, n.s. 1920-25, pp. 137-90). A late offshoot of the Byzantine theory is Mogens Bencard's reference (1960) to Russian wooden architecture. The possible significance of timber buildings had previously been discussed in the present context by *Strzygowski* (1918), *Clemmensen* (1922) and *Bugge* (1945).

As far back as 1860 Worsaae placed emphasis on less remote parallels such as the centrally planned churches built by local magnates at Bjernede in mid Zealand and at Torsager in Djursland, east Jutland. *J.B. Løjfler* (inspired by Friederich Adler and Heinrich Otte) suggested the demolished Marienkirche at the Harlunger Berg, near Brandenburg, and in 1925 *Richard Haupt* singled out Vietlütbe in Mecklenburg. The former pilgrimage church with four towers near Brandenburg represented a current trend in common with the group of five towers above the Crossing in Tournai which *C.M. Smidt* (1928) included. Precisely these characteristic multiple towers seen, *inter alia*, in churches dat-

ing from the period 1200-25 in the Rhineland (Limburg an der Lahn, Gelnhausen) were referred to by Johannsen (1989, 1993).

The fortification theory represents another line of interpretation. Löffler construed the biforia of the outer towers as embrasures and saw the church as part of Esbern Snare's fortification of Hærvigen ('army bay'). The German architectural historian *F. Seesselberg* (1897) went even further, and embellished the towers with crenellations (fig. 34) - a theme developed further and independently by the Swedish scholar *Emil Eckhoff* (1899, 1904). Irrespective of the fact that these theories could be rejected by sound arguments (*Blom* 1895, *Löffler and Mackeprang* 1902), they have continued to survive, and have been uncritically repeated by later writers. For example, *Seesselberg's* inventive drawings continue to be used in the selected German literature (*Untermann* 1989).

Interest in the symbolical value of architectural forms has influenced recent interpretations and found expression in the writings of a large number of scholars, beginning with *Anders Bugge* (1945), who saw a parallel between the tower-adorned church and Romanesque censors, which alluded to Celestial Jerusalem (Revelations 21). This theme has most recently been taken up by *Johannsen* (1989 and 1992) who also points out the possible inspiration of other ecclesiastical prototypes (The Temple of Solomon, The Church of the Holy Sepulchre and churches dedicated to the Virgin).

The measurements and proportions of the church have been studied to a lesser extent. According to *Wanscher* (1929) the master-builder chose now the Greek foot (33 cm), now the Carolingian foot (32.5 cm), whereas *Johannsen* (1989) analysed the ground-plan on the basis of an unidentified unit of measurement: 30.75 cm (one twentieth of the height of the granite columns). The ground-plan seemed to be based on this module (fig. 36) and composed in a desire for the structure of the building to be governed by geometry as well as arithmetical proportions, the latter corresponding to music's harmonic overtones. This analysis appears to be

confirmed in principle by the inside circumference of the nave which amounts to 144 units - agreeing with Celestial Jerusalem's measurement.

ARCHITECTURAL DESCRIPTION

Plan and elevation (page 3051). The church is a centralised building, its nucleus is the square nave, from which extend four arms of equal length with polygonal terminals, together forming a Greek cross. From this unique plan rises an equally exceptional elevation with five towers crowned by spires. The highest of these is the square central tower resting on great columns of granite in the middle of the nave, whereas the four outer towers over the ends of the transepts are octagonal. Plans and drawings made during the period 1820-1966 (pp. 3050-67) illustrate the architecture of the church.

Building phases (p. 3068). Examinations of the brick masonry 1917-21 showed that the church was probably begun in the east, and the polygonal terminations of the north and south arms added to existing toothing; and furthermore that the west portal's projection had first been decided upon during the course of building works, whereas the north portal's projection was contemporary with the earliest phase. Foundations came to light in the south transept (fig. 47) which revealed setting-out errors. Substantial irregularities in the west part of the church tell the same story, possibly indicating the presence of a †*wooden chapel?* *Clemmensen* considered the outer towers to be an addition; however, the elevation taken as a whole seems to represent the original project.

Materials and technique (pp. 3068-70). The brickwork is of large medieval bricks, so-called 'monks' bricks', laid in uneven 'monk' bond, viz. one header alternating with two stretchers, over a boulder foundation only 30-70 cm deep. The courses extend through the thickness of the wall, and in one or two places in 1917-21 traces of the original pointing were visible (fig. 60), and characteristic fluted bricks are preserved here and there. The main building material is

supplemented by granite in the plinth, portals and columns.

The exterior (pp. 3070-85). The walls rise above a conspicuous plinth (fig. 64) of granite and brick, whereas the cornice (fig. 65), which may be a later replacement, consists of saw-tooth bonds alternating with smooth bonds. The church is entered through three portals, of which the one in the west and in the north respectively observe the symmetry of the plan, but the third in the east wall of the south transept seems a compromise, made there in order to facilitate access to the church from the market square nearby. All three portals (figs. 54-56, 66-72) received their present appearance in 1917-21, and several features are reconstructions based on uncertain evidence. For instance, the granite jambs of the east portal may have once had columns, just as details of the corbie-stepped projections of the two other portals (figs. 70, 72) are scarcely authentic.

The church's thirty-one windows are notable by virtue of the elegant and unusual moulding of their external corners (figs. 58, 73-76), re-created 1917-21 on the basis of firm evidence, e.g. traces of windows walled-up at an early date overlooking the sacristy (fig. 104). The exceptional point that the splayed sides of the west transept lack windows may indicate the existence of a †manorial pew above the main entrance.

The central tower is a complete reconstruction dating from 1869-70 based on earlier illustrations (figs. 38, 81 and 108), whereas the four outer towers are preserved - albeit with heavily restored details. For example all lights, including the curious biforium in the upper storey (fig. 57) were reconstructed in 1867-71. This also applies to the small pointed gables which encircle the outer towers. Prior to this restoration, pointed gables were only preserved on the east and west towers, and only the former was enriched by small blind niches - round-arched and with an infilling of zigzag brickwork (figs. 33, 80). The lozenge-shaped putlog holes (figs. 57, 61, 79), taken as evidence supporting the fortification theory, were presumably used for

suspended scaffolds when repairs were carried out, and their shape was simply a fashionable choice. Details of the original †central tower, whose walls were considerably thicker than those of the present one, can only be roughly estimated from old reproductions. A granite Capital (figs. 82,83) presumably comes from one of the tower's biforia.

The interior (pp. 3086-96). The interior of the church (figs. 84, 89, 99) seems small compared with the lofty dimensions of the exterior, and since 1917-21 its red brickwork is once more exposed, the contrasting whitewash now only highlights the vaults and soffits of arches. However, the chancel was whitewashed once more in 1976 to enhance the altar-piece. Four splendid granite columns in the nave, the most striking elements of the interior, are commissioned work, possibly hewn from stone quarried in Scania (Skåne). They are about 6.15 m tall including base (formed as an inverted cushion Capital), trapezoid Capital, and shaft made up of two monoliths each with a bead at the upper end which produce the characteristic shaft rings. When the columns were re-erected in 1868-71 the most damaged elements were renewed, viz. three bases (fig. 87) and three parts of shafts (cf. figs. 85, 86a), whereas the rest were redressed and repaired with cement. The free-standing columns have counterparts along the walls of the nave in the shape of engaged brick columns which flank the surbased round-arched arcades of the transepts. The bases of the engaged columns, which vary in pairs (figs. 90-91, 94-95), were reconstructed together with their trapezoid capitals in 1917-21. Only the cone-shaped bases of the south arcade, and the variations on the north side (figs. 92-93) are presumably authentic. In order to emphasise the liturgical axis the jambs of the east and west transepts' arcades are enriched with recessed engaged columns (figs. 53, 88). During the restoration of 1917-21 a stair to the church loft was re-established in the south-east corner of the nave. Later this was demolished presumably for lighting reasons (cf. figs. 97 and 108) after the sacristy was heightened and new access gained

to the church loft. The church was built with vaults, although only the barrel vaults of the transepts and the cloister vaults of the polygonal terminations are now preserved. The nave's nine groin vaults were re-created in 1917-21 on the basis of earlier illustrations (figs. 38, 183) and traces in the brickwork; a †circular opening in the vault over the central bay was not reinstated.

Summary (pp. 3096-3100). The church, which has been described as 'Possibly Denmark's most outstanding contribution to European art' (Bencard), is an autonomous synthesis of several different impulses. First and foremost, the unknown master-builder has been intent on creating a unique house of God which would inspire thoughts of Celestial Jerusalem, the dwelling of the blessed, in the image of the apocalyptic vision as it was perceived at the time of the crusades: a fortified city with spires and turrets. This was more easily portrayed in the imagery of liturgical works of art, but by transforming it into architecture, both the patron and the master-builder crowned Kalundborg with a magnificent shrine (figs. 31, 98 and 237) imbued with religious symbolism.

To accomplish the project, however, the master-builder turned to his knowledge of existing models and types in contemporary and earlier architecture. The four-column construction of the nave arranged after the pattern of five on dice (*quincunx*) has ancient antecedents in Byzantium and western Europe. The plan was often used for castle- and palace chapels, for example local Danish variations in the time of the Valdemars (Bjernede, Torsager). Moreover, its combination with the cruciform shape, known from mausoleums since the time of the early Church, suggests inspiration from the most sacred Christian temple, the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem. Among the latter's many copies perhaps the plan of two French examples presents the closest parallels (Villeneuve-d'Aveyron, Ste Croix at Quimperlé). The cluster of towers, which more than anything else gives Our Lady's the nature of a stronghold of God, is characteristic of numerous European basilican churches from about 1200 which have

a group of five towers above their Crossing (Tournai, Laon, Chartres, Limburg an der Lahn, et al.). This tendency is also seen in centralised buildings (Marienkirche at the Harlunger Berg), but the positioning of towers over the ends of the transepts seems to be an independent feature decided upon by the master-builder, who created by this means an original composition inspired alike by palace chapels and the Church of the Holy Sepulchre.

On the other hand, technically and stylistically speaking, the church is intimately linked with the brick architecture in Zealand in the time of the Valdemars. This applies to the treatment of building materials, which includes exploiting the exceptional bearing strength of granite (cf. fig. 100). Likewise, not many details lack parallels within this group of early brick architecture. Especially noteworthy in this context is that an unknown stone mason ('the Hvide family's stone mason') whose work is found, for example, in Fjenneslev church near Esbern Snare's and Bishop Absalon's ancestral home, has also been employed in Kalundborg (font, granite Capital).

This connection leads us to the question of the church's dating, which has until now been based on Saxo's information about Esbern Snare's role as patron/builder. Renaissance historians extended it to include the town and church - in addition to the castle. Dendrochronology and C-14 analyses of the few surviving relics of early timber in the church have not provided useful results in relation to dating, therefore the stylistic method has to be continued. The link with Fjenneslev is important in this context since it discloses the same source of craftsmen and circle of patrons: the stone mason who carved the cone-shaped bases for the secondary manorial gallery. A recent investigation of the Fjenneslev gallery dates it to the years shortly after 1200, viz. probably after the death of Esbern Snare in 1204. The dating of Our Lady's Church to the period 1200-25 is supported by details such as the corbie-stepped projections of the portals, the Gothic shaft-ring ornament on granite columns, and ultimately the group of towers encircled by

pointed gables which bring to mind the late Romanesque churches of the Rhineland. If so, the church would have been built by Esbern Snare's daughter, Ingeborg, who inherited Kalundborg and took up residence there together with her husband, Peder Strangesen. The motives for building a church of such unprecedented magnificence can only be surmised. In spite of its formal resemblance to castle and palace churches it has not been conceived as an exclusive manorial church but rather as a place of worship for the urban community which from the close of the 12th century thrived on the fortified castle rise.

EXTENSIONS AND ALTERATIONS

Sacristy (pp. 3100-3107). The oldest extension is probably the sacristy abutting the north wall of the chancel. Traces of a roof construction on the north wall of the chancel (figs. 102, 104) reveal that a low †extension (1250-1350?) has existed before the present sacristy was built c. 1400 in the form of a long one-storey building. Later, presumably c. 1525, an additional storey and loft were added, with access from the loft into the towers. The sacristy was heavily restored in 1871 and again in 1917-21. The fabric is 'monks' bricks'. The interior divisions of the second sacristy appear to have been altered during the course of construction, but the columned room (fig. 106) is preserved, together with the 'real' sacristy behind the north gable and a contemporary stair to the loft. Upon the addition of the second storey the old decorated cornice was kept intact, and a gable was erected, whose recessed enrichment (fig. 72) is related to the decoration on the tithe barn and mortuary.

†Porch, †north-east extension and †charnel-house (pp. 3107-08). In the later Middle Ages the east portal became the main entrance to the church; sometime during this period a porch was added to it but demolished in 1868. It is known from book-keeping accounts as well as early pictures (figs. 37-44, 81, 108 and 113) depicting a vaulted extension with an east gable enriched by recesses; the latter disappeared during repairs fol-

lowing the damage of 1827. Prior to 1614, possibly already in the 1500s a narrow passage between the sacristy and north transept was abolished for space reasons. The enlargement - eliminated in 1867-71 (figs. 18, 37-44) - was connected with the church by means of round-arched arcades. A charnel-house for the bones from innumerable burials was built in 1707 by the north wall of the porch. The little building with a lean-to roof (cf. figs. 37 and 108) vanished after 1827.

POST-MEDIEVAL REPAIRS AND RESTORATION

Detailed book-keeping records tell a tale of the financial burden of maintaining the fabric of the church during the 17th and 18th centuries (pp. 3108-10), particularly because of the many redundant towers and their spires. The east and north outer towers, however, were used for bell-ringing after special belfries were added (figs. 40, 80). During this period the west and north portals each lost their corbie-stepped projection, and instead received baroque architraves. Windows also underwent alterations, partly because some were enlarged and others bricked up (fig. 108), and partly as a result of the external stairs built to enable access to the many galleries in the restricted space of the interior (figs. 38-39).

Repairs and alterations 1820-22 (pp. 3110-12). At the beginning of the 19th century the general state of dilapidation became so pronounced that the removal of the towers was considered. However, sufficient funds were raised by public collection to enable modernisation to be carried out, primarily the addition of fifteen large, round-arched windows (figs. 39-42, 111). The drawings for these were probably the work of C. B. Hornbech, later architect to the court. Apart from the windows there are a number of neo-classical details which disclose the influence of the outstanding architect of the time, namely C. F. Hansen.

Collapse of the central tower 1827 (pp. 3112-16).

On 7. September 1827 the central tower caved

in. It was not a wholly unexpected catastrophe despite previous reassuring reports from the experts. As far back as 1714 the north-east granite column had to be stabilised by iron rods after coming out of true. To begin with plans for rebuilding the tower were abandoned due to lack of funds, and the church was given a flat plaster roof over the nave (fig. 41). In this guise and with only four towers (figs. 80, 109, 111) it remained for a number of years until progressive dilapidation called for a solution to the problem.

Rebuilding of the central tower and the church's major restoration 1867-71 (pp. 3117-29). The restoration of the church was placed in the hands of architect Vilhelm Tvede, who had already submitted plans and surveys in 1857 in preparation for the project (figs. 39-42). Heated discussions took place prior to the restoration ten years later over the advantages of diverse cut-price projects versus a full-scale restoration and rebuilding of the central tower. The latter solution was energetically promoted by Worsaae, who published reconstructions of the re-created church in his monograph of 1860 (figs. 112, 114). After assurances of financial support from the municipal council, and later from the State, Tvede presented in 1863 the preliminary plans and drawings of his proposal (figs. 115-119), upon which the restoration of 1867-71 would be based. The project of 1863 was modified and altered on a number of points, however, after submissions by Høyen (since 1862 chairman of the special state commission for the inspection of churches), and as a result of discoveries made as works progressed. The principal element was the rebuilding of the central tower, this was not finally decided until the church's restoration was underway (figs. 120-121). Apart from this, the windows and doors were renewed, the outer towers were restored with new lights, gables and spire. The granite columns of the interior were re-established, the nave was given vaults, and the engaged columns were regulated. Lastly, the sacristy was renovated, whereas the porch and north-east extension were removed.

Re-restoration 1917-21 (pp. 3130-32). The discovery in 1905 of recessed engaged columns in

the east and west arcades (fig. 88) set plans in motion for re-restoring the interior of the church. The project was carried out under the leadership of architects Andreas and Mogens Clemmensen, and involved the entire building. The aim was to re-establish more authentic details on the basis of archaeological investigations of the brickwork, coupled with a better knowledge of contemporary brick architecture. On the outside, doors and windows were reinstated accordingly, and likewise the interior's engaged columns, a hitherto unknown turret stair, and the nave's vaults; the interior was allowed to be exposed red brickwork, seconded by white-washed vaults and soffits of arches.

The present monograph includes a number of thematic subsections which treat *floors, roof structures, roof covering, approach to colours, heating, light, sundials and weathervanes* (pp. 3132-37). Of special interest is the so-called 'king-post', probably a relic from the spire construction above the central tower (figs. 126-27), which according to C-14 tests dates back to the original structure; it is therefore most likely the oldest preserved timber from a medieval spire in Denmark, and comparable to extant spires in the Rhineland (Andernach).

The description concludes with an account of the church's stained glass and murals (pp. 3137-41). The first mentioned group is represented by two panes (fig. 132) executed by the Norwegian artist Emanuel Vigeland in 1928 on the theme of two Easter hymns. Paintings dating from c. 1225 (figs. 128, 133) were rediscovered in 1906 on the splays of the chancel's north window; they depict two standing figures (apostles?) below the half-length figure of an angel. The murals had been painted on top of an earlier painted imitation of architecture corresponding to the general brickwork (red bricks, white pointing) but with the addition of a scalloped border at the transition to the plaster of the window's soffit. In conclusion a number of vanished †mural paintings are mentioned, the most comprehensive of which was the neo-Romanesque decoration of the interior from 1871 after drawings by Jacob Kornerup (figs. 134, 123).

FURNITURE

The oldest item of furniture is the *font* (fig. 158) carved by the Hvide family's stone mason, whose motif on the font basin recurs on other monuments commissioned by the Hvide family; for example, the columns bases beneath the manorial gallery in Kirke Fjenneslev, mid Zealand, and the demolished castle chapel at Vordingborg. The churches of Viskinge and Tveje Merløse, in Holbæk *amt*, both have a walled in stone with the same characteristic motif: a palmette flanked by a ball. In shape and decoration the font base corresponds to the capitals of the tall columns carrying the church of Our Lady's central tower. The earliest record in relation to the font mentions that it stood in the chancel. For a number of years it was installed in the north transept before being returned to the chancel in 1871.

The altar's smooth black marble top is also presumably as old as the church. Numerous stone-masons' marks are incised on the face of the slab (fig. 138). Similar slabs are seen in the churches of Kirke Fjenneslev and Søborg, as well as in the parish church of Raklev built after the Reformation in the vicinity of Kalundborg, and at Hesselager in Funen. The tomb slab marking the grave of Bishop Vognsen in Århus Cathedral ought to be included in the group; it has been established, moreover, that in this case the stone came from a quarry close to the archiepiscopal manor at Kungsmarken, a little east of Lund in Scania (Skåne).

The *altar-piece* standing on the altar bears the date 1650 carved in relief, its polychromy dates from 1701 (figs. 140-144). It is by the workshop of Lorentz Jørgensen of Holbæk, which has furnished many village churches in Zealand with pulpits and altar-pieces, as well as the large altar-pieces for the urban churches of St. Olai in Elsinore, and St. Nikolaj in Køge.

Lorentz Jørgensen was apprenticed to Hans Gudewerth in Eckernförde, south Schleswig, and like him was active in Langeland before moving to Zealand with Lord Lieutenant Hans Lindenov, whose coat of arms and that of his

wife, Elisabeth Augusta (daughter of Christian IV) are displayed above the central panel. The parish priest defrayed the expenses of painting the sculptures polychrome, and after he died the commitment was met by his widow. In 1703 †curtains were acquired to draw across the altar-piece in order to protect its fine colours, cf. fig. 166. Similarly, the pulpit installed by the south-east pillar in 1719 was given a protective cover, and in 1639 even the organ had been furnished with a curtain to protect it from dirt and dust.

The present *altar plate* was donated in the last decades of the 17th century following the theft of an older set. Chalice, paten, and wine jug (figs. 143-48) are made in Copenhagen, whereas the simple wafer box carries the Augsburg silver mark (fig. 147a-b). The Communion set for the Sick from 1725 (fig. 150), on the other hand, is the work of a silversmith in Kalundborg.

The church possesses two pairs of late Gothic *altar candlesticks* of fairly usual type, both sets have twisted shafts (figs. 151-52). Altar furniture includes Christian IV's *bible* printed in 1633, and a bronze Romanesque crucifix either for the altar or a processional cross (figs. 154 and 156). The primitively executed figure has been compared with the crucifix from the golden altar in Odder, now at the National Museum, and a crucifix from Broddetorp, now in Stockholm, which would seem to confirm a Scandinavian source of origin.

The *altar rail* from 1872 with twisted balusters replaced an earlier one of wrought iron donated in 1703 by an alderman of the town, 'for the comfort of those taking Holy Communion'. The three middle sections are preserved (fig. 155), now on permanent loan at the Kalundborg Museum. The rest was destroyed by the collapse of the central tower in 1827.

In the chancel there stood besides in the 17th century two †*confessionals* for the parish priest and curate respectively, in addition two †*benches* for schoolchildren singing. A †*chancel screen* separating the chancel from the nave is mentioned in 1666 in connection with repairs after a burglary, and again in 1719, when the pulpit was taken down from its position above the screen.

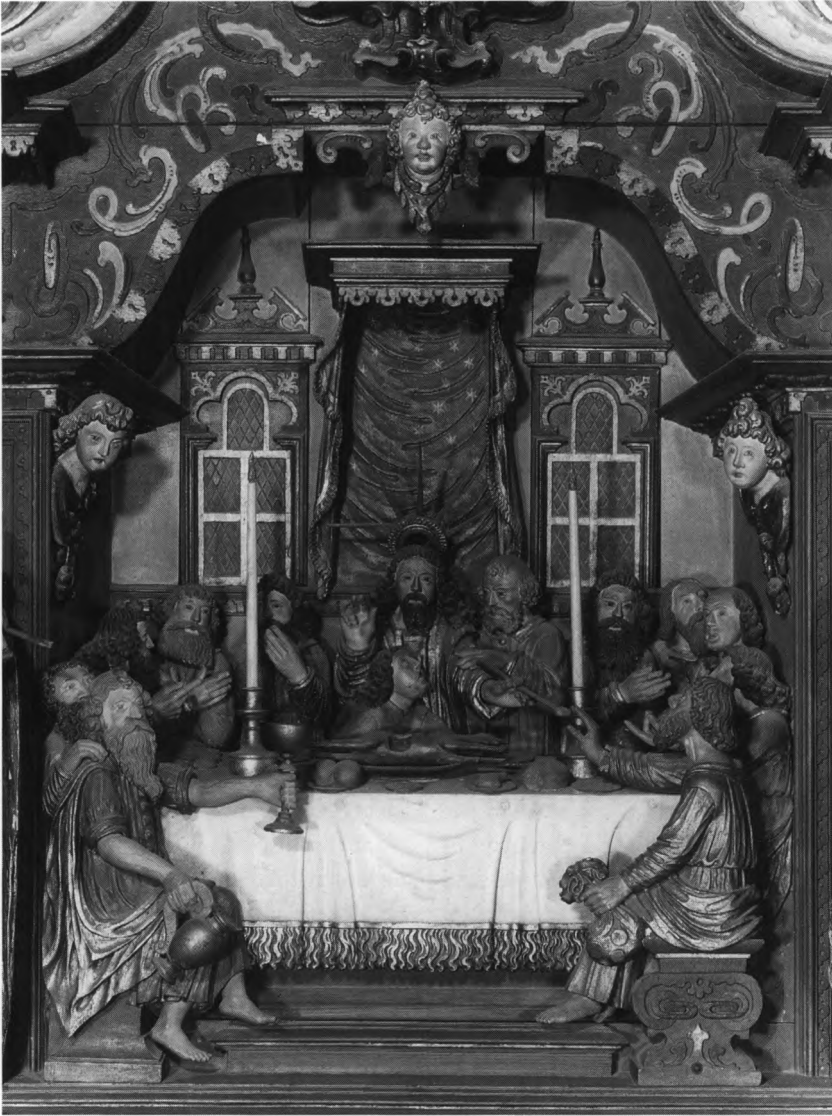

Fig. 238. Udsnit af altertavlen, sml. fig. 144. Storstykkets nadverscene (s. 3149). LL fot. 1970. - *Detail of the altarpiece, cf. fig. 144. The Last Supper displayed on the central panel.*

A carpenter from Århus was given the task of removing the pulpit. On the same occasion the sculptor, Ulrich Mathiesen, likewise of Århus, carved five **figures* to place on the screen. They portrayed Christ holding the orb of the Earth, and the four Evangelists, originally displayed with their symbols (fig. 161 a-b). Afterwards the figures were painted polychrome by Jens Jensen, also of Århus.

The †pulpit, a so-called *gallery-pulpit* was built

in 1611 by Christen carpenter, who the mayor and council of Kalundborg summoned on Easter Eve bidding him forthwith to complete the pulpit 'with all accessories'. When it was dismantled, the painted panelling on each side of the pulpit was re-used in connection with a gallery in the north transept, whereas the panel on the side facing the altar was used in a choristers' loft which provided extra space for pupils when there was no room left in the chancel. The

pulpit was installed by the stone column to the south-east in the nave. Above-mentioned Ulrich Mathiesen supplied a figure representing Moses with the Tables of the Law, its position was below the pulpit. He also provided the sounding-board, its ornaments and paintings which are described in the mid 18th century as figures with the instruments of the Passion, presumably identical with the five preserved **putti* (fig. 164), now in the Kalundborg Museum. Like most of the altar rail the pulpit was destroyed when the central tower fell down in 1827.

The pulpit was replaced by one in the neo-classical style made by a master carpenter of Copenhagen who had worked on furniture for churches in Copenhagen, as well as for Christiansborg Palace. The **sounding-board* and the **pulpit pedestal* have survived (fig. 165a-b), the latter bears a close resemblance to the one designed by the architect C. F. Hansen in 1827 for the Cathedral of Our Lady in Copenhagen. The new pulpit was installed in the north-east corner of the nave, and reached by stairs from the sacristy in the body of the wall (cf. fig. 42).

Vilhelm Tvede undertook the major restoration of 1867-71. He also submitted a number of proposals for the church's furniture and fittings, for example the present *pulpit* (figs. 136, 162) was built to his design in the neo-Romanesque style. It is composed of 5½ panels with round-arched arcades supported by columns which frame paintings by Anton Dorph of Copenhagen depicting the four Evangelists and St. Paul (cf. fig. 163). The entrance to the pulpit corresponds to an †organ loft and †pew panels now lost of the same period. We know that contemporary †pews stood in the two transepts and in the central nave as far as the four great stone columns. The bench-ends' top edges were horizontal and cut off at the corners; there was moulding along the edges. The pews were painted in imitation of oak-wood by a local firm of decorators. A hundred chairs were acquired for use in the square central space. It is not known what the earlier pews looked like. A description of the church from 1788 only mentions

a seating arrangement with an aisle down the middle, which had been widened twenty years previously to enable churchgoers to pass each other without difficulty.

The present individual *chairs* in both the nave and transepts are from 1917-20. They were designed by the architect in charge of the renewed restoration; he also installed fixed benches and panels along the walls of the north and south transepts (cf. fig. 136).

It was very difficult to provide sufficient seating in the restricted space of the church. To remedy this †galleries were built in the transepts, even in two tiers in the south transept (cf. fig. 166), and possibly also for a time in the west transept. A number of burghers installed †closed pews to seat the entire family, either at floor level or upstairs in one of the galleries. In addition, manorial pews were also made, these were likewise paid for by the owner, however an additional annual fee was payable to the church.

The sacristy on the north side of the chancel was used, *inter alia*, for storing furniture and items either in use or discarded. Here stood an iron-bound **casket* (fig. 172) containing offertory money, as well as collection trays and boxes for alms collecting. There was also a †chest holding antependiums, chalice and paten, and another for candles. Specially notable was a small **collection of books*, handed over to the National Museum in 1835 and 1899 respectively. In spite of its modest size, the little library is the only surviving (partly intact) example of a Danish chained library (fig. 168). The preserved seven books were printed between 1548 and 1617. The two oldest volumes are decorated with single stamped decoration and rolled motifs, known from other book-bindings produced in Copenhagen during the 1540s and 1550s. Specially noteworthy is the narrow roll with allegorical female figures, signed HW and dated 1531, as well as a broader roll with biblical figures, signed AB (fig. 169). A †reading desk also stood in the sacristy; in 1817 mention is made of a †confessional there, cf. the plan (fig. 37), where the priest's pew surrounded by benches is shown in the north-east part of the room.

The church's present *organ* from 1957 (cf. fig. 99) is installed in the west transept's gallery (dating from the 1917-21 restoration) in an organ loft. The earliest known organ must have been acquired before 1614; moreover there is the record of an organ put up in 1638 in a †gallery in the north-east corner of the nave. In 1751 the same organ was moved to a †gallery in the north transept's extension, viz. the narrow passage, and it was extensively repaired. The collapse of the central tower in 1827 caused some damage to the organ, and in 1848 a new one was acquired (cf. fig. 175), which was renewed in 1920 (fig. 176), possibly reusing the old components.

One of the church's *chandeliers* (fig. 177) survived the demise of the central tower. It had been donated on 24. December 1713 by one of the town's aldermen to the memory of himself, his wife and their children. As was often the case, a sum of money came with it, the interest on which was to be used for candles to burn at Christmas, and for eventual repairs. The chandelier now hangs in the west part of the nave. In the middle is suspended an unusually large neo-Gothic chandelier (fig. 136) made in 1847 by J.B. Dalhoff of Copenhagen, by royal appointment brazier to the court. Several †chandeliers were donated by prominent citizens, just as innumerable †wall candelabra were installed because all the galleries and closed pews prevented daylight from suffusing the interior.

A *model ship* (cf. fig. 84), copy of the training ship 'Viking' from 1907, was hung in the church in 1921.

The *tower clock* dates from 1821. It replaced a clock the earliest mention of which records a repair in 1621.

The church has four *bells*. The oldest from 1502 (fig. 178) and the youngest from 1938 are hung in the east tower, whereas the oldest but one, cast in 1702, hangs in the north tower together with a bell from 1732 (figs. 179-80). Both the latter were cast in Copenhagen by Steffen Scherrenbein and Hans Tessin respectively. There have hung two bells in each of the above-mentioned towers for as far back as our records go-

SEPULCHRAL MONUMENTS

The relatively small interior of the church only allowed for a limited number of burials within it and as early as the 17th and 18th centuries leading citizens, who wished to secure a burial place in keeping with their station, were usually obliged to acquire a plot in the churchyard. For this reason changes in the appearance of the churchyard anticipated the changes which occurred as a consequence of the ordinance of 1805 which virtually precluded graves inside churches. Of the eight wall monuments mentioned in the sources, seven are either wholly or partially intact, whereas only a small number of tombstones have survived the changes of site and the restorations which they underwent in the 19th century. Just as a great many of the churchyard monuments from the 18th century were lost. During the 19th century most interments took place in St. Olai's cemetery; the last burial in Our Lady's churchyard occurred in 1886.

The oldest *wall monument* in the church is in the form of a painted black wooden tablet with a simply moulded frame; it bears the date 1578. Another wall monument (fig. 182), from 1621, commemorates the merchant and churchwarden Hercules Overberg and his surviving wife and children. It was formerly thought to mark the grave of court architect Hercules von Overberg; however it has since been established that the latter is buried in Åstrup church in Southern Jutland. Overberg's monument is by the hand of Anders Nielsen Hatt, a wood carver active in Zealand.

A third wall monument (fig. 183), from 1661, is exceptional in that the deceased, Lauritz Nielsen Gram, schoolteacher and then vicar, together with his wife and their children, are depicted in a church where column shafts comprise two monoliths on end with a central shaft ring, the interior is therefore easily identified as that of Our Lady's church. Possibly the tombstone set in the floor behind the family group should be perceived as the vicar's own monument (†no. 8).

Mayor Siersted's burial in the sacristy is marked by an inscribed oval memorial tablet

put up in 1695. It is of black marble in a pale sandstone frame in the form of a laurel wreath surrounded by a cartouche with acanthus foliage (fig. 184). In 1738 due to default on renewal payment the tablet and grave was handed on to county revenue officer Raben, who, contrary to the custom, did not alter the inscription.

Another mayor of Kalundborg was likewise honoured by a *stone memorial tablet, but only pieces of it have survived (figs. 185-86); now in the Kalundborg Museum. Pastor Amundin's memorial tablet of wood, painted in imitation of marble (fig. 187), is also in the Museum. A stone memorial tablet was put up c. 1727 to mark a burial in the porch, but it was moved to the churchyard, probably at the restoration of 1867-71 when the porch was dismantled (fig. 188).

All that survives of *tombstones* from the 16th century is the upper part of one to Knud Pedersen Gyldenstjerne, a commanding officer at Kalundborg castle (fig. 201). On the other hand, a small number of tombstones from the second half of the 17th century is preserved, three of which are in fragments. The 18th century is most widely represented, whereas only a few tombstones have survived from the 19th century. Some of the most richly carved tombstones now stand against the walls of the mortuary; no.

2 for example (fig. 193), which has marked a priest's grave in the sacristy. Also no. 7 (figs. 195 and 197a), presumably from the same workshop as no. 8 (figs. 196 and 197d), the latter stands against the churchyard's north wall. Both have secondary inscriptions, viz. they have been reused. Tombstone no. 15 (fig. 203) of Hans Ottesen Langemach, a merchant of Kalundborg, displays a remarkably extensive decorative programme, which closely resembles the enrichment on a tombstone at Kolby church on the island of Samsø. These two tombstones as well

as no. 14 for Langemach's children (fig. 202) must come from the same workshop. Langemach bought the family's two stones in 1734 at an auction of tombstones which had reverted by escheat. Their first position was probably on a grave between the south and west wings of the church, but in 1759 they were built into the church wall as part of a paved †*burial enclosure* enclosed by iron railings. In 1869 this arrangement was demolished, although it had previously been recorded as being among the noteworthy graves. The two tombstones were once more laid on the ground. A tombstone about 1755 (fig. 204), standing in the mortuary against the north wall, bears the signature of an otherwise unknown stone mason: Godfried Eulfeldt.

Two tombstones (figs. 205, 206), marking the graves of one of the mayors of Kalundborg and his sister, married to a customs official, were both presumably made by the same workshop.

Among the datable fragments of tombstones two must be mentioned, viz. nos. 2 and 3 (figs. 217a-b), each has a fragmentary Resurrection motif on the reverse side.

Information about the many defunct †tombstones is taken from the written sources: topographical descriptions, the church's accounts ledger, and municipal auction records. These also contain details about †post-medieval interments inside the church and, more often than customary, in the sacristy and porch. The records concerning these vanished sepulchral monuments reveal that the privileges of apothecaries and dyers were inherited or granted through their wives.

Of the churchyard's characteristic burial enclosures only one (fig. 224) remains more or less intact in the form of a small space, once fenced with iron railings and roofed over. Memorial tablets and tombstones have often been moved about, and some came from St. Olai's cemetery.